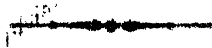
Registered No. B. 1434

શ્રીકૃષ્ણ અને રાસલીલા.

મોક્ષમંદિર—અમદાવાદ.

કિંમત રૂ. ૧-૮-૦.

Registered No. B. 1434

શ્રીકૃષ્ણ અને રાસલીલા.

છપાવી પ્રસિદ્ધ કરનાર,

રામશંકર મોનજી ભટ્ટ.

મોક્ષમંદિર—અમદાવાદ.

આવૃત્તિ ૧ લી. ૧૯૩૦ પ્રત ૫૦૦

અમદાવાદ—ધી ડાયમંડ જ્યુબિલી પ્રિન્ટીંગ પ્રેસમાં
પરીખ દેવીદાસ છગનલાલે છાપ્યું.

કિંમત રૂ. ૧-૮-૦.

બે બોલ.

દશમસ્કંધ **પૂર્વાર્ધના** ૨૯ થી ૩૩ પાંચ અધ્યાયો, **રાસપંચાધ્યાયી** કહેવાય છે. પ્રેમલક્ષણાના ઉત્કૃષ્ટ ભક્તોની આ આત્મીય વસ્તુ છે. યોગવેદાંતમાં બહુ બહુ આગળ વધીને, જે કરવાનું છે, તે આ લીલામાં છે. અદ્વૈતના અભ્યાસીઓનું આ રમણસ્થાન છે. **'सर्वधर्मान् परित्यज्य, मामेकं शरणं व्रज'** તેનો સાચો નમુનો રાસલીલામાં ગોપિકાઓએ રજુ કર્યો છે. ઉપર ઉપરથી જોનારાઓને અનેક તર્ક વિતર્કમાં ફેંકી દેનાર આ લીલા છે. ઉતાવળા અનેક જીજ્ઞાસુઓને, જળહળતા કૃષ્ણતત્ત્વથી, વિમુખ કરનારી—આ અટપટી લીલા છે. તર્કવિતર્કોનું ઉત્તમ રીતે સમાધાન થઇ શકે, એવી ટિકા આ ગ્રન્થમાં કરી છે. પદચ્છેદ સાથે મૂળ શ્લોકો અને તેના અર્થ પણ છે. ગીતા, રામાયણ, ઉપનિષદ્ અને સ્મૃતિઓના ઉતારા, જ્યાં જેવા જોઇએ તેવા, ગોઠવી દીધા છે. સારા સારા ભક્તોએ ગાયેલાં (૧૫૧) પદોનો રંગ, જ્યાં જેવો જોઇએ તેવો, પુરવામાં આવ્યો છે. શ્રીકૃષ્ણના ઉપાસકોએ આ ગ્રન્થ ખાસ વાંચવા જેવો છે. વાંચવાથી તર્કવિતર્કોનું શમન થશે; તે ઉપરાંત શ્રીકૃષ્ણની ભક્તિ દૃઢ થશે, અને જીવનની દરેક કળાઓ પવિત્ર રસથી ઉભરાશે. રાસલીલાદ્વારા અનાચાર થવા સંભવ છે, તેના પણ, જેવા જોઇએ તેવા, સ્પષ્ટ ખુલાસા આ ગ્રન્થમાં કર્યા છે. [મોક્ષપત્રિકાના ૮૫ના ભાદરવાથી ૮૬ના વૈશાક સુધી આ વિષય ચાલતો હતો, તેનું આ જુદું પુસ્તક છે.] તેની કીંમત માત્ર રૂ. ૧–૮–૦ છે. ચાલુ ગ્રાહક પાસેથી એક વખતનો રૂ. ૧) માત્ર. પોસ્ટેજ જુદું. જોઇએ તો ત્વરાથી લખો, હવે થોડી નકલો છે. અહીંથી પ્રગટ થએલાં પુસ્તકોની નોંધ પાછળ છે.

અમદાવાદ, મોક્ષમંદિર
ભીમએકાદશી, ૧૯૮૬.

રામશંકર મોનજી ભટ્ટ
તંત્રી—મોક્ષપત્રિકા.

☞ આ અનુક્રમણિકા અવશ્ય વાંચો :—

અનુક્રમણિકા.

—અધ્યાયની—

કીર્તનોની યાદી

અધ્યાય ૩૦ મો—

અધ્યાય ૩૧ મો—

અધ્યાય ૩૨ મો—

દૃષ્ટાંતોની અનુક્રમણિકા. પાનું.

કેટલાએક મુદ્દાના ખુલાસાની.

श्रीसद्गुरवे नमः।

શ્રી મોક્ષપત્રિકા

શ્રીમદ્ ભાગવત

દશમસ્કંધ પૂર્વાર્ધ.

રાસલીલા.

તંત્રી અને પ્રકાશક—**રામશંકર મોનજી ભટ્ટ.**

પુસ્તક ૧૦ મું.] ભાદ્રપદ, ૧૯૮૫. [અંક ૮ મો.

વ્હાલાં હરિજનો !

આપણે કયાં આવી પહોંચ્યા ? જ્યાં શ્રીશુકદેવજી પ્રેમસાગરમાં પડી ગયા ત્યાં; જ્યાં પરીક્ષિત ગભરાઇ ગયો ત્યાં; જ્યાં ઉદ્ધવ આભા બન્યા ત્યાં; જ્યાં નરસી ઘમંડ થયો ત્યાં; જ્યાં મીરાં મસ્ત બની ત્યાં; જ્યાં અનેક વિદ્વાનો ઘુમરી ખાઇને તર્કવિતર્કના પૂરમાં તણાઇ ગયા ત્યાં; જ્યાં શ્રીમદ્ શંકરાચાર્ય, શ્રીમદ્ વલ્લભાચાર્ય, શ્રીમદ્ રામાનુજાચાર્ય, શ્રી સ્વામીનારાયણ જેવા અનેક પવિત્ર સંતો, મુમુક્ષુઓનો હાથ થોભીને, હિંમત આપી રહ્યા છે ત્યાં. આજ અમારે ત્યાં રાસમંડપ છે, તેમાં તમને સૌને આમંત્રણ છે—

અત્ર આવો પધારો અમોલાં મહેમાન, અંતરને વ્હાલે વધાવીએ,
અમ અંતરનું સ્વાગત સ્વિકારવા, વળી અંતરના ભાવને વધારવા;
આપ આવો પધારો અમોલા મેમાન, અંતરને વ્હાલે વધાવીએ.
ન મળે કલગી કે હાર અમ દીનના, ન મળે ગુલાબ ગોટા મહામૂલના.
માત્ર હૈયાના આવે **ઉમળકા** જે આજ, અંતરને વ્હાલે વધાવીએ,
અત્ર આવો પધારો અમોલા મેમાન, અંતરને વ્હાલે વધાવીએ.

દશમસ્કંધ પૂર્વાર્ધ.

અધ્યાય ૨૯ મો. [રાસલીલા]

વિષય—આ અધ્યાયમાં શ્રીકૃષ્ણ રાસનો સમારંભ કરે છે. શ્રીકૃષ્ણની વેણુ વાગે છે, અને ગોપીકાઓ વૃંદાવનમાં દોડી આવે છે, તે સંબંધી કથા કહેવાશે.

ખાસ નોંધ—આ અ. ૨૯ મો શરૂ કરો, તે પહેલાં નીચે જણાવેલા વિષયો વાંચી જશો, તોજ રાસપંચાધ્યાયીનો-રાસાદિલીલાનો-ખ્યાલ આવશે.

[૧] રાસ એટલે શું? [૧A] રાસલીલા માટે બે મતો [૨] ભયંકર માન્યતા. [૩] રાસના ઉદ્દેશો. [૪] રાસ કે વ્યભિચાર? [૫] શું રાસલીલાની કથા ભાગવતમાં પાછળથી ઉમેરાઇ છે? [૬] રાસલીલાને ટેકો આપનારા સંતોના અભિપ્રાયો. [૭] લૌકિક આનંદનું બ્રહ્માનંદ સાથે માપ. [૮] બ્રહ્માનંદ અને ભજનાનંદ. [૯] શ્રીકૃષ્ણતત્ત્વ. [૧૦] રાધા. [૧૧] ગોપીતત્ત્વ. [૧૨] બંસી સાંભળીને ગોપીકાઓ એકલી કેમ આવી? તે વખતે બંસી ગોપોને પ્રિય કેમ ન લાગી? [૧૩] ત્યારે શું ગોપીકાઓ સન્યાસીનીઓ છે?

[૧] **રાસ** એટલે **શું?**—આ ભજનાનંદનો વિષય છે. બેઠાં બેઠાં ગાવા કરતાં, ઉભા થઇને ગાઇએ, ત્યારે ભજનાનંદમાં સાવધાનતા વધે. તેમાંએ વળી ગાનારા વયમાં અને ઉત્સાહમાં સરખાં હોય, અમુક પ્રકારે કુંડાળામાં રહીને ગવાતું હોય, સૌનાં પગ અને હાથ સરખા પડતા હોય, તો તે રાસ કહેવાય છે. તે વખતે જેવાં જોઇએ તેવાં વાજીંત્રો વાગતાં હોય, તો દશે ઇંદ્રિયો અને અગ્યારમું મન એકાગ્ર બને છે. સંસાર અનાયાસે ભૂલી જવાય છે. રાસ એટલે રસોના ઢગલા. જ્યાં સામસામાં હૃદય હલમલી ઉઠે, અને સંકલ્પો શમી જાય. પોતાનાં વર્ણ, આશ્રમ અને જાતિ ભૂલી જવાય-બ્રહ્મસ્વરૂપ બની જવાય, તેજ રાસની ઉત્કૃષ્ટતા-તેજ ભજનાનંદનો ભવ્ય દેખાવ. વેદાંત એટલે-જે જાણવાનું છે તેનો અંત. જે જાણવાનું છે તેના અંતમાંજ, અલૌકિક પ્રેમનું પ્રાગટ્ય થાય છે. વેદાંતના જ્ઞાન પછીજ પ્રેમભૂમિકા શરૂ થાય છે. પુસ્તકમાં અને વાણીમાં પ્રેમની અનેક વાતો હોય, પણ જ્યારે ગિરા ગદ્દગદ્દ થાય, ત્યારે પ્રેમનો કાંઇક અનુભવ થયો એમ સમજવું.

मनश्चेन्द्रियाणां च, एकाग्र्यं परमं तपः ।
तज्ज्यायः सर्वधर्मेभ्यः, स धर्मः पर उच्यते ॥

એકાગ્રતાને વિદ્વાનો મહાન્ તપ કહે છે. સર્વ ધર્મ કરતાં આ ધર્મની શ્રેષ્ઠતા છે. ભજનાનંદથી એકાગ્રતા ઉપરાંત આરોગ્યનો પણ લાભ થાય છે. પંચમ જ્યોર્જ હિંદ પધાર્યા, ત્યારે જે ગાડીમાં શહેનશાહ હતા, તે ગાડીની રક્ષા કરવા માટે, જેમ બી. બી. રેલ્વેના અને જી. આઈ. પી. રેલ્વેના ટ્રાફીક સુપ્રિન્ટેન્ડંટો ઝંડી લઇને સાંધાવાળાનું કામ, અને ગાર્ડનું કામ કરતા હતા; તેમ જ્યાં પ્રભુનો ઉત્સવ હોય; ત્યાં સ્ત્રીપુરૂષ-ત્યાગી અગર ગૃહસ્થ તમામે દેહાભિમાન તોડીને રાસમાં ઉતરવું જોઇએ. રાસક્રિયા બાળકને અને વૃદ્ધને જુવાન બનાવે છે, અને જુવાનોને કાંઈ અમોલો આનંદ આપે છે. રાસમાં સ્ત્રીપુરૂષની ભેળશેળ કદિ કરવી નહીં. આ ભેળશેળ કરનારા ભયંકર અજ્ઞાનીઓ છે એટલુંજ નહીં, પણ ભયંકર પાતકી

છે. સમાજના અને ધર્મના ભયંકર રોગરૂપ છે. યોગ એકાગ્રતાનું મુખ્ય સાધન છે; પણ તે સાધન જેમનાથી ન બને, તેમણે ભજનાનંદદ્વારા ચિત્તને એકાગ્ર કરવું.

૧A રાસલીલા માટે બે મત—દરેક બાબત માટે બે મત તો હોયજ. એક મત એ બાબતને સ્થાપે—દૃઢ કરે, અને બીજો મત તે બાબતને ઉખેડીને ફેંકી દે. રાસપંચાધ્યાયીને સ્થાપવા—દૃઢ કરવા—તેની પવિત્રતા અને આવશ્યકતા સાબીત કરવા, વિદ્વાનોએ જબરજસ્ત પ્રયત્નો કર્યો જણાય છે. કવિઓએ કવિતાદ્વારા અને ભક્તોએ ભજનોદ્વારા રાસપંચાધ્યાયીને ટેકો આપ્યો છે. બીજી તરફથી નાસ્તિકોએ રાસપંચાધ્યાયીને ઉખેડી નાંખવા-બદનામ કરવા-નિંદવા-ભારે પ્રયત્ન કર્યો જણાય છે. બેઉ બાજુ જ્યારે તપાસીએ, ત્યારે ખરી વસ્તુનું કાંઇક ભાન થાય; માટે ધીરજ રાખીને બેઉ બાજુને તપાસતાં શીખો, અને પછી જેમ કહેવું હોય તેમ કહો. ભલે આ વાત બરાબર સમજાતી ન હોય, પણ આ બાબતમાં કાંઇક સમજવા જેવું છે; એટલું તો યાદ રાખજો.

૨ ભયંકર માન્યતા-ભયંકર ભૂલ—'રાસમાં ગોપીઓ પરદારા, અને શ્રીકૃષ્ણ પરપુરૂપ, અને તેમની વચ્ચે કામચેષ્ટાઓ.' એટલોજ વિચાર કરીને, ભાગવતશાસ્ત્રની સાચી દોલતરૂપ રાસથી વિમુખ રહેવું, તે ભયંકર ભૂલ છે.

જે બાબતનો વીતરાગી પુરૂષોએ આદર કર્યો હોય, તેમાં કાંઇક જાણવા જેવું હોયજ. એટલું હાલ માનો તોપણ લાભ થશે.

[૩] **રાસના ઉદ્દેશો**—રાસના બે ઉદ્દેશો છે.

૧ ગોપગોપીકાઓને ૨૮મા અધ્યાયમાં બ્રહ્માનંદનો લાભ આપ્યા પછી, ભજનાનંદ બ્રહ્માનંદ કરતાં શ્રેષ્ઠ છે, એમ સિદ્ધ કરી આપવા, તથા ભજનાનંદનાં ભોગી મનુષ્યોને ભજનાનંદનો લાભ સદા મળ્યા કરે, એવા હેતુથી, શ્રીકૃષ્ણે રાસરૂપે ભજનાનંદનો ઉત્સવ કર્યો.

૨ કામદેવે બ્રહ્માદિ દેવોને હેરાન કર્યા. પારાશર અને વિશ્વામિત્ર જેવા ઋષિઓને પણ બાવરા બનાવ્યા. તેથી રાસદ્વારા કામદેવનો ગર્વ ઉતારવા શ્રીકૃષ્ણે વિચાર કર્યો. એટલે 'પ્રેમ ભરી અનેક ગોપીઓના પ્રેમનો હું વિષય થાઉં; તેઓને રમાડુ અને તેમની વચ્ચે રમું, છતાં હું **બાળ બ્રહ્મચારી** છઉં-નિર્લેપ છઉં, એમ ત્રણ લોકને સાબીત કરી આપું.' એવો વિચાર શ્રીકૃષ્ણે કર્યો. રાસદ્વારા ગોપીજનનો ઉદ્ધાર કરવો, એ શ્રીકૃષ્ણનો ગૌણ ઉદ્દેશ છે.

તે સંબંધમાં નરસીંહ મહેતો કહે છે કે—

રાગ—પ્રભાત.

કોટિ કંદર્પનો દર્પ હરવા પ્રભુ, ભુતલ ભોગીનું રૂપ લીધું,
કામિનીકેલ કીધી કલિકાલમાં, અબલા જનને અભયદાન દીધું.
ચારજુગ માંહી મુક્તિ નહિં નારીને, જગત્ માંહે એવું શાસ્ત્ર બોલે;
અધમ ઉદ્ધારવા પ્રગટિયા શ્રીહરિ, એવું જાણી સ્ત્રીયો ગાય કોડે.
એ રસ ગાયો શુકદેવજી યોગીએ, પરીક્ષિત રાયની પાસ [૧]થોડે,
[૨]સારમાં સાર શૃંગારરસ કીધલો, એવું જાણી જે કોઇ ગાન કરશે;
તે તણા ચરણની રેણુંમાં નરસૈયા, રંક સરખા કંઈ કોટિ તરશે.

---

૧ પરીક્ષિત પાસે શ્રી શુકદેવજીએ રાસલીલાને સંપૂર્ણ ગાઈ નહી, પણ ટુંકાવી દીધી છે. ૨ શૃંગારરસ સમજીને પણ શ્રીકૃષ્ણનું લીલામૃત કોઇ ગાય, તો તે પાવન થાય.

[૪] **રાસ કે વ્યભિચાર**—સરોવરનું જળ ઉપર ઉપરથી જોનારને, લીલ વળી ગયેલું મેલું જણાય; પણ જો કોઈ જરા તકલીફ લઈને ઉપરની લીલ આઘી ધકેલી દે; તો મોતીના દાણા જેવા નિર્મળ જળનું તેને દર્શન થાય. આ નિયમાનુસાર કામ, ક્રોધથી ઘેરાએલા, રાસલીલાને ઉપર ઉપરથી જોનારા મનુષ્યો, રાસલીલાને વ્યભિચારથી ઢંકાઈ ગયેલી દેખે, તેમાં તેમનો દોષ નથી. રસ એ હૃદયનો વિષય છે. હૃદયની શુદ્ધિ વિના રસ તેમાં પ્રકાશતો નથી. તેથી અહીં એક ઠેકાણે આગળ કહીશું કે–'જે કોઈ પ્રેમ અંશ અપતરે, પ્રેમરસ તેના દિલમાં ઠરે.' વિગેરે. જેમણે પોતાના અંતરના વ્યભિચારને દૂર કરીને નિર્મળ ભાવથી રાસલીલાનો વિચાર કર્યો છે; તેમને રાસની નિર્મળતાનું ભાન થયું છે.

રાસલીલા એ કોઈ સામાન્ય ચીજ નથી. લાખનો હીરો વાઘરી–ભીલ–જેવા હલકી વર્ણના લોકો વેચવા નીકળે, તો તેની કીંમત પાંચશેર બાજરી જેટલીજ થાય; અને કોઈ ઝવેરી વેચે, તો તેની કીંમત સવાલાખ થાય. ભક્તિના ઓઠા નીચે પાખંડ વધ્યું, તેથી ભક્તિની કીંમત ઘટી. તે સંબંધમાં ભોજો ભક્ત કહે છે તે સાંભળો—

પદ.

ભક્તિ નવધા છે મોંઘીરે, દુનિયામાં ઝાઝા બન્યા ઢોંગી,
તીલક તાણે મોટા પંથનું, અને ડોકમાં ઘાલે માળા;
જ્ઞાન પૂછો ત્યારે ગોટા વાળે, પેટમાં ઝાઝા લાળારે—ભક્તિ૦
ચેલો તું મારો અને ગુરૂ હું તારો, મને આપે થાય સારૂં;
બીજાને આપવાથી પાપ તને લાગશે, બતાવે ન્યારૂં ન્યારૂંરે—ભક્તિ૦
કંઠીયો બાંધે ને કાનને ફૂંકે, વધારે ઝાઝા વાડા;
રાંડીરાંડોના તન ધન પચાવે, જાણે હરાયા પાડારે—ભક્તિ૦
આશા તૃષ્ણા જરી ન ત્યાગી, ભરમમાં નાંખ્યા બોળી;
ભોજો ભગત કહે એવા જનોએ, ભરમાવી દુનિયા ભોળીરે—ભક્તિ૦

રાસને વ્યભિચાર દૃષ્ટિથી જોવામાં આ મૂખ્ય કારણ છે. નિશાળમાં મહેતાજી રાખવો હોય તો તેના ક્વોલીફીકેશન–યોગ્યતા–પુછાય, અને ભક્તિને માટે કાંઈ નહીં! બોલતાં અને ગાતાં આવડે, તે મોટો ભક્ત–સારી રીતે ડમાક રાખતાં આવડે, તો તે મોટો આચાર્ય.

ચોપાઇ—જાકે નખ અરૂ જટા વિશાલા, સોઇ તાપસ પ્રસિદ્ધ કલિકાલા.

આડંબર પાથર્યો, કે લોકો ખેંચાયા. યાદ રાખવું ઘટે છે કે–આડંબરને અને અજ્ઞાનને દોસ્તી છે, અને આડંબરને અને જ્ઞાનને વેર છે.

રાસને નામે કોઈ કોઈ પામર ગુરૂઓ, શ્રીકૃષ્ણના દાસ મટીને શ્રીકૃષ્ણરૂપ બની ગયા; અને કોઈ કોઇ પામર શિષ્યાઓ, ગોપીરૂપ બનીને ગુરૂને પ્રેમ કરવા લાગી; તેથી ભક્તિ અને રાસ વગોવાય છે. જ્યાં ગુરૂઓ કૃષ્ણના દાસ મટીને કૃષ્ણ બન્યા હોય, અગર ગુરૂઓ પ્રભુના દાસ મટીને પ્રભુ બન્યા હોય, સ્વામી (કૃષ્ણ–માલીક)ના દાસ મટીને, પોતે સ્વામી બન્યા હોય, ત્યાં, ભક્તિ નથી–ભક્તિભાવ નથી. દાસત્વ નથી; ત્યારે ત્યાં શ્રીકૃષ્ણ ક્યાંથી હોય! શાણી બ્હેનોએ ત્યાં ન જવું જોઇએ, અને શાણા પુરૂષોએ સમાજને આવા ગુરૂઓથી ચેતાવવો જોઇએ,

શ્રીશુકદેવજી જેવા યોગીઓ, અને ઉદ્ધવ જેવા જીવન્મુક્ત, અને તે પછી ચૈતન્ય ગૌરાંગ અને શ્રીમદ્ વલ્લભાચાર્ય જેવા-અનેક વીતરાગી પુરુષો જેના મુક્ત કંઠે વખાણ કરે છે; તેનાથી ભડકવું-તેનાથી દૂરને દૂર રહેવું, એ અજ્ઞાન સિવાય બીજું કાંઈ નથી. જે દોષ હોય તે સુધારી લ્યો, પણ પખાલીની પીડે પાડાને ડામ ન દો. એક વાઘરી પણ વ્યભિચારની નિંદા કરે છે, તે કાર્ય કરવા શું શ્રીકૃષ્ણ પ્રવૃત્ત થયા ? ઉંચ કોમની બાળ વિધવાઓ પોતાના તપોબળથી કામાગ્નિને બાળી નાંખે છે; ત્યારે તે કામાગ્નિ, શ્રીકૃષ્ણને સંપૂર્ણ આશ્રય રાખનારી ગોપીકાઓને પીડતો હતો ?

યાદ રાખવું ઘટે છે કે-જે વીતરાગી હોય, તે લૌકિક કામથી અંધ બનેલી સ્ત્રીઓ સાથે રમેજ નહીં. એટલે ગોપીઓમાં જે કામ હતો, તે લૌકિક કામ નહોતો. લૌકિક કાવ્યોના જેવી આ લૌકિક કથા નથી. તેથીજ શ્રી શુકદેવજી કહે છે કે-'શ્રીકૃષ્ણે વ્રજ સ્ત્રિયો સાથે કરેલી આ લીલાનું શ્રવણ કરે, તેનું કલ્યાણ થાય.' પાછળ વસ્ત્રાહરણ લીલા વખતે **न मय्यावेशितधियां, कामः कामाय कल्पते। भर्जिताः क्वथिता धाना भूयो बीजाय नेष्यते** ।२६। જેઓએ મારામાં બુદ્ધિને સ્થિર કરી હોય, તેમનો કામ કામને ઉત્પન્ન કરતો નથી. કારણ કે શેકેલા અગર ઉકાળેલા ધાણા વાવવાથી ફરી ઉગતા નથી. બળેલી સીંદરી દેખાય ખરી, પણ બાંધવાના કામમાં આવે નહીં. તે પ્રમાણેજ ગોપીઓનો કામ પુનર્જન્મ દાતા નથી. મંત્રેલા અગ્નિમાંથી જેમ દાહક શક્તિ નાશ પામે, તેમ શ્રીકૃષ્ણમાં સ્થિર બુદ્ધિવાળી ગોપીકાઓને લૌકિક કામદેવ હોઈ શકેજ નહીં ! વળી આવી બીભત્સ વાત શ્રીશુકદેવ જેવા જ્ઞાનીને ગમી ? તથા મરણ માટે તૈયારી કરીને બેઠેલા પરીક્ષિતને, તે વાત સંભળાવી ? પરીક્ષિતે તો સાંભળી, પણ તે પછી ગોકર્ણ અને અનેક સંતોએ રાસાદિ લીલાદ્વારા બ્રહ્મરસ ચાખ્યો. જેમ લાકડામાં અગ્નિ પેસીને લાકડાને બાળીને ભસ્મ કરે, તેમ ગોપીઓમાં રહેલા કોઈ પણ પ્રકારના લૌકિક કામને, શ્રીકૃષ્ણે બાળીને ભસ્મ કર્યો.

દુધમાં માખણ સંતાઈને રહ્યું છે, પણ પ્રયત્ન કરનારને મળે. તલમાં તેલ સંતાઇને રહ્યું છે; પણ પ્રયત્ન કરનારને મળે; તેમ રાસલીલામાં રસેશ્વર શ્રીકૃષ્ણ સંતાઇને રહ્યા છે. પ્રયત્ન કરનારને મળે. વિચાર કરી જેજે. (રાસલીલાની પવિત્રતા સંબંધી વિદ્વાનોના અભિપ્રાય આ સાથે છે તે વાંચજે.)

[૫] શું રાસલીલાની કથા ભાગવતમાં પાછળથી ઉમેરાઈ છે ?-ભક્તો અને ભક્તિમાર્ગના આચાર્યો કહે છે કે-'રાસના પાંચ અધ્યાય શ્રીમદ્ ભાગવતના પ્રાણરૂપ છે-મૂખ્ય છે;' ત્યારે કેટલાએક બીજાઓ કહે છે કે-રાસની કથા ભાગવતમાં પાછળથી ઉમેરી દીધી છે. સમગ્ર ભાગવતનું અવલોકન કરીએ, તો ખાત્રી થાય કે આ કથા નવીન નથી. પહેલા સ્કંધના પહેલા અધ્યાયમાં ત્રીજે શ્લોકેજ કહ્યું છે કે-'**पिबत भागवतं रसमालयं, मुहुरहो रसिकाः भुवि भावुकाः**। ભાગવત રસનું સ્થાન છે અને આ સંસારમાં ભાવિક રસીકો તેનું પાન કરે છે.' શ્રીકૃષ્ણે ગોપીઓને રાસના પ્રસંગમાં અધરામૃતનું પાન કરાવ્યું હતું, તે વાત પ્રથમ સ્કંધના અ. ૧૦-૨૮ માં '**अधरामृतं मुहुः व्रजस्त्रियः**' એવા શબ્દો મૂકીને સ્પષ્ટ કરી છે. આગળ બીજા સ્કંધના ૭મા અધ્યાયમાં ૩૩ મે શ્લોકે રાસની વાત છે. ત્રીજા સ્કંધના અધ્યાય બીજાના ૩૪મા શ્લોકમાં ઉદ્ધવજી કહે છે કે—

'शरच्छशिकरैर्मृष्ट-मानयन् रजनीमुखम्।
गायन् कलपदं रेमे, स्त्रीणां मंडलमंडनः॥'

'શરદ્ ઋતુના ચંદ્રના કિરણોથી ઉજ્વલ રાત્રિના આરંભને માન આપતા, અને વ્રજની સ્ત્રીઓના મંડળને શોભાવતા એવા શ્રીકૃષ્ણ ભગવાને, મધુર શબ્દવાળું ગાયન ગાઇને સ્ત્રીયો સાથે રમણ કર્યું.

દશમસ્કંધના ૨૨ મા અધ્યાયમાં વસ્ત્રાહરણ લીલાના ઉપસંહારમાં-' **मयेमा रंस्यथ क्षपाः ।**' વિગેરે વચનોથી શ્રીકૃષ્ણે કુમારીકાઓને વચન આપ્યું કે-' તમે શરદ્ ઋતુની રાત્રીઓમાં મારી સાથે રમણ કરશો.' આ ૨૯ મા અધ્યાયના પ્રથમ શ્લોકમાં '**भगवान् अपि ताः रात्रीः वीक्ष्य**'-' ભગવાન્ પણ તે રાત્રીઓને (એટલે વચન આપ્યું હતું તે રાત્રીઓને) જોઈને.' એમ કહીને રાસનું સૂચન કર્યું. દશમસ્કંધના ૪૭ મા અ. ના ૪૩ મા શ્લોકમાં-'**ताः किं निशाः स्मरति**' વિગેરે શબ્દોથી ગોપીઓએ ઉદ્ધવજીને પૂછયું છે કે— 'રાસલીલાની રૂમઝુમાટ વાળી રાત્રીઓને, પ્રભુ કદિ સંભારે છે?' ૪૭ ના ૬૦, ૬૨ મા શ્લોકોમાં રાસનું સૂચન છે. છેવટમાં બારમા સ્કંધના બારમા અધ્યાયમાં '**स्त्रीभिः क्रीडा च रात्रिषु**' ॥ ૩૨ ॥ વિગેરે શબ્દોથી રાસલીલાનું સૂચન કર્યું.

ઉપર પ્રમાણે અવલોકન કરવાથી ખાત્રી થાય છે કે-શ્રીમદ્ ભાગવતમાં રાસલીલા પાછળથી ઉમેરી નથી-પાછળથી ઘુસાડી દીધી નથી, પણ અસલથીજ છે. ભાગવત સિવાય બીજા પુરાણોમાં પણ રાસના ઈસારા છે.

'**युवतीर्गोपकन्याश्च**' વિગેરે શબ્દોથી હરિવંશમાં રાસલીલાનું સૂચન છે. અને **रेमे ताभिरमेयात्मा क्षपासु क्षपिताहितः** વિગેરે વચનોથી વિષ્ણુપુરાણ રાસલીલાને સૂચવે છે.

[૬] રાસલીલાને ટેકો આપનારા સંતોના અભિપ્રાય—સંતોના અભિપ્રાયો આપવા પહેલાં આપને કહી દઉં કે-શ્રીમદ્ ભાગવતની રાસલીલાને આ અભિપ્રાયોજ સુદૃઢ કરે છે. જો આપણી પાસે આ અભિપ્રાયો ન હોત, તો શ્રીમદ્ ભાગવતને અને રાસપંચાધ્યાયીને આપણે બહુ સારી રીતે સમજી શકત નહીં; અને વળી આ અભિપ્રાયો ન હોત, તો નાસ્તિકો શ્રીમદ્ ભાગવતને અને રાસપંચાધ્યાયીને વિશેષ નુકશાન પહોંચાડત.

શ્રીધરસ્વામી રાસપંચાધ્યાયી શરૂ કરતાં કહે છે કે-' **शृंगारकथोपदेशेन विशेषतां निवृत्तिपरेयं पंचाध्यायीति स्फुटीकरिष्यामि** ।-રાસપંચાધ્યાયી શૃંગારના ઉપદેશદ્વારા જીવોને નિવૃત્તિ પરાયણ કરે છે.'

જીવગોસ્વામી—બૃહત્ક્રમ સંદર્ભ નામની ટીકામાં '**अथ ब्रह्मेन्द्राग्निवरुणादिनां दर्पं शमयित्वा**' વિગેરે શબ્દોથી કહે છે કે-' બ્રહ્મા, ઇંદ્ર, વરૂણ વિગેરે દેવોના ગર્વને શાંત કર્યા પછી, કામદેવના ગર્વને શાંત કરવા માટે-એટલે 'પ્રેમથી ઉભરાતી અનેક ગોપીઓની વચ્ચે હું રમું-રમાડું છતાં, હું **બાળ બ્રહ્મચારી** છઉં-હું અસ્ખલિત વીર્યવાન્ છઉં, એમ વિદિત કરી દેવા માટે' શ્રીકૃષ્ણે **રાસ** નામનો ઉત્સવ માંડયો. આ વિજયને માટેજ શ્રીકૃષ્ણને-**साक्षान्मन्मथमन्मथ-**કંદર્પના કંદર્પ-એવી ઉપમા આપી છે. જીવગોસ્વામીની વૈષ્ણવતોષણી, ક્રમસંદર્ભ નામની ટીકાઓ પણ એમજ કહે છે.

શ્રીધનપતિ—ભાગવતગૂઢાર્થદીપિકા નામની ટીકામાં જીવ ગોસ્વામીના મતને ટેકો આપે છે.

શ્રી વિજયધ્વજતીર્થ-પદ રત્નાવલી નામની ટીકામાં કહે છે કે:—' **निर्दोषभक्तिजनितब्रह्मज्ञानमेव मुक्तिसाधनमिति या शास्त्रतात्पर्यार्थावधारणातदर्थेवाद वदत्यस्मिन्नध्याये** ॥ નિર્દોષ ભક્તિથી ઉત્પન્ન કરાએલું બ્રહ્મજ્ઞાનજ મુક્તિનું સાધન છે. એવો જ શાસ્ત્રનો નિર્ણય છે, તેને આ અધ્યાય સુદૃઢ કરે છે.'

ભક્તિમંજુષા પણ રાસની નિર્મળતા સૂચવે છે.

શ્રીમદ્વલ્લભાચાર્ય—સુબોધિની નામની ટીકામાં કહે છે કે-' બ્રહ્માનંદ કરતાં ભજનાનંદનો મહિમા વધારે છે, અને તેને માટે ગોપિકાઓજ-સ્ત્રીઓજ-લાયક છે.'

શ્રીમદ્વીરરાઘવાચાર્ય પોતાની 'ભાગવતચંદ્રચંદ્રિકા' નામની ટીકામાં, અને શ્રીમદ્ **વિશ્વનાથચક્રવર્તિ** પોતાની 'સારાર્થદર્શની' નામની ટીકામાં તથા 'વિશુદ્ધ રસદીપિકા' નામની ટીકામાં તથા શ્રી **શુકદેવ**કૃત 'સિદ્ધાંતપ્રદીપ' નામની ટીકામાં, તથા શ્રી **રામનારાયણ**કૃત 'ભાવભાવવિભાવિકા' નામની ટીકામાં, રાસની પ્રશંસા છે.

જુનાગઢમાં નરસી મહેતાએ, મેવાડમાં મીરાંએ, અને ડભોઈમાં દયારામ ભાઇએ આ રસ પીધો, પાયો અને ઝલકાવ્યો-છલકાવ્યો. ઝલકાતાં રસના છાંટા અનેક ભકતોને ઉડયા. ગામે ગામે શ્રીકૃષ્ણની રાસલીલાનો મહિમા ગવાયો.

[૭] લૌકિક આનંદનું બ્રહ્માનંદ સાથે માપ—વેદવ્યાસે બ્રહ્મસૂત્રના આનંદમયાધિકરણમાં, આનંદ સંબંધી વિચાર કર્યો છે. અગણિત પ્રકારના આનંદો સાથે બ્રહ્માનંદને સરખાવ્યો છે. મનુષ્યો પોતાને નાના પ્રકારના સુખના ભોકતા ગણે છે; પણ જે મનુષ્યને જુવાનીનું સુખ હોય, તે સાથે તે રૂડું શીલ પાળતો હોય, અને આખું વિશ્વ તેની આજ્ઞામાં રહેતું હોય, તો તે મનુષ્યના સુખની હદ ગણાય. આવા સો આનંદની બરાબર એક મનુષ્ય ગંધર્વનો આનંદ. આવા સો મનુષ્યગંધર્વના આનંદની બરાબર એક દેવગંધર્વનો આનંદ. આવા સો દેવગંધર્વના આનંદની બરાબર એક પિતૃનો આનંદ. આવા સો પિતૃઓના આનંદની બરાબર એક આજાનજ દેવનો આનંદ. આવા સો આજાનજ દેવના આનંદની બરાબર એક કર્મદેવનો આનંદ. આવા સો કર્મદેવના આનંદની બરાબર એક દેવનો આનંદ. આવા સો દેવના આનંદની બરાબર એક ઇંદ્રનો આનંદ. આવા સો ઇંદ્રના આનંદની બરાબર એક બૃહસ્પતિનો આનંદ. સો બૃહસ્પતિના આનંદની બરાબર એક પ્રજાપતિનો આનંદ. સો પ્રજાપતિના આનંદની બરાબર એક બ્રહ્માનંદ-અક્ષરબ્રહ્મનો આનંદ. શ્રુતિઓ આથી વધારે આગળ વધી શકતી નથી, તેથી આનંદમય બ્રહ્મના આનંદને અવર્ણનીય ગણે છે. 'નેતિ નેતિ' કહીને શ્રુતિઓ પાછી વળે છે.

સાર્વભૌમ મનુષ્ય તો એક એજ હોય. બાકી બધા સાધારણ મનુષ્ય ગણાય. તેમની પાસે જે આનંદ છે, તે મનુષ્ય માટે મુકરર થએલા આનંદનો સોમો ભાગ ગણીએ, તો આપણી પાસે જે આનંદ છે, તે બ્રહ્માનંદનું નાનામાં નાનું ટીપું છે. આ ટીપું નાનામાં નાનું છે, તોપણ જો તે યોગ્ય રીતે કેળવાય, તો બ્રહ્માનંદના સાગરને તે પોતા પ્રત્યે ખેંચી શકે. છાંદોગ્ય ઉપનિષદ્ ' **अथात आत्मादेश एवात्मैवाधस्तादात्मोपरिष्टादात्मा** વિગેરે. (૨૫ મા ખંડની બીજી શ્રુતિ) કહે છે કે-આનંદના આ ટીપાં વડે, બ્રહ્માનંદરૂપ બ્રહ્મ સાથે રતિ કરવી, ક્રીડા કરવી, અને મિથુન પણ કરવું. આ શ્રુતિના અંતમાં કહે છે

કે-' **स...सर्वेषु लोकेषु कामचारः भवति** ' સઘળા લોકના તે મનોરથો પૂર્ણ કરે છે. નિર્ગુણ સાથે રતિ, ક્રીડા વિગેરે કાંઈ ન હોય-તેથી સગુણ રૂપે પરબ્રહ્મ આવે, ત્યારે જ-અને તેમાં એ. ગોપીઓના મન જેવી મનની સ્થીતિ થઈ હોય ત્યારેજ, પરબ્રહ્મ સાથે રતિ, ક્રીડા વિગેરેનો લાભ મળે. શ્રીમદ્ ભાગવત પ્રથમ સ્કંધમાં [૩-૨૮ માં] કહે છે કે-અન્ય અવતારો તો અંશ અને કલારૂપ, અને શ્રીકૃષ્ણ તો સાક્ષાત્ ભગવાન્ છે. એટલે-ઐશ્વર્ય, વીર્ય, યશ, શ્રી, જ્ઞાન અને વૈરાગ્ય આ છ ગુણો શ્રીકૃષ્ણમાં સંપૂર્ણ રીતે છે. આ શબ્દો ઉપર ટીકા કરતાં વેદાંતના રસીક મધુસૂદન સરસ્વતી કહે છે કે- **एतावुशो भगवच्छब्दार्थः श्रीवासुदेव एव पर्यवसितः इतिः** । આ ઉપમાઓ શ્રીકૃષ્ણનેજ છે.

[૮] **બ્રહ્માનંદ અને ભજનાનંદ**--

कलेर्दोषनिधे राजन्-नस्ति ह्येको महान्गुणः ॥
कीर्तनादेव कृष्णस्य, मुक्तसंगः परं व्रजेत् ॥५१॥
कृते यद्ध्यायतो विष्णुं, त्रेतायां यजतो मखैः ।
द्वापरे परिचर्यायां, कलौ तद्धरिकीर्तनात् ॥५२॥ [ભાગ ૧૨-૩]

શ્રીમદ્ ભાગવતના અંતમાં શ્રીશુકદેવજી ઉપર પ્રમાણે બોલ્યા. તેનો અર્થ એવો છે કે-' હે પરીક્ષિત રાજા ! કલિયુગ દોષના ભંડારરૂપ છે, તોપણ તેમાં એક મહાન્ ગુણ છે. તે એ કે શ્રીકૃષ્ણનું કીર્તન કરવાથીજ મનુષ્ય મુક્ત સંગ થાય છે, અને પરમપદને પામે છે. [૫૧] સત્યયુગમાં લોકો સમાધિથી વિષ્ણુનું પૂજન કરતા. ત્રેતાયુગમાં લોકો યજ્ઞોથી વિષ્ણુનું પૂજન કરતા. દ્વાપરયુગમાં આઠ સમાના દર્શનાદિક સેવાથી લોકો વિષ્ણુનું પૂજન કરે છે, પણ કલિયુગમાં તે લાભ કીર્તનથીજ મળશે ' [૫૨].

ભજનાનંદના સંબંધમાં એક વિદ્વાન કહે છે કે—

वेदस्याध्ययनं कृतं परिचितं, शास्त्रं पुराणं श्रुतम् ।
सर्वं व्यर्थमिदं पदं न कमला-कांतस्य चेत्कीर्तितम् ॥
उत्खातं समृशीकृतं विरचितम्-सेकोऽमसा भूयसा ।
सर्वं निष्फलमालवालवलये, क्षिप्तं न बीजं यदि ॥

અર્થ—ક્યારાને ખોદીને ચારે તરફથી સરખી પાળ કરવામાં આવે, પછી તેમાં પુષ્કળ પાણી રેડવામાં આવે, તોપણ તેમાં જો બીજ વાવવામાં આવે નહિં, તો સર્વ પરિશ્રમ નિષ્ફળ થઇ પડે; તે પ્રમાણેજ વેદનું અધ્યયન નિત્ય કર્યું હોય, શાસ્ત્રોનો પરિચય રાખ્યો હોય, પુરાણોનું શ્રવણ કર્યું હોય, તો પણ લક્ષ્મીના પતિ શ્રી કૃષ્ણના ચરણનું જો કીર્તન [ગુણગાન] ન કર્યું હોય, તો વેદાધ્યયાનાદિ સર્વ પરિશ્રમ નિષ્ફળ જાય છે.

किं तीर्थं हरिपादपद्मभजनं, किं रत्नमच्छा मतिः ॥ વિગેરે વચનો પણ કહે છે કે• હરિના ચરણ કમળના ભજનથી કયું તીર્થ મોટું છે ?

રામાયણમાં તુલસીદાસજી કહે છે કે—

ચોપાઈ—ઈહિ કલિકાલ ન સાધન દૂજા, યોગ યજ્ઞ જપ તપ વ્રત પૂજા;
રામહિ સુમરિય ગાઈય રામહિ, સંતત સુનિય રામગુણ ગ્રામહિ.

નોંધ—તુલસીકૃત રામાયણનો ભજનાનંદ ઓર છે. રંગનો દરિયો છે-ગમે તો કોઈ વખત અમને મળજો. મોક્ષવાણી વાંચી કે નહીં ?

ब्रह्मानंदात् समुद्धृत्य, भजनानंदयोजने । [સુબોધિની]
ब्रह्मानंदात् महानंदो, भजने वर्तते स्फुटः ।

બ્રહ્માનંદદ્વારા વ્રજવાસીઓનો ઉદ્ધાર કરીને, પછી ભજનાનંદની લીલામાં વ્રજસ્રીયોને જોડવા માટે રાસલીલા છે. બ્રહ્માનંદના કરતાં ભજનાનંદમાં વિશેષ આનંદ છે. ભજનાનંદ તે એ પાંચ ભજન લાંબે રાગે ગાઇએ, તેટલોજ નથી; પણ ભજનાનંદી મનુષ્યનું મન સંસારમાંથી ઉઠી જવું જોઇએ. તેને સંસારના વિષયો તુચ્છ લાગવા જોઈએ; વેદ અને શાસ્ત્રોની મર્યાદા તરફ અનાદર થવો જોઇએ; તેણે લૌકીક કીર્તિથી ડરીને દૂર રહેવું જોઇએ.

કલિયુગમાં જીવોને ઉપાધિ ઘણી, અને આયુષ્ય ટુંકું. તેથી સાંખ્ય, યોગ, જપ, તપ, શમ, દમ વિગેરે કાંઈ બની શકે એવું નથી. ત્યાગીઓ પણ કલિયુગમાં બ્રહ્માનંદની આશા રાખી શકતા નથી. ત્યારે ઉપાધિવાળા જીવે-વ્યગ્ર ચિત્તવાળા જીવે-કલિયુગમાં બ્રહ્માનંદની આશા રાખવી, તે નિર્ધને એરોપ્લેઇનમાં બેસીને વિલાયત જવાની આશા રાખવા જેવું છે. માનવ દેહ છે, માટે પ્રયત્ન કર્યા વિના છૂટકો પણ નથી. દશમસ્કંધ ભગવદ્ લીલાઓથી ભરપૂર છે. જેમ મોટા કુવામાંથી મોટા મોટા ધોરીઆ દ્વારા જળ લઇને, તે જળને ઘણે દૂર પહોંચાડવામાં આવે છે; તે પ્રમાણે અનેક ભકતોએ ભગવદ્લીલા રૂપી મોટા કુવામાંથી, સારાં સારાં પ્રાકૃત પદો રૂપી ધોરીયા બાંધીને, ઘણે દૂર-અભણ સ્ત્રીઓ સુધી-અંત્યજાદિ વર્ણો સુધી-વગડે ઝુંપડી બાંધીને રહેનારા ખેડુતો સુધી-પહાડ ઉપર માળા બાંધીને રહેનારા ભીલાદિ જાતિઓ સુધી, લીલારૂપી જળ પહોંચાડયું છે. આ જળ તે ભજનાનંદ. ભજનાનંદમાં નિર્મળ ભાવથી આગળ વધે, તો નાદબ્રહ્મનો સાક્ષાત્કાર થાય. નાદબ્રહ્મદ્વારા બ્રહ્મભાવ પ્રગટે. આ પ્રમાણે—

ब्रह्मभूतः [illegible]त्मा, न शोचति न कांक्षति ।
समः सर्वेषु भूतेषु, मद्भक्तिं लभते पराम् ॥

બ્રહ્મભાવ થયા પછીજ મન પ્રસન્ન રહે છે. તેથી તે શોક કરતો નથી, અને કોઇ પણ પ્રકારની ઇચ્છા પણ કરતો નથી. તે સર્વ ભૂતોને સમાન ગણે છે, અને મારી પરા ભક્તિને પામે છે.

બ્રહ્માનંદ મર્યાદાભક્તિનું ફળ છે. ભજનાનંદ પ્રેમભક્તિ અગર પુષ્ટિભક્તિનું ફળ છે. ગયા અધ્યાયમાં કહ્યું કે-'વ્રજવાસીઓને બ્રહ્મહ્રદમાં સ્નાન કરાવીને, બ્રહ્માનંદનો લાભ આપ્યો.' ગોપીકાઓને તેથી અધિક ભજનાનંદનો લાભ આપવા રાસ સમારંભ કર્યો.

શ્રી શુકદેવજી જેવાને ગોવિંદના ગુણગાનથી જે આનંદ થાય છે, તે આનંદ આત્મસુખથી થતો નથી.

ભજનાનંદથી થાક ઓછો લાગે છે-સ્ત્રી દળતી વખતે પ્રભાતીયાં ગાય છે. અગાશીના ધાબા વિગેરે ખાંડતા મજુરો, ગીત ગાય છે. માંદાને અને રડતાં બાળકને સંગીતથી ઉંઘ આવે છે. ડોકટરો સંગીત દ્વારા કાપકુપ કરે છે; વિગેરે. શ્રીકૃષ્ણ ચરિત્રમાં લાગેલા ચિત્તને સંસારનું સુખદુઃખ સ્પર્શ કરતું નથી.

ભજનાનંદ માટે ગોપ બાળકોને કેમ લીધા નહીં? અને એકલી સ્ત્રીયોને કેમ લીધી? લગ્ન હોય ત્યાં લાંબો રાગ તાણીને ગાવું; અને મરણ થાય, ત્યાં લાંબો રાગ કાઢીને રોવું, સ્રીયોને ફાવે છે; પણ પુરૂષોને ફાવતું નથી. પુરૂષ ઘી ખાય, અને સ્ત્રી તેલ ખાય, છતાં

સ્વાભાવિક રીતે સ્ત્રીનો રાગ સારો હોય છે. રસશાસ્ત્રની દૃષ્ટિથી પણ, રસની સિદ્ધિ સ્ત્રિયોમાં વિશેષ હોય છે. પુરૂષ ગમે એટલી સંભાળથી ગાય, તો પણ સ્ત્રીના કરતાં સંગીતમાં તે આગળ જઇ શકતો નથી. સ્ત્રી અભણ હોય, તોપણ તેણીને બે પાંચ પદો મુખે આવડતાં હોય છે, અને પુરૂષ એલ. એલ. બી. ભણ્યા હોય, તોપણ સંગીતમાં કાચા હોય છે. રોતાં બાળકને હાલરડું ગાઈને, સ્ત્રી ઘડીવારમાં સુવાડી દેછે, અને પુરૂષ હાલરડું ગાતાં શરમાઈ જાય છે. ભજનાનંદથી એકાગ્રતા સધાય છે, માટેજ સંતો ગાય છે—

પદ.

કીરતન ભક્તિ દે રે છોગાળા, કિર્તન ભક્તિ દે.
ભક્તિના પુરમાં તણાઈ જાવા, કીર્તન ભક્તિ દે.
ભક્તિમાં શક્તિ છેરે છોગાળા, કીર્તન ભક્તિ દે.
આ રે સંસારીડે, ભૂલ્યો પડયો છઉં, તેપર નયણાં દે.
મનુષ્યા દેહનો લ્હાવો લેવાને. કિર્તન ભક્તિ૦
ગર્ભવાસનો કોલજ પાળવા, સામળા સંભાળ લે,
જમની જમાનીનો દાવો ચુકવવા. કિર્તન ભક્તિ૦
નવધા ભક્તિમાં કીર્તન ભક્તિ, આપીને દર્શન દે,
ઘણા જન્મની ભૂખજ ભાંગવા. કિર્તન ભક્તિ૦

× × × × ×

પદ.

એવો અપરાધિ કોણ છેરે? જેને ભજન ન ભાવે,
ભક્તિ મૂકીને ભુતળ ભાર વહે છે,
જેમ ગદ્ધા ઉપર ગુણ છેરે— જેને ભજન૦
આવા હરિ જોઈ જેનાં હૈઈડાં ન હરખ્યાં,
એના ઉજડ આઠે પહોર છેરે— જેને ભજન૦
આવા હરી જોઇ જેનાં નયણાં ન ઠરીયાં,
અરે તેના લોચનમાં રાઇને લુણ છેરે— જેને ભજન૦
મારૂં મારૂં કરતો ને મમતામાં ફરતો,
જાણ મરવું તે નિરધાર છેરે— જેને ભજન૦
પ્રીતમ પ્રભુજીનું ભજન કરી લ્યો,
તે ટરવાનો ઠામ છેરે— જેને ભજન૦

પદ.

[ઝંજોટી ઠુમરી તાલ ૩].

ભજન બિન ભવજલ કૌન તરે?
કૌન તરે હેરી, કૌન તરે?—ભજન બિન૦ ટેક૦
કામ ક્રોધ મદ ગ્રાહ બસત હેં, મારગમેં પકડે—ભજન૦
કુંચકંચન દોઉ ઘેર પડત હેં, સબજગ ડુબ મરે—ભજન૦

યજ્ઞ દાન તપ નિર્બલ નૌકા, અધબિચ ટૂટ પડે—ભજન૦
બ્રહ્માનંદ કરો હરિ સુમરણ, સબ દુઃખ દૂર ટરે—ભજન૦

[૯] શ્રીકૃષ્ણતત્વ—

શ્રીકૃષ્ણ સંબંધી આગળ ઘણી વાત કરી છે. 'ઇશ્વરાવતાર અને શ્રીકૃષ્ણતત્ત્વ' નામનું પુસ્તક પણ લખીને આપ્યું છે. ન વાંચ્યું હોય તો હજી [જરૂર] વાંચજો-વાંચવા જેવું છે.

वंशीविभूषितकरान्नवनीरदाभात्।
पीतांबरादरुणबिंबफलाधरोष्ठात्॥
पूर्णेंदुसुंदरमुखादरविंदनेत्रात्।
कृष्णात् परं किमपि तत्त्व-महं न जाने॥

[મધુસૂદનસરસ્વતી.]

'વાંસળીથી જેનો હાથ શોભી રહ્યો છે, નવા મેઘ જેવી કાંતીવાળા, લાલ બિંબ ફળના જેવા ઓષ્ઠવાળા, પૂર્ણ ચંદ્ર જેવા સુંદર મુખવાળા, અને કમળ જેવા નેત્રવાળા, કૃષ્ણથી અન્ય કોઈ પણ તત્ત્વ હું જાણતો નથી.'

મધુસૂદનસરસ્વતી જેવા વેદાંતના રસિક-અદ્વૈત સિદ્ધિના કર્તા-ઉપર પ્રમાણે કહે છે. નારદ પંચરાત્ર ૩. અ. ૩૬ થી ૪૬ સુધીમાં શ્રીકૃષ્ણનેજ પરબ્રહ્મ કહે છે. ત્યાં વિશેષમાં કહે છે કે-'શ્રીકૃષ્ણની આજ્ઞાથી ઇંદ્ર જળ ભરે છે, અગ્નિ બાળે છે, અને પૃથ્વી સર્વ પ્રકારનાં ધાન્ય આપે છે. સિદ્ધેંદ્રો, મુનીંદ્રો, યોગીંદ્રો, રાજેંદ્રો વિગેરે તમામ શ્રીકૃષ્ણનું જ ધ્યાન ધરે છે.' વેદવ્યાસ અને ભીષ્મ જેવા તત્વવિદ્ પુરૂષો શ્રીકૃષ્ણનેજ નમે છે. દરેક પુરાણો શ્રીકૃષ્ણને પરબ્રહ્મરૂપે સ્વિકારે છે. મહાભારત, હરિવંશ અને ગીતા તો કૃષ્ણમયજ છે. શ્રીમદ્ ભાગવતમાં શ્રીકૃષ્ણની જે કથા છે, તે દોહન રૂપ છે. મહાભારત અને બીજાં પુરાણોની કથા સાંભળી હોય, તેમનેજ શ્રીમદ્ ભાગવતમાં સૂત્રરૂપે કહેલી કથાની સમજણ પડે. શ્રીમદ્ભાગવતમાં શ્રીકૃષ્ણની લીલાનું સૂત્રરૂપે વર્ણન છે, તોપણ શ્રીકૃષ્ણ સંબંધી તેમાં જે કાંઈ છે, તે બીજાં પુરાણોમાં નથી. તેટલા માટેજ **श्रीमद्भागवतं पुराणतिलकं** ગણાય છે. પોતાના ભક્તોના વૈરાગ્યનું દર્શન કરાવવા માટે, ભાગવતમાં પ્રભુ રસાંકેશ્વર થયા છે. શ્રીકૃષ્ણચૈતન્ય, શ્રીમદ્વલ્લભાચાર્ય, નરસી મહેતો, મીરાં, દયારામ વિગેરે મહાન્ વૈરાગી કૃષ્ણઉપાસકો-શ્રીકૃષ્ણતત્ત્વના અનન્ય ભક્તો, જીવ્યા ત્યાં સુધી શ્રીકૃષ્ણના રસસાગરમાંજ તર્યા; અને છેવટે ડુબકી પણ તેમાંજ મારી. પોતાને જે મળ્યા, તેમને પણ આ તત્ત્વ દેખાડયું. પોતાની પાછળ જે કાંઈ મૂકી ગયા, તે પણ-એટલે પોતે જે કાંઈ અનુભવ્યું, તે જગતને ગ્રન્થરૂપે આપ્યું. તેઓએ ભક્તિને મૂક્તિથી અધીક સિદ્ધ કરી આપી.

શ્રીમદ્ભાગવતથી કેટલાએક ભડકે છે, પણ ગીતા તો સૌને માન્ય છે. તેમાં '**अहं सर्वस्य प्रभवः**'। '**मत्तः परतरं नान्यत्**'। '**अहं युगे युगे संभवामि**।' વિગેરે શબ્દોથી, શ્રીકૃષ્ણે પોતાના સ્વરૂપનું અને પોતાની શક્તિનું ભાન કરાવ્યું છે. છતાં-'આ તો નંદયશોદાનો લાડકો, ગોવાળીયાનો ગોઠીયો, આ તો દહીં માખણનો ચોર, આ તો ગોપીઓનો પ્યારો, આ તો રાસનો રસેશ્વર'-વિગેરે વાતો સાંભળીને, ડાહ્યા માણસ પણ ભડક્યા.

શ્રીકૃષ્ણે ગોવર્ધન તોળ્યો, શ્રીકૃષ્ણ દાવાનળ પી ગયા, વિગેરે વાતો સાંભળીને, તેઓ શ્રીકૃષ્ણને યોગિશ્વર કહે, પણ પરબ્રહ્મ તો કહેજ નહીં. પરબ્રહ્મ કહેતાં તો તેઓ જરૂર લાજી મરે.

ઉપર જણાવેલા મહાન્ વૈરાગી સંતોનો, શ્રીકૃષ્ણતત્ત્વ સંબંધી અભિપ્રાય સાંભળીએ, ત્યારે આપણને ખાત્રી થાય કે-વિદ્વાન્ નાસ્તીકો વાસીદામાં સાંભેલાને ખેંચી જાય છે. કર્મોના આવરણને લીધે, આવી ભૂલો પણ સંભવીત છે. શ્રીકૃષ્ણ ગીતામાં બોલ્યા છે કે-**'अवजानंति मां मूढा, मानुषीं तनुमाश्रितं ।** હું જ્યારે અવતાર ધારણ કરૂં છઉં, ત્યારે મારા પરમ ભાવને નહીં જાણનારા મૂઢ લોકો, મારા અવતારી શરીરની નિંદા કરે છે.' ઘણે કાળે કર્મોનાં આવરણ કપાય છે ત્યારે-**'बहूनां जन्मनां अंते, ज्ञानवान् मां प्रपद्यते**-ઘણાજ જન્મોને અંતે, જીવને મારૂં જ્ઞાન થાય છે, ત્યારે તે મને પામે છે.'

જેમ સૌ કર્માનુસાર લક્ષ્મી અને સુખ મેળવે છે, તેમ સૌ કર્માનુસાર જ્ઞાન, ભક્તિ વિગેરે મેળવે છે. પાંચ પૈસા લઇને ચૌટે ખંતથી વેપાર કરનાર, જેમ અમુક સમયે, મોટો વેપારી થઇ પડે છે; તેમ અમુક શુભ કર્મો લઇને આ સંસાર ચૌટે, ખંતથી વેપાર ખેલે, તો થોડા વખતમાં સાધારણ જીવ, એક મોટો સંત-જીવન્મુક્ત-વીતરાગી-વિગેરે થઇ જાય છે. 'અમારાં કર્મો એવાંજ છે' એમ કહીને બેસી રહેનાર, છે ત્યાંથી નીચે જતો જાય છે, અને 'શું અમારાં કર્મ એવાં છે?' એમ કહીને ખંતથી સંતશાસ્ત્રોનું સેવન કરનાર, સાંભળેલું-વર્તનમાં મુકનાર, છે ત્યાંથી આગળ જાય છે. ભાંગ્યા તૂટયા ઘરને જે રીપેર કરે છે, તેનું ઘર થોડે ખર્ચે અને થોડે સમયે રહેવા જેવું થાય છે; પણ જે મનુષ્ય ભાગ્યાં તૂટયા ઘરની સંભાળ લેતો નથી, તેને પડવાજ દે છે, તે થોડે સમયે ઘરરહિત થઇ જાય છે. તાત્પર્ય-જેને અનેક સંતો અને શાસ્ત્રો હજી ભજી રહ્યા છે; તે શ્રીકૃષ્ણતત્ત્વમાં તમને કર્માનુભાવે, કાંઇક તર્કવિતર્ક અને અભાવ હોય; તો તેથી તમે ત્યાં ને ત્યાં (તર્કવિતર્કમાં અને અભાવમાં) પડયા ન રહેશો, પણ ખંત રાખીને-સાચો સ્વાર્થ સમજીને-તે તત્ત્વને સમજવા પ્રયત્ન કરજો.

જેમના ખોળામાં રમતા હતા, તેમણે તેમને બરાબર ઓળખ્યા નહીં. જ્યારે પ્રભુએ કૃપા કરીને મુખમાં સમગ્ર જગત્ દેખાડયું, ખોળામાં બેસીને રમનાર અને ખોળામાં બેસીને રમાડનાર અને સમગ્ર વ્રજને પણ મુખમાં દેખાડયું, ત્યારે યશોદા ઘડીવાર ભ્રમીત થઇ ગયા-ચકિત થઇ ગયાં-પરમાનંદ પામ્યાં. જેમની સાથે નાનેથી મોટા થયા. તેમણે તેમને ઓળખ્યા નહીં. મહાભારતના મેદાનમાં રથ ઉપર સારથીરૂપે બેસીને, વૈરાટ સ્વરૂપ દેખાડયું, ત્યારેજ અર્જુન ચકિત થયો-ત્યારેજ હાથ જોડીને બોલ્યો કે—

सखेति मत्वा प्रसभं यदुक्तं, हे कृष्ण हे यादव हे सखेति ॥
अजानता महिमानं तवेदं, मया प्रमादात् प्रणयेन वाऽपि ॥४१॥

વિગેરે વિગેરે—(ગીતા અ. ૧૧).

આ તત્ત્વનો વિચાર કરતાં મુનિયો પણ હાર્યા—

હારી રહ્યા મનમાંહિ મુનિશ્વર, વિશ્વપતિ તણી વાત વિચારી;
તર્ક કર્યા પણ તત્ત્વ જડયું નહિ, દૃષ્ટિ ઘણી દિલ ઉંડી ઉતારી.
માન તજી અનુમાન કરી લખ્યું, કે મન-વાણી ન પહોંચે અમારી;
કેમ શકે કહી કોઇ કવીશ્વર, ઇશ્વરની ગતિ વિશ્વથી ન્યારી.

પદ.

એ છે નિરાકાર સાકાર, એનો કોઇ ન પામ્યા પાર. ટેક૦
ઋષિયો હાર્યા મુનિયો હાર્યા, હાર્યા સંત મહંત; (૨)
વેદપુરાણો પાર ન પામ્યા, એવા ઇશ અનંત— એ છે૦
સહસ્ર અઠયાસી સિદ્ધ ચોરાસી, સનકાદિક શુકદેવ; (૨)
ભાવ ધરીને ભજન કર્યાની, સૌને જુદી ટેવ— એ છે૦
રામ કહે કોઇ કૃષ્ણ કહે, કોઈ દેવી કહે કોઈ શિવ; (૨)
જેવું જેના ગુરૂએ ગાયું, તે માને તે જીવ— એ છે૦

[આ મોક્ષમંદિર કોઇ સંપ્રદાય નથી–તેથી કહે છે કે-]

મંત્ર તમારા ગુરૂ તમારા, શાસ્ત્ર અને વળી સેવ; (૨)
જ્યાં ફાવે ત્યાં પાપ તજીને, ભજજે જગનો દેવ - એ છે૦

શ્રીકૃષ્ણના સંબંધમાં પ્રીતમ ગાય છે—

પદ.

જીરે સુંદિર સ્યામ સોહામણો (૨), જેને નિગમ નિરંતર ગાય—તેને ભજે ભાવથી.
જીરે શિવ વિરંચીને શારદા, (૨) રજ ચરણકમળ ચિત્ત ચહાય— તેને૦

× × × × × ×

જીરે દ્રુપદ સુતાનાં પટ પુરીયાં, (૨) એવા અગણિત ગુણ ન ગણાય— તેને૦
જીરે દાસતણાં દુઃખ ટાળવા; (૨) એક શ્વાસે-ઉઠીને ધાય— તેને૦
જીરે અવગુણ સામું જુએ નહીં, (૨) એવા ગુણવંતા ગોકુલરાય— તેને૦
જીરે અખિલ લોકનો આતમા, (૨) જેના સમરણથી સુખ થાય— તેને૦
જીરે **પ્રીતમ** પ્રભુને સંભારતાં, (૨) દુઃખ જન્મ મરણ મટી જાય— તેને૦

શું શ્રીકૃષ્ણને શૃંગારરસ ગમ્યો ?—અર્જુનને ગીતામાં નિર્મોહ કર્યો, ઉદ્ધવને એકાદશ સ્કંધમાં જીવન્મુક્ત કર્યો, અનેક સંતો અને શાસ્ત્રો શૃંગારની નિંદા કરે, તે રસ શું શ્રીકૃષ્ણને ગમ્યો ? તે સંબંધી થોડી વાત કરીએ-શૃંગાર, હાસ્ય, વીર, કરૂણ, રૌદ્ર, બીભત્સ, અદ્ભૂત, અને ભયાનક-એવા આઠ પ્રકારના રસ છે. રતિ, હાસ, ઉત્સાહ, શોક, ક્રોધ, જુગુપ્સા, વિસ્મય અને ભીતિ-એ ઉપર જણાવેલા રસોના અનુક્રમે સ્થાયી ભાવ છે. **મમ્મટ** વિગેરે આલંકારિકો શાંતરસનો ઉમેરો કરીને, રસની સંખ્યા નવ ગણે છે. ભોજરાજ રસની સંખ્યા બાર ગણે છે.

સર્વ રસોની શ્રીકૃષ્ણ વ્યક્ત મૂર્તિ છે. જ્યારે પ્રભુ બળદેવજી સાથે કંસની સભામાં પધાર્યા, ત્યારે ત્યાં અનેક પ્રકારના રસીકો હતા. કૃષ્ણ એક હતા છતાં દરેક રસીકની દૃષ્ટિએ, પ્રભુ જુદે જુદે રૂપે દેખાયા. તેનું વર્ણન આગળ શ્રીશુકદેવજી–**મલ્લાનામશનિર્નૃણાં** વિગેરે શબ્દોથી કરશે. તે તમામ રસોમાં શૃંગારરસ મૂખ્ય છે. તે રસનો વર્ણ સ્યામ છે. શ્રીકૃષ્ણનો વર્ણ પણ સ્યામ છે. રાસલીલામાં શ્રીકૃષ્ણ શૃંગારરસરૂપ બન્યા, કારણ રાસમાં શૃંગારી ભક્તો (ગોપીઓ) તેમને મળ્યાં. પોતે સુંદર તો હતા, તેમાં વળી નટવર-પ્રેમનો સાગર-બન્યા. [કેવા નટવર બન્યા હતા, તે ગોપીઓ જ્યારે પ્રથમદર્શન કરશે, ત્યારે આગળ

ગાશે.] આવાં દર્શન અહીંજ-વૃંદાવનમાંજ-થશે. મછી તો મોટા-ડાહ્યા-ડમરા-રાજકારભારી શ્રીકૃષ્ણ બનશે. પુરૂષોત્તમ તરીકે પણ શ્રીકૃષ્ણના બે સ્વરૂપો છે. ૧ લોકવેદાતીત પુરૂષોત્તમ ૨ લોકવેદપ્રથિત પુરૂષોત્તમ. રાસાદિલીલા લોકવેદાતીતરૂપે શ્રીકૃષ્ણે કરી છે; અને મથુરામાં, દ્વારકામાં, હસ્તીનાપુરમાં અને ગીતામાં જે ડાહી ડાહી વાતો કરી, તે લોકવેદ પ્રથિત પુરૂષોત્તમરૂપે કરી છે.

જે નાનપણમાં **ભલાભાઈ** હતા, જે નાગા નાગા લોકવેદાતીત થઇને ફરતા હતા, તેજ આ '**હરગોવિંદભાઇ**, મોટા શેઠ થઇને ગાદી ઉપર બેઠા છે. તાત્પર્ય-જેઓ એક બાજુએથીજ જુએ, તેઓ જરૂર ભૂલા પડે. હૈયું હાથ રાખીને જેઓ સારી રીતે સાંભળે-મનન કરે-નિદિધ્યાસન કરે, તેમને સત્ય વાતનું ભાન થાય. સારૂં દુધ લઇને રીતસર મેળવે, અને રીતસર વલોવે, તેમને માખણનાં દર્શન થાય. દુધમાંથી જેઓ પરભાર્યું માખણ લેવા દોડે, તેમને કદિ ફીકકો મસ્કો મળે, પણ માખણ તો મળેજ નહીં. ગોપીકાઓ પૂર્વે કોણ હતી ? તેમનો કેવા પ્રકારનો પ્રયત્ન હતો ? વિગેરે બાબતનો બરાબર વિચાર કરશો, ત્યારે ખાત્રી થશે કે-રાસમાં કાંઇક છે. ગમે એવાં ડાહ્યાં સ્ત્રીપુરૂષ-પતિપત્નિ-લોકવેદાતીત થઇને, જેમ એકબીજાંને રમાડે છે; એકબીજાંને પોતાનું હૃદય આપે છે; એકબીજાને પોતાનો પરમાનંદ ચખાડે છે. તેમ પરમાત્મસ્વરૂપ, પ્રેમને આધીન થઇને, પોતાના પ્રતિબિંબરૂપ-પોતાના અંશરૂપ-જીવો સાથે **લોકવેદાતીત** થઈને રમે છે; પોતાનો પરમાનંદ ચખાડે છે.

યાદ રાખવું ઘટે છે કે-લૌકિક શૃંગારરસની જે વાતો આપણે જાણીએ છીએ, તેવી વાતો આ નથી. લૌકિક શૃંગારરસમાં કામની ગંધ હોય છે. આ શૃંગાર રસમાં [કામશબ્દ વપરાય તોપણ] કામની ગંધ નથી. લોકિક શૃંગારરસમાં સ્વાર્થ અને ઉપાધિ હોય છે, ત્યારે આ શૃંગારરસ તે બેઉથી રહીત હોય છે. લૌકિક શૃંગારરસ વિકારજન્ય અને વિકારને વશ હોય છે, ત્યારે રાસનો શૃંગારરસ વિકારથી રહિત હોય છે. લૌકિક શૃંગારરસનું સુખ અલ્પ કાળ માટેજ હોય છે; ત્યારે આ શૃંગારરસનું સુખ નિત્ય હોય છે. ખરી રીતે જોતાં લૌકિક શૃંગારરસ છેજ નહીં; અને છે તો-કાંઇક **ભોગવતાં આવડે તોજ**-પતિપત્નિ વચ્ચે છે. પતિપત્નિ સિવાયના તમામ શૃંગારરસ લુખા=પાત્રરહિત, અને પાત્રાસહિત હોય, તો ભયંકર. નાટકાદિના શૃંગારરસ લુખા-પાત્રરહિત. પતિપત્નિ સિવાય અન્ય સાથે ભોગવાતો શૃંગારરસ ભયંકર અને મહાપાતકી. ગૃહસ્થાશ્રમ ભોગવનારાં મુમુક્ષુ સ્ત્રીપુરૂષોએ, પોતાનાં પતિ પત્નિ સાથે પણ, બહુ સાચવીને શૃંગાર રસ ભોગવવો જોઇએ. સ્ત્રીયોનો ત્યાગ કરીને બેઠેલા ત્યાગીઓએ, ખાસ યાદ રાખવું ઘટે છે કે ' શૃંગારરસ તમારો કટ્ટો શત્રુ છે. શૃંગારરસ રૂપી રાફડામાં સ્ત્રી રૂપી કાળો નાગ બેઠો છે. જરા ગાંફલ થયા તો, જેને માટે સંસાર ત્યાગ કર્યો છે, જેને માટે અનેક કષ્ટ વેઠો છો-એવો તમારો વ્હાલામાં વ્હાલો ધર્મ, તમે હારી જશો. તમારૂં સાચું ધન વૈરાગ્ય છે. '

શ્રીહરિ પોતેજ શૃંગારરસનો સાગર છે; અને આ જે લોકિક આનંદ દેખાય છે, તે તે રસસાગરનાં ટીપાં છે.

જેમ શ્રીકૃષ્ણનું રૂપ અલૌકિક છે, તેમ તેમનો દેહ પણ અલૌકિક છે. પંચમહાભૂતનો નથી, એ વાત પણ યાદ રાખવી. જેમનો દેહ અલૌકિક છે, તેમની સાથે કરેલો આનંદ પણ અલૌકિક છે. સાર-શ્રીકૃષ્ણનું આ રૂપ, આ દેહ, અને આ આનંદ લૌકિક દૃષ્ટિથી જોવા માટે, ગમે એટલો પ્રયત્ન કરીએ, તોપણ સમજણમાં આવે એવું નથી.

અજગરાદિ અસુરોને લીલા માત્રમાં મારી નાખીને, શ્રીકૃષ્ણે ગોપ બાળકો પાસે પોતાનું પ્રભુત્વ પ્રગટ કર્યું. કાળીયનાગનું દમન, ગોવર્ધન ઉપાડવો, દાવાનલનું પાન, વૈકુંઠનાં દર્શન વિગેરે લીલાઓ કરીને, નંદાદિ વૃદ્ધ ગોપોને સૂચવ્યું **કે–'અમે કાંઇક છીએ.'** વેણુના નાદથી, વાણીના વિલાસથી અને નેત્રના કટાક્ષથી, અને છેવટે રાસ લીલાઓથી, ગોપીકાઓને બતાવી દીધું કે–**'અમે બાળબ્રહ્મચારી છીએ–અમે અસ્ખલિત વીર્યવાન્ છીએ–અમે નિર્લેપ છીએ.** સૌને એમ પણ ઇસારો કર્યો કે–'અમે છીએ ત્યાં સુધીમાં, જે કાંઇ ઇચ્છા હોય, તે કહી દ્યો. અરે જેમ ગમે, તેમ તમે હાલ માણી લ્યો. પછી હું, તમે અને આ વૃંદાવન એમ ત્રણનો યોગ થશે નહીં.' વિગેરે.

નોંધ—દેહરૂપી વૃંદાવનમાં આવેલા શ્રીકૃષ્ણ આપણને ઘણા ઇસારાં કરે છે; પણ આપણે તો **ના તે ના.** થાવું હશે તેમ થાશે; અત્યારે ઉંચું જોવા નવરા નથી. યાદ રાખજો કે–જે મજા છે તે અત્યારે જ છે. **'કાલ કરશુ.'** એ વાતને એક સપાટે તમારા વહીવટમાંથી ફેંકી દ્યો; તોજ તમને આ બાબતની ગંધ આવશે.

[૧૦] **રાધા**—શ્રીમદ્‌ભાગવત સૂત્રરૂપે છે. તેમાં રાધા શબ્દ નથી, તેથી ઘણા ઉતાવળા સ્ત્રીપુરૂષો રાધા સંબંધી અનેક શંકાઓ કરે છે. [જ્યાં શ્રીકૃષ્ણનાં પગલાં સાથે, રાધાજીનાં પગલાં ગોપીકાઓ ઓળખી કાઢે છે, ત્યાં આપણે રાધાજી સંબંધી વિશેષ વિચાર કરીશું. હાલ એટલું યાદ રાખજો કે] પતિપત્નિનાં જોડાં તો ઘણાં જોયાં. શિવપાર્વતી, વિષ્ણુ અને લક્ષ્મી, ઈંદ્રઈંદ્રાણી, અને બીજાં અનેક પ્રેમી જોડાં હશે; પણ રાધાકૃષ્ણનું જોડું હજી કયાંઇ બન્યું નથી. જ્યાં જ્યાં પતિપત્નિ વચ્ચે નિર્મળ પ્રેમ હોય, અને તે બેઉ રંગ ભીનાં હોય, ત્યાં ત્યાં રાધા અને કૃષ્ણની પ્રસાદી વેરાણી છે, **એમ સમજવું.**

હાલ તુરત માટે ગોપીકાઓ સંબંધી વાત કરી લઇએ—

[૧૧] **ગોપીકાઓ**—એક સામાન્ય મેલાપ પણ, કાંઇ લેણદેવ વિના થતો નથી; પછી તે લેણદેણ આ લોકની હોય, કે પરલોકની હોય. આ નિયમને આધારે શ્રીકૃષ્ણ અને ગોપીકાઓને કેવા પ્રકારની લેણ દેણ છે? તે લેણ દેણ આ લોકની છે? કે પરલોકની છે? તેનો વિચાર અવશ્ય કરવો ઘટે છે.

ગોપીઓ પૂર્વે કોણ હતી?—આ ગોપીઓ બે પ્રકારની હતી. કોઇ કોઇ ટીકાકાર બે પ્રકારને બદલે ત્રણ ચાર પ્રકાર પણ બતાવે છે. કેટલીએક ગોપીઓ પૂર્વે મુનિઓ હતી; અને બાકીની પૂર્વે શ્રુતિઓ હતી. બ્રહ્માજીની આજ્ઞાથી દેવાંગનાઓ પણ ગોપીકાઓ બની હતી.

પૂર્વે મુનિઓ—વસ્ત્રાહરણની લીલામાં **'पुरा महर्षयः सर्वे, दंडकारण्यवासिनः'** (પદ્મપુરાણ) **'अग्निपुत्रा महात्मनस्तपसा स्त्रीत्वमापिरे'** (બૃહદ્‌વામને) વિગેરે વચનોથી કહ્યું હતું કે–'પૂર્વે દંડકારણ્યમાં શ્રીરામને જોઈને, ઋષિઓ મોહ પામ્યા હતા. તે તમામ ઋષિઓ વ્રજમાં કુમારિકાઓ બન્યા. અને શ્રીરામ શ્રીકૃષ્ણ બન્યા. તે સંબંધમાં 'શ્રીકૃષ્ણયામલ' નામના ગ્રંથમાં કહે છે કે—

अथातः संप्रवक्ष्यामि, गोपीः मुनिवरीः पराः ।,
याः कृष्णं तपसा प्राप्य, रमंते स्म निरंतरम् ॥
चित्रगंधा सुगंधा च, स्वगंधा हरिवल्लभा ।

रंगवल्ली च सारंगी, शारदा च शुचिश्रवा ॥
स्निग्धा सुवर्चा मृदुला, मधुरा च मधुश्रवा ।
सुधाधारा चित्रकला, रत्नचूडा कलस्वना ॥

વિગેરે વિગેરે. મુનિગોપીઓનાં ઘણાં નામ છે.

તેજ (શ્રીકૃષ્ણયામલ નામના) ગ્રંથમાં આગળ કહે છે કે—

ब्रह्मानंदमयो लोको, व्यापी वैकुंठसंज्ञितिः !
तल्लोकवासी तत्रस्थैः, स्तुतो वेदैः परात् परः ॥
चिरं स्तुत्वा ततस्तुष्टः, परोक्षं प्राह तान् गिरा ।
तुष्टोऽस्मि ब्रूत वो प्राज्ञा, वरं यन्मनसेप्सितम् ॥

ભાવાર્થ—વ્યાપી વૈકુંઠમાં વેદોએ ઘણી સ્તુતિ કરી, ત્યારે પરમાત્માએ પ્રસન્ન થઇને, વર માગવાનું કહ્યું.

તેના જવાબમાં શ્રુતિઓએ કહ્યું કે—

कंदर्पकोटिलावण्ये, त्वयि दृष्टे मनांसि नः ।
[illegible]गवमासाद्य, स्मरक्षुब्धा न संशयम् ॥
यथा त्वल्लोकवासिन्यः, कामतत्त्वेन गोपिकाः ।
भजंति रमणं मत्वा, चिकीर्षाऽजनि नस्तथा ॥

ભાવાર્થ—કોટિ કંદર્પો લાજી મરે, એવું આપનું રૂપ જોઇને, અમને કામિની ભાવ પ્રાપ્ત થાય છે. અમારી તે કામના પૂર્ણ થાય, એમ આપ કરો.

તેના જવાબમાં ભગવાન બોલ્યા કે—

आगामिनि विरंचौ तु, जाते सृष्ट्यर्थमुद्यते ।
कल्पं सारस्वतं प्राप्य, व्रजे गोप्यो भविष्यथ ॥

ભાવાર્થ—સૃષ્ટિ ઉત્પન્ન કરવા માટે જ્યારે નવા બ્રહ્મા ઉત્પન્ન થશે, ત્યારે તે સારસ્વત કલ્પમાં તમે વ્રજમાં ગોપીઓ થશે.

(રૂદ્રયામલ નામનો અને બ્રહ્મયામલ નામનો ગ્રંથ પણ છે.)

આ બધી પૂર્વ સંકળનાઓ પૂરવાર કરવા, રાસનું કાર્ય થયું જણાય છે. જીવો પરમાત્માના અંશ રૂપ છે, તોપણ જ્યાં સુધી જીવો પરમાત્માને શરણે ન જાય; ત્યાં સુધી પરમાત્મા તેમની સાથે રમતા નથી. ગુણોનો ઉપરામ થાય, ત્યારે પ્રભુ જીવનો અંગિકાર કરે. ગીતામાં ગોવિંદ બોલ્યા છે કે-'**ये यथा मां प्रपद्यंते तांस्तथैव भजाम्य**'। જે ભાવે મને ભજે, તે ભાવે હું તેમને ભજું છઉં.' 'રોહીદાસની ઝુંપડીમાં જવામાં મને બાધ હોતો નથી. ચોખામેલનાં મુવેલાં ઢોર ખેંચવાથી, હું અભડાયો નથી.' વિગેરે. ગોપીઓએ શ્રીકૃષ્ણને પતિભાવે ભજ્યા, પ્રભુ પતિરૂપે તેમની સાથે રમવા લાગ્યા.

ગોપીઓએ પતિભાવથી શ્રીકૃષ્ણને કેમ ભજ્યા? તે સંબંધી આ અધ્યાયના ૧૨ મા શ્લોકમાં પરીક્ષિત પ્રશ્ન કરશે. ત્યાં શ્રીશુકદેવજી ખુલાસા કરશે. હાલ તુરત માટે એટલું જાણી લ્યો કે-ભકતો પણ શ્રીકૃષ્ણને પતિભાવે ભજે છે. એમ ભજવાથી ભકતો સ્ત્રી અને કૃષ્ણ તેમના પતિ, અને પછી તેમનો ગૃહસ્થાશ્રમ, એવું કાંઇ નથી. ગોપીકાઓ શ્રીકૃષ્ણ સાથે પતિભાવેજ રમ્યાં છે; છતાં શ્રી શુકદેવજીએ અને અનેક સંતોએ

તેમને નિર્દોષ ઠરાવ્યાં છે; તેનું મુખ્ય કારણ એટલું જ કે-શ્રીકૃષ્ણ આપણા જેવા મનુષ્ય નહોતા. 'મનુષ્યો એવું આચરણ કરે, તો નરકમાં જાય,' એમ પણ ત્યાં કહી દીધું. પતિ-ભાવે ભજવામાં ભાવ એ છે કે-જીવને અને શિવને જેમ ઘણોજ નીકટ સંબંધ છે; તેમ સ્ત્રીને અને પતિને આ સંસારમાં ઘણોજ નીકટ સંબંધ છે. પુત્રાદિ મોટાં થાય, તેમ માવતરથી જુદાં પડતાં જાય; પણ સ્ત્રી પુરૂષ તો મરે ત્યાં સુધી સાથે જ રહે. સાથે રહે એટલુંજ નહીં, પણ તે બેઉની વચ્ચે કોઈ પણ પ્રકારનો ભેદ હોતો નથી. પોતા પાસે જે કાંઇ હોય છે, તે બેઉનું હોય છે. તેઓ એક બીજાને દુઃખે દુઃખી, અને એક બીજાને સુખે સુખી રહે છે. ૧માં ૧ નાંખીએ તો બે થાય, પણ પતિમાં પત્નિ અને પત્નિમાં પતિ નાંખીએ, તો તે બે મળીને એક થાય. અદ્વૈત રૂપ ધારણ કરે. જેમ નદી સમુદ્રમાં સમાઈ જાય; જેમ માયા બ્રહ્મમાં સમાઈ જાય, તેમ સ્ત્રી-ગોત્ર, કુળ સંપત્તિ વિગેરે તમામ રીતે પતિમાં સમાઈ જાય. વ્યવહારી કાર્ય પ્રસંગે તે બેઉ વચ્ચે કદિ મતભેદ થાય, પણ થોડીવાર પછી પાછાં એનાં એ. એક બીજાની પાસે બેસે, ત્યારે શાંતિ થાય. જુદાં હોય તો પણ, સ્ત્રીને પતિથી શાંતિ, અને પતિને સ્ત્રીથી શાંતિ. એક બીજા વિનાનું જીવન નિરાધાર. તેમાંએ જે પત્નિ પતિને અનન્ય ભાવે ભજે, તે મહાન વૈરાગી છે-મહાન્ તપસ્વી છે-કુટુંબના શણગારરૂપ છે. પચાસ વરસનો ડોસો રાંડે, તો પરણવા દોડે; અને પંદર વરસની સ્ત્રી રાંડે, તો અનેક પ્રકારના વ્રતાદિ કરીને, વિષયને બાળી નાંખે-સંસાર ખારો કરી નાંખે. એક સાચા સન્યાસી જેવું જીવન ગાળે; અને મરે ત્યાં સુધી મરનાર પતિને વફાદાર રહે. અનન્ય ભક્તિની બાબતમાં પતિ કરતાં પત્નિ ઉત્તમ છે. પ્રાણીમાત્રમાં મનુષ્ય શ્રેષ્ઠ, અને મનુષ્યમાં અનન્ય ભાવની બાબતમાં સ્ત્રી પહેલે નંબરે આવે. આવો અનન્ય ભાવ અમારે પ્રભુમાં થાય, એવા ભાવથી ભક્તો સ્ત્રીભાવે પ્રભુને ભજે છે. ગોપીઓને પણ આ સંબંધ ઉત્તમ લાગ્યો. તે સંબંધી આગળ ખુલાસો થશે.

પતિ પત્નિનો સંબંધ વર્ણાશ્રમ ધર્મનું મૂળ છે, છતાં અત્યારે સુધારાવાળા પુનર્લગ્નની ભલામણ કરીને, તે સંબંધને ઢીલો કરે છે; અને સાધુ, સંત અગર ગુરૂઓ પોતાની સોનેરી જાળમાં સ્ત્રીઓને ફસાવીને, પતિથી વિમુખ કરે છે. પતિ પત્નિનો સંબંધ ઢીલો કરે છે. તે સંબંધી વિશેષ વાંચવું હોય, તો ગયા વૈશાકનો અંક વાંચો.

[૧૨] બંસી સાંભળીને ગોપિકાઓ એકલી કેમ આવી? ગોપો કેમ ન આવ્યા? ગોપોને બંસી પ્રિય ન લાગી?—

नायमात्मा प्रवचनेन लभ्यः, न मेधया न बहुना श्रुतेन ।
यमेवैष वृणुते तेन लभ्यस्-तस्यैष आत्मा विवृणुते तनुं स्वाम् ॥

અર્થ—આ આત્મા પ્રવચનથી, બહુ બુદ્ધિથી, તેમ જ્ઞાનથી પ્રાપ્ત થતો નથી; પણ જેમના ઉપર તે કૃપા કરવા ધારે છે, તેમનાથીજ તે પ્રાપ્ત થઈ શકે છે.

એટલે ગોપિકાઓ પોતાની ઇચ્છાનુસાર રાસમાં આવી નહોતી; પણ શ્રીકૃષ્ણના આકર્ષણથી દોડી આવી હતી. સર્પ ઉતારનાર સર્પનો મંત્ર બોલીને કરડનાર સર્પને ગમે ત્યાંથી બોલાવે છે. મદારીઓ અમુક લોકોની નજર બાંધીને, તેમને અમુક દેખાવ દેખાડે છે; યોગીઓ પોતાના યોગબળથી ગમે તેને પોતા પ્રત્યે ખેંચે છે; ત્યારે યોગીઓના યોગી-શ્રીકૃષ્ણ-માત્ર ગોપીઓને આકર્ષે, અને બીજાંને તેની ખબર પણ પડવા ન દે, તેમાં

નવાઈ જેવું કાંઇ નથી. મહાભારતના યુદ્ધની શરૂઆતમાં અર્જુને એકલાએ પ્રભુના વૈરાટ સ્વરૂપનાં દર્શન કર્યાં–બીજા કોઈએ નહીં.

કોઇ કહે કે—ગોપીઓએ કયા સાધનથી પ્રભુને વશ કર્યા ?–સાધનમાં કૃષ્ણની મરજી. સાંભળો—

પદ.

કાંઇ નથી જોતા કૃષ્ણ, કૃપા જ્યાં કરો છોરે–(૨)
કુડી કૃતિ હોય તેને, રૂડી માની લ્યોછોરે. કાંઇ નથી૦
શાને કાજે સુરપંખાનું, નાક તમે કાપ્યુંરે ?
શાને પુણ્યે કુબ્જાને, પતિ સુખ આપ્યુંરે ? કાંઈ નથી૦
અરધે દ્વારે ગુણિકાને–વૈકુંઠ પમાડીરે;
સંત બીજા પડયા રહ્યા, જપતા રામ દાડીરે. કાંઈ નથી૦
નહીં તેનું નહીં, જેનું ભાવ્યું તેનું ભાવ્યુંરે;
કૃપાના સમુદ્ર મારા, તમથી ચાલ્યું આવ્યુંરે. કાંઈ નથી૦
આવી દયા દયા ઉપર, ક્યારે કરશો રીઝરે ?
કૃપાના સમુદ્ર મારા, પ્રાણપતિ શ્રીજીરે. કાંઈ નથી૦

સાધનમાં ગોપીઓનો પ્રેમ—

પદ.

જે કોઈ પ્રેમ અંશ અવતરે, પ્રેમરસ તેના દિલમાં ઠરે. ટેક૦
સિંહણ કેરૂં દુધ હોય તે, સિંહણ સુતને ઝરે, (૨)
કનક પાત્ર પાખે સઉ ધાતુ, ફોડીને નીસરે. પ્રેમરસ૦
સાકરખોરનું સાકર જીવન, ખરના પ્રાણજ હરે, (૨)
ક્ષારસિંધુનું માછલડું જેમ, મીઠા જળમાં મરે. પ્રેમરસ૦
× × × × ×
ઉત્તમ વસ્તુ અધિકાર વિના મળે, તદપિ અર્થ ન સરે, (૨)
મચ્છ ભોગી બગલો મુક્તાફળ, દેખી ચંચુ ન ભરે. પ્રેમરસ૦
એમ કોટિ સાધને પ્રેમ વિના, પુરૂષોત્તમ મુંદ ન કરે, (૨)
દયા પ્રીતમ શ્રી ગોવર્ધનધર, પ્રેમભક્તિએ વરે. પ્રેમરસ૦

ગૌતમીય તંત્ર કહે છે કે—

प्रेमैव गोपरामाणां, काम इत्यगमत् प्रथाम् ।
इत्युद्धवादयोऽप्येतं, वांच्छंति भगवत्प्रियाः ॥

'જોકે ગોપીઓનો પ્રેમ કામરૂપ હતો, તોપણ કામ અને ગોપીઓના શુદ્ધ પ્રેમ વચ્ચે ઘણુંજ અંતર સમજવું. કારણ કે ઉદ્ધવ જેવા ભક્તો આ કામની ઇચ્છા કરે છે.'

પોળ મોટી હોય, પણ તેમાં જમવાનું કહેવું હોય, ત્યારે પોતાના સ્નેહીઓનેજ કહેવાય. તેમ વ્રજ તો ઘણું મોટું હતું, પણ રાસનું આમંત્રણ ગોપીકાઓને હતું. બોલાવે તેજ આવે, અને બીજા કોઇ આવી ન શકે, તે પ્રભુનું પ્રભુત્વ સમજવું.

ગોપીઓને અને કૃષ્ણને કેવા પ્રકારનો સંબંધ છે ? તે બાબતમાં એક ગોપી કહે છે—

ગરબી.

રે-ભાવનો ભોગી રે-હો-વ્હાલો, નટવર નંદાજીનો લાલો—ભાવનો૦ નટવર૦ ટેક.
રે-જોગીઓ વનમાં રહે છે જઇને, તેને કારણ તપસ્યા લઇને.
સાધન સાધેરે-હો-સજની, જપતાં વિતે છે દીન રજની. ભાવનો૦ નટવર૦
તોપણ દૂરને દૂર રહે રસીયો, એતો મારા હૃદય કમળમાં વસીયો. ભાવનો૦ નટવર૦
જોગીઓ દુર્લભ રે હો જાણે, એતો મારાં સામાં વલોણાં તાણે. ભાવનો૦ નટવર૦
નિગમ નેતિ-નેતિ-કહે છે, એ તો મારી નજરો આગળ રહે છે. ભાવનો૦ નટવર૦
મુનિયોની નજરે રે હો નાવે, એતો મારે આંગણે દોડયો દોડયો આવે. ભાવનો૦ નટવર૦
બ્રહ્માએ ધ્યાનમાં રે હો ભાળીયા, એ તો મારી ગાયો તણા ગોવાળીયા. ભાવનો૦ નટવર૦
ધ્યાનમાંથી નાસી રે હો જાય છે, એતો મારાં છાનાં ગોરસડાં ખાય છે. ભાવનો૦ નટવર૦
અડસઠ તિરથ રે હો અરણાં, ફરી ફરી થાક્યા કઇકિનાં ચરણાં;
તોએ નજરે રે હો નાવે, એ તો મારે આંગણે નિત નિત આવે. ભાવનો૦ નટવર૦
હેમાળે હાડને રે હો ગાળે, અગ્નિ તાપે છે ઉન્હાળે;
તોએ દુર્લભ રે હો રસીયો, એ તો મારા મંદિરીયામાં વસીયો. ભાવનો૦ નટવર૦
રૂમઝુમ રૂમઝુમ રે હો કરતો, આવે મારે આંગણે ફુદડી ફરતો;
વાંસલડી વાય છે રે હો ઘેલી, લટકાળો ઋષિરાજનો લ્હેરી. ભાવનો૦ નટવર૦

[આ પદ પાછળ ૪૫૭ મે પાને છે.]

---

[૧૩] ગોપીકાઓ સન્યાસીનીઓ છે ?—હા. શાસ્ત્રો અને સંતો પોકાર કરીને કહે છે કે—' આ સંસાર અસાર છે. અસારમાં મોહ કરે છે તે માર ખાય છે. અસારમાં મોહ થાય, ત્યાં સુધી આપણો ઉદ્ધાર થવાનો નથી. સંધ્યાકાળના આકર્ષક રંગોના જેવા, સંસારના પ્રસંગો છે. આ રંગમાં મુગ્ધ થએલા મનુષ્યો બાવરા જેવા જણાય છે. જળની સપાટી ઉપર રૂડા જણાતા પરપોટા જેવું આયુષ્ય અને ઐશ્વર્ય છે.' વિગેરે-વિગેરે. આવી ડાહી ડાહી વાતો કરનારા ઘણા છે, અને સાંભળનાર પણ ઘણા છે; પણ-' ચાલો હવે હાંઉં, કાલથી કોઇ ઠેકાણે અહંતા મમતા કરવી નહીં, અને શ્રીહરિને શરણે રહેવું,' એમ કહેનારા અને તે પ્રમાણે પાળનારા ક્યાં છે ? શીરોપુરી જમનારા ગુરૂ ઘણા છે; અને શીરોપુરી જમાડનારા શિષ્યો પણ ઘણા છે; પણ શાસ્ત્રો કહે તેમ પાળનારા ક્યાં છે ? જરા જેટલી વારમાં જેમ વસ્ત્ર સંકેલી લે, તેમ સંસાર સંકેલી લેનાર ક્યાં છે ? જેમને ખાવા પીવાની ખોટ નથી-જેમને કુટુંબ કબિલાનો ત્રાસ નથી-જેમને ધંધા રોજગારનો ધકકો નથી એવા ભગવાં પહેરેલા જુવો પણ, ગાદી, મઠ, લક્ષ્મી અગર શિષ્ય-શિષ્યાઓમાં ફસાઇ જાય છે; તેઓ પણ અહંતા મમતાની બેડીઓ પહેરી રાખે છે. ત્યારે આઠે પહોર ધંધામાં લાગેલાને શું કહીએ ! [યાદ રાખવું ઘટે છે કે—આવાં ભગવાં સમાજનું અને ધર્મનું સત્યાનાશ વાળે છે.]

અહંતા મમતાના પૂરમાં તણાતા તમામ જીવોની આ દશા છે. ત્યારે ખોટાનો ત્યાગ, અને ખરામાં પ્રીતિ ક્યારે થાય ? તે બાબત અવશ્ય વિચારવા જેવી છે. સંતો અને શાસ્ત્રો

એકમતે બોલે છે કે-'આ જગતમાં કોઇ સત્ય વસ્તુ હોય, તો તે ભગવાન્ છે. ભગવાન સિવાયની તમામ વસ્તુઓ તજવા લાયક છે એટલુંજ નહીં, પણ તે તમામ વસ્તુઓનો ત્યાગ થાય, ત્યારેજ ભગવાન્ પ્રાપ્ત થાય; ત્યારેજ જીવનની સફળતા ગણાય; તેજ સાચો સન્યાસ ગણાય.' 'પાણીમાં રહેવું અને મગરથી ડરવું પોસાય નહીં,' એમ સૌ કોઈ કહે છે. એટલે સંસારમાં રહેવું અને માયાથી ડરવું, તે પોસાય નહીં! તાત્પર્ય—સંસારથી દૂર ભાગવાથી સંસાર મટતો નથી; પણ સંસારમાં રહીને સંસારને હઠાવવાથી સંસાર મટે છે. ગીતા સંભળાવીને ગોવિંદે અર્જુનને ભગવાં પહેરાવ્યાં નહોતાં. ઉદ્ધવને એકાદશ સંભળાવીને બાવો બનાવ્યો નહોતો. વસિષ્ઠે યોગવાસિષ્ઠ સંભળાવીને શ્રીરામચંદ્રને ભગવાં પહેરાવ્યાં નહોતાં. પ્રહ્લાદને પોતાનો કરીને પ્રભુએ રાજગાદી ઉપર બેસાડ્યો હતો. ધ્રુવને અચળ પદ આપીને રાજ આપ્યું, વિગેરે. સાપના ઝેરી દાંત પાડી નાંખો, પછી સાપનો ભય રહેશે નહીં. તેમ માયાની અહંતા મમતારૂપી બેડીઓ તોડી નાંખો, પછી માયાનો ભય રહેશે નહીં. એટલે મનાદિ ઇંદ્રિયો જે માયાપ્રત્યે દોડે છે, તે પછી પ્રભુ તરફ દોડશે. યોગીઓ યોગદ્વારા જગતને મિથ્યા કરીને પ્રભુ તરફ વળે, જ્ઞાનીઓ જ્ઞાનદ્વારા જગતને મિથ્યા કરીને પ્રભુ તરફ વળે, તેમ ગોપીકાઓ પ્રેમદ્વારા જગતને મિથ્યા કરીને, ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણ તરફ વળી.

આ સંસારમાં કોઇ વસ્તુની આપણે ખાસ જરૂર હોય, તો તેની પાછળ મંડ્યા રહેવું જોઈએ. બીજી બધી બાબતોમાંથી ચિત્ત ખસેડી લઇને ફક્ત તેના ઉપરજ ચિત્તને ચોડવું જોઇએ. તે વસ્તુનું અહર્નિશ રટણ કરવું જોઇએ. તેમાંજ પોતાના પ્રાણ પરોવવા જોઇએ. તોજ તે વસ્તુ આજ નહીં તો કાલે પણ પ્રાપ્ત થાય. તે પ્રમાણેજ ઇશ્વરને પ્રાપ્ત કરવા હોય, તો ઇશ્વર સિવાયની સમગ્ર બાબતોનો ત્યાગ કરવો જોઇએ. [ત્યાગ એટલે ઘરત્યાગ અગર ભગવાં નહીં.] ત્યાગ એટલે ઇશ્વર સિવાયની તમામ બાબતોને વિસરી જવી જોઈએ—ભૂલી જવી જોઇએ. ઇશ્વરનોજ વિચાર કરવો જોઇએ. ઇશ્વરનો વિચાર કરાવે એવાનોજ સંગ કરવો જોઈએ. રાતદિવસ ઇશ્વરનુંજ મનન અને ઇશ્વરનુંજ નિદિધ્યાસ થવું જોઇએ. પરિણામે આપણું જગત્ ઇશ્વરમય થઈ જશે. આપણી દૃષ્ટિ, આપણી વાણી અને બીજી ઇંદ્રિયો પણ ઇશ્વરમય થઇ જશે. પરિણામે નિરાકાર અને નિર્વિકાર ઇશ્વરને સાકાર અને સવિકાર બનીને આપણી પાસે આવવું જ પડશે. ગોપીઓનો આવા પ્રકારનો પ્રયત્ન છે; અને તેને પરિણામે ગોપીઓનો આવા પ્રકારનો સન્યાસ છે. આ સન્યાસનું નામ **ભાવસન્યાસ.**

જુઓ—**कृष्णं तदर्थेविनिवर्तितसर्वकामाः ।** આ અધ્યાય ૨૯ ના શ્લોક ૩૦ માં કહે છે કે-'શ્રીકૃષ્ણ કે જેમને માટે સમગ્ર કામનાઓનો ત્યાગ કરનારી ગોપીઓ.'

આ બાબતને નીચેનો ૩૧ મો શ્લોક વધારે મજબૂત કરે છે. '**मैवं विभोऽर्हति भवान**' વિગેરે શબ્દોથી ગોપીઓ કહે છે કે-'આપ આવાં કઠોર વચનો બોલો તે ઠીક નહિ. **અમે સઘળા વિષયોનો સંપૂર્ણ રીતે ત્યાગી કરીને,** આપનાં ચરણકમળ પાસે આવી છીએ. માટે હે પ્રભુ! દુરાગ્રહ કરીને અમારો ત્યાગ ન કરો, પણ જેમ આદિ દેવ પુરૂષોત્તમ મુમુક્ષુઓને ભજે છે, તેમ આપ અમને ભજો—અમારા ઉપર કૃપા કરો.

આગળ ૩૨ મા શ્લોકમાં '**यत्पत्यपत्यसुहृदामनुवृत्तिरंग**' વિગેરે શબ્દોથી કહે છે કે—'ભગવાનની સાથેનો પ્રેમજ ખરો છે, અને તે સિવાયનો પ્રેમ દુઃખદાયક છે; માટે અમારે સંસારમાં પાછા જવું નથી. સંસારનો ત્યાગ કરીને અમે સન્યાસનો સ્વિકાર કર્યો છે, તેમાંથી ભ્રષ્ટ થવા અમારો વિચાર નથી.'

૩૩ મા શ્લોકમાં ગોપીઓ આગળ કહે છે કે—'હવે અમે સંસાર માટે તદ્દન નકામાં છઈએ; કારણ કે–જે સંસારને ઉત્પન્ન કરે છે, અને જે સંસારને હૈયાત રાખે છે, તે ઈંદ્રિયોજ આપે હરી લીધી છે. ૩૪–૩૫ મા શ્લોકમાં કહે છે કે-'આપજ અમારૂં સુખ છો. કદિ આપ અમને તરછોડશો, તો અમે સંસારમાં તો નહીંજ જઈએ, પણ ધ્યાનસ્થ દશાનો. અનુભવ કરીને, વિરહાગ્નિથી અમારા દેહને ભસ્મીભૂત કરીને, આપનીજ પાસે આવીશું.' આગળ ૩૮–૩૯–૪૦ અને ૪૧ મા શ્લોકોમાં 'જગત્ મિથ્યા અને આપજ સત્ય–આપજ પ્યારા–આપજ પ્રાણના આધાર–આપને જોઇને અમે મોહ પામ્યાં છઈએ,' એવી અનેક વાતો કરીને, ભક્તવત્સલ ભગવાનની પરીક્ષામાં ગોપીકાઓ પાસ થઈ.

આ શબ્દોને વ્યભિચારી સ્ત્રીયોના શબ્દ ગણવા, અને પછી શ્રીકૃષ્ણ તત્ત્વ તથા ગોપીતત્ત્વની મશ્કરી કરવી, તે [પોતાના] સ્વસ્વરૂપને ઠગવા જેવી ભૂલ છે.

આગળ ૩૦ મા અધ્યાયમાં—

तन्मनस्कास्तदालापास्, त[illegible], तदात्मिकाः ॥
तद्गुणानेव गायंत्यो, नात्म[illegible] सस्मरुः ॥ ४३ ॥

શ્રીશુકદેવજી કહે છે કે—'ગોપિકાઓનું મન ભગવદ્મય બન્યું હતું. તેમના આલાપો ભગવદ્ વિષયક હતા. તેમની તમામ ચેષ્ટાઓ ભગવદ્મય હતી, શ્રીકૃષ્ણનેજ તેઓ આત્મ-સ્વરૂપે માનતી હતી. તેઓ શ્રીકૃષ્ણનાજ ગુણ ગાતી હતી. આવી તેમની દશા થઇ ગઈ હતી. આ દશામાં ગોપસ્ત્રીયોને દેહ અગર ઘરનું ભાન રહ્યું નહોતું.'

સન્યાસ લઇને એટલે ઘર ત્યાગ કરીને, અગર ભગવાં પહેરીને, જે કાંઈ કરવાનું છે તે આજ છે. જો આ ન થયું, તો તેઓએ સન્યાસને વગોવ્યો છે, અને પાપે પેટ ભર્યું છે. જ્ઞાન વેદાંતની પરમદશાએ પહોંચેલા–શ્રીશુકદેવજી, નારદજી, સનકાદિકો, શ્રીઆદ્યશંકરાચાર્ય, મધુસુદનસરસ્વતી–જેવા પણ, ગોપીઓના સન્યાસનાં વખાણ કરે છે; ત્યારે આપણે આંખો મીંચીને, ગોપીઓને વ્યભિચારી ગણીએ, તે ઠીક જણાય છે!

શ્રીમદ્ વલ્લભાચાર્ય ગોપીકાઓના સંબંધમાં કહે છે કે-'**दुर्लभोऽयं परित्यागः, प्रेम्णा सिद्ध्यति नान्यथा ॥** આ સન્યાસ દુર્લભ છે, તે માત્ર પ્રેમથી જ સિદ્ધ થાય છે.'

ભક્તોને ગોપીકાઓ સૂચવે છે કે-'જગતને ખારૂં કરી નાંખો, ત્યારે ભગવાન હાથ થાય. ભગવાન પોતે બડો લ્હેરી છે; પણ વૈરાગીઓ તેને વ્હાલા છે. એટલે જેઓ જગતને ખારૂં કરી નાંખે, તેમનોજ તે સત્કાર કરે છે. ગોપીઓ પરમ ત્યાગના ભંડારરૂપ છે, એટલુંજ નહીં, પણ તેઓ પરમ–ઉત્કૃષ્ટ–પ્રેમની મૂર્તિઓ છે.

હવે આપણે ૨૯ મો અધ્યાય શરૂ કરીએ:—

શરદ પુનમની રાત્રીને દેખીને શ્રીકૃષ્ણ વિચાર કરે છે—

श्रीशुक उवाच ॥

भगवानपि ता रात्रीः, शरदो[illegible]मल्लिकाः ॥
वीक्ष्य रन्तुं मनश्चक्रे, योगमायामुपाश्रितः ॥ १ ॥

---

૧ પદચ્છેદ— **भगवान् अपि**—ભગવાન્ આત્મારામ છે છતાં **शरदा उत्फुल्लाः मल्लिकाः यासु ताः इति ताः रात्रीः**–શરદ ઋતુને લીધે જેમાં મોગરાનાં પુષ્પો ખીલી રહ્યાં હતાં તે રાત્રીઓને. **वीक्ष्य**–જોઇને. **योगमायां उपाश्रितः इति भगवान्**–યોગમાયાનો આશ્રય કરીને **रंतुं मनः चक्रे**–રમવાને મન કર્યું–વિચાર કર્યો–પ્રસંગને અનુકુળ બન્યા.

અર્થ—શરદ્ ઋતુથી મોગરાનાં પુષ્પો જેમાં ખીલી નીકળ્યાં હતાં–એવી રાત્રીઓને જોઈને, [તથા તે રાત્રીઓમાં રમણ કરવાનું, વસ્ત્રાહરણ લીલા વખતે, પોતે 'કુમારિકાઓને વચન આપ્યું હતું, તે વાતને યાદ કરીને,] શ્રીકૃષ્ણ કે જે પોતે-ભગવાન્-આત્મારામ-હતા; તોપણ-તેમણે યોગમાયાનો આશ્રય લઈને, ક્રીડા કરવાનો વિચાર કર્યો. [૧]

૧ વિવેચન—

भगवान् अपि—ભગવાન્ પોતેજ આનંદથી પૂર્ણ છે. નિષ્કામ છે–તેમને બહારના આનંદની જરૂર નથી; તોપણ–એટલે કુમારિકાઓએ માગેલા વચનની ખાતર, ભગવાન્ રાસ કરવાનો વિચાર કરે છે. અહીં શ્રીકૃષ્ણ શબ્દ નહીં વાપરતાં ભગવાન્ શબ્દ વાપરીને સૂચવ્યું કે–'મનુષ્યના કાયદાકાનુન આ શ્રીકૃષ્ણને લાગુ પાડશો નહીં.' **अपि** શબ્દ સૂચવે છે–'કાર્ય પ્રસંગે નિર્વિકારી તત્ત્વ સવિકારી તત્ત્વના જેવું જણાય છે.'

ताः रात्रीः—જે રાત્રીઓ માટે કુમારિકાઓને વચન આપ્યું હતું તે રાત્રીઓને (આવેલી જોઈને). કુમારિકાઓની માગણી શી હતી ? નરસી મહેતા ગાય છે—

પદ. I

વહાલા મારા–વૃંદાવનને ચોક કે–વ્હેલા પધારજોરે લોલ.
વ્હાલા મારા ગોકુળની વ્રજનાર કે, વેગે બોલાવજોરે લોલ,
અમને રાસ રમ્યાના કોડ કે, નાથ સંગ ખેલડીરે લોલ;
લેશું ત્યારે મુખડાનો મકરંદ કે, મળી તેવ તેવડીરે લોલ. વ્હાલા૦

વિગેરે વિગેરે—

પદ. II

મારા વ્હાલારે–વંદ્રાવનની વાટે વહેલા આવજો.
મારા વ્હાલારે–પ્રેમીજનને પ્રેમ કરીને બોલાવજો.
મારા વ્હાલારે-પ્રેમીજનનાં હૈડાં તો હરખે ભર્યાં.
મારા વ્હાલારે–તે દેખીને ચિતડાં મારાં ત્યાં ઠર્યાં.

વિગેરે વિગેરે—[માધવદાસ]

બહુ વચનનો ભાવ એ છે કે–રાત્રીનો સમય બાર કલાકનો ગણાય. એવા ઘણા બાર કલાક એકી સાથે રાસમાં પસાર થયેલા હોવાથી, શરદ્પુનમની એક રાત્રીમાં અનેક રાત્રીઓ સમાણી હતી. ચંદ્રને સ્થંભાવી દેવાથી, રાત્રી અગર દિવસનું માપ રહ્યું નહોતું. આ પણ યોગેશ્વરના ઇશ્વર શ્રીકૃષ્ણની યોગકળા સમજવી. જેમ જાદુગરની નજરબંધી અમુકને માટે જ' હોય, તેમ શ્રીકૃષ્ણની આ યોગકળા ગોપીઓ માટેજ હતી.

शरदोत्फुल्लमल्लिकाः—શરદ ઋતુના મોગરાદિ પુષ્પો જેમાં ખીલી રહ્યાં હતાં, એવી રાત્રીઓને જોઈને. કામદેવને અહીં બોલાવીને તેનો મદ તોડવો છે. અનેક પ્રકારની રમણિયતા–મોજમજા જ્યાં હોય, ત્યાંજ કામદેવ પ્રસન્નતાપૂર્વક આવે. શરદ્નો ચંદ્ર અને વૃંદાવનની શોભા કામદેવને અનુકુળ હતાં. એટલે તે રાત્રીઓમાં રસશાસ્ત્રની સર્વ સામગ્રીઓ પરિપૂર્ણ હતી.

વીક્ષ્ય—વીક્ષ્યમાં માત્ર 'જોવું' એટલોજ અર્થ નથી. નાટકશાળાનો સૂત્રધાર જેમ પોતાના ખેલની તૈયારી ખંતથી તપાસી જુએ; એવા ભાવથી શ્રીકૃષ્ણે રાત્રીઓને નિહાળીને જોઇ.

યોગમાયાં ઉપાશ્રિતઃ—યોગમાયાનો આશ્રય કરીને. એટલે 'યોગમાયાને તાબે રહીને' અથવા 'યોગમાયાની ગરજ રાખીને' અથવા 'યોગમાયાની પરવા રાખીને' એવો અર્થ કરવો નહીં. કાર્યને દીપાવવા જ્યાં જરૂર પડે, ત્યાં જેવી ઘટે તેવી તૈયારી કરી આપવા માટે, યોગમાયા શ્રીકૃષ્ણની આજ્ઞામાં ઉભાં હતાં, એ ભાવ છે. કોઇ કોઇ ટિકાકાર યોગમાયાને **રાધા** કહે છે. દેવી ભાગવતમાં રાધાનું નામ દેવીઓના લીસ્ટમાં છે. 'આ રાધાદેવી શ્રીકૃષ્ણની પ્રિયતમા છે' એમ પણ ત્યાં કહ્યું છે. [રાધા સંબંધી આગળ વાત કરીશું.] એક ધનવાન્ પોતાની લક્ષ્મી લઇને, કોઈ પણ કાર્યમાં હાજર રહે, તો તે જળનું સ્થળ, અને સ્થળનું જળ બનાવી દે. એક યોગી પોતાની યોગવિદ્યા લઇને કોઈ પણ કાર્યમાં હાજર રહે, તો તે અનેક ફેરફાર કરી શકે; ત્યારે યોગેશ્વરોના ઇશ્વર શ્રીકૃષ્ણ અનેક ખેલ કરે, તેમાં નવાઈ જેવું શું છે ? કાંઈ નથી. વૃંદાવનને મનોહર બનાવ્યું. ચંદ્રને આકાશમાં સ્થંભાવ્યો. યોગ્ય લાગ્યું ત્યાંસુધી રાત્રી મટીને દિવસ થવા ન દીધો. પોતે નટવર બન્યા. એક મટીને અનેક થયા-વિગેરે. ગીતામાં પણ શ્રીકૃષ્ણ કહેછે કે-'યોગમાયા દ્વારા હું અનેક કામકાજ કરૂં છઉં.'

રંતું—પોતાના ભકતોને રમાડવાનું-ભકતો સાથે ક્રીડા કરવાનું.

મનઃ ચક્રે—મન કર્યું, એટલે વિચાર કર્યો. [હવે પછીના શ્લોકમાં ચંદ્ર છે. ચંદ્ર મનનો અધિષ્ટાતા દેવ છે. તેથી કેટલાએક ટિકાકારો મનને ચંદ્ર સાથે ધુંચવે છે. ચંદ્રને અને મનને એમ ધુંચવવાની અહીં કાંઇ જરૂર નથી. જેમ છે તેમજ રહેવા દો. ટિકાકારો મનને કામદેવનો દાદો કહીને, મનને તેના પોતાના કુદરતી અર્થમાંથી મચડે છે. તેમ કરવાની પણ કાંઈ જરૂર નથી.] ઘર ચણાવવા પહેલાં ઘરનો નકશો બનાવવો પડે, તેમ કાર્ય શરૂ કર્યા પહેલાં, તે કાર્યને કેવી રીતે દીપાવવું-રંગમાં લાવવું, તેનો વિચાર શ્રીકૃષ્ણે કર્યો.

રાસ વખતે પ્રભુએ કેવું રૂપ ધારણ કર્યું હતું ?—તે સંબંધમાં કહેવાનું શું હોય ! એક તો કૃષ્ણ કોડામણો, અને તેમાં વળી વરરાજા-રાસનો નાયક, પોતે બન્યા. બ્રહ્માદિ દેવોનો ગર્વ ઉતારનાર કંદર્પ (કામદેવ), અને કંદર્પનો ગર્વ ઉતારે તે કંદર્પદર્પહર. શ્રીકૃષ્ણે કામદેવનો ગર્વ ઉતાર્યો, માટે તે કંદર્પદર્પહર કહેવાય છે. એટલે રાસ માટે શ્રીકૃષ્ણ નટવર-નટોમાં ઉત્તમ-બન્યા હતા. તે સંબંધમાં નરસી મહેતા કહે છે કે 'નિર્ગુણ બ્રહ્મ સગુણ રૂપ લઇને, અનેક લટકાં કરે છે; તેમાં રાસોત્સવ ઇશ્વરનો એક લટકો હતો—

પદ.

વારિ વારિરે સુંદિર સ્યામ ! તારા લટકાને;
બલિહારીરે માખણચોર ! તારા લટકાને. ટેક૦
લટકે વામન રૂપ ધરીને, ઉભા બળીને દ્વારરે;
ત્રણ ચરણ અવની જંઇ યાચ્યા, બળી ચાંપ્યો પાતાળ—તારા લટકાને-વારિ૦
લટકે રામનું રૂપ ધરીને, તાતની આજ્ઞા પાળીરે;
લટકે રાવણ રણમાં રોળ્યો, લટકે સીતા વાળીરે—તારા લટકાને-વારિ૦

લટકે ગિરિ ગોવર્ધન તોળ્યો, ને ઈંદ્રનો ગર્વ ઉતાર્યોરે;
લટકે જળ જમુનામાં પેઠો, લટકે નાથ્યો કાળીરે—તારા લટકાને-વારિ૦
લટકે નંદ યશોદા રીઝ્યાં, અને લટકે રીઝી રાધારે;
લટકે ગોપીઓ ઘેલી કીધી, લટકે રાસ રચાવ્યોરે—તારા લટકાને-વારિ૦
એ લટકાંનો પાર ન આવે, લટકાં લાખ કરોડ જો.
લટકાળો મહેતા નરસીનો સ્વામી, હીંડે જોડાજોડ—તારા લટકાને-વારિ૦

વિષ્ણુપુરાણ તથા હરિવંશ કહે છે કે-'રાસ વખતે શ્રીકૃષ્ણે કિશોર અવસ્થા ધારણ કરી હતી.' પંડિત જ્વાલા પ્રસાદ મીશ્ર આ બાબતને ટેકો આપે છે. કૌમાર, પૌગંડ, અને કિશોર એમ ત્રણ પ્રકારની અવસ્થાઓ છે. પાંચ વરસ સુધી કૌમાર અવસ્થા, દશ વરસ સુધી પૌગંડ અવસ્થા, અને સોળ વરસ સુધી કિશોર અવસ્થા.

રાસ—જીવગોસ્વામી કહે છે કે-'જેમાં અનેક નટીઓ [રમનારી સ્ત્રીયો] હોય, અને એકજ નટ [રમનાર પુરૂષ] હોય, તે હલ્લીશક રાસ કહેવાય છે.'

ભજનાનંદ—આપણે ઉપર જણાવ્યું કે-'ભજનાનંદનો રસ ફેલાવવા માટે, શ્રીકૃષ્ણે રાસ રચ્યો. તે સંબંધમાં વિશેષ એટલું યાદ રાખવું કે—જેમ જાગ્રત, સ્વપ્ન, અને સુષુપ્તિથી પર જે અવસ્થા, તેનું નામ તુર્યાવસ્થા કહેવાય; તે પ્રમાણેજ કામ, ક્રોધ અને લોભ તેથી જે પર અવસ્થા, તે અવસ્થાનું નામ ભજનાનંદ સમજવું. કારણકે કામી, ક્રોધી, અને લોભી ભજનાનંદનો ગમે એટલો દેખાવ કરે, તોપણ તે અંતરની નિર્મળતા વિનાનો, ફીકો લાગે છે. યાદ રાખવું ઘટે છે કે-ભજનાનંદમાં જાતિ અગર વર્ણનો બાદ આવતો નથી. એટલે ભજનાનંદ ગમે તે કરી શકે. રોહિદાસ અને ચોખામેળ પણ આ રંગ પીઇને અમર થયા. ઘણીજ દિલગીરી સાથે કહેવું જોઈએ કે-આવા, સાધુ, સન્યાસીઓ-સોએ નવાણુ ટકા-ભજનાનંદનો લાભ લઇ શકતા નથી. તાણીને ગાતાં, તાળી પાડતાં અગર શ્રીહરિની પાસે નાચતાં તેઓ લાજી મરે છે-પોઝીશનમાં પછડાઈ મરેછે. **'જાચું તો જગજીવન જાચું, નાચું તો હરિ આગળ નાચું,'** ઋષિરાજ કહે રાચું સંત સમાજમાંરે-એ મહાન્ પદને તેઓ ભૂલી જાયછે. જમી ન જાણે તેની રસોઈમાં ભલીવાર નહોય. પંડિતો અને શુષ્ક વેદાંતીઓ પણ, સોએ નવાણુ ટકા, પોઝીશનના રોગથી પીડાય છે. જે ગુરૂ અગર જે આચાર્ય-શ્રીહરિ પાસે નાચે નહીં, અને આપણને નચાવે નહીં; પોતે ગાય નહીં, અને ગવરાવે નહીં, જમે નહીં; અને જમાડે નહીં-તે ગુરૂ અગર તે આચાર્ય, ભજનાનંદના રંગથી વિમુખ રહે છે. તેમનો ભજનાનંદ માત્ર વાતોમાં છે. ક્રિયામાં નથી-અનુભવમાં નથી. ભજનાનંદ મદિરા અગર વિજીયા [ભાંગ] જેવી કેફી ચીજ છે. જગદ્ગુરૂ શ્રીશંકર સતી પાર્વતીને કહે છે કે— અપૂર્ણ.

ભાદરવા માસની પારાયણ—

શ્રાવણ વદી ૮ થી [જન્માષ્ટમીથી] કથાનો પ્રસંગ રાયપુરમાં દ્વારકાધીશના મંદિર પાસે, પોસ્ટ ઓફીસ સામે, એનજીનીયર ચીમનલાલભાઈના મેડા ઉપર ચાલે છે. અધાધૂન રંગ ઉડે છે. ભાદરવા શુદી ૧ થી ૧૫ સુધી શ્રીમદ્ ભાગવતની પારાયણ પણ ત્યાંજ થશે; પારાયણનો કાર્યક્રમ સાથેની જાહેર ખબરમાં છે. આ ટાણાં અમોલાં છે. ઇચ્છા થાય, તો અવશ્ય પધારજો.

શ્રીમદ્ ભાગવતનું પારાયણ.

સ્થળ:—રાયપુર પોસ્ટ ઓફીસ સામે—અમદાવાદ.

અમારા ખાસ આગ્રહથી **મોક્ષમંદીરના મહારાજશ્રી** રાયપુર પધાર્યા છે. ઉપર બતાવ્યું છે તે સ્થળે **ભાદરવા સુદી ૧ થી ૧૫ સુધી શ્રીમદ્ ભાગવતનું પારાયણ** થશે. તેનો કાર્યક્રમ નીચે પ્રમાણે છે. તે પ્રસંગે પધારવા આપને સૌને વિનંતિ છે. અનેક કામમાં ગુંચાયા હો, તોપણ એકાદ દિવસ આવી જશોજી. એક આખો દિવસ ન બની શકે, તો આ પ્રસંગની એક ઘડીને લાખેણી સમજીને, એક ઘડી પણ પધારશોજી.

ભાદરવા સુદી ૧ બુધવાર તા. ૪–૯–૨૯

સવારમાં ૭–૩૦ થી ૯–૦ દશવિધિસ્નાન, શ્રવણ દિક્ષા તથા એક નાનકડો હોમ. તે વખતે શ્રવણ દિક્ષા લેવા બેસવાની સૌને છૂટ છે. આ અમોલા ટાણાનો લાભ લેવા ઇચ્છા હોય, તેમણે આસન, પંચપાત્ર, ત્રભાણી, આચમની, અને પહેરવાનાં સાદાં પવિત્ર વસ્રો લઇને સવારમાં ૭–૩૦ હાજર રહેવું.

ભાદરવા સુદી ૨ ગુરૂવારથી ૮ બુધવાર સુધી (૭ દિવસ)

સવારમાં ૭ થી ૯–૩૦. (બપોરે ધંધો રોજગાર કરવાની રજા)

ભાદરવા સુદી ૯ ગુરૂવારથી ૧૫ બુધવાર સુધી.

સવારમાં ૭–૧૫ થી ૯—૦ કથા શ્રવણ.
„ ૯—૦ થી ૯–૩૦ દેવદર્શન, હરવા ફરવાની રજા.
„ ૯–૩૦ થી ૧૧–૩૦ કથા શ્રવણ.
„ ૧૧–૩૦ થી ૧—૦ ફરાળ.
„ ૧—૦ થી ૩—૦ કથા શ્રવણ.
„ ૩—૦ થી ૩–૩૦ જળપાન તથા હરવા ફરવાની રજા.
„ ૩–૩૦ થી ૫–૩૦ કથા શ્રવણ.

ભાદરવા વદી ૧ તા. ૧૯–૯–૨૯ સવારમાં ૭–૧૫ થી ૯–૩૦ પૂર્ણાહુતિ.

લી.

શ્રાવણ વદી ૧૧
સં. ૧૯૮૫
અમદાવાદ.

શા. માણેકલાલ મથુરદાસ
સોની મોહનલાલ પ્રેમચંદ
ના જેશ્રીકૃષ્ણ.

હરિહર પ્રિ. વર્કર્સ, અમદાવાદ

શ્રીસદ્ગુરવે નમઃ।

શ્રી મોક્ષપત્રિકા.

શ્રીમદ્ ભાગવત.

દશમસ્કંધ પૂર્વાર્ધ.

રાસલીલા.

તંત્રી અને પ્રકાશક—રામશંકર મોનજી ભટ્ટ. ઠે. મોક્ષમંદિર–અમદાવાદ.

પુસ્તક ૧૦ મું.] આશોમાસ, ૧૯૮૫. [અંક ૯ મો.

પારાયણ કેવું થાય?—વ્હાલાં હરિજનો! ગયા માસમાં રાયપુરમાં થએલી પારાયણના કાર્યક્રમની જાહેર ખબર આપને માસીક સાથે મોકલી હતી. શ્રવણ દિક્ષા લેવાય, યમ, નિયમ, વળી સાત્વિક ફળાહાર, તે પણ સૌ હરિજન એક સાથે કરે, સવારના ૭ વાગે ઘેરથી નીકળ્યા તે સાંજે ૭ વાગે પાછા ઘેર જવાય, ત્યાં સુધીનું અલૌકીક વાતાવરણ અનુભવાય, સવારમાં પાંચ વાગે સૌ ગાતાં ગાતાં નદી અગર નવાણે સ્નાન કરવા જાય, સવારમાં પોણા સાતે મંડપમાં પ્રભાતીયાં ગવાય, બરાબર સાત વાગે મંગળાચરણ થાય, મુકરર કરેલા ટાઇમમાં ફેરફાર ન થાય, વચ્ચે વચ્ચે ભગવદ્ ભાવ વધે એવાં રંગ બેરંગી ભજન કીર્તનો ગવાય; છેલ્લાં સાત દિવસમાં ફરાળ પછી, અને ત્રણ વાગે જળ પીધા પછી, બ્હેનો ઢોલક સાથે ગરબા ગાય, દિવસ ક્યાં ગયો તેની ખબરજ પડે નહીં, દ્રવ્ય સંબંધી ઘણોજ થોડો ખર્ચ અને આનંદ અપરંપાર, રૂંવાડે રૂંવાડામાં ભગવદ્ભાવ ઉભરાય. આ વાતો અમે શાસ્ત્રોમાં વાંચી, અને સંતો પાસે સાંભળી, પણ અનુભવમાં કાંઈક હવે આવી. સંવત ૧૯૭૯ ની ચીનાબાગ–અષ્ટોત્તર શત પારાયણમાં ઓછામાં ઓછા પચાસ હજાર રૂપૈયા વપરાયા હશે, પણ તેમાં આવી શાંતિ અને આવો ભગવદ્ભાવ પ્રાપ્ત થયો નહીં. નાટક શાળાનો મેનેજર પોતે વેશ પહેરે, ત્યારે કાંઈક ઓર આનંદ હોય; તેમ અમારી પાસે પ્રભુ કામ કરાવે, ત્યારે અમને અને અમારા મંડળને કાંઇ ઓર આનંદ પ્રાપ્ત થાય. વિદ્વતા ભજનાનંદમાં આવરણરૂપ ગણાય. તે તો અમારે છે નહીં. પ્રભુ બોલાવે તેજ અમારે બોલવાનું હોય. આપને સૌને આમંત્રણ આપ્યું હતું. વિરલા આવી પહોંચ્યા હતા. આપ પારાયણ ઘણે ઠેકાણે સાંભળતા હશો, પણ આમાં કાંઈક છે. ગરજવાન થઇને આવો, જેમ કહીએ તેમ નિર્મળ ભાવથી કરો, તો આપને જે જોઇએ છે, તે કાંઇક આમાંથી અનાયાસે મળશે. [વળી ખાવા પીવાનો ખર્ચ સૌ સૌને માથે છે, ધરમાદાનું નથી.] હું તમને શું કહું! આ પારાયણની હવે તમારા ખ્યાલમાં પણ નહીં આવે. માત્ર વાતો સાંભળવાથી સમજાય એવું નથી. એકાદ વખત નજરે જોઇ જવા જેવું છે. પછી પ્રિય લાગે,

તો તમારા ગામમાં ત્યાંના કોઇ સુપાત્ર-પણ• નીડર-ટોકીને કહે એવા સ્વતંત્ર ભગવદ્ ભક્ત બ્રાહ્મણ પાસે, આવા પ્રકારની પારાયણ આગ્રહપૂર્વક કરાવજો. યાદ રાખજો કે સમાજને કાંઇક ચમકતું-આત્માને સ્પર્શ થાય એવું, જીવનમાં કાંઇક ઉત્કૃષ્ટતા અનુભવાય એવું-જોઇએ છે. તે આ પ્રકારથી કાંઇક સિદ્ધ થઇ શકશે. બાર માસે એક વખત સમાજને આવું ધાર્મિક વસાણું મળતું હોય, તો સમાજમાં ધાર્મિક બળ આવ્યા વિના રહે નહીં. ખેતર ખેડાવતા હશો. પણ મન ખેડાવો છો ? આ મન ખેડવાનાં કાર્યો છે. ખેડેલાં ખેતર સારો પાક આપે; તેમ ખેડેલું મન સારૂં જ્ઞાન આપે. તમે તમારા ગામમાં કાંઇક હો; સમાજને માટે તમને કાંઇક લાગણી હોય; સનાતન શું છે ? તે સમજવાની તમારે પરવા હોય; તો આ ઢબ દાખલ કરો. નવીન નથી. પ્રાચીન છે, માત્ર અમલમાં નથી. ભાગવતને પુરાણ દેખી ભડકશો નહીં. તેમાં સર્વ શાસ્ત્રોનો સાર છે, એટલુંજ નહીં, પણ અત્યારના જીવોએ પોતાના કલ્યાણ માટે શું કરવું ? તેના તેમાં સંપૂર્ણ ખુલાસા છે. વિચાર કરી જોજો.

દશમસ્કંધ પૂર્વાર્ધ.

અધ્યાય ૨૯ મો ચાલુ.

[અનુસંધાન ગયા અંકનું પાનું ૧૦૨૪]

ભજનાનંદ સંબંધી મહાદેવજી સતી પાર્વતીને કહે છે કે—

પદ.

મહાદેવજી કહે તમે સુનો પારવતી, વિજીયા મત દે ગમારનકું !
વિજીયા મત દે ગમારનકું-હેરિ વિજીયા મત દે ગમારનકું—મહાદેવજી-ટેક૦
બાલક પીયે બકવાદ કરેગા, બુઢ્ઢા પીએ ક્રોસ કારણકું—મહાદેવજી૦
રજપુત પીએ રણક્ષેત્ર ચડનકું, હસ્તીકો દંત ઉખાડનકું—મહાદેવજી૦
જોગી પીએ અલમસ્ત રહેનેકું, હરિકો નામ સમારનકું—મહાદેવજી૦
કહે કવિગંગ સુનો શાહ અકબર, [1]સંસારી પીએ જખ મારનકું—મહાદેવજી૦

તાત્પર્ય—ભજનાનંદી સ્ત્રી પુરૂષોએ વૈરાગ્યનું બળ વધારવું જોઇએ. વેશ્યાઓ પણ ભારે આલાપ દઇને શ્રીકૃષ્ણના કીર્તન ગાય છે, પણ તેમાં વૈરાગ્ય નથી, તેથી રૂડા પુરૂષોને તે ફીક્કાં લાગે છે. તાવડી તપ્યા પહેલાં તેમાં નાંખેલી રોટલી, અગર તવીમાં ઘી આવ્યા પહેલાં તેમાં નાખેલી પુરી ફીક્કી લાગે છે. તે પ્રમાણે વૈરાગ્ય વિનાનો ભજનાનંદ ફીકકો લાગે છે. અમુક પ્રકારની ફીને આગળ કરીને, કામ કરનારી ભજન મંડળીઓ અને હરદાસો પણ, સાચા ભક્તિભાવથી રહિત રહે છે. દુનિયાનો ઇતિહાસ કહે છે કે— "If your wages are zero, the treasures of the universe will remain open to you'—'તમારી કીંમત તમે નહિં આંકો, તો જગતના ભંડારો તમારી પાસે ખુલ્લા રહેશે.'

૧ કામ, ક્રોધ અને લોભથી ઘેરાએલાં સ્ત્રી પુરૂષો ભજનાનંદમાં રસ લેતાં જણાય, પણ તેમનામાં ઉલટી વિષયની લાલસા જાગ્રત થાય છે, તેથી તેઓ હતા તેના કરતાં વધારે બગડે છે.

શ્રીકૃષ્ણ ક્યારે થયા?—શ્રીકૃષ્ણની ભક્તિ પ્રાચીન છે કે અર્વાચીન? તે સંબંધમાં ઘણા લોકો ભૂલા પડે છે. તે સંબંધી આજ થોડો વિચાર કરીએ. [નાયકની બરાબર ઓળખાણ આપ્યા પછી રાસોત્સવની વાત કરવી જોઇએ.]

૧ આ દેશના કેટલાએક શુષ્ક વેદાંતીઓ અને અંગ્રેજી ભણીને અનાચારે ચાલનારા વિદ્વાનો, ભક્તિને અને ભક્તિમાર્ગને કાંઈક વક્રદષ્ટિથી જુએ છે. તેઓ ભક્તિ શબ્દથી ભડકે છે. તેઓની માન્યતા એવી છે કે-"વેદમાં ભક્તિમાર્ગ છેજ નહીં. રામાનુજાચાર્ય, નિંબકાચાર્ય, મધ્વાચાર્ય વિગેરે વિદ્વાનોએ શ્રીકૃષ્ણની ભક્તિ નામનો નવો પંથ–નવો સંપ્રદાય ઉભો કર્યો છે. શ્રીમદ્ વલ્લભાચાર્યે તે મતને ઘણોજ મજબૂત ટેકો આપીને સુદૃઢ કર્યો છે."

૨ ખ્રીસ્તી ધર્મને માનનારા વિદ્વાનોની એવી માન્યતા છે કે–" ક્રાઇસ્ટે બાઇબલમાં બતાવેલા ભક્તિમાર્ગનું હિંદુઓએ અનુકરણ કર્યું છે. ક્રાઇસ્ટનું **ક્રીસ્ટો** [કૃષ્ણ] રૂપાંતર કરીને હિંદુઓ કૃષ્ણને ભજે છે. એટલે 'કૃષ્ણ' એવી કોઇ વ્યક્તિ હિંદમાં બનીજ નથી, અને હિંદુઓમાં દાખલ થએલો ભક્તિમાર્ગ ક્રાઇસ્ટના જન્મ પછી હિંદમાં જન્મ પામ્યો છે. એટલે–તે પ્રાચીન નથી, પણ અર્વાચીન છે."

પ્રથમ પ્રશ્નનો વિચાર કરીએ—

શુષ્ક વેદાંતિઓએ અને શાસ્ત્રોમાં સ્થૂલ બુદ્ધિવાળા અંગ્રેજી ભણેલા ભાઇઓએ અને બ્હેનોએ યાદ રાખવું ઘટે છે કે–આ કોઇ સામાન્ય કામ નથી. કદિ આને પાખંડ કહો, તો પણ તે કાંઇ નાનું પાખંડ નથી. જેવું તેવું પાખંડ નથી. ઉપર ટપકેથી વિચાર કરો, તો તમારા મનરૂપી ટોપલીમાં સમાય એવું આ પાખંડ નથી. મહાત્મા તુલસીદાસજીએ પણ કલિયુગના જીવો માટે ભક્તિને પ્રાધાન્ય પદ આપ્યું. શ્રી સ્વામીનારાયણે પણ શ્રીવલ્લભાચાર્યને પગલે ચાલીને, શ્રીકૃષ્ણના ભક્તિમાર્ગને પોષણ આપ્યું છે. ભલે તમે શ્રીમદ્ ભાગવતને ન માનો, તોપણ તેનું સેવન કરો. જીજ્ઞાસુ બનીને તેનો અભ્યાસ કરો; તો અજાણતાં અમૃત પીનાર જેમ અમર થાય; કડવું કરીને ક્વીનાઇન ખાનાર જેમ તાવથી મુક્ત થાય, તેમ તમે તમારી ગેરસમજથી મૂક્ત થશો. વેદમાં પણ જ્યાં ત્યાં સ્તુતિઓ છે. તે દ્વૈત ભાવ, અગર સેવક સેવ્યભાવ, અગર ભક્તિભાવ છે.

વેદમાં અગ્નિ, સૂર્ય, વિગેરે અનેક દેવ છે; પણ '**एकं सत् विप्रा बहुधा वदंति**' [ઋગ્વેદ] 'જે કાંઇ છે તે એક જ છે. બ્રાહ્મણો તે એકને અનેક રૂપે ભજે છે.' યાસ્કાચાર્યે નિરુક્તના સાતમા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે–'વેદમાં જુદા જુદા દેવોની પૂજા બતાવી છે; પણ તે તમામ આત્માની–બ્રહ્મની–પૂજા સમજવી.' શેઠના અનેક ગુમાસ્તા ગામમાં વહીવટ કરતા જણાય, પણ તે તમામ શેઠને બદલે કામ કરે છે, એમ સમજાય છે. તાત્પર્ય–વેદનો ધર્મ અદ્વૈત–Monotheism–છે. અનેક દેવ વાળો એટલે દ્વૈત Polytheism છે. વેદના થોડા આધાર દઇએ તો ઠીક—

पतिं न पत्नीरुशतीरुशन्तं स्पृशंति, त्वा शवसावन् मनीषा ॥ ઋ. ૧–૧૧–૫–૧૧

અર્થ—'હે બળવાન્ પ્રભુ! જેમ પતિ તરફ પ્રેમ રાખનારી પત્નીઓ પતિને સ્પર્શ કરે છે, તેમ મારી વૃત્તિઓ પણ આપનો સ્પર્શ કરે.

ઋ. ૪–૨૫–૨ માં વંદન ભક્તિ અને સખ્ય ભક્તિનું નિરૂપણ છે, ઋ. ૧૦–૧૧૯–

૭ માં દાસભક્તિ અને પ્રેમભક્તિનું નિરૂપણ .છે. ઋ. ૧–૭ માં ઇંદ્રનો ભક્ત ઇંદ્રને આવાહન કરે છે, અને ઋ. ૧–૫ માં કીર્તન ભક્તિનો મહિમા છે. ઋગ્વેદના આઠમા મંડળમાં ૭૪ મા સૂક્તમાં ઋષિનું નામ શ્રીકૃષ્ણ છે. કૌષીતકી બ્રાહ્મણમાં પણ એજ આંગિરસ કૃષ્ણનું કથન છે.

આગળ કઠોપનિષદ્‌માં **'नायमात्मा प्रवचनेन'** વિગેરે શબ્દોથી સૂચવે છે કે 'ભગવાન ભક્ત ઉપર કૃપા કરે છે. **' भिद्यते हृदयग्रंथिः'** વિગેરે શબ્દોથી મુંડકોપનિષદ્ ભક્તિનું નિરૂપણ કરે છે. બૃહદારણ્યક ઉપનિષદ્‌માં **'तद्यथा प्रिया संपरिष्वक्तो'** વિગેરે પ્રેમલક્ષણા ભક્તિનું નિરૂપણ કરે છે. **'रसो वै सः'** વિગેરે શબ્દોથી તૈત્તિરીય ઉપનિષદ્ રસ સ્વરૂપ પરમાત્માનું નિરૂપણ કરે છે. તે પણ પ્રેમલક્ષણા ભક્તિનું જ નિરૂપણ છે. શ્વેતાશ્વતર ઉપનિષદ્ ના ૩–૧૭ માં શરણાંગત ભક્તિનું નિરૂપણ છે. તેજ ઉપનિષદ્‌ના છઠ્ઠા અ. માં નીચેના શ્લોકમાં ચોક્કસ રીતે ભક્તિનું નિરૂપણ કર્યું છે.

यस्य देवे पराभक्तिर्–यथा देवे तथा गुरौ ।
तस्यैते कथिता ह्यर्थाः, प्रकाशंते महात्मनः ॥

છાંદોગ્ય ઉપનિષદ્‌ના ૩–૧૭ માં શ્રીકૃષ્ણને દેવકીના પુત્ર કહેલ છે. આ ઉપરાંત કૈવલ્યોપનિષદ્, નારાયણોપનિષદ્, ગોપાલપૂર્વતાપિની નામનું ઉપનિષદ્, અવ્યક્તોપનિષદ્-વિગેરે ઉપનિષદોમાં ભક્તિના ભણકારા છે.

શ્રીમદ્‌ભગવદ્‌ગીતામાં ભક્તિનો મહિમા ઠેકઠેકાણે બતાવીને, બારમા અધ્યાયમાં ભક્તિનું ખાસ નિરૂપણ કર્યું.

વેદ, ઉપનિષદ અને ગીતા ભક્તિની પ્રાચીનતા સૂચવે છે. જે વેદમાં હતું, તે ઉપ-નિષદોમાં નિતર્યું. ઉપનિષદોમાંથી ગીતામાં અને પુરાણોમાં નીતર્યું. સોનું એનું એ, ઘાટ જુદા જુદા. ખાસ યાદ રાખવું ઘટે છે કે–ભાગવત નિગમ કલ્પતરૂનું આમ્રફળ છે. જે રસ તરૂની શાખાઓમાં અને મૂળમાં અવ્યક્ત હતો, તે રસ ફળમાં આવીને વ્યક્ત થયો.

કદિ વેદ વાંચવા નવરા ન થાઓ, તો તમારા પોતાના ઘરમાં નજર કરો. ત્યાં પણ ભક્તિ છે. સ્ત્રી પતિની ભક્તિ ન કરે, નોકર શેઠની ભક્તિ ન કરે, બાળકો માતા પિતાની ભક્તિ ન કરે, તો ગૃહતંત્ર ચાલે નહીં. પ્રજા રાજાની ભક્તિ કરે, અને રાજા પ્રજાની ભક્તિ કરે, તોજ રાજતંત્ર ચાલે. વેદાંતમાં બહુ જ આગળ વધેલા ગુરૂશિષ્ય વચ્ચે પણ ભક્તિભાવ હોય છે. શિષ્ય ભક્તિરૂપી ચાવીથી, ગુરૂના હૃદય રૂપી પેટીને ખોલીને, તેમાંથી જીવન્મુક્તિ રૂપી ધન મેળવે છે. ટુંકામાં કહીએ તો કહેવાય કે-તમને પોતાને પણ ભક્તિ ગમે છે; અને તમે તમારો સ્વાર્થ સાધવા વખતે સામાની ભક્તિ કરીને, તેમને રીજવો છો.

ભક્તિ માર્ગના આચાર્યોએ શીખવ્યું કે–" જે રીતે પતિવ્રતા સ્ત્રી પતિને નિર્મળ ભાવથી ભજે છે, તેવી રીતે જીવે નિર્મળભાવથી બ્રહ્મની ઉપાસના કરવી. સ્થૂળ દૃષ્ટિ વાળાને સ્થૂળ વિના ફાવે નહીં, માટે તેમણે મૂર્તિ આદિક સ્થૂળની ભક્તિ કરવાનું કહ્યું. સ્થૂળમાં ઉત્તમ પ્રકારે ભક્તિ સિદ્ધ થયા પછી, અનાયાસે બુદ્ધિની સૂક્ષ્મતા વધશે; અને નિર્ગુણમાં પ્રીતિ થશે. એટલે–નિર્ગુણ ભક્તિનો લાભ મળશે."

૨ હવે બીજા પ્રશ્નનો વિચાર કરીએ—

કૃષ્ણના પહેલાં ક્રાઇસ્ટ કે ક્રાઇસ્ટના પહેલાં કૃષ્ણ? તે પ્રશ્નનું સમર્થન લોકમાન્ય તીલકે તેમની પોતાની ટીકાવાળી ગીતામાં બહુ સારી રીતે કર્યું છે. તેમાં તેણે પોતે મેળવેલા પુરાવાથી સાબીત કર્યું છે કે-' જીસસ ક્રાઇસ્ટ બૌદ્ધની મહાયાન નામની શાખાના એક ધર્મોપદેશક પાસે ધર્મનું જ્ઞાન લેવામાટે હિમાલય આવ્યા હતા. આ પ્રમાણે જ્ઞાન મેળવીને પછી તેમણે તે જ્ઞાનનો ફેલાવો યુરોપમાં કર્યો. બુદ્ધનો જન્મ ઇ. સ. પૂર્વે છે. બુદ્ધના જન્મની પૂર્વે લગભગ ૩૦૦૦ વરસ પહેલાંના વેદમાં, ભક્તિનું નિરૂપણ છે.

'Shaivism versus Vaishnavism' નામના પુસ્તકમાં ડૉ ભાંડારકરે અનેક પ્રમાણોથી સાબીત કર્યું છે કે-' જીસસ ક્રાઇસ્ટના પહેલાં, શ્રીકૃષ્ણની ભક્તિ આ દેશમાં હતી. ' વૈષ્ણવધર્મનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ ' શાસ્ત્રી દુર્ગારામે લખ્યો છે. ક્રાઇસ્ટના પહેલાં શ્રીકૃષ્ણ થયા હતા, તે બાબત પૂરવાર કરવા માટે, તે પુસ્તકમાં નીચેના પુરાવા લીધા છે.

૧ નાના ઘાટની નં ૧ ની ગુફામાં ઇ.સ. પૂર્વે પહેલા સેંકડાનો એક લેખ છે. તેના મંગળાચરણમાં બીજાં દેવો સાથે સંકર્ષણ અને વાસુદેવનાં નામ છે. [જુઓ Encyclopaedia of Indo Aryan Research III 6. P. P. 4 to 13.]

૨ બીસનગરમાં ઇ.સ. ૧૯૦૯ માં મળી આવેલા લેખમાં ' દેવ દેવ વાસુદેવનો આ ગરૂડધ્વજ ઉભો કરવામાં આવ્યો છે.' એવા શબ્દો છે. [જુઓ Archaeological Survey of Annual Report 1913–14. Pt. 1 P. 18]. આ લેખ ઇ.સ. પૂર્વે બીજા શતકનો હોવાનું ડૉકટર ભાંડારકર કહે છે.

૩ રજપૂતાનામાં ઘોસંડી પાસે મળી આવેલા લેખમાં સંકર્ષણ અને વાસુદેવની પુજાનો પ્રકાર છે. આ લેખ ઇ.સ. પૂર્વે ૨૦૦ વરસોનો જુનો છે. [જુઓ–Ludders list of Brahmi Inscriptions No 6.]

૩ **પાણિનિ**ના વ્યાકરણમાં **વાસુદેવાર્જુનાભ્યાં વુન્** [૪–૩–૯૮] સૂત્ર છે, તે ઉપરાંત વાસુદેવ અને અર્જુન સંબંધી બીનાઓ છે. વિદ્વાનો કહે છે કે ' પાણિનિ ઇ. સ. પૂર્વે ૪૦૦ વરસ પહેલાં હતા.'

૪ ઇ.સ. પૂર્વે ચોથા સૈકામાં ચંદ્રગુપ્તના વખતમાં ગ્રીક લેખક **મેગેસ્થીનસ** આ દેશમાં આવ્યો હતો. તેણે એવી નોંધ લીધી છે કે-' હિંદી શૌરસેની પ્રજામાં હીરેકલીસ પૂજાય છે. આ શૌરસેની પ્રજાના દેશમાં **મેથેરા** અને **કલીસોબોરા** નામનાં બે મોટાં શહેરો છે. તે દેશમાં **જોનરસ** નદી વહે છે.' [મેથેરા એ મથુરા અને જોનરસ એ યમુના]. આ બીના સાબીત કરે છે કે શ્રીકૃષ્ણની ભક્તિ ઇ.સ. પૂર્વે ચોથા સૈકામાં હતી.

૫ ઇ.સ. પૂર્વે ચોથા સૈકામાં કયા કયા ધર્મો હતા? તેનું વર્ણન બૌદ્ધધર્મના **પાલીનિદેશ** નામના ગ્રન્થમાં મળી આવે છે. તેમાં વાસુદેવને માનનારાની નિંદા કરવામાં આવી છે. [જુઓ–Encyclopaedia of Indo–Aryan Research 111 6. p. 5.]

સાર—શ્રીકૃષ્ણ અને શ્રીકૃષ્ણની ભક્તિ, ક્રાઇસ્ટનાં સમય પહેલાંથી હિંદમાં છે. ભક્તિનો ઉલ્લેખ વેદમાં, ઉપનિષદોમાં અને ગીતામાં છે. જે કાંઈ હતું તેને, પુરાણોએ વિસ્તારપૂર્વક સમજાવ્યું છે. સ્મર્યંતે વિગેરે સૂત્રોમાં ભગવદ્‌ગીતાનો ઉલ્લેખ છે. તેથી એમ વિદીત થાય છે કે–બ્રહ્મસૂત્રના પહેલાના સમયથી, કૃષ્ણ અને કૃષ્ણની ભક્તિનો સ્વિકાર થયો છે.

નવી શોધખોળ કરીને ઇતિહાસ લખનારા કહે છે કે-' પાંડવોને અને કૌરવોને ૫૦૦૦ વરસ પહેલાં, પાણીપતના મેદાનમાં યુદ્ધ થયું હતું.' ઈ.સ. પૂર્વે ૪૫૦ વરસ પહેલાં થએલા આર્યભટ્ટ નામના મોટા જ્યોતિષ શાસ્ત્રી પણ કહે છે કે 'શ્રીકૃષ્ણ ૫૦૦૦ વરસ પહેલાં થયા હતા.' હિંદુસ્તાનમાં રહેવું, હિંદુ કહેવાવું, અને હિંદુઓના પ્રાચીન સમર્થ ઋષિઓએ લખેલા ગ્રન્થોનું રહસ્ય સમજવા પ્રયત્ન ન કરતાં, વગર સમજે તે ગ્રન્થોને નિંદવા, એ ભયંકર અજ્ઞાન છે. એ પોતાની અધોગતિ છે. [હવે આ વિષય પૂરો થયો.]

અધ્યાત્મ દૃષ્ટિ અને સૂચના—અધ્યાત્મદૃષ્ટિથી રાસલીલાનું નિરૂપણ કરવા માટે, અનેક વિદ્વાનોએ બહુ વાણી વિલાસ કર્યો છે. જે છે તેના મારી મચડીને અનેક અર્થ કર્યા છે. અધ્યાત્મદૃષ્ટિના સંબંધમાં તમારે ખાસ યાદ રાખવું કે-જ્યાં સુધી સાકાર સિદ્ધ ન થાય; એટલે-સાકારમાં અત્યંત પ્રેમ ન થાય, ત્યાં સુધી અધ્યાત્મ દૃષ્ટિની વાતો કરશો નહીં; અને સાંભળશો પણ નહીં. નહીં માનો તો છો ત્યાંથી પાછા પડશો. આગળ વધી શકશો નહીં. યાદ રાખજો કે-સાકાર સિદ્ધ થયા પછી નિરાકાર અનાયાસે સિદ્ધ થશે. તમારૂં મન નિર્ગુણ નહીં થાય, ત્યાં સુધી નિર્ગુણની વાતો-નિર્ગુણનું જ્ઞાન-સફળ થશે નહીં. ઉલટા નાસ્તીક બનશો. એકડા આવડે નહીં, તેને લેખાં પુછાય નહીં.

શરદ્ પુનમનો ચંદ્ર કેવો હતો તે હવે કહે છે— રાગ-વંશસ્થ

तदोडुराजः ककुभः करैर्मुखं, प्राच्या विलिम्पन्नरुणेन शंतमैः ॥
स चर्षणीनामुदगाच्छुचो मृजन, प्रियः प्रियाया इव दीर्घदर्शनः ॥२॥

અર્થ—તે સમયે લાંબા વખતના વિયોગ પછી મળેલો પતિ, જેમ પ્યારીના શોકને શમાવી દે, તેમ પૂર્વ દિશાના મુખને શીતળ સુખકારી કિરણોના લાલ રંગથી લીંપતો (એટલે રંગતો), અને તેજ શીતળ સુખકર કિરણો વડે, લોકોના દુઃખને હરિ લેતો, નક્ષત્રોનો રાજા ચંદ્ર ઉગ્યો-ઉગેલો હતો. (૨)

૨ વિવેચન—

રાજાની રાણીઓમાં પટરાણીનો ઠાઠ વધારે હોય, તેમ પુનમોમાં શરદ્ પુનમનો ઠાઠ વધારે છે. તે દિવસે શ્રીકૃષ્ણે રાસોત્સવ કર્યો, તેથી પણ તેનો મહિમા વધ્યો.

तदा—રાસોત્સવ કરવાનો વિચાર થયા પછી ચંદ્ર ઉગ્યો, એવો ભાવ નથી. ચંદ્રાદિથી શોભી રહેલી રાત્રીઓને જોઇને, શ્રીકૃષ્ણને રાસોત્સવ કરવાનો વિચાર થયો એવો ભાવ છે.

ચંદ્ર—મનનો દેવ ચંદ્ર છે. પૂર્વ શ્લોકમાં **मनः** શબ્દ છે, તેથી કેટલાએક ટિકાકારોએ 'ચંદ્ર' શબ્દને 'મન' સાથે ગુંચવ્યો છે. તેમ કરવાની કાંઈ જરૂર નથી. કુદરતી રીતે

૨ પદચ્છેદ—**तदा**-તે સમયે. **दीर्घदर्शनः प्रियः**-લાંબા વખત પછી મળેલો પ્યારો પતિ. **प्रियायाः शुचः मृजन् इव**-પ્યારીના શોકને શમાવી દે તે પ્રમાણે. **प्राच्याः ककुभः मुखं**-પુર્વ દિશાના મુખને **अरुणेन विलिंपन्**-લાલ રંગથી લિંપતો. અને **शंतमैः करैः**-શીતળ અને સુખકર કિરણો વડે. [**चर्षणिः** મનુષ્ય] [illegible] **शुचः मृजन्**-લોકોના દુઃખને મટાડતો. **सः** [**उडूनां** (નક્ષત્રોનો) **राजा**] **उडुराजः**-નક્ષત્રો રાજા ચંદ્ર **उदगात्** ઉગ્યો.

જે છે, તે કૃત્રીમતા કરતાં વધારે શોભે જે. પુનમનો દિવસ છે તેથી ચંદ્રે આભમાં આવીને ખીલવુંજ જોઇએ. ફાંકડા પતિને દેખીને રઢીયાળી સ્ત્રીના અંગેઅંગમાં જેમ આનંદ ઉભરાય; તેમ ફાંકડા શ્રીકૃષ્ણને દેખીને ચંદ્રની સોળે કળાઓ ઉભરાવા લાગી. ઉડુરાજમાંથી અનેક અર્થ નીકળે છે. ઉડુ એટલે શુભ વૃત્તિઓ અને તેનો રાજા વિવેક. આજ તે સંબંધી વાત કરીએ. ઉડુ એટલે નક્ષત્ર અને રાજ એટલે રાજા. ઉડુરાજ એટલે નક્ષત્રોનો રાજા. રાજ શબ્દનો બીજો અર્થ 'શોભે છે.' નક્ષત્રોમાં જેમ ચંદ્ર શોભે, તેમ ગોપીઓમાં કૃષ્ણ શોભે. **'नक्षत्राणां अहं शशी'** 'નક્ષત્રોમાં હું ચંદ્ર છઉં.' એમ ગીતામાં ગોવિંદ બોલ્યા છે. આ ચંદ્રમાં ખાસ ખૂબી એ હતી કે, 'આજ્ઞા વિના આથમવું નહીં, અને આકાશના મધ્ય ભાગમાંજ લટકી રહેવું.'

ચંદ્ર અને પૂર્વ દિશા—જે પતિ લાંબે કાળે વ્હાલી સ્ત્રીને મળે, તે પતિ પોતાની પ્રિયાના મુખ ઉપર પ્રેમથી હાથ ફેરવીને, સ્ત્રીના વિરહના દુઃખની શાંતિ કરે; તેથી સ્ત્રીના મુખ ઉપર પ્રસન્નતા અને આનંદના ઉભરા આવે. **विलिंपन्** શબ્દ સૂચવે છે કે-રમુજી જોડું હોય, તો પતિ પોતાનો હાથ કંકુવાળો કરીને સ્ત્રીને મુખે ભુસી દે, પોતે હસે અને સ્ત્રીને હસાવે. પતિને પત્નિનો કરસ્પર્શ, અને પત્નિને પતિનો કરસ્પર્શ અનેક વેદનાને મટાડનાર છે. પતિને તાવ આવ્યો છે. પત્ની ગભરાઇને વૈદને બોલાવે છે. તે વખતે પતિ પત્ની કહે છે—

પદ—રાગ ગરબો.

અરે તું વૈદ કાં તેડે, (૨) ગળે કાં ઔષધિ રેડે ? અરે તું વૈદ કાં તેડે ?

સાખી—ભૂલી વૈદક શું ગઈ ? વ્હાલી પ્યારી પ્રાણ !
રૂપી અમૃતની પ્રિયે ! તું તું ઔષધ ખાણ !

ભૂલી તું તો બતાવું હું, ભરે જલ નેત્રમાં આ શું ?
લલાટે રાખ કર તારો, પછી એ તાવ પણ પ્યારો— અરે૦

સાખી—વૈદ્ય રેડે તેથી પ્રિયે, આ દરદી મુંઝાય;
નાડી જો દિલની અને, કર તું કાંઈ ઉપાય.

હૃદયનો વૈદ્ય મારો તું, હૃદય રાજી દરદ તો શું ?
મને આ તાવ સારો છે, મધુરી હૂંફવાળો છે— અરે૦

સાખી—જ્વરથી જોઇ શકાય છે, તારૂં હૈયું પ્રાણ !
બીજી કોઈ સ્થિતિ નહીં, જ્વર તે મીઠી લ્હાણ.

અરે એ લ્હાણ કાં ખોવી ? મને તો ભાવતી એવી;
કટુ કાં ઔષધિ લેવી ? મળે છે જો મધુરી કૈં ! અરે૦

સાખી—દિલબુટ્ટી તુજથી ઝરે, કુણા રસની ધાર;
જોવું જો કૈં પારખું, તો મુખ દર્પણ ધાર.

મને એ મ્હોં અતિ વ્હાલું, ગરીબ મૃદુ ને ફિકરવાળું;
અહીં અહીં આવ ચુંબી લઉં, હવે પગ ચાંપતાં આડી. અરે૦

× × × × ×

સાખી—એ મુખ પાસે હોય તો, મીઠું શું નવ હોય ?
તાવ હોય કે કાંઈ હો, જે હો તે છો હોય.

પ્રિયે ! મુખ એ હસે છે હા, ગયો જ્વર ક્યાંઇ ઉડી આ;
અહિં તું આવ આલિંગું, નયન મૃગ શાં મીંચે છે તું ? અરે૦
[કલાપી]

તે પ્રમાણેજ ૨૯ દિવસના ગાળા પછી, પોતાની પ્રિયા રૂપ પૂર્વ દિશાને ચંદ્ર મળ્યો. મળતાની સાથે ચંદ્રે પોતાના લાલ કિરણોથી પુર્વ દિશાને રંગી નાંખી-પુર્વદિશા સોના જેવી ચળકવા લાગી. પુર્વ દિશા પોતાના વિયોગના દુઃખને ભૂલી ગઈ.

યાદ રાખવું ઘટે છે કે-દિવ્ય દષ્ટિવાળા દેવાદિ અને રાસ રમવા આવેલી વ્રજાંગનાઓજ આ પ્રમાણે દેખતી હતી.

ચંદ્રચંદ્રિકા નામની ટિકા ચર્ષણિનો અર્થ 'ઔષધ' તથા 'મનુષ્યો' કરે છે. બૃહત્ક્રમ સંદર્ભ નામની ટીકામાં ચર્ષણિનો અર્થ સખિઓ છે. ભાવભાવિકા નામની ટીકામાં ચર્ષણિનો અર્થ 'ભગવદ્દમાર્ગમાં ચાલનારા જીવો' એવો અર્થ કર્યો છે. શ્રીમદ્ વલ્લભાચાર્ય ચર્ષણિનો અર્થ 'ભ્રમણ કરનારી શક્તિ' કરે છે. શ્રીધરાદિ ટિકાકારો ચર્ષણિનો અર્થ 'મનુષ્ય' કરે છે. છેલ્લો અર્થ યોગ્ય છે, કારણ કે શરદ્દૃતુના સૂર્યના તાપથી તપી ગએલાં મનુષ્યો ચંદ્રની ચાંદનીથી શાંત થાય છે.

શૃંગારરસની તૈયારી જોઈને શ્રીકૃષ્ણ ગોપીઓને ઈસારો કરે છે—

दृष्ट्वा कुमुद्वन्तमखण्डमण्डलं, रमाननाभं नवकुंकुमारुणम् ॥
वनं च तत्कोमलगोभिरंजितं, जगौ कलं वामदृशां मनोहरम् ॥३॥

અર્થ—કુમુદ નામના રાત્રીએ ખીલનારાં કમળોને ખીલવનાર ચંદ્ર, કે જે સંપૂર્ણ ગોળાકાર હતો; તથા જે લક્ષ્મીના મુખની શોભા જેવી શોભાવાળો હતો; તથા જે નવીન કંકુના જેવો લાલ હતો, તે ચંદ્રને જોઇને, અને તે ચંદ્રના કોમળ કિરણોથી રંગાએલા વનને જોઇને, સ્રીયોને પ્રિય લાગે એવું મનોહર ગાયન શ્રીકૃષ્ણ ગાવા લાગ્યા. [૩]

૩ વિવેચન—

અમુક મન્વંતરમાં ચંદ્ર અત્રિનો પુત્ર હતો; અને અમુક મન્વંતરમાં લક્ષ્મી અને ચંદ્ર ભાઈ બ્હેન હતાં તેથી તે બેઉના મુખની શોભા સરખી હતી. 'નવા કંકુના જેવો લાલ ચંદ્ર હતો, એમ કહીને ચંદ્રના મુખની શોભાની ઉત્કૃષ્ટતા બતાવી.

---

૩ પદચ્છેદ—**अखंडं मंडलं यस्य सः तं**-સંપુર્ણ ગોળાકાર ચંદ્રને. **कुमुदानि विकसंति येन सः कुमुद्वान् तं**-કુમુદ નામના રાત્રીએ ખીલનારાં કમળોને ખીલાવનાર ચંદ્રને. **रमायाः आननस्य आभा इव आभा यस्य सः तं**-લક્ષ્મીના મનુષ્યની શોભા જેવી શોભા વાળા ચંદ્રને **नवं कुंकुमम् इव अरुणः तम्**-નવા કેસરના જેવા લાલ ચોળ ચંદ્રને. **च**-અને **यस्य कोमलाः गावः** [પુ. કિરણો.] **तैः अंजितं** (રંગાએલું) **इति वनं दृष्ट्वा**-કોમળ કિરણોથી રંગાએલા વનને જોઇને. **वामा** (સુંદરી) **दृक्** (દ્રષ્ટિ) **यासां ताः तासां**-સ્રીઓને. **मनोहरं कलं जगौ**-પ્રિય લાગે એવું ગાયન ગાવા લાગ્યા.

વામદૃશાં મનોહરમ્—સુંદર દષ્ટિવાળી સ્ત્રીઓને, એટલે સુંદરીયોને-યુવતીઓને-પ્રિય લાગે એવું (ગીત). 'ગાનારાઓને સ્ત્રિઓ ચાહે છે' એવી શ્રુતિ છે. એટલે સ્ત્રીઓ સંગીતથી અનાયાસે લલચાય છે. વામદશાંનો શૃંગારી અર્થ કરીએ, તો-'જેમની બુદ્ધિ સુંદર હતી તે સ્ત્રીયોને'-જેમણે પોતાનું શ્રેય કરવાનો વિચાર કર્યો હતો, એવી સ્ત્રીયોને.' એવો અર્થ થાય. બૃહત્ક્રમસંદર્ભ નામની ટિકામાં કહે છે કે-'શ્રીકૃષ્ણનું ગાન સૌએ ન સાંભળ્યું, પણ પોતાને જે પ્રિય હતી, તે ગોપીઓએજ સાંભળ્યું'.

કુમુદ—ચંદ્રના પ્રકાશથી ખીલે તે કમળ.

ઇસારો—પ્રણયલીલા-શ્રીકૃષ્ણે વ્રજાંગનાઓને ઇસારો કર્યો. આ ઈસારાનો સંસ્કારી અર્થ 'પ્રણયલીલા.' [પ્રણય એટલે પ્રેમ અને લીલા એટલે ક્રિયા.] આ પ્રણયલીલા પશુપક્ષીમાં પણ હોય છે. **શ્રી. જસવંતરાય મહેતા** નામના લેખકે, 'પશુપક્ષીની પ્રણયલીલા' એ નામનો હિંદુસ્તાન પત્રના તા. ૨૭-૯-૨૭ ના અંકમાં લેખ આપ્યો હતો. તેમાં તેઓશ્રી લખે છે કે-'જેમ મનુષ્યો પોતાની સ્ત્રીને પ્રસન્ન કરવા પ્રયત્ન કરે છે, તેમ પશુપક્ષિ અને બીજાં જંતુઓ પણ પોતાની પ્રિયાઓને પ્રસન્ન કરવા પ્રયત્ન કરે છે. આ પ્રમાણે પત્નીને પ્રસન્ન કરવાના કાર્યને **સંવનન** (courtship) કહેવામાં આવે છે. મનુષ્યની માફક પશુપક્ષીઓ અને જંતુઓ પણ પ્રેમશાસ્ત્ર જાણે છે, એટલુંજ નહીં, પણ તેઓ મનુષ્યના કરતાં વધારે વફાદાર છે.' ઓક્સફોર્ડ યુનિવર્સિટીના પ્રોફેસર [જંતુશાસ્ત્રી] શ્રી. જુલીઅન સોરેલ હક્ષલીએ પોતાના અનુભવ ઉપરથી જાહેર કર્યું છે કે—નીચલી કોટિના પશુપક્ષીઓ અને જંતુઓ પણ સારી રીતે પ્રેમ કરી શકે છે. તેઓમાંના કેટલાએક પોતાની પ્રિયતમાને પુષ્પાદિની ભેટ પણ આપે છે; કેટલાંએક મધુર ગાયનથી પોતાની પ્રિયતમાને રાજી કરે છે, વળી કેટલાએક પ્રિયતમાને રાજી કરવા તેની પાસે નાચે છે.

કરોળીયા બે જાતના છે. તે બેઉ જાતો જુદી જુદી રીતે પ્રેમ કરે છે. એક જાતનો કરોળિયો માદા પાસે જાત જાતના નાચ કરે છે, અને માદા જ્યારે રાજી થાય છે, ત્યારે નરની પાસે દોડી જઇને તેને વળગી પડે છે. પછી બેઉ ગાંડાતુર બનીને ગોળાકાર કુંડાળામાં નાચે છે. બીજી જાતના કરોળીયા આંખે આંધળા હોય છે. તે પોતાની જાળ ઉપર ટકોરા મારીને મધુરો અવાજ કરે છે. આ જાતના કરોળીયાઓ પોતાની પ્રિયાને ભેટ તરીકે એક માખીને રેશમમાં વિંટાળીને આપે છે. જંગલી માખીઓમાં નર માદાને ફુલના તોરાની ભેટ આપે છે. કેટલીએક વખત ફૂલને બદલે ખોરાકની કણિયો ભેટમાં આપે છે. પતંગિઓ પોતાની પ્રિયતમાને સુગંધીની ભેટ આપે છે. ખંડમાંકડાં કંસારીઓ અને એવાં બીજાં જીવડાં, પોતાની પાંખને પોતાના પગની સાથે અફાળીને, અવાજ પેદા કરે છે; અને પ્રિયતમાને પોતાના તરફ ખેંચે છે. દેડકો 'ડેંડું' અવાજ કરીને દેડકીબાઇને રીઝવે છે. ન્યુયૉર્ક શહેરના પ્રાણીસંગ્રહ સ્થાનના ડૉ. બ્રેડરે દેડકાનો એક રમુજી કીસ્સો જોયો હતો. એક દેડકો તળાવને કાંઠે ડેંડુ કર્યા કરતો હતો. તે સાંભળીને દેડકીબાઈ તલ્લીન થઇને સામાં ઉભાં રહ્યાં. દેડકાએ સંગીત બંધ કર્યું, એટલે દેડકીબાઈ ત્યાંથી નાસીને, બીજા દેડકાભાઈ ડેંડુ કરતા હતા, ત્યાં જઇને ઉભાં રહ્યાં. પહેલા દેડકાભાઇને આ જોઇને અદેખાઈ આવી, અને વધારે જોરથી ડેંડુ કરીને દેડકીબાઇને પોતા તરફ ખેંચ્યાં.'

'મગરો પ્રેમ કેવી રીતે કરે છે તે સાંભળો. નર મગર પોતાની પ્રિયતમાની સમક્ષ પોતાના શરીરને ફુલાવે છે, અને માથું તથા પુંછડીને હવામાં ઉંચા રાખીને, છીંછરા પાણીમાં ગોળ ચક્કરડીમાં ફરવા માંડે છે. પાણીમાં પરપોટા અને ફીણ ઉત્પન્ન થાય છે. આ જોઇને માદા પ્રસન્ન થાય છે.'

'ગરમ દેશોમાં બોયર–બરડ નામના પક્ષી થાય છે. તે વસંત ઋતુ બેસતાં રાજમહેલ જેવો સુંદર માળો બાંધે છે. જાત જાતના સુંવાળા પાદડાં અને પીંછાંથી માળાને બીછાવે છે, શણગાર માટે તે માળાની અંદર પીંછાં, રંગીન પાતરાં, પુષ્પો વિગેરે ગોઠવે છે. માળો તૈયાર થઈ રહ્યા પછી, તે પક્ષી માળાની બહાર ઉભો રહીને, માદાને આકર્ષવા માટે નાચ અને સંગીતનો જલ્સો શરૂ કરે છે. જ્યારે માદા પ્રસન્ન થઇને નરની પાસે આવી જાય છે, ત્યારે બેઉ એકબીજાની પાછળ દોડાદોડ કરી મુકીને, પ્રેમલીલા કરે છે.'

'સારસ પક્ષીઓમાં નર માદાની આસપાસ નાચે છે. દમામથી જમીનને અડકીને વંદન કરતો હોય, તેમ શીર નમાવે છે. આ જોઇને માદા પણ નમન કરે છે, અને કુદે છે. કેટલીએક જાતના પક્ષીઓમાં માદા નરને પહેલો પસંદ કરી, પોતાનો કરી લેવા માટે, બીજી માદાઓ જોડે લડે છે. કેટલીએક જાતોમાં પક્ષીની માદા વસંત ઋતુ આવતાં દૂર પ્રદેશમાં જઇને વસે છે. પછી નર તે પ્રદેશમાં ઉડતા ઉડતા જાય છે, અને આખી ઋતુ માટે એકજ માદા એકજ નરની સાથે રહે છે.

'પક્ષીઓ સંભોગની બાબતમાં ઘણો સંયમ પાળે છે. ઘણું કરીને એક ઋતુમાં એક માદા એકજ નર સાથે સંબંધ રાખે છે. એક પતિવ્રત તથા એક પત્નિવ્રત પ્રાણીઓનો જાતિસ્વભાવ જણાય છે. એક વખત સંબંધમાં જોડાયા પછી, પક્ષીઓ એકબીજાને ઘણુજ વફાદાર રહે છે; અને તેઓનું જોડું ઘણુંજ સુખી જીવન ગાળે છે.' આવો ઇસારો શ્રીકૃષ્ણે વૃંજાગનાઓને કર્યો.

વેણુનાદ સાંભળીને વ્રજાંગનાઓ શું કરે છે, તે સાંભળો—

निशम्य गीतं तदनङ्गवर्धनं, व्रजस्त्रियः कृष्णगृहीतमानसाः ॥

आजग्मुरन्योन्यमलक्षितोद्यमाः, स यत्र कान्तो जवलोलकुंडलाः ॥ ४ ॥

અર્થ—શ્રીકૃષ્ણે જેમનાં મન ખેંચી લીધાં હતાં, એવી વ્રજાંગનાઓએ, કામદેવને વધારનાર ગાયનને સાંભળીને, (આગવું સુખ લેવાની ઇચ્છાથી) એકબીજીને પોતાનો મર્મ ન જણાવીને, જ્યાં પ્યારા (શ્રીકૃષ્ણ) ઉભા હતા, ત્યાં આવી. ત્વરાથી આવતાં વેગને લીધે, તે સ્રીયોના કાનનાં કુંડળ ડોલતાં હતાં. (૪)

---

૪ પદચ્છેદ—**कृष्णेन गृहीतानि मानसानि यासां ताः इति व्रजस्त्रियः**–શ્રીકૃષ્ણે જેમનાં મન ખેંચી લીધાં હતાં એવી વૃજાંગનાઓ. **अनंगं वर्धयति इति अनंगवर्धनं इति तत् गीतं**–કામદેવને વધારનારા તે ગાયનને. **निशम्य**–સાંભળીને. (આગવું સુખ લેવાની ઇચ્છાથી.) **अन्योन्यं अलक्षितः उद्यमः यासां ताः**–એકબીજીને પોતાના મર્મને ન જણાવતી એવી વ્રજસ્રિયો. **यत्र सः कांतः (तत्र) आजग्मुः**–જ્યાં પ્યારો ઉભો હતો ત્યાં આવી.'તે વખતે. **जवेन लोलानि कुंडलानि यासां ताः जवलोलकुंडलाः**–વેગને લીધે તેઓનાં કાનનાં કુંડળ ડોલતાં હતાં.

૪ વિવેચન—

કાંત—સ્રીને વ્હાલામાં વ્હાલો પતિ, અને જીવને વ્હાલામાં વ્હાલો પરમાત્મા. અહીં ગોપીઓએ શ્રીકૃષ્ણને પોતાના પતિ માન્યા.

વેણુ—વેણુનો નાદ સાંભળી ગોપીઓ વૃંદાવન તરફ ચાલી. બ્રહ્માનંદ સ્વામી વેણુને પુછે છે. સાંભળો—

પદ.

(રેખતા તાલ દાદરા.)

અયે સ્યામ તેરી બંસરીને કયા સિતમ કીયા ?
તનકી રહી ન હોસ, સબી મનકો હરલિયા—અયે૦
બંસીકી મધુર ટેર સુની; પ્રેમરસ ભરી;
વ્રજનાર લોકલાજ, કામકાજ તજદિયા—અયે૦
નભમેં ચડે વિમાન ખડે, દેવગણ સુને;
મુનિયોંકા છૂટા ધ્યાન, પ્રેમ ભક્તિરસ પિયા—અયે૦
પશુવોંને તજા ઘાસ, પક્ષી મૌન હો રહે;
જમુનાકા રૂકા નીર, પવન ધીર હો ગયા—અયે૦
એસી બજાઈ બંસરી, સબ લોક બશ કિયે;
બ્રહ્માનંદ દરસ દીજિએ, તુમ ક્યાં ચલે ગયા ?—અયે૦

कृष्णगृहीतमानसाः—શ્રીકૃષ્ણે જેમનાં ચિત્ત ચોરી લીધાં હતાં તે—

નરસીમહેતા ગાયછે—બરાબર ઉપાડજો—

ગરબી.

હરિવેણુ વાય છે રે હો—વનમાં, તેનો વેહ વાગ્યો મારા તનમાં;
ચિતડામાં ચટપટી રે હો લાગી, જીવણ જોવાને હું જાગી—હરિવેણુ૦
રસિયાજીને રે હો રાગે, વ્યાકુળ કીધાં છે વૈરાગે;
આશા તૃષ્ણા સર્વે તૂટી, જાણે જીવન દોરી ખૂટી—હરિવેણુ૦
ચિત્તડું ચોંટયું રે હો ધ્યાને, કંકણ નેપુર પહેર્યાં કાને;
સેંથે કાજળ રે હો સાર્યાં, ધાવતા બાળકને વિસાર્યાં—હરિવેણુ૦
પ્રીતે પરવશ રે હો કીધાં, કાનુડે ચિત્તડાં ચોરી લીધાં;
રાત શરદની રે હો શોભે, હઇડું હરિ મળવાને લોભે—હરિવેણુ૦
શું કહીએ એ વાતો તમને, અંગમાં આનંદ વાધ્યો અમને;
વાલમ જોવા રે હો વનમાં, **નરસી** આનંદ પામ્યો મનમાં—હરિવેણુ૦

जग्मुः ને બદલે **आजग्मुः** શબ્દ વાપરીને સૂચવ્યું કે—શ્રી શુકદેવજી તે વખતે ધ્યાનથી શ્રી કૃષ્ણની પાસે હતા.

जवलोलकुंडलाः—ત્વરાથી ચાલતાં કાનના કુંડળો ડોલતાં હતાં.

પદ.

રૂડી શરદપુનમની રાત રે-સુહિર વેણુ વાગે—વેણુ વાગે.
ગોપીઓને સાનમાં સમજાવે રે-સુહિર વેણુ વાગે—વેણુ વાગે.

ગોપી ભૂલ્યાં છે દેહનાં ભાનરે—સુંદિર૦
લાગ્યું લાગ્યું શામળીયાસું તાનરે—સુંદિર૦.
જાગ્યો પૂરવ જનમનો લેખરે—સુંદિર૦
કીધો ધારણ ગોપીઓએ ભેખરે—સુંદિર૦
ગોપી અતી ઉતાવળાં આવે રે—સુંદિર૦
મોતી મુક્તાફળે વધાવે રે—સુંદિર૦
વ્હાલે ધરીયો છે નટવર વેશરે—સુંદિર૦
હારે-એના ઘુઘરીયાળા કેશરે—સુંદિર૦
પાયે ઝાંઝરનો ઝમકારરે—સુંદિર૦
વ્હાલો નાચે ને થાય થેઈકારરે—સુંદિર૦
કર્યાં દર્શન ને ભૂલી ગયાં ભાનરે—સુંદિર૦
એવું વલ્લભ પ્રભુજી કરે ગાનરે—સુંદિર૦

ગોપીકાઓ કેવી રીતે તૈયાર થયાં, તે કથા હવે સાંભળો—

दुहन्त्योऽभिययुः काश्चिद्-दोहं हित्वा समुत्सुकाः ॥
पयोऽधिश्रित्य संयाव-मनुद्वास्यापरा ययुः ॥ ५ ॥
परिवेषयन्त्यस्तद्धित्वा, पाययन्त्यः शिशून्पयः ॥
शुश्रूषन्त्यः पतीन्काश्चि-दश्नन्त्योऽपास्य भोजनम् ॥ ६ ॥
लिम्पन्त्यः प्रमृजन्त्योऽन्या, अंजंत्यः काश्च लोचने ॥
व्यत्यस्तव[illegible]भरणाः, काश्चि[illegible]र्क ययुः ॥ ७ ॥

અર્થ—તે વખતે જે ગોપીઓ દોહતી હતી, તેઓએ દોહવાનું પડતું

---

૫ પદચ્છેદ—**काश्चित् दुहंत्यः**-કેટલીએક દોહતી હતી. **समुत्सुकाः**-તેઓ આતુર થઇ જવાને લીધે. **दोहं हित्वा**-દોહવાનું કામ તજી દઇને. **अभिययुः**-કૃષ્ણ તરફ ચાલી નીકળી. **पयः अधिश्रित्य**-દુધને ઉનું કરવા મૂકીને તેને અને **संयावम् अन उद्वास्य**-ઘઉંની ખીર નીચે નહીં ઉતારીને. **अपराः ययुः**-બીજી ગોપીકાઓ ચાલી નીકળી.

૬ પદચ્છેદ—**काश्चित्** કેટલીએક ગોપીઓ. **परिवेषयंत्यः**-પીરસતી હતી તે. **तत् हित्वा**-તેને તજીને. **शिशून् पयः पाययंत्यः**-કેટલીએક બાળકોને દુધ પાતી હતી, તેને તજીને **पतीन् शुश्रूषंत्यः**-પતિની સેવા કરતી હતી તેને તજીને. **अश्नंत्यः** કેટલીએક ભોજન કરતી હતી તેઓ. **भोजनं अपास्य**-ભોજનનો ત્યાગ કરીને ચાલી નીકળી.

૭ પદચ્છેદ—**अन्याः**-બીજી. **लिंपंत्यः**-કેટલીએક (ભોજન પછી) રસોડું લીંપતી હતી. **प्रमृजंत्यः**-અંગને સ્વચ્છ કરતી હતી. **काः च**-કેટલીએક વળી. **लोचने अंजंत्यः**-આંખોને આંજતી હતી. **काश्चित्**-વળી કેટલીએક. **व्यस्तवस्त्राणि** (ઉલટાંસુલટાં) **वस्त्रा-भरणानि यासां ताः**-ઉલટાં સુલટાં વસ્ત્રો પહેર્યા હતાં-તે તમામ **कृष्णस्य अंतिकं ययुः**-શ્રીકૃષ્ણની પાસે જવા ચાલી નીકળી.

મેલીને, આતુરતાથી કૃષ્ણ તરફ ચાલવા માંડયું. જેઓએ દુધને ઉનું કરવા ચૂલે મૂકયું હતું, તેઓ દુધને ચૂલેથી ઉતાર્યા વિના ચાલી નીકળી. કેટલીએક રાંધવા મૂકેલી ઘઉંની ખીરને, પાકી રહ્યા છતાં, ચૂલેથી ઉતાર્યા વિના કૃષ્ણ તરફ ચાલવા લાગી. (૫) તે વખતે જે ગોપીઓ પીરસતી હતી, તેઓએ પીરસવાનું તજીને; જેઓ બાળકોને દુધ પાતી હતી, તેઓએ તે કાર્ય તજીને; જેઓ પતિની સેવા કરતી હતી, તેઓએ પતિ સેવાનો ત્યાગ કરીને; કેટલીએક જેઓ ભોજન કરતી હતી, તેઓએ ભોજનનો ત્યાગ કરીને-શ્રીકૃષ્ણ તરફ પ્રયાણ કર્યું. (૬) કેટલીએક જેઓ લીંપતી હતી તેઓએ લીંપવાનો ત્યાગ કરીને, જેઓ અંગને સ્વચ્છ કરતી હતી, તેઓએ તે કાર્યને પડયું મેલીને; જેઓ આંખો આંજતી હતી, તેઓ તે કાર્ય તજીને; તથા જેમણે ઉતાવળમાં ઉલટાં સુલટાં વસ્ત્રાભૂષણો પહેરી લીધાં હતાં, એવી તમામ ગોપીકાઓ શ્રીકૃષ્ણની પાસે જવા માટે ચાલી નીકળી. (૭)

૫ થી ૭ વિવેચન—

બંસીનો નાદ સાંભળી ગોપીકાઓ શું કહે છે—

પદ.

સખિ ! આજરે વાગે વૃંદાવન વાંસળી,
હાંરે સુણિ જીવ ઘણો અકળાય જો—આજરે૦
હાંરે સખિ ! માત તાત ભ્રાત સર્વે મૂકીયા;
હાંરે મેં તો મૂકયો કુટુંબ પરિવારજો—આજરે૦
હાંરે હું તો ગૌઓના દોહન વિસરી,
હાંરે મેં તો વાછરડાં બાંધ્યાં બહારજો—આજરે૦
હાંરે મેં તો ઘીરે તાવીને રેડયાં છાશમાં;
હાંરે મેં તો દુધમાં નાખ્યાં નિર સખિ ! - આજરે૦
હાંરે સખિ ! અવળાં તે આભરણ પહેરિયાં;
હાંરે મેં તો અવળાં ઓઢયાં ચીરજો—આજરે૦
હાંરે સખિ ! હાથની કાંકણી પાયમાં,
હાંરે પહેર્યાં પગનાં નેપુર કાનજો—આજરે૦
હાંરે સખિ ! કાજળ સાર્યાં મેં તો વેણુમાં;
હાંરે બેની કાજળે સિંદુર સમાયજો—આજરે૦
હાંરે સખિ વૃંદા તે વનના ચોકમાં;
હાંરે મારે વ્હાલે રચ્યો છે રાસજો—આજરે૦
હાંરે સખિ ! માધવદાસની વિનતી,
હાંરે મારો રહેજ્યો ચરણમાં વાસજો—આજરે૦

ગરબી

સુણી બંસીનાદ વિકળ ભાઇ વ્રજાંગનાજો;
કોઇ ગાય દોતી ઉઠીરે વેણુ સાંભળીજો—સુણી૦

કોઈ કંથને જમાડતી, ઉભી થઇજો;
કોઇ પોતે જમતી ઉઠીરે વેણુ સાંભળીજો—સુણી૦
કોઈ કંથની સેવા કરંતી ઉભી થઇજો;
કોઈ પોતે સુતી ઉઠીરે વેણુ સાંભળીજો—સુણી૦

વિગેરે-વિગેરે.

બ્હેનોને—બ્હેનોએ આવાં પદો સાંભળીને હૈયું હાથ રાખવું. આ તો પ્રભુ પોતે છે, અને ગોપીઓ પૂર્વ જન્મના ઋષિઓ છે; માટે તેમને દોષ ન લાગે. પણ તમે જ્યાં ત્યાં-બાવા, સાધુ, સન્યાસીઓ અને જે તે ગુરૂઓને દેખીને દોડો છો; પરણ્યાને પડયો મેલીને ધર્મને બ્હાને રજળો છો; ઘરનાં કામકાજ રજળતાં મૂકીને, પરણ્યાને પીડો છો; ધણીને-ખાતો હો તો ખા, નહીં તો ચૂલામાં જા, લુખા પુખા રોટલા આપો છો, અને ગુરૂને લાડવા જમાડો છો. ધણી પંખો માગે, ત્યારે છેટેથી પંખાનો ઘા કરો છો; અને ગુરૂને પંખા કરો છો. વિગેરે સેવા કરવાથી તમે ગોપીઓ થઈ શકશો નહીં. તમારા ગુરૂ પણ કૃષ્ણ થઇ શકશે નહીં. તમારા સંગથી ગુરૂ પતીત થશે, અને તમે તમારૂં કલ્યાણ સાધી શકશો નહીં-ઉલટાં ફસાઇ જશો-પાપના ભાગીદાર થશો. કદિ તમે વિધવા હો, તો પણ આ પ્રમાણે રજળવું તે તમારો ધર્મ નથી. તમે સધવા હો, તો તમારા પતિની સેવામાં ગોવિંદ બેઠા છે. કદિ તમે વિધવા હો, તો શ્રીકૃષ્ણની મૂર્તિની અનન્ય ભાવથી કરેલી ઉપાસનામાં ગોવિંદ બેઠા છે. વિશેષ જાણવું હોય તો ચાલુ સાલનો વૈશાકનો અંક ફરીવાર વાંચી જાઓ.

પદ.

રે શિરસાટે નટવરને વરીએ, રે પાછાં તે પગલાં નવ ભરીએ—રે શિર૦

× × × ×

રે પહેલુંજ મનમાં ત્રેવડીએ, રે હોરે હોરે જુદ્ધે નવ ચડીએ;
જો ચડીએ તો કટકા થઈ પડીએ— રે શિર૦
રે રંગસહીત હરિને રટીએ, રે હક વાગે પાછા નવ હટીએ;
બ્રહ્માનંદ કહે ત્યાંજ મરી મટિયે— રે શિર૦

સંભ્રમ—પ્યારાને મળવાના આવેશમાં, અવળાં સવળાં વસ્ત્રાભુષણ પહેરી લેવાં, તે સ્થિતિનું નામ સંભ્રમ. શ્રીકૃષ્ણનું નામ સાંભળીને વિદુરની સ્ત્રી નહાતાં નહાતાં નગ્ન શરીરે દોડયાં આવ્યાં તે સંભ્રમ.

'मन्मना भव मद्भक्तो, मद्याजी मां नमस्कुरु।' 'सर्वधर्मान् परित्यज्य, मामेकं शरणं व्रज' એમ અર્જુનને કહેવું પડયું; અને ગોપીકાઓ અનાયાસે તે વાત સમજી ગઈ. પ્રભુનું ગાન સાંભળતાં, સૂત્રના તાંતણાથી બાંધેલી કાષ્ટની પુતળી જેવી ગોપીઓ બની ગઇ. આ તમામ ચેષ્ટા સૂચવે છે કે, ગોપીઓને શ્રીકૃષ્ણમાં અનુરક્તિ [રાગ] છે, અને અન્ય સર્વમાં વિરક્તિ [વિરાગ] છે.

'मय्यर्पितमनोबुद्धि-र्यो मे भक्तः स मे प्रियः'।
'हर्षामर्षभयोद्वेगैर्, मुक्तो यः स च मे प्रियः'।
'शुभाशुभपरित्यागी, भक्तिमान्यः स मे प्रियः'।

[ગીતા અ. ૧૨].

अपि चेत्सुदुराचारो, भजते मामनन्यभाक् ।
साधुरेव स मंतव्यः, सम्यग्व्यवसितो हि सः ॥३०॥
क्षिप्रं भवति धर्मात्मा, शश्वच्छांतिं निगच्छति
कौंतेय प्रतिजानीहि, न मे भक्त प्रणश्यति ॥३१॥
मां हि पार्थ व्यपाश्रित्य, येऽपि स्युः पापयोनयः॥
स्त्रियो वैश्यास्तथा शूद्रास्, तेऽपि यांति परां गतिं ॥३२॥

ગીતા અ. ૯.

વિગેરે વચનો ગોપીઓએ અનાયાસે પુરવાર કર્યાં.

ગોપીઓ સર્વસ્વનો ત્યાગ કરીને શ્રીકૃષ્ણ પાસે આવી. તે સંબંધમાં શ્રી રામચંદ્ર વિભીષણને કહે છે કે—

ચોપાઇ—સુનો સખા નિજ કહૌં સ્વભાઉ, જાન ભુશુંડી શંભુ ગિરિજાઉ;
જો નર હોય ચરાચર દ્રોહી, આવે સભય શરણતકી મોહી,
તજિ મદ મોહ કપટ છલ નાનાં, કરૌં સદ્ય તેહિ સાધુ સમાના.
જનની જનક બંધુ સુતદારા, તનધન ભુવન સુહૃદ્ પરિવારા,
સબકી મમતા ત્યાગ બટોરી, મમપદ મનહિં બાંધિ બટિ દોરી.
સમદર્શી ઇચ્છા કછુ નાંહિં, હર્ષ શોક ભય નહિં મનમાંહિં,
અસ સજ્જન મમ ઉર બસ કૈસે, લોભી હૃદય બસત ધન જૈસે.
તુમ સારિખે સંત પ્રિય મોરે, ધરૌં દેહ નહીં આન નિહોરે.

[મોક્ષવાણી પાનુ ૪૮].

ગોપીઓને ઘરમાં અટકાવવા પ્રયત્ન થાય છે—

ता वार्यमाणाः पतिभिः, पितृभिर्भ्रातृबन्धुभिः ॥
गोविन्दापहृतात्मानो, न न्यवर्तन्त मोहिताः ॥ ८ ॥

અર્થ—આ પ્રમાણે મોહ પામેલી તે સ્ત્રીઓને પતિ, બાપ, પુત્ર અને બંધુઓએ અટકાવી; તો પણ જેમનાં ચિત્ત ગોવિંદ ભગવાનમાં લાગી રહ્યાં હતાં, એવી તે સ્ત્રિયો પાછી વળી નહીં. (૮)

૮ વિવેચન—

મોટી નદીના પ્રવાહમાં તણાતા વહાણમાં બેઠેલા લોકોને, કાંઠે ઉભેલા લોકો 'ઉભા રહો, ઉભા રહો,' એમ બૂમ મારીને કહે, તે જેમ વૃથા છે, તેમ ગોપીઓને અટકાવવા અનેક પ્રયત્ન થયા, પણ તે વૃથા ગયા.

---

૮ પદચ્છેદ—**पतिभिः पितृभिः पुत्रबंधुभिः**—પતિથી, બાપથી, પુત્ર અને બંધુઓથી. **वार्यन्ते इति वार्यमाणाः**—અટકાવવામાં આવી **इति ,ताः**—એવી તે સ્ત્રીયો. **गोविंदे अपहृताः आत्मानः यासां ताः इति मोहिताः**—ગોવિંદમાં જેમનાં મન ખેંચાઇ ગયાં હતાં એવી મોહ પામેલી તે સ્ત્રીયો. **न न्यवर्तंत**—પાછી વળી નહીં.

મીરાંબાઇએ ગાયું છે કે—

પદ.

લાગ્યોરે મુને નટવરસું નેડો—

[ઉતાવળ ન કરો–ધીમેથી અને પ્રેમથી ઉપાડો.]

લાગ્યોરે મુને નટવરસું નેડો, (૨) હવે મેં તો

—હાં–હવે–રે મેં તો–શિર નાંખ્યો છેડો. લાગ્યોરે૦

અંતર થકી વ્હાલાને વરિએ, (૨) દુરિજનથી આપણુ નવ ડરિએ; (૨)
પગલાં કદિ પાછાં નવ ભરિએ—લાગ્યોરે૦ હવેરે૦ લાગ્યોરે૦
દુરિજનને કહેવું હશે તે કહેશે, (૨) પાછળથી તે પસ્તાઇ મરશે; (૨)
પ્રભુ તેનું સારૂં સદા કરશે—લાગ્યોરે૦ હવેરે૦ લાગ્યોરે૦
સુંદિરવર શોભે છે સારો, (૨) મને લાગે પ્રાણુ થકી પ્યારો; (૨)
ઘડીએક–હાં–ઘડીએક નવ મેલું ન્યારો—લાગ્યોરે૦ હવેરે૦ લાગ્યોરે૦
શોભે વ્હાલો સોનેરી પટકે, (૨) મોહી હું તો મોહનને લટકે; (૨)
ખેંચ્યું મન આંખ તણે ચટકે—લાગ્યોરે૦ હવેરે૦ લાગ્યોરે૦
કેડે રૂડાં પીતાંબર કસીયાં, (૨) મીરાંબાઇના વ્હાલા છો રસીયા; (૨)
આવીને મારા હૃદયકમળ વસીયા—લાગ્યોરે૦ હવેરે૦ લાગ્યોરે૦

પદ૦

સુરતા લાગીરે તેની ભ્રમણાઓ ભાંગી, જેને સુરતારે લાગી.
સુરતા લાગીરે, એક સંત પ્રલ્હાદને; (૨)
તાતનો ત્રાસ જેણે હૃદયે નવ ધરીયો—જેને૦
નટેરે ખેલ રચ્યોરે ચોગાનમાં (૨)
દોર વિનાનું બીજું અવર નવ દેખે—જેને૦
પતંગને દીપક સાથે સ્નેહ બંધાણો (૨)
તનમન અરપી જેણે દેહ દમી છે—જેને૦
મત્સ્ય ને જળ સાથે પ્રીત બંધાણી (૨)
મરતાં લગીરે તેની ઇચ્છા નવ ત્યાગી—જેને૦
મરજીવા સંત જેણે મન વશ કીધાં (૨)
પેસી સાગરમાં મોતી વીણીને લીધાં—જેને૦
ભક્તિનો મારગ એવોરે કહીએ, (૨)
પ્રીતમનો સ્વામી તેના હૃદીયામાં રહે છે—જેને૦

શ્રીકૃષ્ણુના દર્શન કરીને ગોપીઓએ ગાયું કે—

પદ.

સોભા સલુણા શ્યામની તું જોને સખિ,
સોભા સલુણા શ્યામની;
કોટી કંદ્રપને લજાવે એનું મુખડું,
ફીકી પડે છે કળા કામની—તું જોને૦

નટવર નાગર સુખના સાગર,
બલીહારી છે જેના નામની—તું જોને૦
જાણે તેને સાર સરવનો;
બીજી વસ્તુ નથી કામની—તું જોને૦
અનુપમ અવીચલ એ અલબેલો;
જીવન મુડી છે દયારામની—તું જોને૦

યાદ રાખજો કે—ગોપીઓ હમેશાં જેને વ્રજમાં દેખતાં હતાં, તે આ કૃષ્ણ નથી. આ તો કોઈ ફાંકડેરાવ બનીને ઉભા છે. આ તો નટવર—આ તો લટકાળો—આતો કૃષ્ણ કોડાંમણો. બોલો શ્રી શ્રીકૃષ્ણચંદ્રકી જય.

मोहिताः—આ શબ્દ ગોપીઓને લાગુ પડે છે; છતાં પતિ, પિતા, બંધુ વિગેરે જેઓ વારતા હતા, તેમને લાગુ પાડીએ, તો કાંઈ ખોટું નથી. કારણકે તેઓ પણ ભગવદ્ માયાથી મોહ પામી ગયા હતા; તેથીજ જ્યાં રાસ થયો, ત્યાં તેઓ ગોપીઓના પાછળ પાછળ આવી શક્યા નહીં, અને રાસમાં ડખલ કરી શક્યાનહીં. [આગળ ૩૩-૩૮ માં શ્રી શુકદેવજી કહે છે કે-' તે સ્ત્રિયો પોતાની પાસેજ સુતી હોય, એમ ગોવાળીયા જાણતા હતા.']

જે ગોપીઓ ઘરમાંથી નીકળી શકી નહીં તેમણે શું કર્યું તે હવે સાંભળો—

अंतर्गृहगताः काश्चिद्–गोप्योऽलब्धविनिर्गमाः ॥
कृष्णं तद्भावनायुक्ता, दध्युर्मीलितलोचनाः ॥ ९ ॥

दुःसहप्रेष्ठविरह–तीव्रतापधुताशुभाः ॥
ध्यानप्राप्ताच्युताश्लेष–निर्वृत्या क्षीणमङ्गलाः ॥ १० ॥

तमेव परमात्मानं, जारबुद्ध्यापि संगताः ॥
जहुर्गुणमयं देहं, सद्यः प्रक्षीणबन्धनाः ॥ ११ ॥

---

૯ પદચ્છેદ—**काश्चित् गोप्यः**-કેટલીએક ગોપી. **न लब्धः विनिर्गमः याभिः ताः**-જેમને કોઈ રીતે બહાર નીકળવાનો રસ્તો પ્રાપ્ત થયો નહીં તે **अंतर्गृहगताः**-ઘરમાં સપડાઇ ગઈ હતી તેઓએ **मीलितानि लोचनानि यासां ताः**-આંખો વીંચી દઇને અને **तस्य कृष्णस्य भावनायुक्ताः**-શ્રીકૃષ્ણમાં મન લગાડી દઇને. **कृष्णं दध्युः**-શ્રીકૃષ્ણનું ધ્યાન ધર્યું.

૧૦-૧૧ પદચ્છેદ—**अतीशयेन प्रियः प्रेष्ठः**-ઘણોજ વ્હાલો પુરૂષ. **दुःसहश्चासौ प्रेष्ठस्य विरहः** (વિયોગ) **तेन तीव्रतापः तेन धूतानि अशुभानि यासां ताः**-પ્યારાના ન સહન થઈ શકે એવા વિરહથી ઉત્પન્ન થએલા તીવ્ર તાપથી, જેઓનાં પાપ બળી ગયાં હતાં એવી તે ગોપીઓ. **ध्यानेन प्राप्तः अच्युतस्य आश्लेषः** (ભેટવું, મેળાપ). **तेन** (તેથી પ્રાપ્ત થએલી). **निर्वृत्तिः** (સુખ) **तया ध्यानप्राप्ताच्युताश्लेषनिर्वृत्या**-ધ્યાનથી પ્રાપ્ત થએલા અચ્યુતના મેળાપ રૂપી ભેટથી જે સુખ મળ્યું તે સુખથી. **क्षीणं मंगलं यासां ताः**-જેમનાં પુણ્ય બળી ગયાં હતાં તે સ્રીઓ. **जारबुद्ध्या अपि**-

અર્થ—કેટલીએક ગોપીઓ કે જેમંને, કોઇ રીતે બહાર નીકળવાનો રસ્તો પ્રાપ્ત થયો નહીં, તે સ્ત્રીયો ઘરમાં સપડાઈ ગઈ. ત્યાં તેઓએ આંખો વિંચી લઇને, અને શ્રીકૃષ્ણમાં મન લગાડી લઇને, શ્રીકૃષ્ણનું ધ્યાન ધર્યું. [૯] પ્યારાના ન સહન થઈ શકે એવા વિરહથી ઉત્પન્ન થએલા તીવ્ર તાપથી, તે સ્ત્રિઓનાં પાપ બળી ગયાં. ધ્યાનથી પ્રાપ્ત થએલા અચ્યુતના મેળાપરૂપી ભેટથી જે સુખ મળ્યું, તે સુખથી તેમનાં પુણ્ય (પણ) બળી ગયાં. તે સ્ત્રિયો, જારબુદ્ધિવાળી હતી, તો પણ તે સ્ત્રિયોના પાપ પુણ્યરૂપ બંધનો તુટી ગયાં. તેઓએ તુરત ગુણમય દેહનો ત્યાગ કર્યો; અને શ્રીકૃષ્ણ કે જે પરમાત્મા હતા, તેમને તેઓ પામી ગઈ. [૧૦-૧૧]

૯ થી ૧૧ વિવેચન--

ભાવના અને ધ્યાન--મંદિરે મંદિરે દર્શન કરો છો, ચારે ધામ ફરીને આવ્યા છો, ઠેક ઠેકાણે કથાવાર્તામાં હાજર રહો છો, પણ કદિ પ્રભુની ભાવના થાય છે ? ભાવના થાય છે, ત્યારે કદિ આંખો વીંચીને વસ્તુનો વિચાર કરો છો ? કરજો-કરવા જેવું છે.

ભઠ્ઠીમાં મુકેલું સોનું જેમ તપીને સાફ થાય છે. તેમ વિરહાગ્નિમાં તપેલું અંતઃકરણ તપીને નિર્મળ બની ગયું. તીવ્ર તાપથી તેમનાં પાપ નાશ પામ્યાં, અને અચ્યુત ભગવાનના મેળાપથી પુણ્ય પણ નિવૃત્તિ પામ્યાં. કર્મનાં બંધ ઢીલા પડયા, અને દેહ મોકળો થયો. મોક્ષનો આધાર કર્મના ક્ષય ઉપર છે. જ્યાં સુધી કર્મ હોય ત્યાં સુધી બંધ હોય. કર્મમાં પાપ અને પુણ્ય બેઉનો સમાસ થાય છે. **जहुः गुणमयं देहं**-એટલે 'તે સ્ત્રીયો મરી ગઇ' એવો અર્થ કરવો નહીં, પણ તે સ્ત્રિયો જીવન્મુક્ત થઈ, એવો અર્થ કરવો.

अच्युत—જરાએ ચલાયમાન ન થાય એવો. 'ગોપીઓ ગમે એવા ભાવથી ભજે, તો પણ આ અચ્યુત છે' એમ શ્રીશુકદેવજીએ રાજા પરિક્ષીતને અને આપણને સૂચવ્યું.

૧૧મા શ્લોકમાં **जारबुद्ध्याऽपि**-સ્ત્રીને પરપુરૂષમાં અને પુરૂષને પરસ્ત્રીમાં અનાયાસે ગુણમય ભાવ થાય. તે જારબુદ્ધિ ગણાય છે. લજ્જા તથા લક્ષ્મીનો તેમાં ત્યાગ છે, તેથી જારકર્મ રસને ઉદ્દીપન કરનારૂં ગણાય છે; તોપણ તે અધમ અને ભયંકર છે. આ સ્ત્રીયો ગુણાતીત થઇ, પાપ તથા પુણ્યથી રહિત થઇ. તે પહેલાં તેઓ ગુણમય હતી. તેઓ જારબુદ્ધિથી શ્રીકૃષ્ણ પાસે આવી હતી. પારસમણિનો મેળાપ કરનાર લોઢું પ્રથમ લોઢુંજ હોય, પણ પારસમણિનો મેળાપ થયા પછી તે એકદમ સોનું થઇ જાય. ભમરીનો ડંખ ખાધા પછી કીડો ભમરી બની જાય. તે પ્રમાણેજ આ ગોપીઓ ગમે એવી હતી, તોપણ ગુણાતીતમાં [પ્રભુમાં] પ્યાર કરનારી હોવાથી, ગુણાતીત બની ગઈ

જારબુદ્ધિવાળી હતી તો, પણ. **प्रक्षीणानि बंधनानि यासां ताः**-તે સ્ત્રીઓના પાપ પુણ્ય રૂપી બંધનો તુટી ગયાં. **सद्यः गुणमयं देहं जहुः**-તેઓએ તુરત ગુણમય દેહનો ત્યાગ કર્યો. અને **तम् एव परमात्मानं संगताः**-શ્રીકૃષ્ણ કે જે પરમાત્મા હતા તેમને પામી ગઈ.

જારબુદ્ધિ સાંભળીને પરીક્ષિત પ્રશ્ન કરે છે, સાંભળો—

॥ राजोवाच ॥

कृष्णं विदुः परं कान्तं, न तु ब्रह्मतया मुने ॥
गुणप्रवाहोपरमस्-तासां गुणधियां कथम् ॥ १२ ॥

અર્થ--હે શુકદેવજી ! તે ગોપીઓ શ્રીકૃષ્ણને કામબુદ્ધિથી પરમપ્યારા જાણતી હતી; પણ બ્રહ્મભાવનાવાળી બુદ્ધિથી તેઓ શ્રીકૃષ્ણને ઓળખતી નહોતી. આપ્રમાણે તે સ્ત્રિયો કે જેઓ, વિષયમાં લંપટ બુદ્ધિવાળી હતી, તેમને ગુણોનાં પ્રવાહરૂપ સંસારથી મુક્તિ કેવી રીતે સંભવે ? [૧૨].

૧૨ વિવેચન—

'જેવી ભાવના તેવું ફળ'—'**ये यथा मां प्रपद्यंते तांस्तथैव भजाम्यहं,**' વિગેરે વચનોથી આપણે ભગવાનને સાધારણ વેપારી જેવો જાણીએ છીએ. ઇશ્વરના ઉંડાણમાં ઉતરતા નથી. વાસ્તવ જ્ઞાનના ધમંડથી ઘેરાએલા જીવો આવા પ્રશ્ન કરે છે.

तमेवविदित्वाऽतिमृत्यु मेति नान्यः पंथा विद्यतेऽयनाय॥ .[**श्रुति**] તેનો એવો અર્થ થાય છે કે-'પરમાત્માને જાણ્યા પછીજ મોક્ષ મળે છે.' મોક્ષ પ્રાપ્તિ માટે બીજો માર્ગ નથી.'

भक्त्यैव तुष्टिमभ्येति, विष्णुर्नान्येन केनचित्
स एव मुक्तिदाता च, भक्तिस्तत्रैव कारणम् ॥

અર્થ—ભક્તિથીજ વિષ્ણુ સંતોષ પામે છે. બીજા કોઈ પણ સાધનથી વિષ્ણુ પ્રસન્ન થતા નથી. ભક્તિજ મુક્તિદાતા છે; અને મુક્તિમાં ભક્તિ મુખ્ય કારણ છે.

પરીક્ષિત રાજા શંકા કરે છે કે-'ગોપીઓ પાસે નથી જ્ઞાન, કે નથી ભક્તિ. ત્યારે તેમનો મોક્ષ કેવી રીતે થાય ? '

આવી શંકા સુતીક્ષ્ણને થઇ હતી. સાંભળો, જુઓ મોક્ષવાણી પાનુ ૩૦. શ્રીરામના આવવાના સમાચાર સાંભળીને, સુતીક્ષ્ણ શ્રીરામના રસ્તામાં ઉભા રહીને વિચાર કરે છે—

ચોપાઇ—હે વિધિ દીનબંધુ રઘુરાયા, મોસે શઠપર કરહહિં દાયા ?
સહિત અનુજ મોહી રામગુંસાઇ, મિલહહિ નિજ સેવકકી નાઈ ?
મોરે જીય ભરોસ રૂઢ નાંહિ, ભક્તિ ન વિરતિ જ્ઞાન મનમાંહી,
નહિં સત્સંગ યોગ જપ યાગા, નહિં દૃઢ ચરણકમલ અનુરાગા;
એક બાની કરૂણા નિધાનકી, સો પ્રિય જાકે ગતિ ન આનકી.'

---

૧૨ પદચ્છેદ—**हे मुने**-હે શુકદેવજી ! **कृष्णं परं कांतं विदुः** તે ગોપીઓ શ્રીકૃષ્ણને (કામબુદ્ધિથી) પરમપ્યારા જાણતી હતી. **तु**-પણ. **ब्रह्मणः भावः ब्रह्मता तया**-બ્રહ્મભાવથી (નહીં.) [**गुणेषु धीः यासां ताः-तासां-गुणधियां**] **तासां गुणधियां**-તે સ્ત્રિયો કે જેઓ વિષયમાં લંપટ બુદ્ધિવાળી હતી તેમને. **गुणप्रवाहात् उपरमः कथम्** ?-ગુણોના પ્રવાહરૂપ સંસારથી મુક્તિ કેવી રીતે સંભવે ?

[છેલ્લી લીટીમાં પોતેજ ખુલાસો કર્યો. મોક્ષવાણી કદિ વાંચો છો? કયાં સુધી શાક બજારમાં ફર્યા કરશો? આ જીંદગીમાં હિરામોતીના સોદા નહીં કરો?]

હવે શ્રી શુકદેવજી ખુલાસો કરે છે—

॥ श्रीशुक उवाच ॥

> **उक्तं पुरस्तादेतत्ते, चैद्यः सिद्धिं यथा गतः ॥**
> **द्विषन्नपि हृषीकेशं, किमुताधोक्षजप्रियाः ॥ १३ ॥**
> **नृणां निःश्रेयसार्थाय, व्यक्तिर्भगवतो नृप ॥**
> **अव्ययस्याप्रमेयस्य, निर्गुणस्य गुणात्मनः ॥ १४ ॥**

અર્થ—શ્રી શુકદેવજી કહે છે કે-મેં તમને આગળ કહ્યું છે કે-ચેદિ દેશનો રાજા શીશુપાળ, ભગવાનનો દ્વેષ કરતો હતો, તો પણ તે સિદ્ધિ પામ્યો-મૂક્તિ પામ્યો; ત્યારે ભગવાન્‌માં પ્રીતિ રાખવાવાળી ગોપીઓ, કેમ સિદ્ધિ ન પામે? કેમ મૂકિત ન પામે? (૧૩). હે રાજન્! ભગવાન્ કે જે અવિનાશી અનેગુણોના નિયંતા છતાં નિર્ગુણ છે, તે ભગવાનનો અવતાર મનુષ્યોનાં કલ્યાણ માટેજ હોય છે. [૧૪].

૧૩-૧૪ વિવેચન—

નરસી મહેતો કહે છે કે—'શ્રીકૃષ્ણ અને ગોપીઓના પ્યારની વાત. પરીક્ષિત સમજી શકયો નહીં. સાંભળો નરસીનું પદ.

પ્રભાતિયું.

રાગ-પ્રભાત.

પ્રેમરસ પાને તું મોરના પીંછધર, તત્ત્વનું ટુંપણુ તુચ્છ લાગે;
દુબળા ઢોરનું કુશકે મન ચળે, ચતુરધા મુક્તિ તેઓજ માગે—પ્રેમરસ૦
પ્રેમની વાત પરીક્ષિત પ્રિછયો નહિં, શુકજીએ સમજી રસ સંતાડયો;
જ્ઞાન વૈરાગ કહી ગ્રન્થ પૂરો કર્યો, મુક્તિનો મારગ સિધો દેખાડયો—પ્રેમરસ૦
વિગેરે—

---

૧૩ પદચ્છેદ—**पुरस्तात् ते एतद् उक्तं**-આ વાત તમને આગળ કહી છે કે. **चैद्यः**-ચેદિ દેશનો રાજા શીશુપાળ. **हृषीकेशं द्विषन् अपि**-ભગવાન્‌નો દ્વેષ કરતો હતો તો પણ. **यथा सिद्धिं गतः**-જેવી રીતે સિદ્ધિ પામ્યો. **उत**-ત્યારે **किं अधोक्षजप्रियाः**-ભગવાનમાં પ્રીતિ રાખવાવાળી ગોપીઓ કેમ સિદ્ધિ ન પામે? [**अधोक्षजः प्रियः यासां ताः**]

૧૪ પદચ્છેદ—**हे नृप**!-હે રાજન્! **अव्ययस्य**-ભગવાન્ કે જે અવિનાશી છે. તેનું **अप्रमेयस्य**-ભગવાન કે જે માપમાં ન આવે એવા છે તેમનું **गुणात्मनः निर्गुणस्य**-જે ગુણોના નિયંતા છે તો પણ નિર્ગુણ છે એવા **भगवतः व्यक्तिः**-ભગવાનનું પ્રાગટ્ય-અવતાર. **नृणां**-મનુષ્યોના **निःश्रेयसाय इति निःश्रेयसार्थं तस्मै**-કલ્યાણ માટે છે.

આ પ્રશ્ન સૂચવે છે કે પરીક્ષિતે શ્રીકૃષ્ણને ઓળખ્યા નહીં. કદિ 'ઓળખ્યા એમ કહો, તો આ પ્રશ્ન આપણા જેવા જીવો માટે છે, એમ સમજવું. શિશુપાળની કથા સાતમાં સ્કંધમાં છે. જેમ દિવાને કોઇ વ્હાલો દવલો નથી–તે સૌને સરખો પ્રકાશ આપે; નદીને કોઇ ઉંચ નીચ નથી, તે સૌને જળ આપે. તેમ ઇશ્વરને કોઇ વ્હાલું દવલું નથી. યાદ રાખવું કે–ઇશ્વરના અવતારના સમયમાં, માત્ર જ્ઞાન અને ભક્તિ મોક્ષનાં સાધન નથી. તેથી વિશેષ બીજાં સાધન પણ છે. ચોમાસામાં જળ ભર્યાં હોય, ત્યારે વાવ કુવાની ગરજ પડે નહીં; તેમ ઇશ્વિર પોતે અવતાર લઇને અહીં આવ્યા હોય, ત્યારે માત્ર જ્ઞાન અને ભક્તિનું અવલંબન રહી શકે નહીં. પ્રભુના અવતારના સમયમાં પ્રેમનું અવલંબન વધી પડે. ઇશ્વિરના અવતારના સમયમાં, ઇશ્વર પોતાની મરજી પ્રમાણે, ગમે તેને મોક્ષ આપી શકે. દુકાનનો એક શેઠ પણ પચાસના પાંચ લઇને ખાતું પતાવી દે. ત્યારે ઇશ્વરની સત્તાને નિયમન કરનાર કોણ ?

ચૌદમા શ્લોકમાં કહે છે કે 'ભગવાનનો અવતારજ મનુષ્યોના કલ્યાણ માટે હોય છે.' ભૂમિના ભારનું હરણ તો બીજી રીતે પણ થાય, પણ ભક્તોને મળવું હળવું, તેમની સાથે ખાવું–પીવું, બેસવું–ઉઠવું વિગેરે–પ્રત્યક્ષ વ્યક્તિ વિના બને નહીં.

अव्ययस्य अप्रमेयस्य निर्गुणस्य વિગેરે શબ્દો મૂકીને, શ્રીકૃષ્ણનું પ્રભુપણું દૃઢ રાખે છે. અવ્યય [એટલે અવિનાશી) છે, તેથી ભગવાન્ કૃતિનો વિષય નથી. અપ્રમેય છે, તેથી પ્રભુ જ્ઞાનનો વિષય નથી. અને નિર્ગુણ છે, તેથી ભક્તિનો વિષય પણ નથી. નિઃસાધન જીવોના કલ્યાણ સિવાય બીજું અસાધારણ કારણ પ્રભુના અવતારનું નથી.

જેમ જ્ઞાન અને ભક્તિ મુક્તિનાં સાધન છે, તેમ સ્વરૂપ પણ મુક્તિનું સાધન છે.

'ભાવભાવિકા' નામની ટિકા કહે છે કે–'અમૃતને વિષ જાણીને પીધું હોય, તો પણ અમૃત અમર કરે, તે પ્રમાણેજ ભગવાન્ કે તે અવ્યય, અપ્રમેય વિગેરે વિશેષણથી પરબ્રહ્મરૂપ છે, તેમનામાં ગોપીઓ જારબુદ્ધિથી તલ્લીન થઈ ગઈ, તોપણ તેઓએ પરબ્રહ્મનેજ ભજ્યા છે. વસ્તુ મહાત્મ્યથી તેમનો મોક્ષ થયો.' જાર પુરૂષમાં પ્યાર રાખનારી વાઘરણ–ભંગડી પણ નિંદાને પાત્ર ગણાય છે. હલકી વર્ણોએ પણ જાર કર્મથી ડરવું પડે છે, ત્યારે જેમનો મહિમા વ્યાસાદિએ ગાયો, તે ગોપીઓને જારબુદ્ધિ વાળી ગણવી, તે અજ્ઞાન સૂચવે છે. આપણે સૌ માયાની સ્રીયો છઇએ. નાના મોટા સૌ માયાના નચાવ્યા નાચીએ છઇએ. માયા રૂપી પતિનો ત્યાગ કરીને, ભગવાન્ રૂપી પતિને ભજીએ, તે એક પ્રકારની જારબુદ્ધિ કરી. આવા પ્રકારની જારબુદ્ધિ નરસી, મીરાં, તુકારામ વિગેરે જીવન્મુક્ત જીવોએ પણ કરી છે.

વ્યભિચારને ભક્તો પણ નિંદે છે, ત્યારે તેમાં શ્રીકૃષ્ણ અને ગોપીકાઓ સપડાતાં હશે ! સાંભળો—

પદ.

પરદારાથી દૂર દૂર દૂર, રહેવું પરદારાથી દૂર.
સુખ પામે સંસારે પ્રાણી, પરનારીની પ્રીત ન જાણી;
કામ કૃપાના ઉભરા નાવે, ઉર ઉર ઉર—રહેવું

અરે આ એળે જાય જવાની, ભસ્માંગદ કહે ભોગું ભવાની;
પણ ભગવાને ભસ્મ કર્યો તે, ભૂર ભૂર ભૂર—રહેવું૦
કિસકંધામાં વાનર વાળી, અનુજ પત્નીથી દૃષ્ટિ કાળી;
અવધપતિએ ચતુર કર્યો તે, ચૂર ચૂર ચૂર—રહેવું૦
લંકાપતિ રાવણ અહંકારી, ચોરી લાવ્યો સીતા નારી;
કુળ ખેંચાયું પાણી સરિતા, પૂર પૂર પૂર—રહેવું૦
પતિ પાંચ પાંચાળી પામી, દુઃખ દીધું દુર્યોધન કામી;
કૃષ્ણ કૃપાએ કાઢ્યા કૌરવ, ક્રૂર ક્રૂર ક્રૂર—રહેવું૦
સતી સૈરંધ્રિ પાંડવ રાણી, કામી કીચકે ઉરમાં આણી;
સો ભાઇ સાથે ઉડ્યા આકના, તૂર તૂર તૂર—રહેવું૦
ચડયો કાટ જેમ લોહને ખાયે, કાયા તદ્દવત્ જીરણ થાએ;
સંગ કર્યાથી નિશ્ચે ન રહે, નૂર નૂર નૂર—રહેવું૦
રહે રાંકડા વિષયની વાતે, બાપુ કહે બળશે તે જાતે;
ઉગરે વિરલા હોય હરિજન, શૂર શૂર શૂર—રહેવું૦

હજી શ્રીશુકદેવજીનો ખુલાસો ચાલુ છે—

कामं क्रोधं भयं स्नेह-मैक्यं सौहृदमेव च ॥
नित्यं हरौ विदधतो, यान्ति तन्मयतां हि ते ॥ १५ ॥
न चैवं विस्मयः कार्यो, भवता भगवत्यजे ॥
योगेश्वरेश्वरे कृष्णे, यत एतद्विमुच्यते ॥ १६ ॥

અર્થ—ભગવાન્‌માં જેઓ [ગમે તે રીતે] કામ, ક્રોધ, ભય, સ્નેહ, ઐકય અને સંબંધ રાખે છે, તેઓ ચોક્કસ રીતે પ્રભુમાં તન્મય થાય છે. [૧૫]

અર્થ—આ પ્રમાણે શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન્ કે જે અજન્મા છે, અને યોગેશ્વરોના ઇશ્વર છે, તથા જેમાંથી સ્થાવરાદિ આ જગત્ મૂકિત પામે છે, તે શ્રીકૃષ્ણમાં તમારે વિસ્મય પામવા જેવું કાંઈ નથી. (૧૬)

૧૫-૧૬ વિવેચન—

કામ, ક્રોધ, ભય, સ્નેહ, ઐક્ય અને સૌહૃદ આ છ સીડીઓ ઉપર થઇને ભગવાનની પાસે જવાય છે. કામરૂપી સીડીએ થઇને સ્ત્રીઓ પ્રભુને પામે છે. ક્રોધરૂપી સીડીએ

---

૧૫ પદચ્છેદ—**हरौ**-ભગવાન્‌માં **कामं, क्रोधं, भयं, स्नेहं ऐक्यं सौहृदम् एव च**-કામ, ક્રોધ, ભય, સ્નેહ, ઐકય અને સંબંધ. **विदधतः**-ધારણ કરનારા, રાખનારા **ते**-તેઓ. **हि तन्मयतां यांति**-ચોક્કસ રીતે પ્રભુમાં તન્મય થાય છે.

૧૬ પદચ્છેદ—**एवं**-આ પ્રમાણે. **अजे भगवति**-ભગવાન કે જે અજન્મા છે. તેમાં **योगेश्वराणां ईश्वरे कृष्णे**-યોગેશ્વરોના ઇશ્વર શ્રી કૃષ્ણમાં. **यतः एतत् विमुच्यते**-જેનાથી સ્થાવરાદિક આ જગતની મુક્તિ થાય છે તે ભગવાનમાં **भवता विस्मयः न च कार्यः**-તમારે કદિ વિસ્મય ન કરવો જોઈએ.

થઇને રાવણાદિ શત્રુઓ પ્રભુને પામે છે. કંસાદિ ભયરૂપી સીડીએ થઇને પ્રભુને પામે છે, વસુદેવાદિ સંબંધીઓ સ્નેહરૂપી સીડી ઉપર થઈને ભગવદ્‌ને પ્રાપ્ત કરે છે, જ્ઞાનીઓ ઐક્ય-રૂપી સીડી ઉપર થઈને બ્રહ્મને પામે છે; અને ભક્તો સૌહૃદરૂપી સીડીએ થઈને પ્રભુને પામે છે. [સખ્યનો સૌહૃદમાં સમાવેશ કરવો.] ૧૫ મા શ્લોકની પહેલી લીટીમાં છેવટે '**च**' શબ્દ છે. તે સૂચવે છે કે-'આ સિવાય બીજા અનેક ઉપાય છે.'

આ પંદરમા શ્લોકને નીચેના શ્લોકો સાથે સરખાવો—

तस्माद्वैरानुबंधेन, निर्वैरेण भयेन वा ।
स्नेहात्कामेन वा युंज्यात्, कथंचिन्नेक्षते पृथक् ॥२५॥

× × × × ×

कामात् द्वेषाद्भयात् स्नेहा-यथा भक्त्येश्वरे मनः ।
आवेश्य तदघं हित्वा, बहवस्तद्‌गतिं गताः ॥२९॥
गोप्यः कामाद् भयात् कंसो, द्वेषाच्चैद्यादयो नृपाः ॥
संबंधाद्वृष्णयः स्नेहा-द्यूयं भक्त्या वयं विभो ॥३०॥

[સપ્તમસ્કંધ અ. ૧]

'અહો! સારા ભક્તોને ન મળે એવી ગતિ શીશુપાળને કેમ મળી?' એમ જ્યારે યુધિષ્ઠિર રાજાએ નારદજીને પૂછ્યું, ત્યારે નારદજીએ જવાબ આપ્યો કે—

અર્થ—કોઈએ કરેલી નિંદા વગેરેથી ઈશ્વરને વિષમતા પ્રાપ્ત થતી નથી. તેથી વેર, ભક્તિ, ભય, સ્નેહ અને કામ એ પાંચ ઉપાયોમાંથી ગમે તે ઉપાયથી ઈશ્વરમાં મન જોડવું; [૨૫] જેમ ભક્તિથી ઇશ્વરમાં મન રખાય છે, તેમ કામથી, દ્વેષથી, ભયથી અને સ્નેહથી પણ, ઇશ્વરમાં મન રાખીને ઘણા જણ પાપમાંથી મુક્ત થઇને ભગવાનની ગતિને પામ્યા છે. [૨૯]. ગોપીઓ કામથી, કંસ ભયથી, શીશુપાળાદિ રાજાઓ દ્વેષથી, વૃષ્ણિ-કુળના યાદવો સંબંધથી, તમે સ્નેહથી, અને અમે ભક્તિથી ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણને પામ્યા છીએ. [૩૦]

શ્રીમદ્ વલ્લભાચાર્યજી મધુરાષ્ટકમાં કહે છે કે-**मधुराधिपतेरखिलं मधुरं**-મધુરમાં પણ મધુર એવા શ્રીકૃષ્ણનું તમામ મધુર સમજવું. પ્રભુ સાથે કરેલો કોઈ પણ પ્રકારનો ભાવ નિંદનીય નથી. જેમ ચોર રાજદરબાર તરફ ચાલેજ નહીં; તેમ માયામાં રમતો જીવ ભગવદ્ રસ્તે હોયજ નહીં. કદિ જોર કરીને આવે, તો ત્યાં પણ ભગવાનની માયામાંજ રમે. મહંતાઇની ગાદી સાચવવી, સદાવ્રત ચલાવવાં, કુતરાં પાળવાં, ગાયો પાળવી, મઠ ચલાવવા, વિદ્યાર્થીઓનાં આશ્રમ ચલાવવા, વિગેરે જે અનેક પ્રકારની ધાર્મિક ખટપટો-પ્રપંચો-છે તેમાં તે જીવ રમ્યા કરે. તેમાં રમે અને નિર્લેપ રહે, તેને ધન્યવાદ ઘટે. હરિ સર્વ દુઃખોનો હર્તા છે. કામાદિ પણ જીવોને દુઃખરૂપ છે. જેઓ શ્રીહરિને શરણે આવે, તેમના કામાદિ દુઃખો શમી જાય. એટલા માટેજ ગોવિંદ ગીતામાં બોલ્યા છે કે-'**अहं त्वां सर्वपापेभ्यो, मोक्षयिष्यामि मा शुचः ।**' 'મારે શરણે આવ્યા પછી તારે તારાં પાપની ફીકર રાખવી ઘટતી નથી.' મીઠાની ખાણમાં મુકેલો ગમે તે પદાર્થ, કાળે કરીને મીઠારૂપ બની જાય છે; તેમ ભગવાનમાં જોડેલી ગમે તે વૃત્તિ, 'જીવને

ભગવાન્ મય બનાવી દેછે. જીવ ગમે તે ભાવથી ભગવાનમાં જોડાય, ત્યારે અન્ય લૌકિક વિષયોથી તેને મુક્ત રહેવુંજ પડે. '**द्वासुपर्णा सयुजा सखाया**' શ્રુતિ કહે છે કે-જીવાત્મા અને પરમાત્મા બેઉ સખા છે.' વૈર બુદ્ધિ વાળાને મુક્તિ મળે, તો સ્નેહબુદ્ધિ વાળી ગોપીઓને મુક્તિ કેમ ન મળે ? મળેજ.

સોળમા શ્લોકમાં શ્રીશુકદેવજી ઉપસંહાર કરતાં બોલ્યા કે-**योगेश्वरेश्वरे कृष्णे भगवति अजे एवं विस्मयः न कार्यः** 'જે અજન્મા છે, અને જે યોગેશ્વરોના પણ ઇશ્વર છે, તે શ્રીકૃષ્ણમાં તમારે આવી શંકાઓ કરવી નહીં.' કારણકે તમે જ્યારે ગર્ભમાં હતા, ત્યારે તેમણે તમારી ત્યાં રક્ષા કરી હતી. તેથી તમે શ્રીકૃષ્ણના પ્રભાવથી વાકેફ છો. જીવમાં અને શિવમાં ચૈતન્ય એકજ પ્રકારનું હોય છે, પણ જીવમા ચૈતન્ય આવરણ વાળું છે, અને શિવમાં જે ચૈતન્ય છે તે આવરણ રહિત છે.

શ્રીરામચંદ્રે જટાયુનો ઉદ્ધાર કર્યો, તે સંબંધથાં સદાશિવ પાર્વતીને કહે છે કે—

ચોપાઈ—ગૃધ્ર અધમ ખગ આમીષ ભોગી, ગતિ તેહિ દીન જો યાચત યોગી;
સુનહુ ઉમા તે લોક અભાગી, હરિ તજી હોહિ વિષયઅનુરાગી.

[મોક્ષવાણી પાનું ૩૫ A]

રામાયણના અંતમાં સદાશિવ કહે છે કે—

છંદ—પાઈ ન ગતિ કેહિ પતિત પાવન, રામ ભજુ સુન શઠ મના!
ગણિકા અજામિલ ગધ્ર વ્યાધ, ગજાદિખલ તારેઉ ધના.
આભીર પવન કિરાત ખસ, શ્વપચાદિ અતિ અઘરૂપ જે;
કહિ નામ વારકે તેથી પાવન, હોત રામ નમામિ તે.

[મોક્ષવાણી પાનુ ૯૭]

તે સંબંધમાં દયારામભાઇ કહે છે કે—

પદ.

કાંઇ નથી જોતા કૃષ્ણ, કૃપા જ્યાં કરો છો રે—(૨)
કુડી કૃતિ હોય તેને રૂડી માની લ્યોછો રે—કાંઈ નથી૦
શાને કાજે સુરપંખાનું, નાક તમે કાપ્યું રે ?
શાને પુણ્યે કુબ્જાને, પતિસુખ આપ્યું રે ? કાંઈ નથી૦
અરધે દ્વારે ગુણિકાને-વૈકુંઠ પમાડીરે;
સંત બીજા પડયા રહ્યા, જપતા રામ દાડીરે—કાંઈ નથી૦
નહીં તેનું નહીં, જેનું ભાવ્યું તેનું ભાવ્યું રે;
કૃપાના સમુદ્ર મારા, તમથી ચાલ્યું આવ્યું રે—કાંઈ નથી૦
આવી દયા દયા ઉપર, ક્યારે કરશો રીઝીરે ?
કૃપાના સમુદ્ર મારા, પ્રાણપતિ શ્રીજીરે—કાંઇ નથી૦

લૌકિક કાયદા રાજાઓને લાગુ પડતા નથી, ત્યારે ઇશ્વરને કેમ લાગુ પડે ? નજ પડે. છેલ્લા પેસ્વાને પેનશન આપીને બિથુરમાં રાખ્યો, અને તેની સાથે રહીને ખટપટ કરનારા લોકોને કેદ કર્યા.

શ્રીશંકરાચાર્ય કહે છે કે—

यद्वन्नद्योदधिसमरसौ, सागरत्वं प्रवाप्तौ ।
तद्वज्जीवालयपरिगतौ, सामरस्यैकभूतौ ॥
भेदातीतं परिलयगतं, सच्चिदानंदरूपं ।
निस्त्रैगुण्ये पथि विचरतः, को विधिः को निषेधः ॥८॥

[મંગલ ઉપદેશાષ્ટક]

અર્થ—જેમ નદી અને સમુદ્ર બન્ને સમાન રસરૂપ છે. નદી સમુદ્ર સાથે મળવાથી સમુદ્રપણાને પામે છે. તેમજ જીવાત્મા અને પરમાત્મા પણ સમાન રૂપ છેઃ સાથે મળ્યા પછી ભેદ રહિત, પરબ્રહ્મ એવા સચ્ચિદાનંદ રૂપને પ્રાપ્ત કરે છે. ત્યારે સત્ત્વાદિક ત્રણ ગુણ રહિત [પ્રેમમૂર્તિ] પરબ્રહ્મમાં વિહાર કરનારા [શ્રીકૃષ્ણાદિક પ્રભુના તાનમાં લવલીન રહેનારા,] એવા જીવાત્માને કયો વિધિ અને કયો નિષેધ લાગુ પડે ?

પરીક્ષિતની શંકાનો પ્રસંગ પુરો થયો. હવે શ્રીશુકદેવજી મૂળ વિષય તરફ આવે છે.

ता दृष्ट्वान्तिकमायाता, भगवान्व्रजयोषितः ॥
अवदद्वदतां श्रेष्ठो, वाचः पेशैर्विमोहयन ॥ १७ ॥

અર્થ—તે વ્રજાંગનાઓને પાસે આવેલી જોઈને, બોલનારાઓમાં શ્રેષ્ઠ એવા શ્રીકૃષ્ણ–કટાક્ષાદિના વિલાસોથી (ગોપીકાઓને) મોહ પમાડતાં પમાડતાં, નીચે પ્રમાણે વચનો બોલ્યા. (૧૭)

૧૭ વિવેચન—

वदतां श्रेष्ठः—સ્વર અને વ્યંજનો તો એના એ છે, પણ તે અક્ષરોને મુરખ એવી રીતે ગોઠવીને બોલે, કે મારજ ખાય; કવિ એવી રીતે ગોઠવીને બોલે કે–તેનું સંગીત સૌને ગમે, સૌ તેનો સત્કાર કરે. વકીલ તેને એવી રીતે ગોઠવીને બોલે, કે તે પોતાના અસીલને મોટા ભયમાંથી બચાવી લે; ડાહી સ્ત્રી તે અક્ષરોને એવી રીતે ગોઠવીને બોલે કે–પતિને ધંધારોજગારના થાકથી પળવારમાં મુક્ત કરે; અને ગાંડી સ્ત્રી તે અક્ષરોને એવી રીતે ગોઠવીને બોલે, કે–પતિ થાકયો પાકયો ઘેર આવે, ત્યાં કજીઓ થાય. ખાવાનું ખાવાને ઠેકાણે પડયું રહે, અને પાડોશીને ગમત થાય. યાદ રાખવું કે પ્રભુની કૃપા હોય, અને જીવનો સાચો આગ્રહ હોય, તોજ જીવને સીધું, સરલ અને કામ જેટલું બોલતાં આવડે. વાણીના પ્રમાદથી ઘણાં સ્ત્રી પુરૂષો દુઃખી છે. કેટલાએક કથા વાર્તા સાંભળે છે, મંદિરે મંદિરે દર્શન કરે છે; પણ આ ભયંકર દોષને બીલકુલ સમજતાં નથી. જેમને બે પાંચ ભજન આવડયાં, અગર જે જ્ઞાનની બે પાંચ વાત કરતાં શીખ્યાં, તેઓ પણ વાણીનો કાણુ ખોઈ નાંખે છે. વાણીનો જેઓ ઉત્તમ લાભ લેછે, તેઓમાં પણ જે શ્રેષ્ઠ છે, એવા આ શ્રીકૃષ્ણ છે. ગમે એમ બોલે, તો પણ પોતાનું ધાર્યુંજ કરે, તે ઉત્તમ વક્તા ગણાય.

वाचः पेशैः विमोहयन—હાવભાવથી અને વાણીના વિલાસથી સામાને મોહ

---

૧૭ પદચ્છેદ—**ताः व्रजयोषितः अंतिकं यातः दृष्ट्वा**-તે વ્રજાંગનાઓને પાસે **આવેલી જોઈને. भगवान-**શ્રીકૃષ્ણ **[वदंति इति वदंतः तेषां वदतां] वदतां श्रेष्ठः બોલનારાઓમાં ઉત્તમ. पेशैः विमोहयन**-[કટાક્ષાદિના] વિલાસોથી મોહ પમાડતાં પમાડતાં, **वाचः अब्रवीत्-વાણી બોલ્યા.**

પમાડવો, તે તો શ્રીકૃષ્ણાવતારની ખાસ ખૂબી છે.' યાદ રાખવું જોઇએ કે-ભગવાનમાં થએલો મોહ મુક્તિદાતા છે-બંધનકર્તા નથી.

'હવે શ્રીકૃષ્ણ ગોપીઓને શું કહે છે, તે સાવધાનતા પૂર્વક સાંભળો. આસપાસ જુઓ. કોઇ ઉંઘતું તો નથીને? બોલો શ્રી દ્વારકાંધીશકી જય. બંસીવાલેકી જય. હરહરમહાદેવ હર.

॥ **श्रीभगवानुवाच** ॥

स्वागतं वो महाभागाः, प्रियं किं करवाणि वः ॥
व्रजस्यानामयं कच्चिद्‌-ब्रूतागमनकारणम् ॥ १८ ॥

અર્થ—'હે મોટા ભાગ્યવાળી ગોપીઓ! તમે ભલે આવી. હું આપનું કયું પ્રિય કાર્ય કરી આપું? [એટલે આપની જે ઇચ્છા હોય, તે સુખેથી મને જણાવો. સૌને સંભ્રમમાં આવેલી દેખીને, સામાન્ય મનુષ્યની માફક હવે પૂછે છે.] વ્રજમાં તો સૌ સુખી છેને? આપના આવવાનું કારણ કહો. (૧૮)

૧૮ વિવેચન—

૧૮ થી ૨૭ સુધી ૧૦ શ્લોકો શ્રીકૃષ્ણના છે.

हे महाभागाः—પ્રભુ તરફ જેમની વૃત્તિઓ ખેંચાય, તેના ભાગ્યનો પાર ન હોય. 'આવી વેળાએ અને આવે સ્થળે, તમે ઇસારે ચાલી આવી, એ તમારાં અહોભાગ્ય છે.' ભગવાનનું નામ લે, તેનાં પૂરણ ભાગ્ય; ત્યારે ભગવાનની સાનિધ્ય દોડયાં આવે, તેમનાં ભાગ્યનો પાર નજ હોય.

પદ.

પૂરણ ભાગ્ય જાકો, સીયા **રામ રામ** ગાવે,
રામ રામ ગાવે, સીતા રામ રામ ગાવે. પૂરણ૦ ટેક.
અડસઠ તિરથ ચારે ધામ, ગંગાજીમાં નાવે;
યોગને સમાધિ, રામ નામ તુલ્ય ન આવે—પૂરણ૦
જાગ જગન યજ્ઞ હોમ, લક્ષ પૂજા કરાવે;
તેથી નામ મહિમા મોટો, નિગમ નેતિ ગાવે—પૂરણ૦
કામ ક્રોધ લોભ છોડી, રામજીકું ગાવે;
ધર્મ અર્થ મોક્ષ કામ, ચારે વસ્તુ પાવે—પૂરણ૦
આઠ જામ સમર રામ, શ્વાસોશ્વાસ ગાવે;
કહે પ્રીતમ કાગ મટી, હંસ તોલે આવે—પૂરણ૦

રહેવાને મહેલ મળ્યા, જમવાને મીઠાં ભોજન મળ્યાં, સેવામાં અનેક સેવકો મળ્યા; તોપણ શ્રીહરિને રીજવ્યા નહીં; તેમણે અહીં આવીને કાંઇ કર્યું નહિં. **હિરાગોધા** જેવો ધક્કો ખાધો.

---

૧૮ પદચ્છેદ—**हे महाभागाः**-હે મોટા ભાગ્યવાળી ગોપીઓ! **वः स्वागतं**-તમે ભલે આવી. **वः प्रियं किम् करवाणि**-હું આપનું શું પ્રિય (કાર્ય) કરૂં? **कच्चित् व्रजस्य अनामयं**-કેમ વ્રજમાં તો સૌ સુખી છેને? **आगमनकारणं ब्रूत**-આવવાનું કારણ કહો.

વેણુ વગાડીને ઇસારો કર્યો. ઇસારાથી ગોપીઓ દોડી આવી, છતાં અજાણ્યાની માફક—પ્રાકૃત મનુષ્યની માફક-શ્રીકૃષ્ણ પુછે છે કે-'તમે અહીં કેમ આવી ?' પ્રભુ આપણને શીખવે છે કે-'મનુષ્યોનાં ચિત્ત ક્ષણે ક્ષણે બદલાય છે, માટે ખાસ કામમાં જોડવા પહેલાં, તેમની પરીક્ષા કરવી જોઇએ.'

वः किं प्रियं करवाणि?—અમે આપનું શું શ્રેય કરીએ ? એમ કહીને સૂચવ્યું કે-'જે કોઈ માગણી હોય, તે કહી દ્યો.' એમ કહીને પ્રભુએ પોતાની નિસ્પૃહતા સૂચવી.

'તમે દોડતી આવી, તેથી વ્રજમાં કાંઇ ભય તો નથી ?' એમ કહીને પૂછી લીધું કે 'મારે માટે કેટલો પ્રેમ છે ? જે હોય તે વિદીત કરો.' (પ્રભુનાં આ માર્મીક વચનો છે.)

વેણુને સાંભળીને જેમ ગોપીઓ દોડી આવી, તેમ રસલંપટ નારદાદિ ભક્તો પણ, ત્યાં દોડયા આવ્યા. નારદાદિ ભક્તો નટવરને રાસ માટે તૈયાર થએલા જોઇને, ત્રૈલોક્યને આમંત્રણ આપવા દોડયા. કેવું આમંત્રણ કર્યું, તે નરસી મહેતો ગાય છે—ભાવથી સાંભળો—

ગરબી.

[ભાવથી ઉપાડો]

વૃંદાવન મોરલી વાગીરે—નંદાજીના હો લાલ, (૨)
હાલો હાલો જોવાને જઇએરે-મોરલી વાગીરે—નંદાજીના હો લાલ૦
પીળાં પિતાંબર પહેરીયાંરે—નંદાજીનો હો લાલ (૨);
જામો પહેર્યો જરીયાનરે-મોરલી વાગીરે—નંદાજીનો હો લાલ—હાલો૦
માથે મેવાડી મોળીયાંરે—નંદાજીનો હો લાલ (૨);
ખંભે ખંભાતી ખેસરે-મોરલી વાગીરે—નંદાજીનો હો લાલ—હાલો૦
ભાલે તિલક કેસરતણુંરે—નંદાજીનો હો લાલ (૨);
હડપચીએ હિરલાનું તેજરે-મોરલી વાગીરે—નંદાજીનો હો લાલ—હાલો૦
નાકે નવેસર શોભતુંરે— નંદાજીનો હો લાલ (૨);
ચુની છે લાલ ગુલાલરે-મોરલી વાગીરે—નંદાજીનો હો લાલ-હાલો૦
કાને કુંડળ શોભતાંરે—નંદાજીનો હો લાલ (૨);
કંઠે એકાવળ હારરે-મોરલી વાગીરે—નંદાજીના હો લાલ-હાલો૦
હાથે હીરાના સાંકળાંરે—નંદાજીનો હો લાલ (૨);
દસે આંગળીએ વેઢરે-મોરલી વાગીરે—નંદાજીનો હો લાલ—હાલો૦
બાંહે બાજુ બંધ બેરખારે—નંદાજીનો હો લાલ (૨);
પહોંચી છે રત્ન જડાવરે-મોરલી વાગીરે—નંદાજીના હો લાલ—હાલો૦
કેડે શોભે કટી મેખળારે—નંદાજીનો હો લાલ (૨);
પાયે ઝાંઝરનો ઝમકારરે-મોરલી વાગીરે—નંદાજીનો હો લાલ-હાલો૦
પગે રાઠોડી મોજડીરે—નંદાજીના હો લાલ (૨);

[ખમા ! મેરે પ્યારે—બસ-બસ-ગૂમ થઇ જાઓ—થવાદ્યો-થવાદ્યો-શાંત થઈ જાઓ-એકલી તાળીજ પડવા દ્યો]

પગે રાઠોડી મોજડીરે—નંદાજીનો હો લાલ (૨);
હિંડે ચમકતી ચાલરે-મોરલી વાગીરે—નંદાજીના હો લાલ-હાલો૦

સંગે રાધાજી શોભતાંરે—નંદાજીનો હો લાલ (૨);
થૈ થૈ રમશે રાસરે-મોરલી વાગીરે—નંદાજીનો હો લાલ-હાલો૦
નરસીના સ્વામી શામળારે—નંદાજીનો હો લાલ (૨);
વાળી રમાડો રાસરે-મોરલી વાગીરે—નંદાજીનો હો લાલ-હાલો૦
[નરસી કેવો મસ્ત હશે !].

વ્રજાંગનાઓ કાંઇ બોલી નહીં, તેથી શ્રીકૃષ્ણે આગળ ચલાવ્યું—

रजन्येषा घोररूपा, घोरसत्वनिषेविता ॥
प्रतियात व्रजं नेह, स्थेयं स्त्रीभिः सुमध्यमाः ॥१९॥

અર્થ—આ ભયંકર રૂપ વાળી રાત્રી છે. [કેહેવાનો ભાવ એ છે કે-સ્રિયોને માટે રાત્રી ભયંકર ગણાય છે.] આવી ભયંકર રાત્રીને ભયંકર પ્રાણીયોજ સેવે છે. [એટલે ભયંકર પ્રાણીયોજ આવી ભયંકર રાત્રીમાં વનમાં હરફર ફરે છે.] સ્રિયોએ અહીં ઉભા રહેવું પણ ન જોઇએ. તેમાં વળી તમે સુંદરીઓ છો. તેથી હે સુંદરીયો ! તમે વ્રજમાં પાછી જાઓ. [૧૯]

૧૯ વિવેચન—

एषा घोररूपा रजनी—આ ભયંકર રાત્રી છે. અજવાળી તો પણ રાત્રી છે. રાત્રીમાં ભયંકર પ્રાણીઓ આમતેમ ફરે છે, તેથી ભય ભરેલી છે. તેમાંએ તમે કે જેઓ **सुमध्यमाः** [સુંદરીઓ-યુવતીઓ છો, એટલે બાળક અગર વૃદ્ધ નથી] તેમને તો આવી ભયંકર રાત્રીમાં ઘર બહાર નીકળવું યોગ્ય નથી. તેમાંએ આં તો વન-વગડો-છે.

स्त्रीभिः इह न स्थेयं—શ્રીકૃષ્ણ કહે છે કે-'અમે તમારા ઓળખીતા છઇએ, તો પણ લૌકિક રીત પ્રમાણે, અમે પરપુરૂષ અને તમે પરદારા છો, તેથી તમારે અહીં અમારી પાસે એકલાં ઉભા રહેવું, પણ ઘટતુ નથી. વળી તમે મારા જેવાને લલચાવો એવાં છો, મારા જેવો તમારામાં મોહ પામે એવું છે, માટે તમે અહીંથી વ્રજમાં જાઓ, હું પુરૂષ છઉં, તેથી ગમે ત્યારે અને ગમે ત્યાં હરીફરી શકું. તમે સ્રિયો છો, તેથી લોકમર્યાદામાં રહીને, તમારે શીયળ રૂપી તમારૂં સાચું ધન સાચવવું જોઇએ. 'ગોળ વિના ફીકકો કંસાર, શીયળ વિના સુનો સંસાર.' હજારો સ્રિયોએ શીયળ માટે માથાં આપ્યાં, પણ શીયળ આપ્યું નહીં. શિયળની રક્ષા માટે તમે ત્વરાથી વ્રજમાં ચાલ્યા જાઓ.

શ્લોકની પહેલી લીટી—'**एषा रजनी घोररूपा, घोरसत्वै निषेविता ॥**' આ પ્રમાણે શ્લોકમાં છે અને તેનો અર્થ ઉપર પ્રમાણે ઘણોજ સ્પષ્ટ છે, તથા **व्रजं प्रतियात** વ્રજમાં પાછાં જાઓ,' એવા ખુલ્લા શબ્દો શ્લોકમાં છે, તોપણ આ અર્થને મારી મચડીને ફેરવવા માટે, ટિકાકારોએ શ્લોકની પહેલી લીટીને નીચે પ્રમાણે કલ્પી છે. '**रजनी एषा**

---

૧૯ પદચ્છેદ—**एषा घोररूपा रजनी**—આ ભયંકર રૂપવાળી રાત્રી છે. **घोरसत्वैः निषेविता**—ભયંકર પ્રાણીઓ તેને સેવે છે. તેથી **व्रजं प्रतियात**—તમે વ્રજમાં પાછા જાઓ. **हे सुमध्यमाः**! હે સુંદરીયો ! **स्त्रीभिः न इह स्थेयं**—સ્રીઓએ અહીં ઉભા રહેવું (પણ) ન જોઇએ.

अघोररूपा, अघोरसत्वैः निषेविता'-તેનો અર્થ તેઓ એમ કરે છે કે-'આ રાત્રી છે તો પણ અહીં આ રાત્રીની ભયંકરતા નથી, અહીંયા ઘોર પ્રાણીઓ વસતાં નથી' એટલે તમારે અહીં કોઈ પણ પ્રકારનો ભય રાખવો નહીં.' આવી ટિકાઓથી ભુલાં પડવું નહીં.

'તમે કાંઇ ત્યાગી નથી, તેથી તમારા સંબંધીઓ તમને શોધતાં હશે,' માટે તમે ઘેર જાઓ, એમ હવે કહે છે—

मातरः पितरः पुत्रा, भ्रातरः पतयश्च वः ॥
विचिन्वन्ति ह्यपश्यन्तो, मा कृध्वं बन्धुसाध्वसम् ॥२०॥

અર્થ—તમારાં માતા, પિતા, પુત્રો, ભાઇઓ અને પતિઓ, તમને ઘરમાં નહીં દેખીને, ચોક્કસ શોધતાં હશે. આ પ્રમાણે તમે સંબંધીઓને ત્રાસ ન આપો. [૨૦]

૨૦ વિવેચન—

સ્ત્રીઓએ રજા વિના ક્યાંઇ જવું, તેમાંએ વળી રાત્રે એકલાં બહાર જવું, તે ભય અને કલંકરૂપ છે. કુમારી અવસ્થામાં સ્ત્રીએ માતા પિતાની આજ્ઞામાં રહેવું જોઇએ. જુવાન અવસ્થામાં પતિની આજ્ઞામાં રહેવું જોઇએ. વૃદ્ધાવસ્થામાં પુત્રોની આજ્ઞામાં રહેવું જોઇએ. પુત્રો ન હોય તો દીયર જેઠની આજ્ઞામાં રહેવું જોઇએ; પણ કદિ સ્વતંત્ર રહેવું નહીં; એમ ધર્મશાસ્ત્ર પોકાર કરીને કહે છે.

આ લોક અને પરલોક જેમને સુધારવા હોય, જેમને પોતાનું સ્ત્રીત્વ કલંક રહિત કરવું હોય, તે સ્ત્રીઓએ કદિ સ્વતંત્ર રહેવા લલચાવવું નહી.

આ આજ્ઞાનો જેઓ અનાદર કરે છે, તે સ્ત્રીઓ પોતાને હાથે પોતાની પ્રતિષ્ઠાનો નાશ કરે છે.

આજકાલ સ્ત્રી સ્વાતંત્ર્યની વાતો બહુ થાય છે. તેનાં ત્રણ કારણ છે. એકતો જમાનાની તાસીર અને ફેશનનો ઉભરો. બીજું આવા જમાનામાં કેવી રીતે જીવવું, તે ઘણાં દંપતીને આવડતુંજ નથી-પરિણામે નાના પ્રકારના કજીયા કંકાસથી તેઓ શેકાઇ જાય છે. એક બીજા ગમ ખાઇને એક બીજાનું સમાધાન કરી શકતાં નથી. ત્રીજું સોએ એંશી ટકા વિધવાઓની બુરી દશા છે. વિધવાઓ પોતાના તીવ્ર વૈરાગ્યને ભુલીને, રંગ રાગમાં રમવા લલચાય છે; ધર્મને બ્હાને જ્યાં ત્યાં રજળે છે; જ્યાં ત્યાં કથા વાર્તા સાંભળે છે, પણ અજ્ઞાનનું પોટલું માથેથી ઉતારતી નથી. તેમનું રક્ષણ કરવાને જેઓ બંધાયા છે, તેઓમાંના નેવુ ટકા રક્ષણને બદલે તેમનું ભક્ષણ કરે છે. આ બધી વાતોનો વિચાર કરવામાં આવે, તો સંસાર સુખમય થાય. વિષ અમૃત તુલ્ય બને.

'જે દ્રવ્ય પારકાનું હોય તે અન્યને આપી શકાય નહીં, તેમ તમારામાં અત્યારે

---

૨૦ પદચ્છેદ—**वः मातरः पितरः पुत्राः भ्रातरः पतयः च**-તમારાં માતા, પિતા, પુત્રો, ભાઇઓ અને પતિઓ. **अपश्यंतः**-તમને ઘરમાં નહીં જોઇને **हि विचिन्वंति**-તમને ચોક્કસ શોધતાં હશે. **बंधूनां साध्वसं** (ગભરાટ-ચિંતા) **मा कृध्वं**-તેથી સંબંધીઓને ત્રાસ ન આપો.

જે રસ છલકાય છે, તે તમારા પતિનો છે. તે રસ અન્યને આપી શકાય નહીં; અને કદિ તમે એમ કરો, તો તમારા પતિવ્રતનો ભંગ થાય.' એમ પણ શ્રીકૃષ્ણે સૂચવ્યું.

ઉપર આઠમા શ્લોકની ટિકામાં **मोहिताः** શબ્દ પતિપુત્રાદિકને લાગુ પાડવાનું કહ્યું છે. યાદ રાખવુ ઘટે છે કે-પતિ પુત્રાદિકે ગોપિકાઓને વારી ખરી, પણ તેઓ મોહ પામીને ત્યાંજ ઉભા રહ્યાં. આગળ વધી શકયા નહીં. 'પોતાની પાસે જ આ સ્ત્રીયો સુતી છે, એમ તેઓને લાગ્યું.' એ પ્રમાણે શ્રીશુકદેવજી છેવટમાં કહે છે.

'હે રમણીયો! કદિ તમે વન જોવા આવ્યાં હો, તો તે તમે જોયું;' એમ હવે પ્રભુ કહે છે—

दृष्टं वनं कुसुमितं, राकेशकररंजितम् ॥
यमुनाऽनिललीलैजत्–तरुपल्लवशोभितम् ॥२१॥

અર્થ--[કદિ તમે વન જોવા માટે અહીં આવી હો તો] ઉઘડેલાં પુષ્પ વાળું, ચંદ્રના કિરણોથી રંગાએલું, યમુનાજીના પવનોના વ્યાપારથી કંપતા વૃક્ષોનાં પાંદડાંઓથી શોભી રહેલું, આ વન તમે (હવે) જોઇ લીધું. [૨૧]

૨૧ વિવેચન—

વન અને ચંદ્ર—પુર્ણિમાને દિવસે વન, નદિઓના કાંઠા અને પહાડોના શિખરો અનાયાસે સુંદરતા ઓઢીને બેસે. કુસુમીત વન, ચંદ્રનો પ્રકાશ, મધુર મંદ મંદ વાતા પવનો, સુંદર વનસ્પતી, અને યમુનાજીનો તટપ્રદેશ, રસીકને ઘેલાં કરનારાં હતાં. સ્ત્રીઓ શરમાઇને શ્રીકૃષ્ણ સામે નહીં જોતાં, આસપાસ વન તરફ નજર કરે છે; તેથી શ્રીકૃષ્ણ કહે છે કે-'તમે આ વનને પણ જોઈ લીધું, હવે સુખેથી ઘેર પાછા જાઓ. તાત્પર્ય-જે જોવા લાયક છે તે તમે કાં જોતાં નથી? જે નિરખવા લાયક છે, તેને તમે કાં નિરખતાં નથી?' એમ પણ શ્રીકૃષ્ણે સૂચવી દીધું.

'જો તમે વન જોવા ન આવ્યાં હો, તો જે કામે તમે આવ્યાં હો, તે કામ તમારે મુખેથી તમે બોલો. તે વાત અમે જાણીએ છઇએ, પણ અમે બોલવાના નથી.' એમ પણ શ્રીકૃષ્ણે સૂચવ્યું.

હવે સ્ત્રીયોને ધર્મનો ઉપદેશ કરે છે—

तद्यात मा चिरं गोष्ठं, शुश्रूषध्वं पतीन् सतीः ॥
क्रन्दन्ति वत्सा बालाश्च, तान्पाययत दुह्यत ॥२२॥

---

૨૧ પદચ્છેદ—**कुसुमितं**-ઉઘડેલાં પુષ્પ વાળું. **राकेशस्य करैः** (કિરણોથી) **रंजितं** (રંગાએલું)-ચંદ્રના કિરણોથી રંગાએલું. **यमुनायाः अनिलः तस्य लीला** (વ્યાપાર) **तया एजंतः** (કંપતા) **ये तरुपल्लवाः तैः शोभितं इति वनं**-યમુનાજીના પવનોના વ્યાપારથી કંપતા વૃક્ષોનાં પાંદડાંઓથી શોભી રહેલું. **दृष्टं**-તમે જોયું.

૨૨ પદચ્છેદ—**तत्**-તો હવે. **मा चिरं गोष्ठं यात**-ત્વરાથી વ્રજમાં જાઓ. **पतीन् शुश्रूषध्वं**-પતીઓની સેવા કરો. **हे सतीः** હે સતી સ્ત્રિયો! [**हे सत्यः** જોઇએ] **वत्साः बालाः च**-વત્સો અને બાળકો. **क्रंदंति**-ચીસો પાડતા હશે. **तान् पाययत**-તમારાં બાળકોને ધવરાવો અને **दुह्यत तान् पाययत**-ગાયો દેહો અને વાછરડાંને (પણ) ધવરાવો.

અર્થ—તો હવે તમે ત્વરાથી વ્રજમાં જાઓ, અને પતિઓની સેવા કરો. **હે સતી સ્ત્રીયો!** તમારાં વાછરડાં અને છોકરાં ચીસો નાંખતા હશે. માટે બાળકોને તમે ધવરાવો, અને ગાયોને દોહતી વેળા વાછરડાંને પણ ધવરાવો. [અથવા છોકરાંને અને વાછરડાંને દુધ પાવા માટે ગાયો દુહો.] [૨૨]

૨૨ વિવેચન—

શ્રીકૃષ્ણ ભૂતળ ઉપર પધાર્યાં છે, તેથી ગમે તે રીતે શ્રીકૃષ્ણમાં મન જોડવું, અને શ્રીકૃષ્ણને પામવું; પણ પોતે આ ભુતળ ઉપર વ્યકત સ્વરૂપે ન હોય, ત્યારે સ્ત્રિયોએ કેવી રીતે વર્તવું જોઇએ, તે હવે પ્રભુ શીખવે છે.

हे सतीः!—પોતા માટે આ સ્ત્રિઓએ પોતાના પતિઓનો પણ ત્યાગ કર્યો છે, એમ શ્રીકૃષ્ણ જાણે છે, તોપણ આ સ્ત્રિયોને '**हे सतीः** હે સતિયો! એમ કહીને સંબોધે છે. લૌકિક દષ્ટિથી આ સ્ત્રિયો વ્યભિચારી ગણાય. અલૌકિક દષ્ટિથી એટલે–શ્રીકૃષ્ણ પતિઓના પણ પતિ છે–શ્રીકૃષ્ણ ત્રૈલોકયનો પણ પતિ છે. પ્રાણી માત્રનો પતિ છે. શ્રીકૃષ્ણ નર નારી, અગર નાન્યેતર ત્રણે જાતિથી પર છે. તેમાં પ્રીતિ કરનારને વ્યભિચારનો દોષ કદિ લાગતો નથી.'–એવી અલૌકિક દષ્ટિથી 'હે સતિઓ!' કહીને પ્રભુ બોલાવે છે.

પતિની સેવા કરવી, એ સ્ત્રીઓનો મહાન્ ધર્મ છે. ધર્મની પાળ બાંધવા પ્રભુ આવ્યા છે, માટે પ્રભુએ ધર્મનું સૂચન કર્યું. વાછરડાં અને બાળકો સ્રીયોને આશરે છે. આશ્રિતનું પાલન કરવું, તે પણ મહાન્ ધર્મ છે. તેનું પણ શ્રીકૃષ્ણે સૂચન કર્યું. **परार्थं च भवतीनां जीवनं न स्वार्थम्** [સુબોધિની] હે સતીઓ! તમારૂં જીવન પરને સુખકર છે–પોતાને સુખકર નથી. પોતે દુઃખ વેઠીને બીજાને સુખ આપો છો. માટે પતિસેવા કરવા તમારે ત્વરાથી વ્રજમાં જવું જોઇએ.

આટલી લૌકિક ધર્મની વાત કરીને, હવે પ્રભુ પોતાના સ્વરૂપનું ભાન કરાવે છે—

अथवा मदभिस्नेहाद्–भवंत्यो यन्त्रिताशयाः ॥
आगता ह्युपपन्नं वः, प्रीयन्ते मयि जन्तवः ॥ २३ ॥

અર્થ—(ગોપીઓનાં નેત્રોને ક્રોધથી રાતાં થએલાં જોઇને, શ્રીકૃષ્ણ આગળ કહે છે કે)–'અથવા મારામાં તમારો સ્નેહ છે, તેથી તમારી વાસનાઓ ખેંચાવાને લીધે, તમે અહીં આવી છો, તે તમને ઘટે છે. કારણ કે પ્રાણીઓ મારા ઉપર પ્રીતિ રાખે છે. (૨૩)

૨૩ વિવેચન—

'**जंतवः मम प्रीयन्ते**' એમ કહીને પ્રભુએ પોતાનું પ્રભુત્વ પ્રગટ કર્યું. તોપણ–પાણી મેં મીન પ્યાસી, જીવ સદા અંતર્યામી—આત્મા સાથે રહે, પણ તેને ઓળખે નહીં.

---

૨૩ પદચ્છેદ—**अथवा**-અથવા. **मयि अभिस्नेहः तस्मात–मदभिस्नेहात**–મારામાં તમારો સ્નેહ છે તેથી. **यंत्रिताः आशयाः वासनाः ताः, इति भवंत्यः**–જેમની વાસનાઓ ખેંચાઇ છે એવી તમે **आगताः**—આવેલી **वः उपपन्नं**–તે તમને ઘટે છે. **हि**–કારણકે. **जंतवः मयि प्रीयंते**–પ્રાણીઓ મારા ઉપર પ્રીતિ રાખે છે.

उत्क्रामंतं स्थितं वापि, भुंजानं वा गुणान्वितम् ॥
विमूढा नानुपश्यंति, पश्यंति ज्ञानचक्षुषः ॥ १० ॥
यतंतो योगिनश्चैनं, पश्यंत्यात्मन्यवस्थितम् ॥
यतंतोऽप्यकृतात्मानो, नैनं पश्यंत्यचेतसः ॥ ११ ॥

[ગીતા અ. ૧૫].

"મલીનબુદ્ધિવાળા અવિવેકી પુરૂષો પોતામાં રહેલા આત્માને ઓળખી શકતા નથી, હું વ્યક્તરૂપે સામે આવીને ઉભો રહું, તો પણ પ્રાણી ભૂલો પડે. તમે તેમ ન કરશો; કારણ કે તમે તો વ્રજાંગનાઓ છો, મારા પ્રભાવને સારી રીતે જાણો છો. હું કોઇ જારપુરૂષ નથી, પણ પ્રાણી માત્રનું જીવન છઉં; એમ ખાત્રી કરો." 'મારામાં પ્રેમ કરવો' એજ પ્રાણી માત્રનું કર્તવ્ય છે.' **किं वेदैः किमुशास्त्रैर्वा, किं वा तीर्थनिषेवणैः। विष्णुभक्तिर्विहीनाम्। किं तपोभिः किं अध्वरैः।** [બૃહન્નારદ] તે વાત તમને સુઝી છે. માટે તમે મહાભાગા છો. તમે અધિકારી છો. તમારા હૃદયરૂપી ખીલે બાંધેલો જે હું, તેને તમે છોડશો નહીં. હું કે જે નિત્ય અને અવિનાશી છઉં, તેને તજીને અનિત્ય અને નાશવંત પદાર્થોમાં લલચાશો નહીં.' એમ શ્રીકૃષ્ણે સૂચવી દીધું.

જ્ઞાનની જરા ઝાંખી કરાવીને, શ્રીકૃષ્ણ પાછા લૌકિક ધર્મ સંબંધી કહે છે—

भर्तुः शुश्रूषणं स्त्रीणां, परो धर्मो ह्यमायया ॥
तद्बंधूनां च कल्याण्यः, प्रजानां चानुपोषणम् ॥ २४ ॥
दुःशीलो दुर्भगो वृद्धो, जडो रोग्यधनोऽपि वा ॥
पतिः स्त्रीभिर्न हातव्यो, लोकेप्सुभिरपातकी ॥ २५ ॥

અર્થ—હે ભલી સ્રીયો! નિષ્કપટ ભાવથી પતિનું અને પતિના બંધુઓનું સેવન કરવું; તથા બાળકોનું પાલન પોષણ કરવું. એજ સ્રિયોનો ઉત્તમ ધર્મ છે. [૨૪]. પતિ દુષ્ટ સ્વભાવવાળો હોય, દુર્ભાગી હોય, વૃદ્ધ--જડ--રોગી અને નિર્ધન-ગમે તેવો-હોય, તોપણ તે મહા પાપી ન થયો હોય, ત્યાં સુધી પોતાનું શુભ ઇચ્છનારી સ્રિયોએ તેનો ત્યાગ ન કરવો જોઈએ. (૨૫)

૨૪-૨૫ વિવેચન—

कल्याण्यः—હે કલ્યાણને ચાહનારી સ્રિયો! (જેને સાક્ષાત્ નારાયણ આવું સંબોધન કરે, તે સ્રિયોને આપણે કુલટા-વ્યભિચારી કહેવી, એ આંખો વીચીને ઉંડી ખાડમાં પડવા જેવો દોષ છે.)

અપૂર્ણ.

---

૨૪ પદચ્છેદ—**कल्याण्यः**-હે ભલિ સ્રીઓ! **अमायया**-નિષ્કપટપણાથી. **भर्तुः**-પતિનું. **तस्य बंधूनां च**-તેના બાંધવોનું **शुश्रूषणं**-સેવન **प्रजानां च**-અને બાળકોનું. **अनुपोषणम्**-પાલન પોષણ કરવું તે. **स्त्रीणां परः धर्मः**-સ્રીઓનો પરમધર્મ છે.

૨૫ પદચ્છેદ—**दुःशीलः दुर्भगः वृद्धः जडः रोगी अधनः वा अपि**-પતિ દુષ્ટ સ્વભાવનો હોય, દુર્ભાગી હોય, વૃદ્ધ, જડ, રોગી અને નિર્ધન-ગમે એવો હોય તો પણ **अपातकी**-મહાપાપી થયો ન હોય ત્યાં સુધી, **लोकेप्सुभिः स्त्रीभिः**-શુભ ઇચ્છા-સ્વર્ગાદિકની ઇચ્છા-રાખનારી સ્રિયોથી. **न हातव्यः**-તજાવો ન જોઇએ.

રૂ. નં. ૧૩૩

શ્રીસદ્ગુરવે નમઃ।

શ્રી મોક્ષપત્રિકા.

શ્રીમદ્ ભાગવત

દશમસ્કંધ પૂર્વાર્ધ.

રાસલીલા.

તંત્રી અને પ્રકાશક—રામશંકર મોનજી ભટ્ટ. ઠે. મોક્ષમંદિર-અમદાવાદ.

પુસ્તક ૧૦ મું.] કારતક માસ, ૧૯૮૬. [અંક ૧૦ મો.

મંગળપ્રભાત.

વ્હાલાં હરિજનો! મંગળપ્રભાતમાં આપને સૌને ઘણાજ હેતથી જયશ્રીકૃષ્ણ કહીએ. મંગળપ્રભાતમાં એમ પણ કહી દઇએ કે-આજ છે એવી કાલ નથી, ઓણ છે એવું પહોર નથી, માટે આ કામમાં પ્રમાદ કરશો નહીં. ખંત અને ઉત્સાહથી લાગ્યા રહેશો, તો દેવને દ્વાર ખોલ્યા વિના ચાલશે નહીં. સારમાં સાર—

कृष्णेति मंगलं नाम, यस्य वाचि प्रवर्तते।
लाभस्तेषां जयस्तेषां, कुतस्तेषां पराजयः ॥ १

અર્થ—જેમની વાણીમાં શ્રીકૃષ્ણરૂપી મંગળ નામ હોય, તે પુરૂષને લાભ અને જય બેઉ પ્રાપ્ત થાય. તેઓનો પરાજય કેમ સંભવે?

માટે-આજના પ્રભાતમાં જેમને મળો, તેમને જયશ્રીકૃષ્ણ કહેજો. આપ સ્ત્રી હો, તો પોતાના પતિને, અને આપ પતિ હો, તો પોતાની સ્ત્રીને, ખાસ કરીને હસ્તે મુખડે જયશ્રીકૃષ્ણ કહેજો. વ્યવહારમાં ઘણી લ્હાણુ લ્યો છો, ત્યારે આ લ્હાણુ નહીં લ્યો? તે પછી બાળગોપાળને, અને સંબંધીઓને જયશ્રીકૃષ્ણ કહેજો.

નિર્વૈર—આજ ખાસ કરીને નિર્વૈર થજો. જ્યાં જ્યાં બગડી હોય, ત્યાં ત્યાં સુધારી લેજો. લ્યો ત્યારે ફરી જયશ્રીકૃષ્ણ.

જ્ઞાનપંચમી—કારતક શુદી ૫ મે-જ્ઞાનપંચમીએ-જ્ઞાનના પુસ્તકોને ખંખેરીને-ગોઠવીને, તેમનું પૂજન કરજો, અને તેની પાસે ઘીનો દીવો કરજો. માસીકના ખૂટતા અંકો તપાસી લેજો. નવાં પુસ્તકો લેવા ધારે, તો આજે લેજો.

લવાજમ—આ દસમો અંક છે માટે આવતી સાલનું લવાજમ જેમ બને તેમ ત્વરાથી મોકલતા રહેશોજી. જ્ઞાનપંચમી તેને માટે ઉત્તમ દિવસ છે. વી. પી. કરીએ ત્યારેજ મોકલો, એ પરાણે પ્રીતિ કરવા જેવું છે. હવે એવું આપને ઘટતું નથી; અને વી. પી. કરવું તે અમને પણ ગમતું નથી.

દશમસ્કંધ પૂર્વાર્ધ.

અધ્યાય ૨૯ મો ચાલુ.

[ગયા અંકના ૧૦૫૬ મા પાનાથી ચાલુ.]

૨૪-૨૫ મા શ્લોકનું વિવેચન ચાલે છે—

हि—નિશ્ચય સૂચવે છે.

हि अमायया—સ્ત્રીપુરૂષનો સંબંધ દૈવી છે-અભેદ છે. તેનું શ્રીકૃષ્ણ ભાન કરાવે છે. સ્ત્રીએ પતિની સેવા નિષ્કપટ ભાવથી કરવી જોઇએ. જારપુરૂષમાં લલચાએલી અગર ગુરૂઓના ઓઠામાં ઠગાએલી ઘણી સ્ત્રીયો, પતિને કપટથી સેવે છે. પરિણામે તેણીની પોતાની પ્રજા તેણીને સતાવે છે-તેણીનો અંતકાળ બગાડી નાંખે છે. પુરૂષ કાશીએ જાય, હરદ્વાર જાય, હિમાલય ઉપર અંગ ગાળે, ત્યારે તેનું કલ્યાણ થાય; અને સ્ત્રી ઘેર બેઠાં પતિને નિષ્કપટ ભાવે સેવીને, કલ્યાણની પ્રાપ્તિ કરે. આ ચાવી જે સ્ત્રીયો ખોઇ નાંખે છે, તે સ્ત્રીઓ આ સંસારમાં ઠગાય છે-બંધ બારણે મરી જાય છે જન્મમરણની અંધારી કોટડીમાંથી નીકળી શકતી નથી-મનુષ્ય મટીને પશુની યોની માટે તૈયારી કરે છે.

तद्बंधूनां शुश्रूषणं—સ્ત્રીએ પતિના બંધુવર્ગની સેવા પણ, નિષ્કપટ ભાવથી કરવી જોઇએ. અત્યારના જમાનામાં આ સેવા કરનારી ઘણીજ વિરલ બ્હેનો હોય છે. કેટલીએક ભણેલી ગણેલી બ્હેનો, સમાજસેવાની ભલામણો કરે છે; સમાજમાં બંધુભાવ ફેલાવવા ભાષણો કરે છે-છાપામાં લેખો પણ આપે છે;-ઇશાવાસ્ય ઉપનિષદ્. વાંચીને અગર સાંભળીને, સર્વાત્મભાવની મોટી મોટી વાતો કરે છે; પણ ઘરના વડીલોની સેવાને, તે સ્ત્રીયો બળતી શગડીમાં ફેંકી દે છે-ઘરમાં વૈરભાવ ફેલાવે છે.

દૃષ્ટાંત—મોતીભાઇ મામલતદારને નશીબે તેમનાં માતા પિતાની જીંદગી લંબાણી. તેમનાં સ્ત્રી [ઉછાંછળી બા] નવા જમાનાનાં અપટુડેટ સ્ત્રી હતાં. સમાજમાં કોઇ કોઇવાર પ્રમુખનું કામ પણ કરતાં હતાં. વનિતાવિશ્રામ સાથે સારો સંબંધ રાખતાં હતાં-ભગિની સમાજના આગેવાન હતાં-પણ તે સ્ત્રી સાસુ સસરાને દેખીને બહુજ કંટાળતાં હતાં. પોતાથી બને તેટલો તેમને ત્રાસ પણ આપતાં હતાં. તેના જવાબમાં વૃદ્ધ માતાપિતા એટલુંજ કહેતાં હતાં કે " ખેડુ ખેતરમાં વાવે છે, તે કાંઇ ખેતર માટે વાવતો નથી, પણ પોતાને માટે વાવે છે; તેથી વહુ બેટા ! વાવો છો તેવું તમે લણશો." આ શબ્દો સાંભળીને ઉછાંછળીબા હસતાં, અને વૃધ્ધોને મૂરખ ગણતાં. પરિણામ એજ આવ્યું. બે ચાર વરસમાં ડોસાડોસી ઇશ્વરને ઘેર ચાલ્યાં ગયાં. મામલતદાર સાહેબ હાર્ટ ફેઇલ થવાથી મરી ગયા. તેમના પુત્ર છક્કડલાલે શેર બજારમાં છક્કડ ખાધી. છક્કડલાલે પોતાની પત્નિની સલાહથી, ઉછાંછળી બાને ઘરબહાર કાઢી મૂકયાં. ઉછાંછળીબા એક અનાથ આશ્રમમાં ભુંડે હાલે ૧૯૨૦ ના જાનેવારી માસમાં મરી ગયાં.

તાત્પર્ય—ગૃહસ્થાશ્રમ ધર્મ કમાવાનું મૂખ્ય-સબળ સાધન છે. અનેક જન્મના પાપને બાળીને ભસ્મ કરવામાં, ગૃહસ્થાશ્રમ જેટલો સબળ છે, તેવો એકે આશ્રમ નથી. ગૃહસ્થાશ્રમમાં સંતાઇને રહેલો પરમારથ, સ્વાર્થથી ઢંકાએલો છે; તેથી પામર સ્ત્રી પુરૂષો, આ મહાન્ પરમારથને-

આ મહાન્ ઘટનાને, સમજી શકતાં નથી. પુત્રો અને તેમની સ્ત્રીઓ વૃદ્ધ માતાપિતાને સેવે, તેમાં કર્યા ઉપકારનો બદલો છે, એટલુંજ નહીં પણ તેમાં પરમારથ ઘણો છે, અને શુભ આશીર્વચનો રૂપી અઢળક આવક છે. આ કથા સાંભળનારી અને અમારી મોક્ષ પત્રિકા વાંચનારી અગર સાંભળનારી દરેક બ્હેને, પોતાના અનેક જન્મોના પાપનો નાશ કરી નાંખવા, પતિસેવા અને પતિના બંધુવર્ગની સેવાનો કદિ અનાદર કરવો નહીં. વૃદ્ધને અને જુવાનને જેમ ઉમરમાં અંતર હોય છે, તેમ વિચારમાં પણ અંતર (છેટું) હોય છે; પણ વડીલોના મહાન્ ઉપકારને યાદ કરીને, ધીરજ રાખવી-કંટાળવું નહી. માતા પિતાની સેવા કરનારાં પુત્રોને અને પુત્રવધુઓને, ઘેર બેઠાં અડસઠ તિર્થ છે. પતિની અને પતિના બંધુઓની સેવાનો અનાદર કરીને, સ્ત્રી દેવદર્શન કરવા જાય, તો તેમને દેવદર્શનનો લાભ મળતો નથી; તિર્થ કરવા જાય, તો તિર્થ-તિર્થના લાભ આપી શકતાં નથી.

૨૫ મા શ્લોકમાં કહે છે કે-'ગમે એવા પતિને પણ, સ્ત્રીએ સેવવો જોઇએ.' સુશીલ બ્હેને યાદ રાખવું કે-આવા પ્રકારની સેવાથીજ તપની વૃદ્ધિ થાય છે. આવા ભયંકર તપથી તે સ્ત્રી પોતાને આંગણે અને ઉંબરે નારાયણને વસાવે છે. સુકન્યાએ ચ્યવનને સેવ્યા. નામ અમર કર્યું. આવા ઉત્તમ ધર્મ, વ્રત અને તપનો ત્યાગ કરીને, સ્ત્રીએ ધર્મને બ્હાને કોઈ ઠેકાણે રઝળવું નહીં.

જાર કર્મ કેટલું નિંદિત છે, તે હવે કહે છે—

अस्वर्ग्यमयशस्यं च, फल्गु कृच्छ्रं भयावहम् ॥
जुगुप्सितं च सर्वत्र, औपपत्यं कुलस्त्रियाः ॥२६॥

અર્થ—સારા કુળની સ્ત્રિયોને જારપુરૂષનું સુખ, સ્વર્ગની હાનિ કરનાર છે, કીર્તિનો નાશ કરનાર છે, તુચ્છ અને કષ્ટરૂપ છે, ભયંકર અને સર્વ પ્રકારે નિંદિત છે. [૨૬]

૨૬ વિવેચન—

શ્રીકૃષ્ણ પોતાના કાર્યને કેટલું સ્વચ્છ કરે છે! છતાં ગમે તેવા આક્ષેપો કરવા, તે આંખો વીંચીની ભીંત સામે અફળાવા જેવી ભૂલ છે.

જારસંબંધ-સામાન્ય સ્ત્રીપુરૂષોને જારસંબંધ રસાળ લાગે છે, કારણકે-બહારની ટાપટીપ દેખીને, સ્ત્રીને પરપુરૂષમાં, અને પુરૂષને પરસ્ત્રીમાં અનાયાસે મોહ થાય છે. 'Young man's love lies in their eyes & not in their heart.' [શેકસપીયર]—જુવાન માણસોનો પ્રેમ આંખમાંજ હોય છે, હૃદયમાં હોતો નથી. છે તેના કરતાં કોઇ સારો કે સારી મળે, તો છે તેને પડયાં મેલીને, તેઓ બીજામાં લલચાય છે. લલચાયા પછી-તેઓ માત્ર અનુકુળતાની જ રાહ જુએ છે. અનુકુળતા મળતાં, સેંકડે પંચાણું ટકા,

---

૨૬ પદચ્છેદ—**कुलस्त्रियाः**—સારા કુળની સ્ત્રિયોને. **उपपतेः कर्म औपपत्यं**-જાર પુરૂષનું સુખ. **स्वर्गाय हितं स्वर्ग्यं, न स्वर्ग्यं अस्वर्ग्यं**-સ્વર્ગથી વિમુખ રાખનાર. **यशसे हितं यशस्यं न यशस्यं अयशस्यं**-કીર્તિને તોડનાર. **च**-અને **फल्गु**-તુચ્છ. **कृच्छ्रं**-કષ્ટરૂપ. **भयावहम्**-ભયંકર. **सर्वत्र च जुगुप्सितं**-અને સર્વ સ્થળે નિંદવા જેવું.

ડાહ્યાં ડાહ્યાં સ્ત્રી પુરૂષો, તેમાં ફસાઇને ફજેત થાય છે. વિશ્વામિત્ર અને પારાશર જેવા પણ, અનુકુળતા મળતાં અટવાયા. તપસી લપસી પડયા-પંડિતો પામર બન્યા-અને ભકતો ભૂલા પડયા-જ્ઞાનીઓ ગમાર બન્યા. તાત્પર્ય-જારસંબંધ રસાળ-લલચાવનારો-છે, તોપણ ક્ષુદ્ર અને ભયંકર છે. કેટલેએક ઠેકાણે તો જાર સ્ત્રીપુરૂષ એક બીજાને માથા સાટે સેવે છે. બેઉ ભયંકર ભયમાં ઉતરી પડે છે. તેમાં લોકલાજ અને હિંમતનો ભારે ખર્ચ છે; તેથી કેટલાએક શૃંગારના રસીક વિદ્વાનો, જાર સ્ત્રી પુરૂષના પ્રેમની ઉત્કૃષ્ટતા આંકે છે; પણ જે ઉત્કૃષ્ટતા આ લોકમાં નિંદાના પુરમાં નાંખે, અને પરલોકમાં નરકના પૂરમાં નાંખે, તે ઉત્કૃષ્ટતા કાંઈ કામની નથી. પ્રશંસા પાત્ર હોય, તોપણ તજવા જેવી છે. કાવ્યપ્રકાશના ચતુર્થ ઉલ્લાસમાં **મમ્મટ** પંડિત '**तदाभासा अनौचित्य प्रवर्तिताः**' વિગેરે શબ્દોથી કહે છે કે 'રસ અને રસાભાસમાં ઘણો ફેર છે. જે ભોગ ભય અને અપકીર્તિથી કલંકિત હોય, તે રસ નથી, પણ રસનો ભાસ છે.' શરીર અને શરીરની છાયામાં જેટલો ભેદ છે, તેથી પણ તેમાં વધારે ભેદ છે. જેમ સત્પુરૂષો અનિત્યને તજીને નિત્યને ભજે છે, તેમ સમજુ સ્ત્રી પુરૂષે, અનિત્યમાં-જે પોતાનાં નથી તેમાં-કદિ પ્યાર કરવો નહીં, પ્યાર થઇ આવે, તો વિવેકે કરીને તેનું નિવારણ કરવું; અને જે નિત્ય છે-એટલે જે પોતાનાં છે, તેમાં **ખટકો** રાખીને પ્યાર કરવો. ઝેરમાં અને અમૃતમાં જેટલો ફેર છે, તેટલો અનિત્યમાં અને નિત્યમાં ફેર છે. સાંભળો—

દૃષ્ટાંત—એક મોટા સંતની કથામાં એક રંગીલા પુરૂષે એક રંગીલી સ્ત્રીને કટાક્ષ કર્યો. સ્ત્રીએ સામો કટાક્ષ કરીને પોતાની પ્રીતિ સૂચવી. કથામાં આવતાં જતાં રસ્તામાં વાતચિત કરવાનો પરિચય થયો. પરિચય થતાં પ્રીતિ વધી. તેઓએ અમુક રાત્રે એક ડેલામાં મળવાનો વિચાર કર્યો. ડેલાના પાછલા ભાગમાં અનાજની વખારો હતી. આગલા ભાગમાં એક ડોસી રહેતી હતી. તે આવાં કર્મદ્વારા બે પૈસા કમાતી હતી. સંકેત પ્રમાણે પુરૂષ રાતના સાડા નવવાગે ડેલામાં હાજર થયો. ડેલામાં અંધારૂં ઘબ હતું. સ્ત્રીને આવતાં જરા વાર લાગી, તેથી જાર પુરૂષે ઠપકો આપ્યો. તેના જવાબમાં સ્ત્રીએ કહ્યું કે-**બડથોલ** બહાર ચૌટે જાય, ત્યારે આવી શકુને. હવે રાતના બાર સુધી તે આવવાનો નથી. માટે હું સુખેથી તમારી પાસે રહીશ. જુઓ મારૂં ઘર અહીં સામેજ છે.' તેના જવાબમાં પુરૂષે કહ્યું કે-'કહીએ-ને-કે 'ભજનમાં જાઉં છઉં.' હું પણ ભજનનું નામ દઇને અહીં આવ્યો છઉં. અમે અને તમે અહીં મળ્યા, તે પણ ભજનનો પ્રતાપ છે." આ પ્રમાણે વાતો કરતાં કરતાં, તે બેઉ પગ લબડતા રાખીને એક ખાટલા ઉપર બેઠાં. પુરૂષે આણેલા પડીકામાંથી તેઓ મીઠાઇ ખાતાં હતાં, એટલી વારમાં પુરૂષે બૂમ મારી કે-'ઓય બાપરે મને કાંઈ કરડયું.' ડોસીએ દીવો લાવીને જોયું, તો પાયા પાસે થઇને એક સાપ જતો હતો. પરદારા જીવ લઇને નાઠી. નાસતાં નાસતાં તેણીને પણ સાપ કરડયો. સ્ત્રીએ ઘેર જઇને પાડોસણને વાત કરી. પાડોસણ દોડીને બડથોલ શેઠને તેડી લાવી. સ્ત્રીને પડેલી દેખીને બડથોલ શેઠ ગભરાઇ ગયો. વૈદવારૂ કર્યાં-એક રાતમાં બસો પાનસો રૂપૈયા વાપરી નાખ્યા, પણ ઝેર ઉતર્યું નહીં. બડથોલ શેઠનો નિર્મળ પ્રેમ જોઇને, સ્ત્રીને ઘણોજ પસ્તાવો થયો. સ્ત્રીએ મરતી વખતે કહી દીધું કે-'જે અનિત્યમાં પ્રીતિ કરે, તેના આવાજ હાલ થાય.'

હવે આપણે જારપુરૂષની સ્થિતિ તપાસીએ-જાર પુરૂષ માંડ માંડ ઘેર આવ્યો. પૈરણેલી સ્ત્રી વાટ જોતી હતી. બારણું ખખડ્યું, અને પુરૂષ અંદર આવ્યો; પણ તેમને સાપ કરડ્યો છે, તે વાત સાંભળીને, સ્ત્રી ગભરાઇ ગઈ-ધ્રુજવા લાગી. થોડી વારે ધીરજ રાખીને પાડોશમાં તેણીનો દીયર રહેતો હતો, તેને તેડી લાવી. એક ઘોડાગાડી ભાડે કરીને પતિને સાથે લઇને, ડૉક્ટરને ઘેર પહોંચ્યા. ડોકટરે હાથ ખંખેર્યા. ત્યાંથી બીજા ડોકટરને ઘેર ગયા. તેણે પણ તેજ જવાબ આપ્યો. ત્યાંથી ત્રીજા એમ ચાર પાંચ ડોકટરને ઘેર ફરી વળ્યા. છેવટે એક વૃદ્ધ વૈદને ઘેર આવ્યા. વૈદે ચિકિત્સા કરીને કહ્યું કે-'બ્હેન! એક ઉપાય છે, પણ તે માથા સાટે છે.'

સ્ત્રી—પતિ પણ માથા સાટે છે ને! તે હોય તો બધું-તે ન હોય, તો કાંઇ નહીં. જીવતર વૃથા, અને લાલ વેરાગણ. જે ઉપાય હોય તે સુખેથી કહો.

વૈદ્ય—સાબાશ! તમારા જેવી પતિવ્રતા સ્ત્રીઓના તપોબળથીજ કાંઈક વરસાદ પડે છે, અને કાંઇક પાકે છે. સાંભળ ત્યારે-જ્યાં ડંખ છે ત્યાં મુખ સખીને ઝેરને ચુસી લે, અને ચુસેલા ઝેરને ગળે ઉતાર્યા વિના થુંકી નાંખ. કદિ ભૂલમાં તે ઝેર તારે ગળે ઉતરી જશે, તો તું મરી જઇશ. હિંમત હોય તો કર-તેને સાટે તારે મરવું હોય, તો કર.

'આપ કશી ફીકર કરશો નહીં.' એમ કહીને સ્ત્રીએ ઝેર ચુસવા માંડ્યું. ઝેર ચુસાઇ ગયું, પણ થુંકી નાંખવા બદલે તે ઝેર ગળે ઉતરી પડયું. પુરૂષ બચ્યો અને સ્ત્રી તુરત મરી ગઈ. પુરૂષને ખાત્રી થઇ કે 'નિત્ય તે નિત્ય, અને અનિત્ય તે અનિત્ય. પારકાને ગમે તેટલું હેત કરીએ, પણ જે પોતાનું હોય, તેજ પાર પાડે.' વિગેરે.

યાદ રાખજો કે-દરેક જાર સ્ત્રીપુરૂષને પ્રભુ આવો ચમત્કાર તુરતા તુરત દેખાડતા નથી; તેથી ઘણાં અજ્ઞાની મલકાય છે, અને પાપથી પાછાં હઠતાં નથી; પણ કર્યાં કર્મ ભોગવવાં પડશે, તે વાત તો સિદ્ધ છે.

'સમજુ સ્ત્રીએ કદિ જાર કર્મની જાળમાં ફસાવું નહીં. પતિ સિવાય કોઈ પુરૂષ તત્ત્વને પોતાના હૃદયમાં નોંધવું નહીં. સાક્ષાત નારાયણ જેવા મહાત્માઓ અગર ગુરૂઓની સાથે પણ ઘણીજ મર્યાદાથી વર્તવું. તેમની સાથે કદિ એકાંત કરવી નહીં. મોટી ઉમરના પુત્રો સાથે પણ વિવેકથી રહેવું.

ઉત્તરાનગરીમાં મહારાણી સુદેષ્ણાએ સતી સૈરંધ્રિને (દ્રૌપદીને) વ્યભિચારી કીચક પાસે જવા આજ્ઞા કરી, ત્યારે સતી બોલ્યાં હતાં કે હે 'બ્હેન! આ બાબતમાં સંતોનો મત નીચે પ્રમાણે છે—

પદ.

રે લલના! પરરે પુરૂષ સંગ તજીએ;
નિશ્ચય કરી ભાવે પતિજીને ભજીએ—રે-લલના૦
પ્રીતિ કરી પર રે પુરૂષની સાથે, અંતર દેવા વચન આપ્યું જેણે હાથે;
ભોમિ કેરો ભાર થયો તેને માથે—રે-લલના૦
નારિ! જેણે નાથ કર્યા નિજ પાંખી, વડીલ કેરી રીતિ કરી તેણે ઝાંખી;
ઇકોતેર પેઢી નરકમાં નાંખી—રે-લલના૦

નાથ વેચી નારી રહે જે ફરતી, સ્વાન પેરે જ્યાં ત્યાં લોવા ભરતી;
મુવા કેડે સંગ કરે નહીં ધરતિ—રે-લલના૦

'વિગેરે' વિગેરે'

સ્ત્રી અને પુરૂષનાં શરીર પંચ મહાભૂતનાં ખરાં, પણ સ્ત્રીના શરીરની જોખમદારી વિશેષ છે, જસમાએ શરીર માટે શરીર ખોયું. રાણકદેવી અને એવી બીજી અનેક વીર બાળાઓએ, શરીર માટેજ શરીરનો ત્યાગ કર્યો. થોડાં વરસ ઉપર રાજાબાઈ ટાવર ઉપરથી પડીને બે પારસી સ્ત્રીઓએ, શરીર માટે જ શરીર ખોઈ નાંખ્યાં હતાં. આજકાલના સુધારામાં જે સ્ત્રીઓ આ વાત ભૂલી જાય છે, તે સ્ત્રીઓ ધીમે ધીમે પોતાનું સ્ત્રીત્વ-માનવપણું-ખોઈ નાખે છે. સ્ત્રીરૂપી ધન એટલું બધું સ્વતંત્ર, સુવાંગ અને અનન્ય છે, કે-તેમાં એક સિવાય અન્યનો ભાગ હોઈ શકે જ નહીં. એક સુશીલ જણાતી બ્હેન, કોઈ બાવાજી અગર ગુરૂને પંખો કરતી હોય, તો તે નિંદાને પાત્ર થાય, અને શંકાનું સ્થાન બને; પણ એક નિર્ધન ગોલારાણી અગર વાઘરણ પોતાના પતિને પંખે કરે, તો તેનાં વખાણ થાય. તાત્પર્ય-સ્ત્રીઓએ ધર્મની સોનેરી જાળમાં પણ કદિ ફસાવું નહીં.

શ્રીકૃષ્ણ ગોપીકાઓને સૂચવે છે કે-ઉપર પ્રમાણે તમારે મારામાં જારબુદ્ધિ હોય. તો તમારે અવશ્ય ઘેર જવું જોઇએ. 'જીવમાત્રનો હું પતિ છઉં,' એ ભાવ ગોપીઓમાં પ્રગટ્યો છે કે-નહીં ? તેની આ તપાસ છે. તે સંબંધમાં શ્રીવલ્લભાચાર્યજી કહે છે તે સાંભળો—

'**स्वभावतः जीवानां भगवान् एव भर्ता, तत्रापि स्त्रीणां स्त्रीशरीरप्राप्तानां व्यभिचाराभावाय भगवान् एव सेव्यः ।**' [સુબોધિની] 'કુદરતી રીતે પ્રાણી માત્રનો ભર્તા ઈશ્વરજ છે. તેમાં પણ સ્ત્રી શરીર વાળા જીવોને, વ્યભિચારના અભાવ માટે ઈશ્વરનેજ સેવવો જોઇએ.'

હવે ઉપસંહારમાં શ્રીકૃષ્ણ ગોપીઓને રાજમાર્ગ બતાવે છે—

श्रवणाद्दर्शनाद्ध्यानान्, मयि भावोऽनुकीर्तनात् ॥
न तथा सन्निकर्षेण, प्रतियात ततो गृहान् ॥ २७ ॥

અર્થ--(મારી લીલાઓ) સાંભળવાથી, (મારાં) દર્શન કરવાથી, (મારૂં) ધ્યાન ધરવાથી, અને (મારાં) કીર્તન ગાવાથી, મારામાં જેવો ભાવ પ્રગટે છે; તેવો ભાવ મારો અંગસંગ કરવાથી, અગર મારી પાસે રહેવાથી પ્રગટ થતો નથી, તેથી તમે પાછાં ઘેર જાઓ. [૨૭]

૨૭ વિવેચન—

રાજા પોતાના રાજ્યની રક્ષા માટે કાયદા બાંધે. પ્રજાએ તે કાયદા પ્રમાણે ચાલવુંજ પડે; પણ જ્યારે રાજા પોતે ગુન્હેગારને મળે; ત્યારે કેસનું ગમે એવું ભયંકર સ્વરૂપ હોય,

---

૨૭. પદચ્છેદ—**श्रवणात् दर्शनात् ध्यानात् अनुकीर्तनात्**-સાંભળવાથી, દર્શન કરવાથી, ધ્યાન ધરવાથી, અને કીર્તન કરવાથી. **मयि (यथा) भावः**-મારામાં જે ભાવ થાય છે તેવો ભાવ. **सन्निकर्षेण न**-પાસે રહેવાથી-અંગસંગથી થતો નથી. **ततः**-તેથી **गृहान् प्रतियात**-ઘેર પાછા જાઓ.

તોપણ કાયદાને દૂર મૂકીને, ગુન્હેગારને બચાવી શકે. તે પ્રમાણે શ્રુતિઓ અને સ્મૃતિઓ ઇશ્વરના કાયદા છે-ઈશ્વરનો રાજમાર્ગ છે. ઈશ્વરની ગેરહાજરીમાં તે પ્રમાણે ચાલવુંજ જોઈએ. ઈશ્વર પોતે વ્યક્ત થઈને-અવતાર લઈને-આવે, ત્યારે કાયદાને દૂર મૂકીને, ગમે એવા ગુન્હેગારને પણ તે બચાવી શકે. તે વાત 'अपि चेत्सु दुराचारः' વિગેરે વચનોથી. શ્રીકૃષ્ણે પુરવાર કરી છે.

ઇશ્વરની લીલાઓ સાંભળવી, ઈશ્વરનાં દર્શન કરવાં, ઈશ્વરનું ધ્યાન ધરવું, અને ઇશ્વરનાં કીર્તન ગાવાં-આ તમામ ઇશ્વરના ઘરના કાયદા છે-ઇશ્વરને પામવાનો રાજમાર્ગ છે. શ્રીકૃષ્ણ પોતે ગોપીકાઓને મળ્યા, છતાં શ્રીકૃષ્ણ તેમને કહે છે કે-'તમે મને તજી દ્યો, અને આ રાજમાર્ગે ચાલ્યાં આવો-આ રાજમાર્ગ દ્વારા ભાવ પ્રગટાવો.' શ્રવણાદિ ક્રિયાઓ પ્રભુથી દૂર રહીને કરવાની છે. રાજાને દસ રાણી હોય, જેના ઉપર રાજાને પ્યાર હોય, તે રાણી રાજાની સાથે રહે; અને જેના ઉપર પ્યાર ન હોય, તે રાણીઓને રાજા પોતાની છબી આપે. તેમ શ્રીકૃષ્ણ પોતાનો છૂપો રસ્તો-પ્યાર ભર્યો રસ્તો-સંતાડીને, રાજમાર્ગ-છબીસેવન જેવો માર્ગ-ગોપીઓને બતાવે છે. જેમને રાજા પ્યારો હોય, તે રાણીઓ છબીથી સંતોષ ન પામે; તેમ જેમને શ્રીકૃષ્ણ પોતે મળ્યા, તે ગોપીઓ શ્રવણાદિથી સંતોષ ન જ પામે. પાસે રહેવામાં એક દોષ છે, તે સાંભળો-તેનું નિવારણ પ્રભુ કરે છે.

પાસે રહેવાથી અપ્રીતિ થાય—અપક્વ પદાર્થો ખાવાથી જેમ અજીરણ થાય, તેમ અપક્વ મનુષ્યોને પાસે રાખવાથી-તેમનામાં બહુ હેત કરવાથી-વિપરીત પરિણામ આવે. પતિપત્નિનો નીકટનો અને દૈવી સંબંધ છે, તોપણ અપક્વ સ્રીપુરુષ-પોતાના યથાર્થ સ્વરૂપને-પોતાના યથાર્થ ધર્મને-નહિં સમજનારાં સ્રીપુરુષ-એકબીજાથી કંટાળે છે. રાજા પાસે રહેનારા અપક્વ નોકરો રાજાથી કંટાળે છે; કથા કરનારા મોટા પંડિતોને લોકો ઘણું માન આપે, અને પંડિત જીની સ્રી પંડિતજીને ભાજીમૂળા ગણે. તે પ્રમાણેજ પ્રભુ પાસે રહેનારા અપક્વ ભક્તો, પ્રભુને ભાજીમૂળા જેવા ગણે. 'Intimacy breeds Contempt' શ્રી ઠાકોરજી પાસે રહેનારા ગુગળી હારી ગયા, અને બોડાણો જીતી ગયો. પ્રીતમ પોતાને ગામથી ઘણી વખત દ્વારકાં શ્રીરણછોડજીનાં દર્શને આવતા હતા. પ્રીતમ આંખે અંધ હતા, તોપણ પ્રભુએ જે શણગાર ધર્યા હોય, તે બરાબર ગાતા હતા. પ્રીતમ કહેતા કે-'હું આંખે અંધ છઉં, પણ પ્રભુને જેવા દેખું છઉં, તેવા ગાઉં છઉં.' તે સાંભળીને ગુગળી ભક્તની મશ્કરી કરતા અને કહેતા કે-'એ તો ભક્તે તિથિ તિથિના શણગાર ગોખી રાખ્યા હશે, તે ગાતા હશે.' એક વખત પ્રીતમ દર્શને આવ્યા, અને ગુગળીઓએ કાંઇક નવીન શણગાર ધરવાનો વિચાર કર્યો. જે જે શણગાર તેઓએ ધર્યા, તે પ્રીતમે ગાવા માંડયાં. સાંભળો—

પદ.

રણછોડજીનાં રૂપમાં મન રંગાયું રે,
લીલાં કુંડળ કાને ધર્યાં, મહારાજ— મન રંગાયું-બાપા ! રણછોડજી૦
પીળાં પીતાંબર પહેરીયાં— મન રંગાયું.
બાપા ! પીળે પટકે બાંધી હરિએ કેડ— મન૦-વ્હાલા ! રણછોડજી૦

શીર લહેકે છે કસબી પાઘ— મન રંગાયું.
બાપા ! જમણે હાથે છડી ધરી મહારાજ— મન૦—વ્હાલા ! રણછોડજી૦
ભાલે તિલક કેસરતણા— મન રંગાયું૦
બાપા ! લાલમણિનો બાંધ્યો છે શીરપેચ— મન૦—વ્હાલા ! રણછોડજી૦
બાંહે બાજુબંધ બેરખા— મન રંગાયું૦
વ્હાલા ! કંઠે લીલા તુલસીકેરા હાર— મન૦—બાપા ! રણછોડજી૦
હાથે તે કડાં સાંકળાં— મન રંગાયું૦
બાપા ! રતન મુદ્રિકા રાજત જમણે હાથ—મન૦—વ્હાલા ! રણછોડજી૦
ગળે તે હાર ગુંજાતણો— મન રંગાયું૦
બાપા ! બીજા શોભે હેમતણા શણગાર— મન૦—વ્હાલા ! રણછોડજી૦
કેડે કંદોરો પહેરીયો— મન રંગાયું૦
વ્હાલા ! પાવલીયામાં ઝાંઝરનો ઝમકાર— મન૦—વ્હાલા ! રણછોડજી૦
નિજ આયુધ ભુજ ચાર ધર્યાં— મન રંગાયું૦
બાપા ! નખશીખ સુધી શોભાનો નહીં પાર—મન૦—વ્હાલા ! રણછોડજી૦

[ગુગુળીઓએ તિથિ સિવાયના તદ્દન નવીન શણગાર ધર્યા, તોપણ તે તમામ પ્રીતમે કહી સંભળાવ્યા. તે વખતે તે પુજારીઓમાં એક એકાક્ષી હતો. તેણે ભક્તની પરીક્ષા કરવા માટે, ગોમતીજીમાંથી બે કમળ લાવીને, એક કમળ પ્રભુના જમણા અંગુઠામાં, અને બીજું કમળ પ્રભુને મુસ્તક ધારણ કરીને, ભક્તને પુછ્યું-'હવે કાંઇ બાકી છે?' તેના જવાબમાં ભક્તે ગાયું કે—]

શણગાર સર્વે સજ્જ હતા— મન રંગાયું૦
વ્હાલા ! એક પળમાં બે નવા ધર્યા મહારાજ !—મન૦—બાપા ! રણછોડજી૦
એક કમળ મુસ્તક ધર્યું— મન રંગાયું૦
બાપા ! બીજું જમણે અંગુઠે-મહારાજ !— મન૦—વ્હાલા ! રણછોડજી૦
છબી છબીલા લાલની— મન રંગાયું૦
પ્રીતમ તારા ચરણકમળનો દાસ— મન૦—બાપા ! રણછોડજી૦

આવી ભૂલ મંદિરોના ટ્રસ્ટીઓ પણ કરે છે. બે પાંચ રૂપૈયા આપવા હોય, તો લેનારની યોગ્યતાનો વિચાર કરીએ છીએ, અને શ્રીઠાકોરજી જેમને સોંપીએ છીએ, તેની જેવી તેવી ખાત્રી કરીએ છીએ. પરિણામે સનાતન કેસરી બકરા જેવો બનતો જાય છે, અને ભયંકર અજ્ઞાનથી ઘેરાતો જાય છે. યાદ રાખો કે--જ્ઞાન, વૈરાગ્ય અને ભક્તિથી જે યુક્ત હોય, તેજ શ્રીઠાકોરજી પાસે રહેવાને અધિકારી ગણાય:—બાકી ધર્મનું અને શ્રીઠાકોરજીનું ફારસ છે. જે શ્રીરામના ચરિત્રથી વાકેફ ન હોય, જેને રામાયણ જીવનમૂડી ન હોય, જેને શ્રીરામનું નામ કંઠના પ્રાણપ્યારા જેવું ન હોય, તેને શ્રીરામની મૂર્તિ સોંપવી, તે શ્રીરામનું ફારસ કરવા જેવું પાપ છે. જે શ્રીકૃષ્ણના ચરિત્રથી વાકેફ ન હોય, જેને શ્રીમદ્ ભાગવત જીવનમૂડી ન હોય, જેને શ્રીકૃષ્ણનું નામ નિર્ધનના ધનરૂપ ન હોય, તે પુરૂષને શ્રી-

કૃષ્ણની મૂર્તિ સોંપવી, તે શ્રીકૃષ્ણનું હરણ કરવા જેવું પાપ છે. તે પ્રમાણેજ માતાજીના મંદિરમાં, ગણપતિના મંદિરમાં, હનુમાનજી વિગેરેના મંદિરમાં, સત્પુરૂષોની વ્યવસ્થા નહીં કરો, તો છો ત્યાંથી પણ પડી જશો.

ગોપીકાઓની પરીક્ષાનો વિષય પૂરો થયો. હવે આગળ શું થાય છે, તે સાંભળો. બોલો શ્રીદ્વારકાંધીશકી જય. હર હર મહાદેવ હર.

॥ श्रीशुक उवाच ॥

> इति विप्रियमाकर्ण्य, गोप्यो गोविन्दभाषितम् ॥
> विषण्णा भग्नसंकल्पाश्चिन्तामापुर्दुरत्ययाम् ॥ २८ ॥

અર્થ--શ્રી શુકદેવજી કહે છે કે-' આ પ્રમાણે ગોવિંદનું અપ્રિય ભાષણ સાંભળીને, ખેદ પામેલી અને જેઓના સંકલ્પ ભાંગી પડયા હતા, એવી ગોપીઓ, અપાર ચિંતામાં પડી. (૨૮).

૨૮ વિવેચન—

ઉલટો ચોર કોટવાળને દંડે—પોતે બોલાવ્યા અને પોતેજ પૂછે છે કે-'કેમ આવ્યા?' પ્રભુની આવી રીતભાત દેખીને ગોપીઓ ભોંઠી પડી-વ્યગ્ર બની. 'વસ્ત્રાહરણ વખતે આપેલું વચન શું તોડવું હશે? શું પ્રભુ હવે અમારો અનાદર કરશે? શું અમારા સંકલ્પો ભાંગી પડયા? શું અમે ઘરનાં અને ઘાટનાં ના રહ્યાં? પ્રભુ કહે છે કે 'તમે ઘેર જાઓ.' પણ શું હવે ઓકેલું ચટાય? તજેલું લેવાય? શું અમો કલીયુગના બાવા સાધુ છીએ? તે ઓકેલું ચાટીએ? તજેલું ગ્રહણ કરીએ? અમે કુલ, ધર્મ, ધૈર્ય, લજ્જા અને ગૃહાદિનો ત્યાગ કરીને, પ્યારા શ્રીકૃષ્ણને શરણે આવ્યા છીએ. રસ લુંટવા આવ્યા છીએ, તે વાત શું અંતર્યામિ પ્રભુ નહીં જાણતા હોય! ત્યારે શું પ્રભુ અમારી પરીક્ષા કરતા હશે?' એવી અનેક ચિંતાઓના પૂરમાં ગોપીઓ તણાવા લાગી.

શ્રી શુકદેવજી ગોપીઓની સ્થિતિનું વર્ણન કરે છે—

વસંતતિલકા—

> कृत्वा मुखान्यव शुचः श्वसनेन शुष्यद्-बिम्बाधराणि चरणेन भुवं लिखन्त्यः ॥
> अस्त्रैरुपात्तमषिभिः कुचकुङ्कुमानि, तस्थुर्मृजन्त्य उरुदुःखभराः स्म तूष्णीम् ॥२९॥

---

૨૮ પદચ્છેદ—**इति गोविंदभाषितं विप्रियं आकर्ण्य**-આ પ્રમાણે ગોવિંદનું અપ્રિય ભાષણ સાંભળીને. **विषण्णाः**-ખેદ પામેલી. **भग्नः संकल्पः यासां ताः इति गोप्यः**-અને જેઓના સંકલ્પ ભાંગી પડયા એવી ગોપીઓ. **दुरत्ययाम् चिंतां आपुः**-અપાર ચિંતાને પામી.

૨૯ પદચ્છેદ—**शुचः श्वसनेन**-શોકને લીધે નીસાસા લેતાં. **शुष्यन्तः बिंबफल-सदृशाः अधराः-बिंबाधराः** (લાલ હોઠ) **येषु तानि इति मुखानि, तानि अव** (નીચાં) **कृत्वा**-જેમના લાલ હોઠ સુકાતા હતા એવાં મુખોને નીચાં કરીને. **चरणेन भुवं लिखंत्यः**-પગના અંગુઠાથી ધરતીને ખોતરતી, **उपात्ता मषिः** (આંજણ) **यैः तानि तैः अस्त्रैः** (આંસુ)-આંજણવાળા આંસુઓથી. **कुचकुंकुमानि मृजंत्यः**-સ્તન ઉપરના કેસરને

प्रेष्ठं प्रियेतरमिव प्रतिभाषमाणं, कृष्णं तदर्थविनिवर्तितसर्वकामाः ।
नेत्रे विमृज्य रुदितोपहते स्म किंचित्–संरम्भगद्गदगिरोऽब्रुवतानुरक्ताः ॥ ३० ॥

અર્થ—શોકને લીધે નીસાસા લેતાં, જેમના લાલ હોઠ સુકાતા હતા, એવાં મુખોને નીચાં રાખીને, પગના અંગુઠાથી ધરતિને ખોતરતી, અને આંજણવાળા આંસુઓથી સ્તન ઉપરના કેસરને ધોતી, (આ પ્રમાણે) મોટા દુઃખથી દબાઇ ગએલી તે સ્ત્રીયો, ચૂપ થઈને ઉભી રહી. (૨૯). શ્રીકૃષ્ણની પ્રાપ્તિ માટે જે સ્ત્રીયોએ, સંસારનાં સર્વ સુખોનો ત્યાગ કર્યો હતો, એવી સ્નેહથી વિહ્વળ થએલી ગોપીઓએ, રોઇ રોઇને ઉપસી ગએલી આંખોને લુછી નાંખીને, શ્રીકૃષ્ણ કે જે પ્યારા હતા, તો પણ દુશ્મનની માફક બોલતા હતા, તેમને ક્રોધના આવેશમાં ગદ્‌ગદ્ વાણીથી (નીચે પ્રમાણે) કાંઈક કહેવા લાગી. (૩૦).

૨૯–૩૦ વિવેચન—

હિમ પડે ત્યારે જેમ ખીલી રહેલાં ગુલાબ ચંપાનાં પુષ્પો કરમાઇ જાય, તેમ શ્રી કૃષ્ણનાં પરીક્ષાનાં વચનો સાંભળીને, ગોપીઓ કરમાઈ ગઈ. એક હોશીયાર વકીલ, સાક્ષીને ઉલટપાલટ સવાલ પૂછે, ત્યાં બાપડો સાક્ષી ગભરાઈ જાય; ત્યારે આ તો વકીલોને બુદ્ધિ આપનાર, ગોપીઓને ગભરાવી દે, તેમાં શી નવાઇ ! શ્રીકૃષ્ણના અટપટા સવાલોથી, ગોપીકાઓ ગભરાઇ ગઈ–શરમાઈ ગઇ. ચૈતન્યરહિત લાકડાની પુતળીયો જેવી બની ગઇ. આ શ્લોકમાં નિર્વેદ, ગ્લાનિ, દૈન્ય, ચિંતા, મોહ, વિષાદ્ વિગેરે સંસારીભાવનું નિરૂપણ છે.

कुचकुंकुमानि—સ્તન ઉપર ચોપડેલું કુંકમ–કેસર. આ શબ્દો ગોપીકાઓના વૈભવની ઉત્કૃષ્ટતા સૂચવે છે. અત્યારના જમાનામાં શોભા માટે સેંટ, પાઉડર વિગેરે જેમ વપરાય છે, તેમ તે જમાનામાં શોભા માટે કેસરાદિ વપરાતાં હશે.

तदर्थविनिवर्तितसर्वकामाः—સ્ત્રી પુત્રને માટે, ધનને માટે, રાજાને અગર ગવર્નર સાહેબને રીજવવા માટે, અને વ્યવહારાદિને માટે, જીવ સર્વ કામનાઓનો ત્યાગ કરે છે; પણ **तत्+अर्थ तदर्थाय**–શ્રીઠાકોરજી માટે સર્વ કામનાઓનો ત્યાગ થાય, એજ જીવનું જીવપણું–માનવનું માનવપણું. **अनुरक्ताः** આ શબ્દ પણ ઉપલા ભાવને ટેકો આપે છે. દેવ

ધોતી. **उरुदुःखस्य भरः यासां ताः**–મોટા દુઃખથી દબાઇ ગએલી. **तूष्णीं स्म तस्थुः**–ચૂપ થઇને ઉભી રહી.

૩૦ પદચ્છેદ—**अनुरक्ताः**–સ્નેહ પામેલી. **तस्य अर्थाय विनिवर्तिताः सर्व-कामाः याभिः ताः**–શ્રીકૃષ્ણની પ્રાપ્તિને માટેજ જેમણે સંસારના સર્વ સુખનો ત્યાગ કર્યો છે એવી. **रुदितेन उपहते नेत्रे विमृज्य**–રોઇ રોઇને ઉપસી ગએલી આંખોને લુછી નાંખીને. **कृष्णं प्रेष्टं अपि**–શ્રીકૃષ્ણ કે જે પ્યારા હતા તો પણ, **प्रियेतरम् इव प्रति-भाषमाणं**–દુશ્મનની માફક બોલતા હતા તેમને. **किंचित्**-કાંઈક-**संरंभेण गद्गदाः गिरः यासां ताः तथाभूताः सत्यः अब्रुवत**–ક્રોધના આવેશમાં ગદ્‌ગદ્ વાણીથી (નીચે પ્રમાણે) બોલી.

મંદિરમાં રહેનારા પામર પૂજારીઓ, અનેક મુમુક્ષુઓ જેમની ચરણરજ લેતા હોય, એવાં બડા-પણ મોજીલા આચાર્યો, અને ભગવાના ડમાકમાં અનેક ભોળાં સ્ત્રી પુરૂષોને ભરમાવતા સંતો પણ, ધનવાનને દેખીને, તેમાં અનુરકત થાય; પણ શ્રીઠાકોરજીમાં અનુરકત થતાં વાર લગાડે. શ્રી ઠાકોરજીમાં અનુરકત થવાની એક પણ તક ખોશો નહીં. જે જીવને શ્રી ઠાકોરજીમાં અનુરકત થવાની ઇચ્છા હોય, તેમણે જ્ઞાન, વૈરાગ્ય અને વિવેકનો પોતાના હૃદય મંદિરમાં સત્કાર કરવો; તથા શુભવાસનાઓ દ્વારા, મલીનવાસનાઓનો નાશ કરવો.

એકદમ સોંઘા થવાથી પ્રેમમાં ઉણપ રહે છે—સ્ત્રી પુરૂપ એક બીજાને હૃદયથી ચાહે, તો પણ તેઓ ઉપરથી એક બીજા પ્રત્યે બેદરકાર જણાય-મોંઘા થાય. સ્ત્રી ભોગ્ય છે, અને પુરૂષ ભોગવનાર છે; તેથી સામાન્ય રીતે પુરૂષના કરતાં સ્ત્રી વધારે મોંઘી થાય છે-પોતાનું હૃદય ખોલીને સ્ત્રી પતિને પ્રથમ મળતી નથી. અહીં કૃષ્ણ કલાત્મક છે-ભોગ્ય છે, તેથી શ્રીકૃષ્ણ મોંઘા થાય છે. પોતાનું હૃદય ખોલીને વાત કરતા નથી; તેથી ગોપીઓ તેમને મનાવે છે. **सोऽश्नुते सर्वान् कामान सह ब्रह्मणा विपश्चिता'** એ શ્રુતિમાં કહ્યા પ્રમાણે ' પ્રભુ સાથેના રતિક્રિડનનો પરમાનંદ ભકતો પ્રાપ્ત કરે છે. ' મોંઘી થતી સ્ત્રીને પતિ ન મનાવે, તો ભોગાનંદ દૂર જાય; તેમ મોંઘા થતા પ્રભુને, જીવ ન મનાવે, તો સ્વરૂપાનંદનો લાભ દૂર જાય. દેવદર્શન, જપ, તપ વિગેરે તમામ ધાર્મિક ક્રિયાઓ પ્રભુને મનાવવા માટેજ થાય છે. મનુષ્યના મનાણામાં અને પ્રભુના મનામણામાં ફેર એટલોજ છે કે-પ્રભુ અંતર્યામી છે; તેથી અંતરની નિર્મળતા વિના પ્રભુ મનાતાં નથી. કપટી મનુષ્યથી મનુષ્ય છેતરાય, પણ પ્રભુ છેતરાય નહીં.

ગોપીઓ શું કહે છે તે ભાવથી સાંભળો.

गोप्य ऊचुः ॥

मैवं विभोऽर्हति भवान्गदितुं नृशंसं, संत्यज्य सर्वविषयांस्तव पादमूलम् ॥
भक्ता भजस्व दुरवग्रह मा त्यजास्मान्, देवो यथादिपुरुषो भजते मुमुक्षून् ॥३१॥

અર્થ—"હે પ્રભુ ! આપે આવું ક્રૂર વચન કહેવું ઘટતું નથી. હે સ્વતંત્ર ! અમે કે જેઓ **સર્વ વિષયોનો ત્યાગ** કરીને, આપના ચરણ કમળને ભજનારી છઇએ, તેઓને [એટલે-અમને] જેમ નારાયણ મુમુક્ષુઓ ભજે છે, તેવી રીતે તમે ભજો. તેવી રીતે તમે અમારા થાઓ. તમે અમારો ત્યાગ કરો નહીં. [૩૧]

---

૩૧ પદચ્છેદ- **હે विभो**-હે વ્યાપક ! **एवं नृशंसं गदितुं**-આવું ક્રૂર બોલવું તે **भवान् मा अर्हति**-આપને ઘટતું નથી, **सर्वविषयान् संत्यज्य**-તમામ પ્રકારના વિષયોને તજીને. **तव पादमूलं भक्ताः**-આપના ચરણ કમળને ભજનારી છઇએ. **हे दुरवग्रह** ! -હે સ્વતંત્ર અથવા હે હઠીલા [વિપરૂપ જળ વરસાવનાર તે પણ **दुरवग्रह** કહેવાય છે.] **यथा आदिपुरुषः देवः**-જેવી રીતે આદિ પુરૂષ **मुमुक्षून भजते तथा भजस्व**-મુમુક્ષુઓને ભજે છે તેમ તમે અમને ભજો. **मा अस्मान् त्यज**-અમને તજો નહીં.

૩૧ વિવેચન—

ગોપીઓ ક્રોધાવેશમાં ઠપકો આપે છે.

પદ.

(લાંબે રાગે ઉપાડો)

આશા ભર્યાં રે અમે આવીયાં-ને-તમે કેમ પાડો છો ના ?-હો આવેલ આશા ભર્યાં-ટેક૦ (૨)
આશા ભર્યાં અમે કયાં જઈએ ? હવે કોણે પૂરે અમારી આશરે-આવેલ આશા ભર્યાં.
હે-આશા ભર્યાં૦
વનમાં વેણુ બગાડી વહાલા । શા અરથેં બોલાવ્યાં રે-આવેલ૦ હે-આશા ભર્યાં૦
ગૌદોહતાં દોણી ભૂલ્યાં, વાછરડાં રખડાવ્યાંરે-આવેલ૦ હે-આશા ભર્યાં૦
ભાણે ભરીયાં ભોજન રહી ગયાં-ભોજનીયાં નવ ભાવ્યાં રે-આવેલ૦ હે-આશા ભર્યાં૦
ધાવતાં બાળક પડયાં મેલીને, પ્રભુ શરણે અમે આવ્યાં રે-આવેલ૦ હે-આશા ભર્યાં૦
વાજતાં વલોણાં મેલ્યાં, છાછરમાં ઘી તાવ્યાં રે-આવેલ૦ હે-આશા ભર્યાં૦
મહીયરની મરયાદા મેલી, સાસરીયાં સમજાવ્યાં રે-આવેલ૦ હે આશા ભર્યાં૦
ભકતોના સ્વામી સ્યામ સુંદીરવર, ગુણ તમારાં ગાઈએરે-આવેલ૦ હે-આશા ભર્યાં૦

दुरवग्रह !-હે સ્વતંત્ર.

દોહરો—મેરે તો તુમ એક હો, તુમ રે ઓર અનેક;
સરોવર હંસા બહોત હે, હંસા સરોવર એક-સીયાવર૦

સરોવરને કાંઠે હંસ અનેક, પણ અનેક હંસો વચ્ચે સરોવર તો એક જ હોય; રાજાની ડેલીએ અનેક નોકર હોય, પણ તે તમામ નોકરોને રાજા તો એક જ હોય; તેમ પરબ્રહ્મ એક, અને જીવ અનેક. કૃષ્ણ કોડામણો એક અને ગોપીઓ અનેક. આપ સ્વતંત્ર અને અમે સૌ આપને સ્વાધીન. **दुरवग्रह**નો બીજો અર્થ-હે ઝેર વરસાવનાર! કડવાં વચનો બોલનાર! અથવા હે દુરાગ્રહી !

एवं नृशंसं गदितुं मा अर्हति એવું ક્રૂર વચન કહેવું આપને ઘટતું નથી; કારણ કે-**सर्वविषयान् संत्यज्य**-સર્વ વિષયોને સારી રીતે તજીને, એટલે અગીયારે ઈંદ્રિયોના વિષયોને તજીને, અમે આપની પાસે આવી છીએ. આપનો એવો નિયમ છે કે-'વિષમ વાસના હોય, ત્યાં સુધી આપની પાસે જીવ આવે, તોપણ આપ પ્રાપ્ત ન થાઓ. એટલે વિષય વાસના તજીને આવે, ત્યારેજ આપ જીવનો અંગીકાર કરો.' તે વાત અમારા જાણવામાં છે, અને અમે એ પ્રમાણેજ કર્યું છે. એટલે અમે તદ્દન વૈરાગી છીએ-અમે વિષયોનો તદ્દન ત્યાગ કર્યો છે. સ્ત્રીઓએ વિવાહિત પતિનેજ ભજવો જોઇએ. અન્યનું ભજન કરતાં સ્ત્રીઓને વ્યભિચારનો દોષ લાગે; પણ સત્પુરૂષો કહે છે કે-'**न हि देवभजनं व्यभिचारजनकं भवति**-દેવનું ભજન વ્યભિચાર જનક ગણાતું નથી.' ગોકુળમાં અનેક ચમત્કારો કરીને, તમે તમારૂં દેવત્વ પ્રગટ કર્યું છે; તેથી તમારા ભજનમાં અમને વ્યભિચારનો દોષ લાગશે નહીં. એટલે-જાર ભાવથી અમે તમારી પાસે આવી નથી. એટલે-અમે લૌકિક કુલટાઓ નથી. વૈરાગીઓમાં અભિમાનનો દોષ, બળ કરીને વસે છે. તેના નિવારણ માટે કહે છે કે-વળી અમે માત્ર વૈરાગીજ નથી. પણ નમ્ર છીએ; કારણ કે-'**तवपादमूलं भक्ताः**-અમે આપનાં ચરણ કમળને સેવનારી છીએ. એટલે અમે આપને શરણે આવેલી છીએ.'

શરણે આવવું એટલે-પોતાના તમામ શાસ્ત્રોનો ત્યાગ કરવો તે-પોતાના ડહાપણુ માત્રનો ત્યાગ કરવો તે. **'सर्वधर्मान् परित्यज्य'**-તે. મન અને બુદ્ધિ શ્રી હરિને શરણે મૂકવાં તે. 'અમારી આવી સ્થિતિ છે, તેથી આપ અમારો ત્યાગ ન કરો. કદિ આપ ન માનો તો-

પદ.

કહોને વ્હાલા અમે કયાં જઈએ ?
ઘરનાં કે ઘાટનાં અમે ના રહીએ-કહોને વ્હાલા૦ ઘરના૦
અંબિકા આરાધ્યાં અમે તમ માટે;
તમને ભજીએ વ્હાલા શિર સાટે-કહોને વ્હાલા૦ ઘરના૦
સર્વ દેવોમાં તમને મૂખ્ય ગણી,
મેં તો ધાર્યા તમને ધાર ધણી-કહોને વ્હાલા૦ ઘરના૦
સત્ય સ્વરૂપે તમને ચિત્ત દઈએ;
હવે હરિ રહેજો મારે નિત હઈએ-કહોને વ્હાલા૦ ઘરના૦
ગોપાળ કૃષ્ણ-પ્રભુ ગુણવંતા;
અમને તારી લેજો બળવંતા-કહોને વ્હાલા૦ ઘરના૦
વિશ્વનાથ કહે છે કર જોડી;
હરિ ! શું હાંસલ ? અમને તરછોડી-કહોને વ્હાલા૦ ઘરના૦

જેમને રાજા પંડે મળે, તે હજુરીયો પાસે શા માટે જાય! ગંગાજી મળે તે કુવાનાં પાણી શા માટે પીએ! વળી અમે સ્ત્રીઓ છઈએ. **'अधम ते अधम अधम अतिनारी'** તેથી અમો આપને શરણે આવી છઈએ-આપે અમારી લાજ રાખવીજ જોઈએ.

પદ.

રાગ-કસુરી તાલ ૩.

શરણુ પડેકી લાજ, આજ તુમ રાખો ભગવાના !
મોરલીધર મહારાજ !, લાજ તુમ રાખો ભગવાના !
જપ-તપ-યોગ-યજ્ઞ નહિં કીને, નહિં તિરથ દાના;
બિરથા બીત ગઈ સબ ઉમરા, વિષયન ભરમાના-લાજ૦ શરણુ૦
સત્સંગતમેં આૈર તુમારા, કિયા ન ગુણુ ગાના;
ભવસાગર જલ દુરસ્તર તારી, કૈસે તરજાના !-લાજ૦ શરણુ૦
ચૌરાસી લખ જીવ જૂનમેં, પુન પુન ભટકાના;
તુમ રે ભજન બિના નહિં કબહુ, હોય મોક્ષ પાના-લાજ૦ શરણુ૦
દીન દયાલ દયા કે સાગર, તુમ સબ ગુણુ ખાના,
બ્રહ્માનંદ મેં દાસ તુહ્મારા, મુઝે ન વિસરના-લાજ૦ શરણુ૦

આ બધી વાત ધ્યાનમાં આવે તો-

રાગ મારૂ.

અમને રાસ રમાડ વ્હાલા ! મધુરો બંસ વજાડ વ્હાલા !
થૈ થૈ નાચ નચાડ વ્હાલા ! વૈકુંઠથી વૃંદાવન રૂડું; તે અમને દેખાડ વ્હાલા-
અમને૦ ટેક૦

જાદવ! જુમના કાંઠડેરે, વાઓ વેણુ રસાળ;
નાદથી મોહી ગોપીકા, તેણે રોતાં મેલ્યાં બાળ, વ્હાલા!—અમને૦
એક અંજન કરતી ચાલીરે, વસન કર્યાં પરિધાન;
અવળાં તે અંબર પહેરીયાં, નેપૂર ઘાલ્યાં કાન, વ્હાલા!—અમને૦
સન્મુખ આવી ઉભી રહીરે, નયણે નીરખ્યા નાથ;
તન મન ધન સૌ સોંપીયાં, અમે તમને જોડયા હાથ, વ્હાલા—અમને૦
વૃંદાંવન રળીયામણું, શરદ પુનમની રાત;
લલિત ત્રિભંગી શોભા બની, અહીં દીસે નવલી નાત, વ્હાલા—અમને૦
અંગરંગનો સંગ દીયો, અને નાચો અમારી સાથ;
અમે તમારા હાથમાં, તમે આવો અમારી બાથ, વ્હાલા—અમને૦
ગાય શીખે ને સાંભળે, ગોપી કેરો રાસ;
તે નર વૈકુંઠ પામશે, એમ કહે નરસૈયો દાસ, વ્હાલા—અમને૦

आदिपूरुषः यथा मुमुक्षून भजते—આદિ પુરૂષ મુમુક્ષુઓને સેવે છે, તે પ્રમાણે તમે અમને સેવો—અમને પાળો—અમને સંભાળો—અમને રમાડો—**एष ह्येवानन्दयति ।** [**श्रुतिः**] **स्वाप्ययसंपत्योरन्यतरापेक्षमाविष्कृतं हि ।** [**सूत्रं**] કહે છે કે—' ભગવાન્ ભક્તોને માટે પોતાના સ્વરૂપને પ્રગટાવે છે.' આ આદિદેવ આપ પોતેજ છો, માટે આપ અમને ભજો. તાત્પર્ય—અન્યોન્યમાં પ્રીતિ હોય, તોજ પ્રયત્ન સફળ થાય.

પતિ વિગેરેની સેવા કરવાનું ગોપીઓને શ્રીકૃષ્ણે કહ્યું હતું, તેનો જવાબ હવે ગોપીઓ આપે છે—

यत्पत्यपत्यसुहृदामनुवृत्तिरङ्ग, स्त्रीणां स्वधर्म इति धर्मविदा त्वयोक्तम् ॥
अस्त्वेवमेतदुपदेशपदे त्वयीशे, प्रेष्ठो भवांस्तनुभृतां किल बन्धुरात्मा ॥ ३२ ॥

અર્થ—" હે શ્રીકૃષ્ણ! 'પતિ, સંતાન અને સંબંધીઓની સેવા કરવી, એ સ્ત્રિયોનો સ્વધર્મ છે,' એવું આપ કે જે ધર્મને જાણનાર છો, તેમણે (અમને) કહ્યું. [તે સંબંધમાં અમારે એમ કહેવાનું છે કે] આપ સર્વ ઉપદેશોના સ્થાનકરૂપ છો, તેમાં એ સઘળું એ પ્રમાણેજ ઘટે છે. [એટલે ઉપદેશોનો ઉપદેશ આપ છો. ઉપદેશ કરનારા પણ તમનેજ ભજવાનું કહે છે.] કારણ કે આપ પ્રાણીઓના આત્મા છો, અને તેથી આપ પ્રિયરૂપ અને બંધુરૂપ છો.

---

૩૨ પદચ્છેદ—**हे अंग !**—હે શ્રીકૃષ્ણ **पतिश्च अपत्यश्च सुहृत च तेषां पत्यपत्य सुहृदां अनुवृत्तिः** (સેવા)–પતિ સંતાન અને સંબંધીઓની સેવા કરવી. **इति**–તે. **स्त्रीणां स्वधर्मः**–સ્ત્રીયોનો સ્વધર્મ છે. **यत् त्वया धर्मविदा उक्तं**–એવું આપ કે જે ધર્મને જાણનાર છો તેમણે કહ્યું **त्वयि उपदेशपदे** ઉપદેશોના સ્થાનરૂપ, **ईशे एतद् एवं अस्तु**–આપ કે સર્વ ઉપદેશોના સ્થાનરૂપ છે તેમાં એ સઘળું એ પ્રમાણેજ ઘટે છે. **तनुभृतां भवान् आत्मा**–તમે પ્રાણીઓના આત્મા છો. **अतः**–તેથી. **प्रेष्टः**–વ્હાલા છો. **किल बंधुः**–અને બંધુરૂપ પણ છો.

એટલે સર્વના અધિષ્ઠાન રૂપ આપ છો. આપ વિના બીજો કોઇ પતિપુત્રાદિક છેજ નહીં. તેથી આપના સેવનથી એ સઘળાનું સેવન અનાયાસે થઇ જશે." [૩૨]

૩૨ વિવેચન—

શ્રીકૃષ્ણે કહ્યું હતું કે-'સ્ત્રીઓએ કદિ સ્વધર્મનો ત્યાગ કરવો નહીં.' તે સંબંધમાં **बहिर्मुखा हि धर्मशास्त्रज्ञाः'** વિગેરે શબ્દો કહે છે-'ધર્મશાસ્ત્રને જાણનારા ઘણે ભાગે બહિર્મુખ હોય છે; કારણ કે તેઓ શરીર ધર્મનેજ સ્વધર્મ કહે છે; પણ આત્મધર્મને અગર ભગવદ્ ધર્મને સ્વધર્મ કહેતા નથી. પરિણામે તેઓ અનાત્મવિદ્ પુરૂષો છે.' તાત્પર્ય-ઉંચ કોટિના જીવોને, દેહમાં આસકિત અને દેહાધ્યાસ કમી હોય છે. તેને પરિણામે તેમનો શારીર ધર્મ પણ વિલય પામતો જાય છે. 'મીરાંએ રાણાના વચનનો અનાદર કરીને, ગીરધરલાલને સેવ્યા, ત્યારે આપણે પણ પતિનાં વચનોનો અનાદર કરીને પ્રભુ ન ભજીએ?' એમ ગાંડી બ્હેનો કહે છે; પણ મીરાં ઝેર પી ગયા હતાં, તે તમારાથી બનશે? તાત્પર્ય-મીરાંનો દેહાધ્યાસ કમી હોવાથી શરીરધર્મ કમી થયો હતો. રૂપૈયો મળતાં રૂપેયામાં સમાએલી પાઇ એપાઇની દરકાર ઓછી થાય છે; તેમ પ્રભુ પોતે મળતાં, પ્રભુની છાયા રૂપ પતિ, પુત્રાદિની સેવા વિલય પામે છે. વળી આ વાતને બીજી રીતે કહીએ તો—

दानव्रततपोहोम-जपस्वाध्यायसंयमैः ।
श्रेयोभिर्विविधैश्चान्यैः, कृष्णे भक्तिर्हि साध्यते ॥

[ભાગવત ૧૦-૪૭-૩૪]

અર્થ—દાન, વ્રત, તપ, હોમ, જપ, સ્વાધ્યાય, સંયમો અને એવાં બીજાં અનેક શુભ સાધનોથી શ્રીકૃષ્ણમાં ભક્તિ પ્રગટે છે.

ગોપીઓ સૂચવે છે કે-સર્વાત્મભાવને ન્યાયે પતિ પુત્રાદિક પણ આપજ છો-જ્યાં જોઇએ ત્યાં આપ છો. જળના બાચકા ભરવા કરતાં, બરફનો કકડો પકડી રાખવો, તે સારૂં છે; તેમ જ્યાં જોઇએ ત્યાં આપ છો, તેને પકડવા ફાંફાં મારવાં, તેના કરતાં, આપ સગુણ બનીને સામા ઉભા છો, તેને અમે કેમ છોડી દઇએ! જેમ રાજાના હુકમમાં દિવાનનો હુકમ તણાઈ જાય, તેમ અમે કે જે તીવ્ર વૈરાગી છઇએ, તેમને આપની સેવામાં, પતિપુત્રાદિની સેવા તણાઇ જાય-તે સેવા ન થાય તોપણ ચાલે.

શ્રીકૃષ્ણ તત્ત્વ શું છે તે સમજીને, ગોપીઓ આગળ કહે છે—

कुर्वन्ति हि त्वयि रतिं कुशलाः स्व आत्मन-
नित्यप्रिये पतिसुतादिभिरार्तिदैः किम् ॥
तन्नः प्रसीद परमेश्वर मा स्म छिन्द्या,
आशां धृतां त्वयि चिरादरविन्दनेत्र ॥ ३३ ॥

---

૩૩ પદચ્છેદ—**कुशलाः**-શાસ્ત્રમાં નિપુણ થએલા પુરૂષો. **स्वे आत्मनि इति त्वयि नित्यप्रिये**-પોતાના આત્મારૂપ આપ કે જે નિત્યપ્રિય છો તેમાં **हि रतिं कुर्वंति**-

અર્થ—" આપ કે જે પોતાના આત્મારૂપ છો, અને (તેથી) નિત્ય પ્રિય છો, તેમાં શાસ્ત્રમાં નિપુણ પુરૂષો પ્રીતિ કરે છે, ત્યારે પીડા આપનારાં પતિ અને પુત્રાદિકમાં પ્રીતિ રાખવાનું શું પ્રયોજન છે! કાંઈ પ્રયોજન નથી; તેથી હે પ્રભુ! આપ અમારા ઉપર પ્રસન્ન થાઓ. હે કમળ સરખા નેત્રવાળા! તમારામાં લાંબા વખતથી ધારણ કરેલી અમારી આશાને, આપ તોડી નાંખો નહીં." (૩૩).

૩૩ વિવેચન—

પતિપુત્રાદિક જીવભાવવાળા છે. જીવભાવવાળા સદા સ્વાર્થી હોય છે. સ્વાર્થીની સેવા કરવા કરતાં, આપ કે જે પરબ્રહ્મ છો–પરમારથી છો, અને વળી રૂબરૂ મળ્યા છો; તેમની સેવા કાં ન કરવી! વળી આપ નિત્ય પ્રિય છો. ઉંઘમાં પણ આપ સાથે હો, તો જ અમે હોઇએ. પતિપુત્રાદિ ઉંઘમાં સાથે રહી શકતાં નથી. જન્મ્યા પહેલાં અને મુવા પછી પણ તેઓ સાથે રહી શકતા નથી; અને આપ તો ઉંઘમાં સાથે, જન્મ્યા પહેલાં અને મુવા પછી પણ સાથેજ રહો છો. ત્યારે અનિત્યને તજીને, અમે નિત્યને કેમ ન સેવીએ! **कुशलाः त्वयि रतिं कुर्वंति**–તત્વને જાણનારા ડાહ્યા–સાવધ પુરૂષો પણ, [સર્વ-સ્વનો ત્યાગ કરીને] આપનામાં પ્રીતિ કરે છે. એટલે આપ પ્રીતિ કરવા યોગ્ય છો. તાત્પર્ય–આપનામાં પ્રીતિ કરવામાં, અમે કોઇ પણ પ્રકારની ભૂલ કરી નથી. વાસ્તવિક રીતે જે પતિ મરણાધીન છે, તે પતિ નથી. પતિના પતિ આપ છો, તેથી આપમાં પતિ ભાવ કરવામાં, અમને કોઇ પણ પ્રકારનો દોષ નથી. વળી આપ **वरदेश्वर**–બ્રહ્મા શિવ અને એવા બીજા વરદાન દેનારા દેવોમાં શ્રેષ્ઠ છો. એટલે તમે જે ધારો તે કરી શકો એવા દેવ છો. અમે પાતકી હોઇએ, તો આપ અમને પાવન કરો. કોઇ રીતે અમને પોતાનાં કરો, એ ભાવ છે.

चिरात् त्वयि–धृतां आशां–પૂર્વ જન્મથી તમારી સાથે પ્રીત બંધાણી છે, અને તે આશાને સફળ કરવા માટેજ અમારો આ અવતાર છે, તે વાતને આપ કાં વિસરી જાઓ?

તાત્પર્ય—પતિ પુત્રાદિક જે કાંઈ છે તે આપ છો. Bishop Henshowe–બીશપ હેનશો પણ કહે છે કે–' In God's house and business forget thy own. Let all thy senses have no other object but God. Let thine ears be open, but thine eyes shut. If another's beauty draw thy eyes form God, that beauty is become thy deformity, and hath turned God's eyes from thee. × × × We are never safe till we love Him with our whole heart, whom we pretend to

ચોક્કસ પ્રીતિ કરે છે. [**आत्मनि** ને બદલે **आत्मन्** શબ્દ વાપર્યો છે]. **आर्तिदैः पति-सुतादिभिः किम्**–પીડા આપનારાં પતિ અને પુત્રાદિકમાં પ્રીતિ રાખવાનું શું પ્રયોજન છે? **तत्**–તેથી, **हे परमेश्वर**!–હે પ્રભુ! **नः प्रसीद**–અમારા ઉપર પ્રસન્ન થાઓ. **हे अरविंद नेत्र**–હે કમળ સરખા નેત્રવાળા. **त्वयि चिरात्**–તમારામાં લાંબા વખતથી **धृतां आशां**–ધારણ કરેલી આશાને **मा स्म छिंधाः** (વિધ્યર્થ) તોડી નાંખો નહીં.

worship.' અર્થ–'દૈવી સ્થાનમાં અને દૈવી કામકાજમાં, તારૂં સ્થાન અને તારાં કામકાજ ભુલી જા. દરેક ઇંદ્રિયોનો વિષય, ઇશ્વર થાય એમ કર. તારા કાનને ખુલ્લા રાખ, અને આંખોને બંધ કર. ઇશ્વર સિવાયનું અન્ય સૌંદર્ય, જો તારૂં ધ્યાન ખેંચે, [એટલે જો તું તેમાં લલચ્યા,] તો તે સૌંદર્ય તારૂં વાસ્તવ સુખ બગાડી નાંખશે, અને ઇશ્વરની આંખો તારા તરફથી પાછી વળી જશે. ઇશ્વરને પૂજવાને આપણે માત્ર ડોળજ કરીએ છીએ; તેમ ન કરતાં સંપૂર્ણ હૃદયથી આપણે ઇશ્વરને ન ભજીએ, ત્યાં સુધી આપણે સહીસલામત નથી–સુખી નથી.'

मय्येव मन आधत्स्व, मयि बुद्धिं निवेशय।
अभ्यासेऽप्यसमर्थोऽसि, मत्कर्मपरमो भव ।
मन्मना भव मद्भक्तो, मद्याजी मां नमस्कुरु ।

વિગેરે ગીતાના વાક્યો પણ ઇશ્વર પરાયણ રહેવાની ભલામણ કરે છે–એટલે–ઇશ્વરને સર્વસ્વ માનવાની ભલામણ કરે છે.

સ્વધર્મનો ત્યાગ કરીને, પ્રભુપરાયણ રહેવું, તે બહુ સારી વાત છે; તોપણ તેમાં **–સમજ્યા વિનાનું બધું ધૂળધાણી છે—**

દૃષ્ટાંત—એક ગામને પાદર સંત પધાર્યા. સવાર સાંજ બે વખત વેદાંતની કથા થતી હતી. એક ભાઇને એકદમ આત્મજ્ઞાનનો ઉભરો આવ્યો. તેથી તે સંતની પાસે રહેવા લાગ્યો. ગામમાંથી સંતને માટે સીધાં આવતાં હતાં. માલતાલ ઉડતા હતા. તેથી તે ભાઇ–**નથુભાઇ**–ત્યાંજ ભોજન કરતા હતા, અને રાત્રે પણ ત્યાંજ સુતા હતા. નથુભાઈને ઘેર માતાજી અને એક સ્ત્રી હતાં. તે સિવાય લાંબો વસ્તાર નહોતો. નથુભાઇને સંતની સેવામાં રહેલા જોઇને, ગામના પેમલાં લોકો, નથુભાઇનાં વખાણ કરતાં હતાં. તે સાંભળીને નથુભાઇની માતા રાજી થતી, પણ સ્ત્રી રાજી થતી નહીં. આ પ્રમાણે એકાદ માસ ગયા પછી, નથુભાઇની મા બહુજ માંદી પડી. નથુભાઇને તેડાવવા બે ત્રણ માણસ સાથે કહેણ કેવરાવ્યું; પણ નથુભાઇ આવ્યા નહીં. મંદવાડ વધ્યો. તેથી ડોસીએ પોતાના પાડોશીને ખાસ તેડવા માટે મોકલ્યો. નથુભાઇ માંડ માંડ ઘેર આવ્યા.

ડોસીમા—કેમ ! અલ્યા ! બે ત્રણ દિવસથી આવ્યોજ નહીં ? સંદેશો પહોંચ્યો નહોતો ?

નથુભાઇ—તમામ સંદેશા મળ્યા હતા; પણ તમે જાણો છો ને–બા ! કે–આ જગત્માં કોઇ કોઇનું નથી; સંસાર તદ્દન જુઠો છે. તમે માંદા–તેમાં મારે આવવા જેવું શું હતું ! કદિ મોત આવે, તો તમારે મરી જવું હતું. તેમાં મારૂં શું કામ હતું ! પાડોશીઓ અગર મ્યુનીસીપાલીટીના માણસો, તમારા શબને ઠેકાણે પાડત. દેહ તદ્દન અનિત્ય છે. અનિત્યમાં પ્રીતિ કરે, તે આ સંસારમાં ભટકે છે.

નથુભાઇનું આવું ભાષણ સાંભળીને, ડોસીમા ચમકી ગયાં. એકદમ ક્રોધથી બોલ્યાં–'મેર મુવા ! હું આવું પહેલેથી સમજી હોત, તો તને અવતર્યાની સાથે. વાડમાં ન ફેંકી દેત. મેં તને ઉછેરીને નકામો મોટો કર્યો. હું નકામી હેરાન થઈ. તુંએ ક્યારનો ભગવાનને ઘેર પહોંચી ગયો હોત. અનાયાસે તારો મોક્ષ થઈ ગયો હોત. તારા કરતાં તો તારી સ્ત્રી સારૂં સમજે છે. તે મને ઘણીવાર કહેતી કે, 'સાસુજી ! આ ઉપદેશ વાસ્તવ નથી. આ બાવા ધુતી ખાવા આવ્યા છે. આવા બાવા મૂરખા, લોકોને બેઉ તરફથી રજળાવે છે ! વાસ્તવ ધર્મ તો–'સંસા-

રમ્યું સરસો રહે, અને મન મારી પાસ, સંસારથી લોપે નહીં તે જાણુ મારો 'દાસ.' આખી ગીતા સાંભળીને, અર્જુન બાવો થયો નહીં, પણ પાકો સંસારી બન્યો. શાંતિપર્વ સાંભળીને યુધિષ્ઠિરે રૂડે પ્રકારે રાજકારભાર કર્યો. યોગવાસિષ્ઠ સાંભળીને રામે ભગવાં પહેર્યાં નહીં; અને વસિષ્ઠે પણ અરૂંધતીને રડતાં મૂક્યાં નહીં.' વહુની આ વાત હવે મને ખરી લાગી. હવે મને સાચા સનાતન ધર્મનું ભાન થયું. આટલું કહીને નથુભાઇ સામે જોઇને ડોસીમા બોલ્યાં-'અલ્યાએ! સાંભળ. તું હજી બાળક છો, અને તારા સંત તારાથી પણ બાળક છે. તદ્દન અજ્ઞાની છે; તારા સંત ભણેલા હશે, પણ જગતની સાથે કેવી રીતે કામકાજ કરવું, તે તારા સંતને તદ્દન આવડતું નથી. માટે હવે તું ત્યાં જઇશ નહીં.' વિગેરે વિગેરે.

તાત્પર્ય—ગોપીઓને સાક્ષાત્ કૃષ્ણ મળ્યા છે, તેથી જે કાંઈ સ્વછંદ જેવું તેમાં જણાય છે, તે દૂષણ નથી-પણ ભૂષણ છે; બાકી બ્હેનો અત્યારે સાધુ સંત અગર ગુરૂ સાથે, સ્વચ્છંદ કરવા લલચાય, તો તે દૂષણજ છે.

तत् नः प्रसीद—તેથી આપ અમારા ઉપર પ્રસન્ન થાઓ. આપ પ્રસન્ન થાઓ, એટલે અમારે આલોક પરલોકનો-કોઈ પણ પ્રકારનો-ભય રહેશે નહીં. આપ પ્રસન્ન થાઓ, તો ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષ અમારી મુઠીમાં આવીને બેસે.

હવે ગોપીઓ કહે છે કે-તમે અમને પરવશ કાં કરી? હવે અમે સંસારના કામની રહી નથી—

चित्तं सुखेन भवताऽपहृतं गृहेषु, यन्निर्विशत्युत करावपि गृह्यकृत्ये ॥
पादौ पदं न चलतस्तव पादमूला-द्यामः कथं व्रजमथो करवाम किं वा ॥३४॥

અર્થ—"(આપે અમોને ઘેર પાછા જવાનું કહ્યું, પણ તે અમારાથી બની શકે એવું નથી; કારણ કે) અમારૂં ચિત્ત કે જે આજ સુધી અનાયાસે ઘરમાં લાગી જતું હતું, તે આપે હરિ લીધું છે. અમારા હાથ કે જે અનાયાસે ઘરના કામકાજમાં લાગી જતા હતા, તે (પણ) આપે હરિ લીધા છે. અમારા પગ આપના ચરણારવિંદના મૂળ પાસેથી એક પગલું પણ ખસતા નથી. તેથી અમે વ્રજમાં શી રીતે જઇએ? અને અમે શું કરીએ?" (૩૪).

૩૪ વિવેચન—

अस्मात् स्थानात् ને બદલે **तव पादमूलात्** શબ્દો વપરાય છે.

---

૩૪ પદચ્છેદ—**गृहेषु सुखेन यत् चित्तं निर्विशति**-જે ચિત્ત ઘરમાં અનાયાસે લાગી જતું હતું તે ચિત્ત. **भवता अपहृतं**-આપે હરિ લીધું છે. **करौ अपि गृह्यकृत्ये**-જે હાથો ઘરમાં અનાયાસે કામ કરતા હતા તે પણ આપે હરિ લીધા છે. **तव पादमूलात् पादौ पदं न चलतः**-તમારા ચરણના મૂળથી અમારા પગો એક ડગલું (પણ) ચાલી શકતા નથી. **अथ व्रजं कथं यामः**-હવે અમે વ્રજમાં કેવી રીતે જઈએ? **वा किं करवाम**-અથવા અમે હવે શું કરીએ?

પદ.

મુને લેહરે લાગી, હરિના નામનીરે; (૨)
હું તો ટળિરે સંસારીઆના કામનીરે—મુને૦
ચોંટ લાગી ટાળીરે કોઈની નહિં ટળેરે; (૨)
ભલે કોટી ભુવા આવી મળેરે—મુને૦
હું તો બાવરી ફરૂં છઉં, મારા મદમાંરે, (૨)
મારી સુરતા લાગી છે તવ પદમાંરે—મુને૦
મીરાંબાઈને મળ્યા છો, તમે વાટમાંરે, (૨)
તમે વેચાયા ગોપીઓના માટમાં રે—મુને૦

વિગેરે—વિગેરે—

સીત્તરને એ ઓંતર વરસે, દીકરાનું મુખ જોઇને, ડોસો ઘેલો બની જાય; રાંઢીરાંડ નિર્ધન ડોસીને ઘેર, ધનવાન્ રૂડી રૂપાળી કન્યા આપે; ત્યારે તે ડોસી પણ ઘેલી બની જાય; તે પ્રમાણે જીવ ઘણા જન્મના પુણ્યે શ્રીહરિને મળે; ત્યારે ઘેલો બની જાય-પરવશ થઈ જાય-તેની ઈંદ્રિયો વિહ્વળ બની જાય. આ પ્રમાણે ગોપીઓ વિહ્વળ બની-ઘર કામકાજથી વિમુખ બની, અને શ્રીકૃષ્ણને સન્મુખ થઇ.

'ચિત્ત, કર, અને પાદ (પગ)-ત્રણ મુખ્ય અવયવો-આપે હરિ લીધા છે; તેથી લૌકિક કાર્યો કરવા અમે અશક્ત છઈએ. ચિત્ત ખસી જાય, તે ગાંડું ગણાય. ગાંડું હોય તે વ્યવહારમાં કામ આવે નહીં-વ્યવહારથી દૂર રહે; તેથી હે શ્રીકૃષ્ણ! અમને ઘેર જવાનું કહેશો નહીં,' એ ભાવ છે. શુદ્ધ પ્રેમ પણ એક જાતનું ગાંડપણ છે. આ ગાંડપણનું નામ શુદ્ધ વૈરાગ.

આ વૈરાગના સંબંધમાં પ્રોફેસર મણિભાઈ નભુભાઇએ ગાયું છે કે—

શુદ્ધ પ્રેમનો વિરાગ.

[પદ-કાલિંગડાની ધૂનમાં]

અમે વૈરાગી વૈરાગી, જનમના વૈરાગી—વૈરાગી.
રામનામ અટલ ધૂન લાગી—જનમના૦ અમે૦
આવ્યા પંડે જાવું પંડે, મિથ્યા વચલી બાજી;
પ્રેમ ધરો શા ઉપર સંતો, ઘડી ભાગે ઘડી સાજી—જનમના૦
પ્રેમસ્થાન પત્નિનું મોટું, કષ્ટરૂપ પુઠ લાગી;
માત તાત પણ સ્વારથ સાધે, ઠોકર છેવટ વાગી—જનમના૦
ભીંતર દાઝયું કોણ રૂઝાવે, કોણ બતાવે સાચી ?
ધૂળ ઉપર લીંપણ કેમ લાગે, એ ગત સંતો કાચી!—જનમના૦
મિત્રો સ્નેહી સંબંધી સર્વે, પોતપોતાનું તાણે;
મનની મનમાં રે'-નવ સમજે, ને મૂરખ પરમાણે—જનમના૦
આત્મભાવ સઘળે કરી લ્યો ભાઇ, આત્મારામની પ્રીતિ;
એજ ખરો અનુભવ-પછી માયા, કાળું ધોળું ભલે કે'તી—જનમના૦

ઘર સાચવતાં હરિપદ સેવો, એમ કહે કોઈ રીતિ;
હરિપદ બાંધ્યો અવર ન દેખે, ક્યાં ઘર ક્યાં એ૦નીતિ !—જનમના૦
રાગીને નવ રાગી જાણો, રાગી ખરા વૈરાગી;
રાગ વિરાગ ન એક લહ્યો મન, તેજ ભિખારી વૈરાગી—જનમના૦
અવિચલ નિર્મળ રામ અમારો, એજ પરમ પ્રીતિ ઠામ;
લોક ભલે મણિ પત્થર જાણે, એનું લેશ ન કામ—જનમના૦

જ્યારે આવો સાત્વિક ત્યાગ જાગ્રત થાય, ત્યારે જીવને વ્યવહાર દશા ગમતી નથી. તે સંબંધમાં પણ મણિભાઈએ કહ્યું છે કે—

સાત્વિક ત્યાગ.

(ગજલ–સોરઠ.)

ઉડી[1] જા તું ગાફેલ ગાભરા, તારે અંતરે શી આંટિ[2] રહી ?–ટેક૦
તારી પાંખ પ્રૌઢ થઇ હવે, યશ વાણીનો કવિયો કવે;
રહિ રિદ્ધિ કરજોડી નવે, તોએ આ શી આસક્તિ રહી–ઉડી જા૦
આ તો જાળ સ્વાર્થની છે રચી, કામ ક્રોધ કોટ રહ્યો મચી;
ખોઈ શુદ્ધિ લાખ ગયા પચી, પણ ખોઈ તે ફરી ના જડી–ઉડી જા૦
નશો પ્રેમનો જે ઘુંટી પીએ, તેને રંગ નિત્ય નવા જડે;
તે બ્રહ્માંડમાં નિજાનંદ લે, એ ખુમારી તુજ નયને ચડી–ઉડી જા૦
છે તું અન્ય કોઇની શોધમાં, તો તો ધૂળ પડી, તુજ બોધમાં;
નિજ રૂપથી બીજું શોધ મા, સર્વે એજ છે વિસર્યો અહીં–ઉડી જા૦

× × × × ×

હતો બાળ ત્યાં સુધું ભાસતું, વધ્યાં વર્ષ જ્ઞાન મળ્યું ઉંધું;
વધ્યો રાગ ને દ્વેષ બન્યું કુડું, મળે બાળ પણ પાછું ક્યાં જઇ ?–ઉડી જા૦
પોથી વિશ્વની ભણી કાં ભુલ તું, પળીયાં છતાં બન બાળ તું;
ખરી મસ્તી એ ખરૂં સુખડું, પછી પાપ પુણ્ય અડે નહીં–ઉડી જા૦

આવો સાત્ત્વિક ત્યાગ મનુષ્યોમાં પ્રગટે, ત્યારે જીવબ્રહ્મની એકતા થાય–

अयमात्मा परानंदः, परप्रेमास्पदंयतः । [પંચદશી]

અર્થ—આ આત્મા પરાનંદ છે, કારણકે પરના–સર્વના–પ્રેમનું સ્થાન છે.

પ્રેમના સંબંધમાં મી. સ્કોટ કહે છે કે–

'Love rules the court, the camp, the grove;
And men below, and saints above;
For Love is heaven, and heaven is Love.

અર્થ—રાજસભામાં, લશ્કરની છાવણીમાં અને પુષ્પના કુંજોમાં, સર્વત્ર સૃષ્ટિના મનુષ્ય માત્રમાં, અને સ્વર્ગના દેવ માત્રમાં–જ્યાં જોઇએ ત્યાં પ્રેમનુંજ સામ્રાજ્ય છે. કારણ કે પ્રેમ સ્વર્ગ છે, અને સ્વર્ગ પ્રેમ છે.

---

૧ સંસારમાં અનાસક્ત થા. ૨ ગેર સમજ.

હવે ગોપીઓ કહે છે કે-'અમારે કામાગ્નિ અને વિરહાગ્નિ એમ બે થયા છે, તેથી અમને બચાવો-

सिञ्चाङ्ग नस्त्वदधरामृतपूरकेण, हासावलोककलगीतज हृच्छयाग्निम् ॥
नो चेद्वयं विरहजाग्न्युपयुक्तदेहा, ध्यानेन याम पदयोः पदवीं सखे ते ॥३५॥

અર્થ—"હે શ્રીકૃષ્ણ ! તમારા હાસ્ય સહિત જોવાથી, અને સુંદર ગાયનથી, ઉત્પન્ન થએલા અમારા કામાગ્નિને, તમારા અધરામૃત રૂપી પીચકારીથી ઠારી દો. કદિ આપ એમ નહીં કરો, તો હે સખા! [એક કામાગ્નિ અને બીજો વિરહાગ્નિ] વિરહાગ્નિથી અમારા દેહ બળી જશે, અને યોગીઓ જેમ ધ્યાનથી આપના ચરણ કમળને પામે છે, તેમ અમે આપને ધ્યાનથી પામીશું." (૩૫)

૩૫ વિવેચન—

'અધરામૃતની પીચકારી મારીને, અમારા કામાગ્નિને ઠારી દો,'-આ શબ્દો સાંભળીને હૈયું હાથ રાખજો, ઉતાવળા થઇને અભિપ્રાય બાંધવા દોડશો નહીં. તે સંબંધી થોડી વાત કરીએ—

કામ સૃષ્ટિનું કારણ હોવાથી, તેનો કદિ નાશ થઈ શકતો નથી; તોપણ શ્રી હરિના અધરામૃતનું [જ્ઞાનનું] પાન કરનારા પવિત્ર સંતો, અને પવિત્ર વિધવાઓ, કામને બાળીને ભસ્મ કરે છે. (વિયોગ શબ્દને બદલે વિરહ શબ્દ વાપર્યો છે.) ભાવ પ્રદીપ નામની ટિકામાં ટિકાકાર લખે છે કે-**'प्रेमैव गोपरामाणां काम इत्यगमत् प्रथाम्** ॥ ગોપીઓનો પ્રેમ તેજ કામના નામથી ઓળખાય છે. એટલે આ કામ લૌકિક નથી.'

કામ અને વ્યભિચાર—આ બે શબ્દો શ્રીકૃષ્ણ અને ગોપીઓના સંબંધમાં સાંભળીને, ડાહ્યા માણસોની ડાગળી ખસી જાય; અક્કલ બહેર મારી જાય; ત્યારે રાતદિવસ ધંધામાં રજળતા, અને ખાવું પીવું અને ખેલવું, એટલુંજ જે જાણતા હોય; અગર નાસ્તીકોના સમાગમમાં રહીને, હિંદુ ધર્મને ફારસ રૂપ માનતા હોય, તેમને શું કહીએ! યાદ રાખજો કે-આ રહસ્યની વાત છે- આમાં કાંઇક છે. શુક્રાચાર્ય અને તેના પુત્રો ન સમજી શકયા, તે વાત પ્રલ્હાદ અનાયાસે સમજી શકયો. જે રહસ્ય બળિ સમજ્યો, તે ઈંદ્ર સમજી શકયો નથી. જે વાત મીરાં, તુકારામ અને નરસી સમજી શકયા, તે વાત તે જમાના અનેક

---

૩૫ પદચ્છેદ—**हे अंग**-હે અંગ ! **हाससहितं अवलोकञ्च [illegible] कलगीतं च-ताभ्याम् जातः नः हृच्छयः** (કામ) **तस्य अग्निः तं**-તમારા હાસ્ય સહિત જોવાથી અને સુંદર ગાયનથી ઉત્પન્ન થએલા અમારા કામાગ્નિને. **तव अधरामृतस्य पूरकः** (કોગળો, પીચકારી) **तेन सिंच**-તમારા અધરામૃતરૂપી પીચકારીથી ઠારો. **नो चेत्**-એમ નહીં કરો તો. **हे सखे**-હે સખા. **विरहेण जातः विरहजः विरहजश्चासौ अग्निश्च तेन उपयुक्ताः** (બળી ગયા છે) **देहाः यासां ताः इति वयं**-અમે કે જેઓના દેહ વિરહાગ્નિથી બળી જશે તે અમે. **ते पादयोः पदवीं ध्यानेन याम**-આપના ચરણારવિંદને યોગીઓની માફક ધ્યાનથી પામીશું.

પંડિતો ન સમજી શકયા. જે વાત જીસસ ક્રાઇસ્ટ સમજી શકયો, તે વાત તે જમાનાના આચાર્યો સમજ્યા નહોતા. તે સંબંધમાં બાઇબિલમાં જે કાંઈ કહે છે, તેનો અર્થ કહું–' હે શાસ્ત્રવેત્તાઓ ! તમને ધિક્કાર છે, કારણ કે તમે જ્ઞાનની કુંચીઓ (Keys of knowledge) ગૂમ કરી છે. તમે અંદર પ્રવેશ કરી શકતા નથી, અને અન્ય પ્રવેશકોને ઉલટાં રજળાવો છો ' [લુક ૧૧–૫૨] **'दृश्यते त्वग्र्यया बुद्धया सूक्ष्मया सूक्ष्मदर्शिभिः ॥** [કઠ ઉ૫૦] સુક્ષ્મદર્શી મનુષ્યો પોતાની સૂક્ષ્મબુદ્ધિથી જે જાણવાનું છે, તે જાણી શકે છે.' **बुद्धया विशुद्धया युक्तो, धृत्यात्मानं नियम्य च ।** [ગીતા અ. ૧૮] વિગેરે શબ્દોથી શ્રીકૃષ્ણે બુદ્ધિને સૂક્ષ્મ કરવા માટે ઘણાં સાધન બતાવ્યાં છે; પણ કહો ! તેનો એક વખત પણ પ્રયોગ કર્યો છે ? હજી કરવા રાજી છો ? દીવાસળી ઘસવાથી દીવો થાય, અગર બટન દાબવાથી વીજળીનો દીવો થાય; એમ સો વરસ સુધી જાણ્યા કરશો; પણ પ્રયોગ નહીં કરો, તો ફળ કયાં છે !

નરસી મહેતો કહે છે કે–

પદ.

' દષ્ટે ન આવે નિગમ જ ગાવે, વાણિ રહિત વિચારો રે;
સત્ય અનંતજ જેહને કહીએ, તે નવધાથી ન્યારો રે;
નવધામાં તો નહિં નરવેડો. દશધામાં દેખાશે રે;
અચવો રસ છે એહની પાસે, તે પ્રેમી જનને પાશે રે.' વિગેરે વિગેરે.

હવે કામ અને વ્યભિચાર સંબંધી થોડામાં થોડી મુદ્દાની વાત કહી દઉં–

કામ—કામ શબ્દ દેખીને આપણે ગભરાઈ જઇ, ગમે એવા અર્થ કરીએ છીએ. તે સંબંધમાં શ્રીકૃષ્ણ પોતે કહે છે કે–' **धर्माविरुद्धो भूतेषु कामोऽस्मि भरतर्षभ** ! હે અર્જુન ! ધર્મથી વિરૂદ્ધ નથી એવો જે 'કામ' તે હું પોતે છઉં.'

વ્યભિચાર—'વ્યભિચાર' શબ્દનો સામાન્ય અર્થ 'અમર્યાદ રમણ.' તેનો વિશેષ અર્થ આ પ્રમાણે છે–વ્યભિચાર શબ્દમાં **वि+अभि+चार** ત્રણ ભાગ છે. **वि** એટલે 'વિશેષ'. **अभि** એટલે 'તરફ', અને **चार** એટલે ગમન !–'કોઈ તરફ વિશેષ જવું', એટલે કોઇ પ્રત્યે અનન્ય ભાવ પ્રગટાવવો. પ્રભુ તરફ અનન્ય ભાવ પ્રગટે, તે દોષ પાત્ર ગણાય નહીં.

ગોપીઓ કહે છે કે–' મધુરા ગીતથી, મધુરી વાતોથી, મધુરા આપના મુખડાથી, આપે અમારામાં કામાગ્નિ ઉત્પન્ન કર્યો છે. જેણે અગ્નિ સળગાવ્યો હોય, તેણે જ અગ્નિ શાંત કરવો જોઇએ, તે વાત તો આપ જાણતા હશો. અલૌકિક અગ્નિ અલૌકિક પુરૂષથીજ શાંત થાય; તે વાત પણ આપ જાણતા હશો; છતાં તે અગ્નિ શમાવ્યા પહેલાં, આપ અમારો ત્યાગ કેમ કરો છો ? ત્યાગથી વિરહાગ્નિ પ્રગટશે. આ બે અગ્નિથી અમે બળી મરશું, તોપણ લિંગદેહે અમે આપનેજ પામશું. આપ સિવાય અમારી બીજી એકે ગતિ હોય નહીં, એ ભાવ છે. ગોપીઓનો આ નિશ્ચય છે. નિશ્ચયના મહેલમાં વસે મારો વાલમો. **પ્રભુ કયાં વસે ? જ્યાં નિશ્ચય હોય ત્યાં.** નિશ્ચયની બાબતમાં પ્રલ્હાદ, ધ્રુવ, અંબરીશ, મુરધ્વજ, સુધન્વા, નરસી, મીરા, તુકારામ, સગાળશા, લાલો ભકત, ધનોભક્ત વિગેરે અનેક ભકતોના નામ અમર છે.

ગોપીઓ આગળ કહે છે કે—રૂપૈયાને સંતાડીને અમને પાઇમાં કાં પ્યાર કરવો ?

यर्ह्यम्बुजाक्ष तव पादतलं रमाया, दत्तक्षणं क्वचिदरण्यजनप्रियस्य ॥
अस्प्राक्ष्म तत्प्रभृति नान्यसमक्षमङ्ग, स्थातुं त्वयाऽभिरमिता बत पारयामः ॥३६॥

અર્થ—હે કમળસરખાને નેત્રવાળા શ્રીકૃષ્ણ ! વનમાં રહેનારા મુનિલોકો ઉપર પ્રેમ રાખનારૂં આપનું ચરણ કમળ, કે જેની સેવા કરવાનું લક્ષ્મીજીને પણ કોઇ સમયેજ મળે છે, તે ચરણ કમળનો જ્યારથી અમે સ્પર્શ કર્યો છે ત્યારથી, વળી અમે કે જેમને આપે [વસ્ત્રાહરણ વખતે વચન આપીને] રાજી કરેલી છે, તે અમે [અમારા પતિ આદિ] બીજા પાસે ઉભા રહેવા પણ શક્તિમાન નથી. [એટલે-આપ મળ્યા પછી, અમારે પતિ આદિના સુખની સ્પૃહા ન હોય.] એટલે-આપ પતિના પણ પતિ મળ્યા, તો હવે આપ અમને પતિ પાસે કાં મોકલો ? ” [૩૬]

૩૬ વિવેચન—

अरण्यजनप्रियः—વનવાસી ઋષિઓને વ્હાલા લાગો એવા આપ. અરણ્યજન એટલે જેમનાં અંતઃકરણ રજોતમોથી મલીન થયાં નથી તે. ભગવાન્ નિર્દોષથી-નિર્મળથી સેવાય છે-પ્રાપ્ત થાય છે-એ ભાવ છે.

ગોપીઓ કહે છે કે-‘ અમે બીજાની પાસે ઉભા પણ ન રહી શકીએ;’ તેમ **મધુસૂદનસરસ્વતી** કહે છે કે-‘**कृष्णात् परं किमपि तत्त्वमहं न जाने**’-‘શ્રીકૃષ્ણ સિવાય બીજા કોઇ તત્ત્વને હું જાણતો નથી.’ વળી ગીતાના ૧૩ અધ્યાયની ટીકામાં **મધુસૂદન સરસ્વતી** કહે છે કે—

રાગ-શાર્દૂલ વિ૦

ध्यानाभ्यासवशीकृतेन मनसा, यन्निष्कलं निष्क्रियम् ।
ज्योतिः किंचनयोगिनो यदि परं, पश्यन्ति पश्यंतु ते ।
अस्माकं तु तदेव लोचनचमत्-काराय भूयाच्चिरम् ।
कालिंदीपुलिनोदरे किमपियन्-नीलं महो धावति ॥

અર્થ—ધ્યાનના અભ્યાસથી મનને વશ કરીને, કોઇ યોગી નિષ્કલ તથા નિષ્ક્રિય એવી જ્યોતિને જોતા હોય, તો ભલે જુએ; પણ અમારી આંખ સામે તો ઘણા કાળ સુધી અનેક લીલાઓ કરનાર, અને કાલિંદીના તટ ઉપર આમતેમ દોડનાર શ્રીકૃષ્ણજ રહેજો.

---

૩૬ પદચ્છેદ—**यर्हि**—જો. **हे अंबुजाक्ष**—હે કમળનેત્ર! **अरण्यजनं प्रिणयति अरण्यजनप्रियः तस्य** અથવા **अरण्यजनाः प्रियाः यस्य सः तस्य इति तव**—વનમાં રહેનારા મુનિ લોકોને પ્રસન્ન કરનારૂં આપનું. **रमायाः**—લક્ષ્મીને **क्वचित्**—કોઇ વખત **दत्तः क्षणः** (અવસર) **तत् इति पादतलं**—પ્રાપ્ત થાય એવા ચરણ કમળનો **अस्प्राक्ष्म**—અમે સ્પર્શ કર્યો છે. **तत् प्रभृति**—ત્યારથી, અને વળી. **त्वया अभिरमिताः इति वयं**—તમારાથી રમાડાયેલી એવી અમે. **अंग !**—હે પ્રિય ! **बत**—ખરેખર **अन्यसमक्षं**—બીજાની પાસે **स्थातुं** —ઉભા રહેવાને. **न पारयामः**—શક્તિમાન નથી.

'निस्त्रैगुण्ये पथि विचरतां को विधिः को निषेधः'—ત્રણ ગુણથી પર એવા માર્ગમાં વિચરનારાઓને વિધિ શો ? અને નિષેધ શો ? ગોપીઓ અત્યારે આ સ્થિતિમાં છે. તેમને દેહાધ્યાસ વાળા મનુષ્યોના ધર્મની જરૂર રહી નથી ! તેથી કહે છે કે 'આપ સિવાય અન્ય પાસે [એટલે પતિ પુત્રાદિ પાસે] અમને જવું, અને ત્યાં ઉભું રહેવું પણ ગમતું નથી.

रमायाः दत्तक्षणं पादतलं—લક્ષ્મીને પણ જેનો લાભ ક્વચિત્ મળે છે, તે ચરણારવિંદ. કાલિયનાગના પ્રસંગમાં નાગ પત્નિઓએ કહ્યું હતું કે-'ચરણરેણુના સ્પર્શની ઈચ્છાથી લક્ષ્મી તપ કરે છે.' કહેવાનો ભાવ એ છે કે-'લક્ષ્મીનો સ્વભાવ ચંચળ છે, તો પણ તે આપના ચરણરજ માટે ઝંખે છે, ત્યારે અમે કે જેઓ ભોળી વ્રજાંગનાઓ, છીએ, તે કેમ તેની ઈચ્છા ન કરીએ ?' એવો પણ ભાવ નીકળે કે-'લક્ષ્મીએ પોતાના સ્વભાવનો ત્યાગ કરીને, આપના ચરણમાં વાસ કર્યો; તેમ અમે કે જેઓ કૃષ્ણાર્થી છીએ, તેઓ પોતાના ચંચળપણાનો ત્યાગ કરીને, આપના ચરણમાં વસીએ છીએ.' સાર-ચંચળતા લૌકિક કામભાવને અવલંબે છે. કામભાવ મટી જાય, તેમની ચંચળતા અનાયાસે શમી જાય. ગોપીકાઓ લૌકિક કામભાવ તજીને શ્રીહરિને શરણે આવી છે.

જેણે અમૃત પીધું, તે હવે જળ કેમ પીએ ? તેમ જેણે આપના ચરણકમળનો મહિમા જાણ્યો, તે હવે પતિના ચરણ કમળમાં કેમ લલચાય ! અગર સ્વર્ગાદિ લાભ આપનારા ધર્મોમાં પણ કેમ લલચાય ! નજ લલચાય.

જેમ ચાંદા સૂર્યને સુવાંગ રાખી શકાય નહીં, તેમ શ્રીકૃષ્ણને સુવાંગ રાખી શકાય નહીં, તે વાત ખરી; પણ તેનો લાભ કેમ ન લેવો ? તે સંબંધી ગોપીઓ કહે છે—

श्रीर्यत्पदाम्बुजरजश्चकमे तुलस्या, लब्ध्वापि वक्षसि पदं किल भृत्यजुष्टम् ॥
यस्याः स्ववीक्षणकृतेऽन्यसुरप्रयासस्—तद्वद्वयं च तव पादरजः प्रपन्नाः ॥३७॥

અર્થ—"લક્ષ્મીજી કે જેની દૃષ્ટિ પોતા ઉપર પાડવા માટે, બીજા દેવો પણ પ્રયત્ન કરે છે—તે લક્ષ્મીજીએ, આપના વક્ષઃસ્થળમાં સ્થાન મેળવ્યું છે, તોપણ, તે લક્ષ્મીજી ભકત લોકોએ સેવેલી આપના ચરણ કમળની રજને તુલસીની સાથે [ભાગમાં] ઈચ્છે છે. લક્ષ્મીજીની માફક અમે પણ તમારા ચરણ કમળની તે રજને પામ્યા છીએ. એટલે અમને પણ તે રજ મળી ચૂકી છે. એટલે-હવે અમારે પાછા ઘેર જવાનું હોય નહીં. એટલે-તમને જે પામ્યા, તે સંસારમાં ફરી હોય નહીં." [૩૭]

---

૩૭ પદચ્છેદ—**यस्याः स्ववीक्षणकृते**-જેની દૃષ્ટિ પોતા ઉપર પડે એટલા માટે. **अन्यसुराणां प्रयासः**-બીજા દેવો પ્રયાસ કરી રહ્યા છે **श्रीः**-તે લક્ષ્મીજીએ. **वक्षसि पदं किल लब्ध्वा अपि**-આપના વક્ષઃસ્થળમાં ચોક્કસ આગવું સ્થાન મેળવ્યું છે તો પણ **तुलस्या सह**-તુલસીની સાથે. **भृत्यजुष्टं**-ભક્ત લોકોએ સેવેલી. **यस्य पदांबुजयोः रजः**-જેના ચરણ કમળની રજને **चकमे**-ઇચ્છે છે. **तद्वत्**-તે લક્ષ્મીજીની માફક **वयं**-અમે પણ. **तव पादरजः प्रपन्नाः**-તમારા ચરણ કમળની રજને પામ્યા છીએ. **અમને** પણ તે રજ મળી છે.

૩૭ વિવેચન—

ભગવદ્ ચરણની રજના ભાગદાર—તુલસી, લક્ષ્મી અને અનેક અનન્ય ભક્તો. 'તે સાથે અમારો ભાગ પણ સ્વિકારો,' એમ ગોપીઓ શ્રીકૃષ્ણને પ્રાર્થના કરે છે.

સમુદ્ર મથન વખતે લક્ષ્મી, સમુદ્રમાંથી નીકળ્યાં; ત્યારે અનેક દેવો તેમને પ્રાપ્ત કરવા, ફાંફાં મારવા લાગ્યા. દરેક દેવમાં લક્ષ્મીજીને કાંઈ કાંઈ દોષ જણાયો. દોષરહિત માત્ર વિષ્ણુ દેખાયા. તેથી લક્ષ્મીજીએ વિષ્ણુને વરમાળા પહેરાવી. તે પછી પણ જ્યાં જ્યાં વિષ્ણુના અવતાર થયા, ત્યાં ત્યાં લક્ષ્મીજી અવતાર લઇને સાથે રહ્યાં.

પતિના ચરણની રજ—સામાન્ય સ્ત્રીઓ પતિ સાથે રહીને પતિસુખ ભોગવે; પણ પતિના ચરણની રજ લે નહીં. સામાન્ય સ્ત્રીઓને એવો ભાવ આવેજ નહીં. પતિમાં દૈવીભાવ અગર ભક્તિભાવ જાગૃત થાય, ત્યારેજ સ્ત્રીના જીવનમાં સ્ત્રીત્વ પ્રગટે-ઉત્કૃષ્ટ જીવનની સુગંધી ફેલાય. આ લાભ લક્ષ્મી, પાર્વતી, ગાર્ગી, દ્રૌપદી, સીતા, દમયંતી વિગેરે અનેક સ્ત્રી રત્નોએ, આ દેશમાં લીધો છે. ગાંડી બ્હેનો બાવા, સાધુ અગર ગુરૂના ચરણની રજ રાજી થઇને લે, અને શાસ્ત્રોએ અને રાજસત્તાએ સાક્ષાત્ નારાયણ રૂપે સ્વિકારેલા પતિની ચરણરજ લેતાં શરમાય.

બ્હેનો! પત્થર અગર ધાતુની મૂર્તિમાં—જડમાં—દેવત્વ સ્થાપીને, તેને પૂજો છો અને તેના ચરણની રજ લ્યો છો; ગમે એવા બાવા, સાધુ અગર ગુરૂ—જે પરપુરૂષ ગણાય—તેમાં દેવત્વ સ્થાપીને, તેમને તમે પૂજો છો, અને તેમના ચરણની રજ પણ તમે લ્યો છો; ત્યારે આ તો જેમને તમારાં પૂજ્ય માતાપિતાએ પૂજીને, તેમનાં ચરણ ધોઇને, અગ્નિ, બ્રાહ્મણ અને સજ્જનોની સમક્ષ, વેદોના મંત્રો બોલીને, તેમાં દેવત્વ સ્થાપીને, તમને સોંપ્યાં છે; તેમના ચરણની રજ લેતાં, તમને કેમ સંકોચ થાય છે? 'પતિ તમારો સાચો દેવ છે, અને તેમની સેવા અનન્ય ભાવથી તમે કરજો,' એમ પણ તમને સૌના સમક્ષ ત્યાં કહ્યું છે. સપ્તપદીમાં તમોએ પોતે પણ, તે વાત ત્યાંજ કબુલ રાખી છે; છતાં પતિની ચરણરજ લેતાં તમે જો શરમાતા હો, તો મારે તમોને એમ કહેવુંજ પડે કે—**તમે જે છો, તે તમારામાં વિકાસ પામ્યું નથી.** તમને વાસ્તવ ધર્મનું ભાન નથી—તમારૂં સ્ત્રીત્વ શુષ્ક છે. પતિના પ્યારમાં અને સદા પતિની સાથે રહેવાથી, તમારો સાચો ધર્મ સરી પડયો છે. વાસીદે સાંબેલું ચાલ્યું ગયું છે.

જાલંધરની સતી સ્ત્રી વૃંદા, શ્રીકૃષ્ણના ચરણની સેવા માટે, તુલસી બન્યાં છે. તેમ અમે પણ સતીઓ છઇએ, અને આપના ચરણને ચાહીએ છઇએ.

ચરણરજની સેવા એટલે સંપૂર્ણ દાસભાવ. પુષ્પાદિમાંથી જેમ સુગંધ વહ્યા કરે છે, તેમ સત્પુરૂષોમાંથી ઓજસ્—પ્રભા—શક્તિ—વહ્યા કરે છે. મુખ્યત્વે કરીને આંખ, હાથ અને પગ એમ ત્રણ દ્વારે થઇને, પ્રભા વિશેષ પ્રમાણમાં વહે છે. તે ત્રણેમાં ચરણનો સ્પર્શ, સંપૂર્ણ દિનતા સૂચવે છે. તેટલા માટેજ અનેક ભક્તો, શ્રીહરિના ચરણના દાસ થવા મથતા, અને હજી મથે છે.

ફારસ—આજકાલ ચરણરજની સેવા અગર ચરણસ્પર્શ, ફારસ જેવા થઇ પડયાં છે. 'હવે પાપને પંથે નહીં ચાલુ' એવો નિશ્ચય કરીને ચરણસ્પર્શ કરવો જોઇએ. આવા નિશ્ચય

વિનાંનો ચરણસ્પર્શ ફારસ જેવો છે. સંતોના અગર ગુરૂના ચરણની રજ લે, અને દૂર જઇને, તેમની નિંદા કરે; તે પણ ચરણરજનું ફારસ છે. આજકાલ આવું ફારસ ઘણે ઠેકાણે થાય છે.

દૃષ્ટાંત—એક મોટા સ્વામી પૂનામાં પધારતા, ત્યારે અનેક મનુષ્યો સવારમાં સ્વામીજીના ચરણ ધોઇને ચરણોદક લેતા, અને પોતાને કૃતકૃત્ય માનતા. આ વહીવટ સવારના ચારથી બપોરના બાર વાગતા સુધી ચાલતો, અને જ્યાં સ્વામીજી બેઠા હોય, ત્યાંથી એક નાનકડી નદી નીકળી હોય, તેવો દેખાવ થતો હતો. આ ગડબડાટથી સ્વામીજીએ કંટાળીને, એક ગોવાઈ પાકી કેરી મંગાવી. રાતના બાર વાગ્યા પછી, આ કેરી મજબૂત પાટાથી પગે બાંધી દીધી. ઉપર ગોળનું પાણી છાંટયું. સવાર પડતાં જે કોઇ ચરણોદક લેવા આવ્યા, તેમને સ્વામીજીએ કહ્યું કે-'મને અડશો નહીં, નહીંતો તમને આવો રોગ થશે.'

હરિજન—'ત્યારે-બાપજી ! કાંઈ દવા કરોને. કહો તો વૈદ્યને તેડી લાવું.'

સ્વામીજી—"હમણાંજ મોટા વૈદ્ય જોઇ ગયા. તે કહેતા હતા કે-રોગ અસાધ્ય છે, તો પણ જો કોઈ આ ગુંબડાના પરૂને ચુસી લે, તો તમે બચો, અને ચુસનાર મરી જાય.'

આ શબ્દો સાંભળીને, સ્વામીજીને છેટેથી પગે લાગીને, સૌ ચાલવા લાગ્યા. કોઇએ સ્વામીજીને બદલે મરવાની હિંમત કરી નહીં. ધનવાનોએ સ્વામીજીની પાછળ ભંડારો વિગેરે ધર્માદો કરવાનો વિચાર કર્યો; પણ હવે પછી તે ચેપી રોગને પડછાયે પણ ન આવવું, એમ નિશ્ચય કર્યો. લગભગ બાર વાગતાં ગણેશ નામનો એક મરાઠો આવ્યો. સ્વામીજીએ તેને તમામ વાતથી વાકેફ કર્યો. સ્વામીજીનું અસહ્ય દુઃખ જોઇને, ગણેશ સ્વામીજીને બદલે મરવા તૈયાર થયો.

ગણેશ—મહારાજ, ગુંબડાનું મુખ મને બતાવો, એટલે હું ત્યાંથી પરૂને ચુસી લઉં.

સ્વામીજી—વાત બરાબર સમજ્યો છો? પરૂ ચુસી લેતાં તારે મરવું પડશે. શું તું મારે માટે મરવા તૈયાર છો ?

ગણેશ—હાજી. હું આપને માટે મરવા તૈયાર છઉં.

સ્વામીજી—તું તારાં સ્ત્રી પુત્રાદિકને પુછીઆવ. આ તો જીંદગીનાં સાટાં છે.

ગણેશ—હું સ્ત્રીપુત્રાદિકનો માલીક છઉં. હું સ્વતંત્ર છઉં. પુરૂષ થઇને આવી બાબતમાં તેમની સલાહ લેવા જાય, તે આવી તક ખોઇ નાંખે. માટે સુખેથી મને આજ્ઞા કરો, અને ગુંબડાનું મુખ બતાવો.

ગણેશનો દૃઢ નિશ્ચય જોઇને, સ્વામીજીએ ગુંબડાને ચપ્પુની અણી મારી. અણી વાગતાં કેરીનો રસ બહાર આવ્યો, અને ગણેશ ચુસવા લાગ્યો. ગણેશને રસ મીઠો લાગ્યો, અને સ્વામીજીને ગણેશ મીઠો લાગ્યો-અધિકારી-લાગ્યો. તે દિવસે સ્વામીજીએ આજ્ઞા કરી કે-'શ્રદ્ધા વિના લીધેલું ચરણોદક ફળ આપશે નહીં-તેથી ગણેશ સિવાય કોઇએ અહીં આવવું નહીં, અને ચરણોદકની ચાહના રાખવી નહીં.'

ઠગબાજી—વેપારરોજગાર અને વ્યવહારમાં ભલે ઠગબાજી કરો; પણ સંતોની સાથે, સદ્દગુરૂની સાથે અને શ્રીઠાકોરજીની સાથે કામ કરો, ત્યારે ઠગબાજીને દૂર રાખજો. કોઇની ચરણરજ લઇએ નહીં, અને લઇએ, તો પતિવ્રતા સ્ત્રી જેમ પતિને વફાદાર રહે છે, તેમ જેમની ચરણરજ લઇએ, તેમને આપણે વફાદાર રહેવું જોઇએ.

હજી ગોપીઓની પ્રાર્થના ચાલે છે—

तन्नः प्रसीद वृजिनार्दन तेऽङ्घ्रिमूलं, प्राप्ता विसृज्य वसतीस्त्वदुपासनाशाः ॥
त्वत्सुन्दरस्मितनिरीक्षणतीव्रकाम-तप्तात्मनां पुरुषभूषण देहि दास्यम् ॥३८॥

અર્થ—"તેથી હે દુઃખોને હરનારા! અમે કે જેઓને તમારી સેવાની તૃષ્ણા છે. તે અમો (યોગીઓની માફક) ઘરબાર તજીને, આપનાં ચરણકમળમાં આવેલી છઇએ, તેમના ઉપર આપ પ્રસન્ન થાઓ. હે પુરૂષોમાં રત્નરૂપ! તમારા સુંદર મંદહાસ્ય સહિત જોવાને લીધે, ઉત્પન્ન થએલા તીવ્ર કામદેવથી તપી ગએલી એવી જે અમે, તેમને આપ દાસીપણું આપો." (૩૮).

૩૮ વિવેચન—

વૃજિનાર્દન!—હે દુઃખનો નાશ કરનાર! જેમ કોઇ જે. પી; જેમ કોઈ બેરોનેટ; એમ આ પ્રભુ વૃજિનાર્દન-દુઃખનો નાશ કરનાર. હાર્યાના હરિ. જ્યારે ક્યાંઈ નજર ન પડે, ત્યારે 'હે હરિ!' 'કદિ અમારાં પ્રારબ્ધ વાંકાં હોય, તો પ્રારબ્ધને પણ ઉથલાવી નાંખીને, આપ પ્રસન્ન થાઓ' એ ભાવ છે.

રાગ-ટોડી તાલ ૩.

હરિ! તુમ ભક્તનકે હિતકાર,
ભક્તનકે હિતકાર-હરિ! તુમ ભક્તનકે હિતકાર!
ભવસાગર જલ દુસ્તર ભારી, લીજે મુઝે ઉગાર—હરિ૦ ટેક.
ગજ અરૂ ગ્રાહ લડે જબ જલમેં, ગજને પાઇ હાર;
મનમેં સુમરણ કિયા તુમ્હારા, પહૂંચે ગરૂડ સવાર—હરિ૦
તુમરે દર્શન કારણ ધ્રુવને, તપ કીનો મન ધાર;
અચલ રાજ્ય નિસકો પ્રભુ દીના, દે અપના દીદાર—હરિ૦
પ્રીત દેખ પ્રલ્હાદ ભક્તકી. નિકલે થંભ વિદાર;
હિરણ્યકશપકો પકડ કેશસે, પલમેં દીના માર—હરિ૦
દ્રુપદસુતાકી લાજ સભામેં, રાખી ચીર વધાર;
બ્રહ્માનંદ શરણમેં તેરી, મેરી સુનો પુકાર—હરિ૦

સગવડે હરિ ભજે, તેની અરજ હરિ સગવડે સાંભળે; ગમે એવી અગવડ હોય, તો પણ જે હરિ ભજે, તેની અરજ શ્રીહરિ તુરત સાંભળે-વિના વિલંબે સાંભળે.

---

૩૮ પદચ્છેદ—**तत्**-તેથી-**हे वृजिनार्दन**-હે દુઃખોને દળી નાંખનાર-દુઃખોને મટાડનાર. **तव उपासने आशाः यासां ताः इति वयं**-અમે કે જેઓને તમારી સેવાની તૃષ્ણા છે તેઓ **वसतीः विसृज्य**-ઘરબાર તજીને. **ते अंघ्रिमूलं प्राप्ताः**-આપના ચરણ કમળમાં આવેલી છઇએ. **नः प्रसीद**-તેમના ઉપર આપ પ્રસન્ન થાઓ. **हे पुरुषभूषण**!-હે પુરૂષોમાં રત્નરૂપ. **त्वत्-तव सुंदरं स्मितेन सह निरीक्षणं** (જોવું) **तेन तीव्रः कामः तेन तप्ताः आत्मानः यासां ताः, तासां-त्वत्सुंदरस्मितनिरीक्षणतीव्रकामतप्तात्मनां**-તમારા સુંદર મંદ હાસ્યસહિત જોવાને લીધે થએલા તીવ્ર કામદેવથી તપી ગએલી એવી જે અમો તેમને **दास्यं देहि**-દાસીપણું આપો.

ગોપીઓ કોણ ?—**'वसतीः विसृज्य** ઘરબાર તજીને. **'ते अंघ्रिमूलं प्राप्ताः**-આપના ચરણ કમળમાં આવીને રહેલી એવી અમે.' વળી **'तव उपासने आशा यासां ताः त्वदुपासनाशाः**-આપની સેવાની જેમને તૃષ્ણા છે, તે અમે.'

ગોપીઓની કથા સાંભળીને કાંઇક ગોપીઓ જેવા વૈરાગી બનો. ગોપીઓ જેવા સાચા ભગવદ્ ભક્ત બનો. ગોપીઓની માફક-**' જગત્ મિથ્યા અને બ્રહ્મ સત્ય'**-વાક્યનો કાંઇક અનુભવ કરો.

ગોપીઓ કેવી ?—**त्वत् सुंदरस्मितनिरीक्षणं तेन उत्पन्नः तीव्रकामः तेन तप्ताः आत्मानः यासां ताः**-આપનું સુંદર હાસ્ય અને ટહેરાઈને સામે જોઇ રહેવું, તે એથી ઉત્પન્ન થએલો તીવ્રકામ, તે કામથી જેમનાં ચિત્ત તપી ગયાં છે એવી અમે. [કામ શબ્દ સાંભળીને ભડકશો નહીં. આગળ સૂચના આપી છે.] સ્ત્રી પુત્રાદિકને જોઇને પ્રસન્ન થયાં હશે. આપ સ્ત્રી હશો, તો પતિ પુત્રાદિકને જોઇને, પ્રસન્ન થયા હશો; પણ પ્યારા પ્રભુની રઢીયાળી છબી અગર મૂર્તિ જોઇને, ક્યારે પ્રસન્ન થયા ? તેની નોંધ કદી રાખો છો? કોલસાનું અને દિવાસળીનું નામું રાખતા હશો, પણ જે નોંધવા જેવું છે, તે ભૂલી જાઓ છો.

પદ.

એવો અપરાધી કોણ છેરે-જેને ભજન ન ભાવે,
ભક્તિ મૂકીને મુરખ ભાર ભરે છે, (૨)
ગદ્ધા ઉપર ગુણ છેરે—(૨)—જેને૦ એવો૦
આવા હરિ જોઈ જેનાં હૈયડાં ન હરખ્યાં, (૨)
તેના લોચનમાં રાઈ લુણ છેરે—જેને૦ એવો૦
મારૂં મારૂં કરતો ને મમતામાં મરતો,
મરવું તે નિરધાર છેરે—જેને૦ એવો૦
પ્રીતમ પ્રભુજીનું ભજન કરી લ્યો,
મિથ્યા સુખની લ્હેર છેરે—જેને૦ એવો૦

देहि दास्यं—આપનું દાસપણું અમને આપોજ. આપની નોકરીમાં અમને રાખો જ. ધંધારોજગારમાં પાંચ પચીસ માટે નોકર થાય છે, તે ભાવ આ નથી. મારૂં જે કાંઇ છે તે તમારૂં છે, એ ભાવ આ છે.

સોરઠો—માયા વશ જિમિ જીવ, રહહિ સદા સંતત મગન;
તિમિ લાગહું મોહિ પ્રિય, કરૂણાકર સુંદર સુખદ-સીયાવર૦
ચોપાઈ—અસ અભિમાન જાય નહીં ભોરે, મેં સેવક રઘુપતિ પતિ મોરે;
રામભક્તિ તજ ચહ કલ્યાના, સો નર અધમ શૃગાલ સમાના.

(મોક્ષવાણી પાનુ ૩૨ A).

કોણ આ કહે છે ? કાંઇ યાદ આવે છે ? આ વચનો સુતીક્ષણનાં છે.

ગોપીઓ કહે છે કે—

પદ.

નંદલાલા ! અમે તો તારાં દાસડીયાં,
વ્રજલાલા ! અમે તો તારાં દાસડીયાં;
હરિ હરિ દાસડીયાં—પૂરો આસડીયાં—નંદલાલા૦

જે મુખે નામ નહીં પ્રભુ તારૂં, તે મુખ ઉપર પડે ખાસડીયાં—નંદલાલા૦
રટણ કરતાં વિતે દિનરજનિ, દિન દિન કરતાં માસડીયાં—નંદલાલા૦
નામ ભૂલાવે ભેળાં થઇ નૂગરાં, તો અમને પડે ત્રાસડીયાં—નંદલાલા૦
પ્રેમને વશ થઈ બોલો પાતળીયા, પ્રેમને વશ રમો રાસડીયાં—નંદલાલા૦
નવધામાં લાગી પૂરણ લગની, આઠે પહોર અભ્યાસડીયાં—નંદલાલા૦
જનમોજનમ ઋષિરાજના જીવન, વૈષ્ણવમાં દેજો વાસડીયાં—નંદલાલા૦

હવે ગોપીઓ કહે છે કે–'તમારૂં મુખડું એવું સુંદર છે કે અમે તમારી દાસીઓ થઇને રહીએ—

वीक्ष्यालकावृतमुखं तव कुण्डलश्री–गण्डस्थलाधरसुधं हसितावलोकम् ॥
दत्ताभयं च भुजदण्डयुगं विलोक्य, वक्षः श्रियैकरमणं च भवाम दास्यः ॥३९॥

અર્થ—કેશથી વિંટાએલું, ગંડસ્થળમાં કુંડળની શોભાવાળું [એટલે કુંડળના ચળકાટથી જેના ગાલ શોભી રહ્યા છે એવું.] અધરમાં સુધાથી ભરેલું, એવું આપનું મુખારવિંદ જોઈને, હાસ્યયુક્ત આપના અવલોકન જોઇને, અને અભય આપનારા આપના બે ભુજદંડને જોઇને, અને લક્ષ્મીજીના રમણ કરવાના સ્થાન રૂપ, આપના વક્ષઃસ્થળને જોઇને, અમે આપની દાસી થવા ઇચ્છીએ છઇએ." [૩૯]

૨૯ વિવેચન—

શ્રીકૃષ્ણનું રૂપ જોઇને ગોપીઓ ઘેલી થઈ ગઈ. એક ગોપી ગાય છે—

પદ.

રેખતા તાલ દાદરા.

અયે કૃષ્ણ તેરે નામપે, કુર્બાન હો રહી;
સુરતકો તેરી દેખ, પરેશાન હો રહી— અયે૦ ટેક.
સિરપર વો મોરકી મુગટ, કાનોમેં હૈં કુંડલ;
વો અધર બંસરીકી મધુર, ટહરે હો રહી— અયે૦
ફુલોકી માલ હૈ ગલેમેં, તિલક ભાલ હૈ;
મુખચંદ મંદહાસસેં, બેજાન હો રહી— અયે૦

---

૩૯ પદચ્છેદ—**अलकैः आवृतं [मुखं वीक्ष्य]**–કેશથી વિંટાએલું [મુખ જોઇને] **कुंडलयोः श्रीः ययोः ते इति गंडस्थले यस्मिन् तत् इति मुखं वीक्ष्य**–ગંડસ્થળમાં કુંડળની શોભા વાળું, **अधरे सुधा यस्मिन् तत्**–અને અધરમાં અમૃતથી ભરેલું [એવું આપનું મુખ જોઇને.] **हसितेन युक्तः अवलोकः यस्मिन् तत् इति मुखं वीक्ष्य**–હાસ્યથી યુક્ત એવા આપના મુખને જોઇને. **च**–અને **दत्तं अभयं येन तत् इति भुजदंडयोः युगं तत् विलोक्य**–અભય આપનારા આપના બે હાથને જોઇને. **च**–અને **श्रियः एकं रमणं इति वक्षः**–લક્ષ્મીજીના રમણ કરવાના આગવા સ્થાનરૂપ વક્ષઃસ્થળને જોઇએ. **वयं दास्यः भवाम**–અમે તમારી દાસીઓ થવા ઇચ્છીએ છઇએ.

નહીં ખાનપાનકી સુધી, ન લોકલાજ હૈ;
તેરે દિદાર કે લિયે, હૈરાન હો રહી— અયે૦
ન ભૂલિયે મુઝે, દીનનકે નાથ તુમ સુને;
બ્રહ્માનંદ તેરે દરકી, મૈં દરબાન હો રહિ— અયે૦

શ્રીકૃષ્ણનું રૂપ જોઇને માત્ર સ્ત્રીઓજ નહીં, પણ પુરૂષો પણ ઘેલા બન્યા. રામના રૂપમાં પણ આવું કાંઇક હતું: વિશ્વામિત્ર જેવા વૈરાગી પણ—

ચોપાઈ—પુનિ ચરણન મેલે સુત ચારી, રામ દેખી મુનિ વિરતિ વિસારી!

જનક વિદેહી પણ—

ચોપાઇ—મુરતિ મધુર મનોહર દેખી, ભયઉં વિદેહ **વિદેહ** વિશેખી.

શ્રીકૃષ્ણનું મુખડું જોઇને મીરાં પણ લલચાણી. મીરાંને તીવ્ર વૈરાગ્ય પ્રગટ્યો—

પદ.

મુખડાની માયા લાગી રે–મોહન તારા. ટેક૦
મુખડું મેં જોયું તારૂં, જુગ સરવે થયું ખારૂં; (૨)
મન મારૂં રહ્યું ન્યારૂં રે— મોહન તારા૦
સંસારીનું સુખ એવું, ઝાંઝવાના નીર જેવું; (૨)
તેને તુચ્છ કરી ફરીએરે— મોહન તારા૦
સંસારીનું સુખ કાચું, પરણીને રંડાવું પાછું; (૨)
તેને ઘેર શીદ જઇએરે— મોહન તારા૦
પરણું તો પ્રીતમ પ્યારો—હાં—હાં—થવા દ્યો—
પરણું તો પ્રીતમ પ્યારો, અખંડ સૌભાગ્ય મારો; (૨)
રાંડવાનો ભય ભાંગ્યોરે— મોહન તારા૦
બાઇ મીરાં બલિહારી, આશા મુને એક તારી; (૨)
હવે હું તો બડ ભાગીરે— મોહન તારા૦

'**भवामः दास्यः**—'અમે તમારી દાસી થઈએ' દાસત્વની બાબતમાં દયારામભાઈ કહે છે કે—

રાગ-કવિત.

જો મુખસોં બાંસુરી બજાઈ રાસમંડલમેં, જો મુખ અધરામૃત
સર્વસ્વ ગોપી કેરો હે;
જો મુખ ગુલબાત કરો રાધા પ્યારીસંગ, જો મુખ રસ પાન
રસિકનકે ઘનેરો હો;
જો મુખમેં વિશ્વરૂપ માતાકું દિખાયો નાથ! જો મુખ વરદાન
દીને સતત આપ ચેરો હે;
સો મુખારવિંદસોં શ્રીકૃષ્ણચંદ્ર એક બેર, કરૂણા કરી કહીએ
પ્રભો! 'દાસ દયો મેરો હે.'

अद्वैतवीथिपथिकैरुपास्या, वेदांतसिंहासनलब्धदीक्षा ।
हठेन केनापि वयं शठेन, दासीकृता गोपवधूविटेन ॥

[મધુસૂદનસરસ્વતી]

અર્થ—અમે કે જેઓ અદ્વૈત માર્ગના ઉપાસક છીએ, અને અમે કે જેઓએ વેદાંતના સિંહાસનની દિક્ષા લીધી છે, તોપણ કોઈ એક ગોપ વધૂને પ્રિય એવા શઠ (જણાતા) પુરૂષથી, અમને બળાત્કારે દાસ બનાવી દેવામાં આવ્યા છે. એટલે અમે અદ્વૈતના ઉપાસક છીએ, તોપણ અમારે શ્રીકૃષ્ણના દાસ બનીને, દ્વૈતભાવનું અવલંબન રાખવું પડે છે.

દાસભાવ એજ નિર્મળ ભક્તિ. ભક્તોને મોક્ષની ઇચ્છા પણ હોતી નથી.

दत्तं अभयं येन तत् इति भुजदंडयोः युगं तत् विलोक्य—અભય આપનારા આપના બે હાથને જોઇને. સુંદરતાના વખાણમાં 'અભય' શબ્દની શી જરૂર ?–આપને શરણે આવનારના લૌકિક ભય માટે, એટલુંજ નહીં, પણ દેવ અને દાનવોથી થતા ભયનો. પણ નાશ થાય. ખીલો લોઢાનો, પણ તે વહાણમાં જડાઈ ગયો, માટે જળમાં તરે. લાખ ત્રણ પાઇની, પણ સોના સાથે મળી, માટે તેજુરીમાંજ રહે; જાતે વાઘરણ, પણ રાજાને પરણી, તે જનાનામાંજ રહે. બ્રાહ્મણના ક્રોધથી કોઇ બચે નહી, પણ આપના શરણમાં રહેલો અમરીશ, દુર્વાસાથી બચ્યો. ભયમાં આવેલા ચંદ્રહાસને આપેજ નિર્ભય કર્યો. જે ગુમાસ્તો નિર્મળભાવથી શેઠને ભજે, તે અભય થાય. જે સ્ત્રી નિર્મળભાવથી પતિને ભજે, તે સતી કહેવાય; ત્યારે અમે કે જે આપની દાસીઓ છીએ, અને આપને નિર્મળ ભાવથી ભજીએ છીએ, તે કેમ અભય નહીં થઇએ? તાત્પર્ય–લૌકિક દોષો બતાવીને, આપ અમને ડરાવો છો, પણ અમે કે જે તમારાં છીએ, તેમને કોઈ પણ પ્રકારનો ભય હોયજ નહીં.

હવે ગોપીઓ કહે છે કે–'શું આપ કામણગારા નથી? શું આપ અમને ભૂલ ખવરાવતા નથી ?—

का स्त्र्यङ्ग ते कलपदायतमूर्छितेन, संमोहितार्यचरितान्न चलेत्रिलोक्याम् ॥
त्रैलोक्यसौभगमिदं च निरीक्ष्य रूपं, यद्गोद्विजद्रुममृगाः पुलकान्यबिभ्रन् ॥४०॥

અર્થ—"હે શ્રીકૃષ્ણ! આપે ઉપર વ્યભિચારની નિંદા કરી, પણ ત્રૈલોક્યમાં તમારા મધુર પદવાળા, અને લાંબા આલાપ વાળા વેણુગીતથી, અને ત્રૈલોકયમાં સર્વોત્તમ સુંદરતાવાળું આ તમારૂ રૂપ જોવાથી. મોહ પામેલી કઈ સ્ત્રી, પોતાના સ્વધર્મથી–પતિવ્રતાના ધર્મથી–ભ્રષ્ટ ન થાય! તે ગીત સાંભળવાથી અને જે રૂપ જોવાથી, ગાયો, પક્ષીઓ, વૃક્ષો અને મૃગોનાં પણ રૂંવાડાં ઉભાં થયાં–તેઓ પણ વિહ્વળ થયાં." (૪૦)

---

૪૦ પદચ્છેદ—**हे अंग**!–હે વ્હાલા! **त्रैलोक्याम्**–આ ત્રૈલોક્યમાં. **ते–तव**–તમારો **कलानि** (મધુર) **पदानि यस्मिन् तत् कलपदं** (મધુરગીત) **तेन सह आयतं**–(દીર્ઘ–લાંબા) **यत् मूर्छितं** (આલાપ) **तेन–कलपदायतमूर्छितेन**–સુંદર પદવાળા અને લાંબા આલાપવાળા મધુર ગીતથી. (મોહ પામેલી કઈ સ્ત્રી). **त्रैलोक्ये सौभगं तत इदं रूपं निरीक्ष्य**–ત્રણલોકમાં સર્વોત્તમ સુંદરતાવાળું આ તમારૂં રૂપ જોઇને. **संमोहिता इति का स्त्री**–મોહ પામેલી એવી કઇ સ્ત્રી. **आर्यचरितात्**–પોતાના ધર્મથી. **न चलेत्**–ચલાયમાન ન થાય? **यत्**–જે ગીત સાંભળીને અને જે રૂપ જોઇને. **गोद्विजद्रुममृगाः पुलकानि अबिभ्रन्**–ગાયો, પક્ષીઓ, વૃક્ષો અને મૃગોનાં પણ રૂવાંડાં ઉભાં થઇ જાય છે.

૪૦ વિવેચન—

आर्यचरितात् न चलेत्—પોતાના પતિવ્રતાના ધર્મથી ચલાયમાન ન થાય? તીવ્ર વૈરાગવાળી ભક્તિ પ્રગટયા પછી, લૌકિક પતિની સેવામાં ખાંચકો આવે. લૌકિક વ્યવહારમાંથી રસ ઉડી જાય. પતિવ્રતાના ધર્મમાં પ્રવીણ રહેવા રાણાએ મીરાંને આગ્રહ કર્યો, અનેક પ્રકારના લૌકિક સુખની લાલચો બતાવી, ત્યારે મીરાંએ કહ્યું કે—

પદ૦

હુંતો પરણી મારા પ્રીતમની સંગાત, બીજાને પ્રીતમ નહીંરે કરૂં રે—
—હુંતો પરણી ટેક૦ (૩)

ઘઉંરે ચોખલીયા રાણા ! નથી મારે જમવારે; (૨)
ટુકડા માગીને અમે ખઈશું-રાણાજી અમે ટુકડા માગીને હવે ખઈશું—બીજાને૦
મોતી કેરી માળા રાણા ! નથી મારે પહેરવીરે; (૨)
તુલસીની માળા પહેરી ફરશું-રાણાજી ! અમે તુલસીની માળા પહેરી ફરશું—
બીજાને૦ હું તો પરણી૦
હીરના ચીર રાણા ! નથી મારે પહેરવારે; (૨)
ધોળાં પહેરીને હવે ફરશું, રાણાજી ! અમે ધોળાં પહેરીને હવે ફરશું—બીજાને૦ હું તો૦
બાઈ મીરાં કહે પ્રભુ, ગીરધરના ગુણ વ્હાલા ! (૨)
હરિને ભજીને થઇશું ન્યાલ, રાણાજી અમે હરિને ભજીને થઇશું ન્યાલ—બીજાને૦ હું તો૦

જેમ રાખમાં ઢંકાયેલો અગ્નિ ઓળખાય નહીં; તેમ મીરાના લૌકિક સંબંધમાં ઢંકાએલો તીવ્ર વૈરાગ, રાણાથી ઓળખાયો નહીં. મીરાનું વર્તન રાણાને ઢોંગી જેવું લાગ્યું. રાણાએ મીરાંને ત્રાસ દેવા માંડયો.

રાણાજીના ત્રાસથી મીરાંબાઇએ ગભરાઇને તુલસીદાસને પત્ર લખ્યો. મીરાંનો પત્ર અને મીરાંને તુલસીદાસે શું જવાબ આપ્યો, તે ભાવથી સાંભળો—

મીરાંનો પત્ર—

" શ્રી તુલસી સુખ નિધાન ! દુઃખહરન ગુંસાઇ !
બારહિ બાર પ્રણામ કરૂં, અબ હરો શોક સમુદાઇ.
ઘરકે સ્વજન હમારે જે તે, સબન ઉપાધિ બઢાઈ;
સાધુ સંગ અરૂ ભજન કરત, મોહિ દેત કલેસ મહાઇ.
બાલપનેતે મીરાં કીન્હીં, ગિરધરલાલ મિતાઈ;
સો તો અબ છૂટત નહિં, ક્યોં લગિ લગન બરિયાઇ.
મેરે તાત પિતા કે સમ હો, હરિભક્તન સુખદાઇ;
હમકો કહા ઉચિત કરિઓ, ઐસો લિખિયો સમુઝાઇ. "

તેના જવાબમાં તુલસીદાસજી લખે છે—

' જાકે પ્રિય ન રામ વૈદેહી,
તજીએ તાહી કોટિ વૈરી સમ, **યદપિ પરમ સનેહી.** '

[હે મિરાં ! તમારાં સંબંધિઓ તમારી સાથે વૈરભાવ કરે છે, પણ જો તેઓ તમારી સાથે અત્યંત સ્નેહ કરતા હોય, તો પણ જો તેઓને સીતારામ વ્હાલા ન હોય, તો તમે તેમનો અવસ્ય ત્યાગ કરજો.]

(અપૂર્ણ)

રૂ૦ નં૦ ૧૩૭

श्रीसद्गुरवे नमः।

શ્રી મોક્ષપત્રિકા.

શ્રીમદ્ ભાગવત

દશમસ્કંધ પૂર્વાર્ધ–રાસલીલા.

તંત્રી અને પ્રકાશકઃ—રામશંકર મોનજી ભટ, ઠે. મોક્ષમંદિર–અમદાવાદ.

પુસ્તક ૧૦ મું.] માગશર માસ, ૧૯૮૬. [અંક ૧૧ મો.

માગશર માસ—'માસોમાં માગશર મારૂં સ્વરૂપ છે,' એમ ગીતામાં ગોવિંદ બોલ્યા છે, માટે આ માસમાં બને તેટલું ઇશ્વરમય જીવન કરજો. ઇશ્વરમય જીવન કરવા માટે, શ્રીમદ્ ભાગવતનું પારાયણ અગર ગીતાનું પારાયણ, **નિયમો ધારણ કરીને** સાંભળજો. નિયમ વિના કામ કરશો, તો રૂપૈયામાંથી ચાર પાઇ જેટલોજ નફો મળશે.

શ્રીપાતંજલયોગદર્શન—શ્રીપાતંજલ યોગદર્શનનો ગ્રન્થ ધીમે ધીમે પૂરો કર્યો. તમામ જુદા જુદા ફરમા એક પુસ્તકમાં બંધાઇને હવે મળી શકશે. તેની કીંમત માત્ર રૂ. ૨–૪–૦ છે. તેના જુદાં જુદાં પ્રકરણો પણ નીચે પ્રમાણે તૈયાર છે-સાધનપાદ ૦–૮–૦. પ્રાણતત્ત્વ ૦–૨–૦. સમાધિપાદ ૦–૧૨–૦. વિભૂતિપાદ ૦–૮–૦. કૈવલ્યપાદ ૦–૪–૦. પોસ્ટેજ ૦–૪–૦ જુદું. જેઓ માત્ર રૂ. ૨)નું સાદું માસીક વાંચે છે; તેમણે આ તકનો લાભ ખોવો નહીં. કારણ કે હવે માત્ર થોડાં પુસ્તકો છે. યોગવિદ્યાની જરૂર જણાય, તો પ્રમાદ કરશો નહીં. યોગવિદ્યાનું વાસ્તવ સ્વરૂપ શું છે, અને તેના વિના આપણી લૌકિક અને પારલૌકિક કેટલી અધોગતિ થઇ છે, તે સમજતા હો, તો પાતંજલ યોગદર્શન અવસ્ય વાંચો. ગીતા, ઉપનિષદ્, પંચદશી, આદિ સદ્ગ્રન્થો, ઘણા દિવસ સાંભળ્યા, પણ હજી જ્ઞાનના ઓડકાર કેમ આવતા નથી? હજી વૈરાગ્યના સ્ફુરણ કેમ સ્ફુરતાં નથી? હજી ભક્તિ કેમ છલકાતી નથી?. એમ કાંઇ અનુભવ થાય, તો યોગશાસ્ત્ર અવસ્ય વાંચો!

લવાજમ—આ અંક અગીયારમો છે. હવે એકજ અંક બાકી છે; માટે ત્વરાથી આવતી સાલનું લવાજમ મોકલતા રહેો; જેથી સત્સંગ ગંગાનો પ્રવાહ ચાલુ રહે. યોગ વેદાંતના સુંદર વધારાની જરૂર હોય, તો રૂ. અઢી મોકલવા; અને સાદા માસીકના રૂ. ૨). સાદા માસીકના ગ્રાહક જુજ છે. વી. પી. કરીએ ત્યારેજ મોકલો, તે હવે ઠીક ન ગણાય. બાર માસના દાતણ કરતાં, બાર માસની હજામતના ખર્ચ કરતાં, લવાજમનો ખર્ચ કમી

છે. ચાપાણીમાં ઘડીવારમાં બે પાંચ રૂપૈયા વાપરી નાંખો છો, માટે તમારા પોતાના પ્રકાશ માટે આળસ કરશો નહીં. કરાંચી, મુંબઇ વિગેરે સ્થળના ગ્રાહકોએ પુંઠાની અંદર જણાવેલે ઠેકાણે લવાજમ ભરી દેવું. એક ગામમાં બે પાંચ ગ્રાહકો હોય, તો તેમણે બનતાં સુધી એક સાથે મ. ઓ. કરવો. પાછલાં પુસ્તકો હજી મળે છે. પછી મળી શકશે નહીં.

ગ્રાહકોને ખાસ લાભ—માગશર વદ અમાસ પહેલાં લવાજમ મોકલી આપનારને પાતંજલ યોગદર્શન ૨-૪-૦ બદલે રૂ. ૨-૦-૦ થી આપવામાં આવશે. પોસ્ટેજ ૦-૪-૦ જુદું. તેઓએ લવાજમ ઉપરાંત યોગના પોસ્ટેજ સાથે ૨-૪-૦ મોકલવા.

દશમસ્કંધ પૂર્વાર્ધ.

અધ્યાય ૨૯ મો ચાલુ.

[ગયા અંકના ૧૦૮૮ મા પાનાથી ચાલુ.]

૪૦મા શ્લોકનું વિવેચન ચાલે છે. મીરાંને તુલસીદાસજીએ શું જવાબ દીધો ? તેની એક કડી ગાઈ હતી. આગળ સાંભળો—

" તજ્યો પિતા પ્રલ્હાદ, બિભીષણ બંધુ-ભરત મહતારી;
બલિ ગુરૂ તજ્યો-કંત વ્રજવનિતા, ભયે સબ મંગલકારી.
નાતો નેહ રામસો મનિયત, સુહૃદ સુસેવ્ય જહૉં લૌં;
અંજન કહા આંખ જો ફૂટે, બહુતક કહૌં કહાં લૌં.
તુલસી સો સબ ભાંતિ પરમહિત, પૂજ્ય પ્રાણસેં પ્યારો;
જાસો હોય સનેહ રામપદ, એહિ મતો હમારો."

સાર—હે મિરાં ! તીવ્ર વૈરાગ પ્રાપ્ત થયા પછી, લૌકિક ધર્મના બંધન તોડવામાં પાપ નથી.

હિરામોતીનો વેપારી, પોતાના કામકાજ માટે, મુળાના વેપારીની કદિ સલાહ લેતો નથી; તેમ ભક્તિના રસ્તામાં મુંઝવણ આવે, ત્યારે માયામાં રચ્યાપચ્યા જીવની સલાહ લેવી નહીં. શુષ્ક વેદાંતીઓની સલાહ પણ લેવી નહીં. ભકતોના ચરિત્રો વાંચવા, અગર ભકતોની સલાહ લેવી.

કામના ઉંડાણમાં હજી કાંઇક છે—**'सर्वे वेदा यत्पदम् आमनन्ति,'** [વેદ] **'वेदैश्च सर्वैरहमेव वेद्यः'** [ગીતા].

વેદનાં અને ગીતાનાં વાકયો કહે છે કે-જે જાણવાનું છે તે ભગવાન્ છે. કામશાસ્ત્ર અને વેદનો આશય એકજ હોય; તો વેદની માફક કામશાસ્ત્ર પણ, પરોક્ષ રીતે લીલાસહિત ભગવદ્સ્વરૂપનુંજ-રસેશ્વર ભગવાનનુંજ-પ્રતિપાદન કરે છે, એમ માનવું જોઇયે. શૃંગારરસના વિદ્વાન્ **વાત્સાયન**નો આશય લોકાર્થ નથી; એમ તે પોતે પણ સ્વગ્રન્થને અંતે જણાવે છે. સાંભળો-**विहितं लोकयात्रार्थं न रागार्थोऽस्य संविधिः अस्य शास्त्रस्य तत्त्वज्ञो भवेत्तव जितेंद्रियः।** અર્થાત્ કામશાસ્ત્રનાં સૂત્રના જ્ઞાનથી જિતેદ્રિય થઇને, રસાત્મક કૃષ્ણમાં [પ્રેમપુંજમાં] તેનો વિનિયોગ કરવાનો છે. ગંધર્વવેદનો આશય પણ, ભાગવત

પ્રતિપાદક છે. ભગવાન્ સિવાય અન્યનું ગાન તે વેદ કરતો નથી. અર્થાત ભરતનાટયશાસ્ત્ર, કામશાસ્ત્ર, સંગીતશાસ્ત્ર અને એવાં બીજાં અનેક શાસ્ત્રોનો યથાર્થ અને પૂર્ણ વિકાસ, ત્યારેજ થએલો કહેવાય, કે જ્યારે શૃંગાર રસરૂપ-પ્રેમપુંજ-શ્રીકૃષ્ણ-ના પ્રાગટયમાં, તે તે શાસ્ત્ર ઉપયોગી થાય. લૌકિક રંગદ્વારા અલૌકિક રંગમાં જીવનને ભીજવવું, તે શાસ્ત્રોની યુક્તિઓ છે. યાદ રાખવું ઘટે છે કે-લોકમાં અનાસક્ત અને પ્રભુમાં પરમાસક્ત એવા ઋષિઓનું તથા કામશાસ્ત્રાદિ લખનારા મહાન્ પંડિતોનું તાત્પર્ય [ભાવ], લૌકિક નજ હોય-અલૌકિકજ હોય-પરમાત્માને પામવા માટેજ હોય. શ્રીવલ્લભકુળમાં શ્રીમદ્ વિઠ્ઠલેશ્વર આચાર્યશ્રી, ભરત આદિ નાટયશાસ્ત્રના સંબંધમાં લખે છે કે-'**लौकिकपुंसि नार्यो वा तदाभासो रसशास्त्रे निरूप्यते तद्दृष्टांतेन भगवद्भाववद्भक्तरीतिभावनार्थं, न तु ऋषीणां लौकिके तात्पर्यं भवतिमर्हति** ॥ અર્થાત-મુનિવરોએ કામસૂત્રાદિ ગ્રંથો લખવામાં જે ભાવ બતાવ્યો છે, તે ભાવ લોકોને વ્યામોહ કરીને, લૌકિકમાં પટકાવવાનો નથી; પરંતુ એવા પ્રેમયુક્ત ભક્તને પ્રભુભજન કેમ કરવું, રસાત્મક પ્રભુનો અનુભવ કેવી રીતે કરવો, તે બતાવવા માટેજ છે.

સીતાજીના હરણ પછી રામ 'હે સિતા! હે સિતા!' કહીને રોવા લાગ્યા, અને સીતાજી 'હે રામ! હે રામ!' એમ બોલીને રોતાં રોતાં સુકાઈ ગયાં. જીવન્મુક્ત ઋષિઓ દુઃખ દેખીને ગભરાતા નથી, ત્યારે શું ઇશ્વરાવતાર આમ કરે! જેને હજારો અને લાખો ભજે, તે ઇશ્વરી-જગદંબા-સીતા-આમ કરે! 'આમાં કાંઇક છે,' એમ સમજીને આસ્તીકોએ તે જાણવા પ્રયત્ન કરવો, પણ તર્કવિતર્કના પૂરમાં તણાવું નહીં.

કેટલીએક પ્રતોમાં **मूर्छितेन** ને બદલે **वेणुगीतं** શબ્દ છે.

જારકર્મ—ગોપીકાઓ સૂચવે છે-'જેમ દિવસના તેજમાં, રાત્રીના અંધારાને આવવાનો હક્ક નથી; તેમ આપને શરણે આવેલા જીવોને, માયાનો મોહ થવો સંભવતો નથી. ભગવદ્ ભક્તોને મોહ થાય, તે આપનામાંજ થાય. તે મોહ સાત્વિક હોય છે. તે પ્રમાણે અમને જે આ મોહ થયો છે, તે નરકમાં લઇ જનારો લૌકિક મોહ નથી. આપે આપના વેણુગીત દ્વારા આ મોહ પ્રગટાવ્યો છે, અને તે અમારા કલ્યાણ માટેજ છે. સ્ત્રીઓ અને મૃગલીઓ સંગીતથી અનાયાસે ખેંચાય છે, તે સંગીત જ્યારે આપનાથી થાય, ત્યારે અમે તો શું, પણ ત્રણ લોકની સ્ત્રીઓ આપના સંગીતમાં લલચાય. સંગીત દ્વારા આપનાં દર્શન થાય. દર્શન થતાં, સ્ત્રીઓ પોતાના લૌકિક ધર્મોનો ત્યાગ કરીને, નદી જેમ સમુદ્રને મળીને પોતાના નામ રૂપ ખોઈ નાંખે; તેમ સ્ત્રીઓ આપને ભેટીને, પોતાનાં નામ રૂપ ખોઇ નાંખે. હે શ્રીકૃષ્ણ! અમારી આ સ્થિતિને 'લોકો નિંદે તો નિંદવા દ્યો, અને તમારે તેને જારકર્મ કહેવું હોય, તો તમે પણ કહો. લૌકિકદષ્ટિથી આર્યચરિત્ર ઉત્તમ છે; પણ તે ત્રિગુણાત્મક છે, ત્રિગુણાતીત નથી. હે પ્રભુ! અમે ત્રિગુણાતીત છઇએ. જેમ અગ્નિને કીડીઓ ચડે નહીં, તેમ ત્રિગુણાતીત જીવોને લૌકિક ધર્મો બાદ કરી શકે નહીં. સન્યાસીઓને સ્નાનસૂતક ન હોય, તેમ અમારે હવે લૌકિક ધર્મો ન હોય."

सौभगं—સૂર્ય દિવસનું સૌભગ, ચંદ્ર રાત્રીનું સૌભગ, પતિ પત્નિનું સૌભગ, રાજા રાજનું સૌભગ, તેમ ઇશ્વર ત્રૈલોકનું સૌભગ. ગોપીકાઓ સૂચવે છે-"આપનું મધુર ગીત અને આપનું સૌંદર્ય જોઇને ગાયો, પક્ષીઓ, વૃક્ષો અને મૃગોનાં રૂંવાડાં ઉભાં થાય છે-તેઓ

વિહ્વળ થઇ જાય છે, ત્યારે અમે કે જે સ્ત્રીઓ છઇએ, અને ઘણા વખતથી તમારા પ્રભુત્વને જાણનારી છઈએ, તે તમારી સાથે અભેદ થવા, કેમ પ્રયત્ન ન કરીએ? અભેદ થવામાં જે આવરણ રૂપ છે–જે તજવા જેવું છે, તે અમે તજી દીધું છે."

હવે ગોપિકાઓ છેલ્લી પ્રાર્થના કરે છે—

व्यक्तं भवान्व्रजभयार्तिहरोऽभिजातो, देवो यथादिपुरुषः सुरलोकगोप्ता ॥
तन्नो निधेहि करपङ्कजमार्तबन्धो, तप्तस्तनेषु च शिरस्सु च किंकरीणाम् ॥४१॥

અર્થ—"જેમ આદિ પુરૂષ નારાયણ દેવોની પીડાને હરે છે, તેમ આપ વ્રજના ભય અને પીડાને હરવા માટેજ જનમ્યા છો; તેથી હે દીનબંધુ! અમે કે જેઓ આપની દાસીઓ છઇએ, તેઓના કામદેવથી તપી ગએલા સ્તનો ઉપર, અને તેઓના મુસ્તકો ઉપર, આપનું હસ્તકમળ ધારણ કરો." [૪૧]

૪૧ વિવેચન—

भवान व्रजभयार्तिहरः अभिजातः—'વ્રજના લોકોના ભય અને દુઃખ હરવા માટેજ આપનો અવતાર થયો છે. તે વાત શું આપ ભૂલી જાઓ છો! તે વાત શું અમારે આપને યાદ દેવી પડે! **आर्तबंधो**! [હે દુઃખીના બેલી] આ સંબોધન ઉપલી વાતને ટેકો આપે છે. ગોપીકાઓ દ્વૈત મટીને અદ્વૈત ભાવે કહે છે કે–અમે કે જેઓ દુઃખી છઇએ, તેમના દુઃખના નિવારણ માટે, આપનો હસ્તકમળ અમારા તપી ગએલા સ્તન ઉપર, અને માથા ઉપર મૂકો. માથા ઉપર હાથ મુકવામાં એવો ભાવ છે કે–સ્તન ઉપર હાથ મુકવાથી, લૌકિક દ્રષ્ટિએ જે દોષ જણાય; તે દોષથી અમે અભય રહીએ.

ચમકયા હશો—'અમારા તપી ગએલા સ્તન ઉપરં હાથ મુકો'. એ શબ્દો સાંભળીને ચમકી ગયા હશો. શ્રીકૃષ્ણને પરબ્રહ્મ રૂપે નહીં–પણ માત્ર પુરૂષરૂપે દેખીએ–ઓળખીએ–ત્યાં સુધી આ બધું વિપરીત જણાય. આ સંસારમાં પતિ અને પત્નિ ભાવ અદ્વૈતભાવની અંતિમ ઉપમા છે. પતિપત્નિનો સંબંધ દ્વૈત ભાવની પેલી તરફની ભૂમિકા છે. પતિ પ્રત્યેના અદ્વૈત ભાવના ઉભરામાં, સ્ત્રી પોતાના પ્યારાનો હાથ, પોતાને હાથે પોતાના સ્તન ઉપર મુકે છે. એટલે સ્ત્રીતત્ત્વ પોતાના લજ્જા રૂપી ધનને તજીને, પુરૂષતત્ત્વમાં લય પામે છે–તાદાત્મ્ય ભાવને પામે છે. જેમ પતિ અને પત્નિ વચ્ચે કોઇ પણ પ્રકારનો દ્વૈતભાવ નથી; તેમ અમારી અને તમારી વચ્ચે–જીવ અને શિવ વચ્ચે–કોઈ પણ પ્રકારનો ભેદ ન રહેશો, એ ભાવ છે. પોતાનો હાથ પોતાના ગમે તે ગુહ્ય અંગને અડકે, તેમાં સંશય ન રહે; તે પ્રમાણે ગોપીઓ કે જેમણે–શ્રીકૃષ્ણનું પ્રભુત્વ જાણી લીધું હતું; અને જેઓ શ્રીકૃષ્ણાકાર બની ગઈ હતી, તેમને આમ બોલવામાં કાંઇ બાધ નથી. **यथा आदिपुरुषः देवः सुरलोकगोप्ता**—

૪૧ પદચ્છેદ—**यथा आदिपुरुषः देवः सुरलोकगोप्ता**–જેવી રીતે આદિપુરૂષ નારાયણ ભગવાન્ દેવોની પીડાને હરે છે. તે પ્રમાણે **भवान्**–આપ **व्रजभयं च आर्तिं हरति इति व्रजभयार्तिहरः**–વ્રજના ભય અને પીડાને હરનારા **अभिजातः**–જન્મ્યા છો. **इति व्यक्तं**–તે વાત સૌ જાણી ગયા છે, હવે તે વાત ગુપ્ત નથી. **तत्**–તેથી **आर्तबंधो**—હે દીનબંધુ! **किंकरीणां इति नः**–અમે કે જે તમારી દાસીઓ છઇએ, તેમના **तप्तस्तनेषु**–કામદેવથી તપી ગએલા સ્તનો ઉપર **च**–અને **शिरस्सु**–અને મુસ્તક ઉપર **करपंकजं निधेहि**–આપનું હસ્ત કમળ ધારણ કરો.

જેમ આદિપુરૂષ દેવ સુરલોકની રક્ષા કરે છે, અને અસુરોનો સંહાર કરે છે. એટલે જેમ પ્રભુ અમુકને ષમ થાય છે, અને અમુકને વિષમ થાય છે; તે પ્રમાણે આપ નિર્વિકાર બ્રહ્મ છો, આપ આત્મારામ છો; તો પણ અમારા ઉપર પ્રસન્ન થાઓ-અમારા નચાવ્યા નાચો-અમે કહીએ તેમ કરો-રસ રૂપ બનીને અમારી સાથે રમો.

किंकरीणाम्—આપ અમારા પતિ થાઓ, એવી ભાવનાથી અમારામાંની ઘણી ગોપીઓ ગૌરીને પૂજતી હતી. ત્યાં વર દેવા માટે આપ અનાયાસે પધાર્યા હતા. અત્યારે આપ સ્વધર્મની ડાહી ડાહી વાતો કરો છો, પણ આપે ત્યાં અમારાં વસ્ત્રો લઇ લઇને, અમારા સ્વધર્મનો ત્યાગ કરાવ્યો હતો, અને અમને દાસીઓ બનાવી હતી-એટલે અમને આપે પોતાની કરી હતી. દાસીઓનો ત્યાગ કરવો, તે ધર્મમર્યાદાનું ઉલંઘન છે. આ રીતે અમે આપની દાસીઓ છઇએ. આપ સાગર અને અમે તરંગ છઇએ.

ગીતિ—**सत्यपि भेदापगमे, नाथ तवाहं न मामकीनस्त्वम् ।**
सामुद्रो हि तरंगः, क्वचन समुद्रो न तारंगः ॥

[શ્રીઆદ્યશંકરાચાર્ય]

અર્થ—હે નાથ ! ભેદની નિવૃત્તિ થાય, તોપણ હું તમારો છઉં, તમે મારા નથી. તરંગ સમુદ્રનો છે, પણ સમુદ્ર કદિ તરંગનો નથી. [શ્રીષટ્પદીસ્તોત્ર. ૩]

'શરદની રાત્રીઓમાં તમે મારી સાથે રમશો,' એવું વચન પણ ત્યાં આપે આપ્યું હતું. આ બધી વાત આપને યાદ હોય, તો આપનો હાથ અમારે માથે અને અમારા સ્તન ઉપર મૂકો-એ ભાવ છે.

આટલી પ્રાર્થના કરી, છતાં નહીં માનો; તો તમારે અને અમારે વઢવાડ થાવાની. વઢવાડ કેવી ?-સાંભળો—

પદ. મારી હુંડી સ્વિકારો—એ રાગ.

હાંરે-નહીં માનો તો મારા નાથરે, વઢવાડ થાવાની,
વઢતાં જીભલડી નહીં રહે હાથરે, માઝા તુટી જાવાની. હાંરે નહીં૦ ટેક.
સાખી—અમે તો નિર્બળ નારીઓ, તમે સબળા છો સ્વામી;
અવગુણ સામું જો જોઇ રહોરે, તો ખોટા ઠરશો-ગરૂડાગામીરે-વઢવાડ-નહીં તારો૦
સાખી—જારકરમી અમને જો કહો, તો ગુણકાને કાં તારી ?
પાપકરમી કદિ અમને કહો, તો તમે પૂતનાને કેમ ઉદ્ધારીરે—વઢવાડ૦ નહીં૦
સાખ—અનાચારી અમને કહો, તો અનાચારી કરમા નારી,
તેનો ખીચડો ખાધો ખંતથી, તમે શું સમજી ગિરધારી રે—વઢવાડ૦ નહીં૦
સાખ—વર્ણાશ્રમમાં (અમને) નીચાં ગણો, તો નીચી શબરી નારી,
એઠાં બોરાં ભાવથી ખાધાં, શું સમજી-તમે તેને તારી રે—વઢવાડ૦ નહીં૦
સાખી—જીવશીવની એકતા, એમ જાણો છો મારા નાથ !
અમે તમારા હાથમાં, તમે આવો અમારી સાથ રે—તો-વઢવાડ મટવાની.
નહીં માનો તો મારા નાથ રે—વઢવાડ થાવાની.

આ રસનો સ્વાદ કોણ જાણે ? તે સંબંધમાં નરસીંહ મહેતો કહે છે—[ઢોલક અને કાંસીજોડાં પાછાં તૈયાર કરો. આસપાસ જુઓ-કોઈ ઉંઘતા તો નથીને ? ઉંઘશે તેમનું જશે.]

૫૬.

× × × × × ×

ધન્ય વૃંદાવન ધન્ય એ લીલા, ધન્ય એ વ્રજના વાસીરે;
અષ્ટમા સિદ્ધિ આંગણીએ ઉભી, મુક્તિ તો એની દાસીરે— ભુતળ૦
એ રસનો સ્વાદ શંકર જાણે, જાણે શુકદેવ જોગીરે;
બહુ બહુ જાણે વ્રજની ગોપી, ભણે નરસૈયો ભોગીરે— ભુતળ૦

જેમ ભ્રમર પુષ્પના મકરંદથી પ્રસન્ન થાય, તેમ અમે આપના હસ્ત રૂપી કમળમાંથી સ્રવંતી પ્રભુતાથી કૃતાર્થ થઈશું, આપના હસ્તકમળમાંથી સ્રવતા રસથી કૃતાર્થ થઈશું, એ ભાવ છે.

તપ્તસ્તનઃ—શું સ્તન તપી ગએલા હતા?—આ વિરહ તાપ છે. લોભીને લોભનો તાપ, કામીને કામનો તાપ; તેમ મુમુક્ષુઓને ભગવદ્ પ્રાપ્તિમાં થતા વિલંબથી ઉત્પન્ન થએલો તાપ. તે તાપથી તપેલા સ્તન—એટલે તપેલાં હૃદય.

ગોપીઓની પ્રાર્થના પૂરી થઈ. પ્રાર્થનામાં વિષયોના ત્યાગનું પ્રમાણ, અને પ્રભુમાં થએલું રાગનું પ્રમાણ, અવશ્ય અવલોકન કરવા જેવું છે. 'જગત્ મિથ્યા અને બ્રહ્મ સત્ય—' એ ભાવના કેટલે અંશે, ગોપીઓએ પોતાના જીવનમાં ઉતારી છે, તે અવશ્ય વિચારવા જેવું છે.

ગોપીઓની પ્રાર્થના સાંભળીને, શ્રીકૃષ્ણ શું કરે છે? તે હવે સાંભળો—

श्रीशुक उवाच ॥

इति विक्लवितं तासां, श्रुत्वा योगेश्वरेश्वरः ॥
प्रहस्य सदयं गोपी—रात्मारामोऽप्यरीरमत् ॥ ४२ ॥

અર્થ—શ્રી શુકદેવજી કહે છે કે—એ પ્રમાણે વ્રજાંગનાઓના કાલાવાલા સાંભળીને, યોગેશ્વરોના પણ ઇશ્વર ભગવાન, હસીને પોતે આત્મારામ છતાં પણ, દયા કરીને ગોપીઓને રમાડવા લાગ્યા. [૪૨]

૪૨ વિવેચન—

પ્રહસ્ય—નાંખેલી ભુલવણીમાં વિજય મેળવતાં પોતાનાં બાળકોને દેખીને, જેમ માતાપિતા હસે; તેમ લૈકિક ધર્મોની નાંખેલી ભુલવણીમાં વિજય મેળવીને, પોતા તરફ અઢળક પ્યાર રાખતી ગોપીઓને દેખીને, પ્રભુ હસ્યા.

વિક્લવિતં—પ્રેમની પરવશતામાં બોલાએલું કાલું બોબડું.

દૃષ્ટાંત—છોટુભાઇ વૈદક ખાતાની મોટી પરીક્ષા આપીને વિલાયતથી પાછા વળ્યા; ત્યારે તેમના કુટુંબનાં ઘણાં સ્ત્રીપુરૂષો અને બીજા સ્નેહીઓ, બંદર ઉપર સામા ગયાં હતાં. કુટુંબમંડળમાં અ. સૌ. સુશીલા બ્હેન [છોટુભાઇનાં ધર્મપત્ની] પણ હતાં. સ્ટીમર

---

૪૨. પદચ્છેદ—**इति तासां विक्लवितं श्रुत्वा**—એ પ્રમાણે ગોપીઓના કાલાવાલા સાંભળીને. **योगेश्वरेश्वरः**—યોગેશ્વરોના ઇશ્વર શ્રીકૃષ્ણ **आत्मारामः अपि**—આત્મારામ હતા તો પણ **प्रहस्य**—હસીને. **दयया सहितं सदयं**—દયા કરીને. **गोपीः अरीरमत्** ગોપીઓને રમાડવા લાગ્યા.

આવી પહોંચતાં, છોટુભાઇએ સ્ટીમરમાંથી ઉતરીને, વડીલોને પ્રણામ કર્યા-સમોવડીયાને ભેટયા, અને પોતાથી નાના હતા, તેમના ખબર અંતર પૂછયા. સ્વાગત મંડળની એક બાજુએ સુશિલા બ્હેન ઉભાં ઉભાં, કોઇ ન જાણે એવી રીતે, વ્હાલાની છબીનું આંખદ્વારા પાન કરતાં હતાં. ડૉકટરે પણ તેમને જોયાં. સ્વાગત મંડળને રવાના કર્યા પછી, ડૉકટર અને સુશીલા બ્હેન એક ગાડીમાં બેઠાં. ગાડી ચાલવા લાગી, પણ વ્હાલાના સ્વાગતમાં શું કહેવું, તે સુશીલા બ્હેનને આવડયું નહીં.

ડૉકટર—કેમ આનંદમાં છોને ? અમને કોઇ દિવસ સંભારતી હતી ?

આ સાંભળીને સુશિલા બ્હેને જવાબ દેવા ઘણો પ્રયત્ન કર્યો, પણ કાંઇ બોલી શકયાં નહીં-કંઠ રૂંધાઇ ગયો.

ડૉકટર—કેમ આમ ? કેમ કાંઇ બોલતી નથી ?

થોડીવારે સુશિલાના મુખમાંથી માત્ર-'હા-હા-હા' અવાજ થયો, અને આંખમાં પ્રેમનાં આંસુ આવી ગયાં.

ડૉકટર—કાંઇ બોલ તો ખરી; કે મુંગીજ બેસી રહીશ ?

સુશિલા—શું બોલું ! આનંદનો પાર આવે ત્યારે બોલુંને ? ત્રણ વરસ ઉપર-'હા-હા-હા—હા-'

ડૉકટર--કાંઇ ગાંડી બની ગઈ કે શું ? શું ત્રણ વરસ ઉપર ?

સુશિલા—ત્રણ વરસ ઉપર આપને વિદાય કરવા હું આવી હતી. આપ સ્ટીમરમાં બેઠા; મિત્રો આવીને આપને મળ્યા. પણ હુંતો મારો સ્રીધર્મ સાચવીને દૂર ઉભી રહી. જોતજોતામાં સ્ટીમર ઉપડી-હા-હા-હા-હા—

ડૉકટર—પણ-હા-હા-હા ક્યાં સુધી કરીશ ? પૂરી વાત તો કર.

સુશિલા—સ્ટીમર ઉપડી અને જોતજોતામાં આપ મારી દૃષ્ટિમાંથી બહાર નીકળી ગયા. હું આપને જોઇ શકી નહીં. આંખો આંસુથી ઘેરાઇ ગઇ. હું ક્યાં છઉં ! તેનું મને ભાન રહ્યું નહીં. મોટી બ્હેને મારો હાથ ઝાલી મને ગાડીમાં બેસાડી. ગાડી ઘર તરફ ચાલી; પણ મારૂં મન આપની પાછળ પાછળ દોડયું. **હવે આપ મને મળશો કે નહીં ?**-હા-હા-હા-હા—

ડૉકટર—પણ-હા-હા-હા ક્યાં સુધી કરીશ ? પૂરી વાત તો કર.

સુશિલા—હવે આપ મને મળશો કે નહી ? અને મળશો, તો ક્યારે મળશો ? એ વિચારે મારા મગજને ઘેરો ઘાલ્યો. આ ઘેરો ઉઠાડવા મોટી બ્હેને મને ઘણી સમજાવી. મેં પણ ઘણો પ્રયત્ન કર્યો. આપના માતાપિતાએ મને ઘણી ડાહી ડાહી-શાસ્રસિદ્ધ-વાતો કરી, પણ ઘેરો ઉઠયો નહીં. મને ક્યાંઈ ચેન પડે નહીં. આ ઘેરો આજે આપે કૃપા કરીને ઉઠાડયો. તેના આ હા-હા-હા-છે-તેનો આ હરખ છે. આપે કહ્યું કે-'કેમ આનંદમાં છોને ? અમને કોઇ દિવસ સંભાળતી હતી ?' તેના જવાબમાં શું કહું ! સાંભળો ત્યારે—જેમ જ્ઞાન વૈરાગ્યથી પકવ થએલો મુમુક્ષુ, ઈશ્વરને પળે પળે સંભારે, તેમ હું આપને પળે પળે સંભારતી હતી. બાકી-'કેમ આનંદમાં છોને ?' એમ જે આપે પૂછયું-તે આનંદનો અનુભવ અત્યારે આપનાં દર્શન થયાં પછી મને થયો. તેના આ હા-હા-હા-હા-છે-તેનો આ હરખ છે.

[આ શબ્દો સાંભળીને ડૉકટરની આંખમાં પણ પ્રેમનાં આંસુ આવી ગયાં. પછી ધીરજ રાખીને બોલ્યા.]

ડૉકટર—હે પ્રિયા ! યુરોપમાં પ્રેમ છે; પણ આવો ધર્મયુક્ત પ્રેમ નથી. યુરોપમાં પ્રેમના મૂળમાં વિષય છે. આર્યોમાં પ્રેમના મૂળમાં ધર્મ છે. યુરોપનો પ્રેમ છૂટા છેડાના અને પુનર્લગ્નના કલંકથી દોષીત છે. જ્યાં સુધી સ્ત્રીયોનાં હૃદય પુનર્લગ્નની લાલચથી લપટાશે નહીં, ત્યાં સુધીજ સ્ત્રી એક શ્વાસ લેતું મુકતું સામાન્ય પ્રાણી નથી; પણ મહાન્ ગૌરવ-વાળું સંયમી પ્રાણી છે; માત્ર પ્રાણીજ નહીં-પણ મનુષ્ય છે; માત્ર મનુષ્યજ નહીં, પણ દેવ છે. તાત્પર્ય-પવિત્ર સ્ત્રીઓના ગૌરવમાં ગોવિંદ પણ અંજાઈ જાય છે.

સાર—સુશિલાનું હા-હા-હા-**विक्लवितं** ડૉકટર સાહેબને બહુજ ગમ્યું; તેમ ગોપીકા-ઓનું **विक्लवितं** [કાલું બોબડું] શ્રીકૃષ્ણને બહુજ ગમ્યું.

પરવશની સાથેજ પરવશ—પ્રભુ ઘણાજ દયાળુ-કૃપાળુ-સાગર જેવા મોટા પેટ વાળા છે; તોપણ પરવશની સાથેજ તેઓ પરવશ થાય છે. સાંભળો—

ગરબો.

[નોંધ-સાખીનાં ત્રણ પદ ઉભા રહીને બોલવાં, અને ચોથા પદે ચટકતી ચાલે ફરવું.]

વ્હાલો પ્રેમને વશ થયા રાજીરે, એમાં શું કરે પંડિતને કાજીરે;
પ્રભુભકતો અમારે ઘેર આવોરે, શામળાનો સંદેશો લાવોરે;
જીવણ જાણ છો— આત્મારામ છો— વ્હાલો૦

સાખી—કરમાનો ખાધો ખીચડો, ને વિદુરની ખાધી ભાજી;
ગર્ભ કાઢીને છોલ ખવરાવી, વ્હાલે તોયે ન જોયું જાગીરે— વ્હાલો૦

સાખી—ગુણકા હતી તે પોપટ પઢાવતી, અને તેમાંથી લે લાગી;
ભગવાન્ એને સહેજમાં મળ્યા, એની સંસારની ભ્રમણા ભાંગીરે— વ્હાલો૦

સાંખી—ભગતની લોક નિંદા કરે, અને જગત થયું છે પાજી;
ભલે મળ્યા મહેતા નરસીના સ્વામી, માથે ગીરધર રહ્યા છે ગાજીરે— વ્હાલો૦

કાયદા પ્રમાણે કામ કરનારા પંડિતો અને કાજીઓ, પ્રભુના પ્રેમની બાબતમાં ભૂલા પડયા છે; અને હજી પડે છે. યાદ રાખવું ઘટે છે કે-આ પ્રેમ તે બે પૈસા માટે, અગર લાડુ માટે બે ભજન ગાઇએ, તે પ્રેમ નથી. આ પ્રેમ તો તીવ્ર વૈરાગના નિભાડામાં પાકે છે. એકલા જ્ઞાનને સાકાર પાસે આવવાનો અખત્યાર નથી. જ્ઞાને કરીને ભક્તિ પ્રાપ્ત થાય. આ ભક્તિ શ્રીહરિને વશ કરે.

'શ્રીકૃષ્ણ ગોપીઓને રમાડવા લાગ્યા'—એમ શ્લોકમાં કહ્યું. **योगेश्वरेश्वरः** (યોગેશ્વરોના ઈશ્વર) અને **स्वात्मारामः** (આત્મારામી-દેહારામી નહીં.). આ શબ્દોને કૃષ્ણનાં વિશેષણ મૂકીને, શ્રી વેદવ્યાસે સૂચવ્યું કે-'તમે જે નજરથી શ્રીકૃષ્ણ જુઓ છો, તે આ શ્રીકૃષ્ણ નથી. તેમાં ઘણું વિશેષ છે. એટલે શ્રીકૃષ્ણની ગોપીઓ સાથેની રમતમાં ઘણું અટપટું અને ગુહ્ય રહસ્ય છે; કારણકે રમનારો યોગેશ્વરોનો ઈશ્વર છે, અને આત્મારામી છે. સનકાદિ જેવા આત્મારામી જેમને વશ કરી શકે, તેમને ગોપીઓએ વશ કર્યા. આત્મારામી એટલે અસંગ, નિર્વિકાર અને પૂર્ણકામ.

सदयं—પોતે આત્મારામી છે, તો પણ દયાની ખાતર—પોતાના જીવોને રાજી કરવાની ખાતર. **सदयं** શબ્દને **विक्लवितं**નું વિશેષણ. લઇએ, તો પણ લેવાય, કારણ કે પ્રભુને સંતોષવાનું પરમ સાધન દૈન્ય છે.

સ્કંદપુરાણ કહે છે કે **आत्मारामी** એટલે **राधारामी** આત્માનો અર્થ રાધા.

कामेन पूरितः कामः, संसारं जनयेत् स्फुटं ।

कामाभावेन पूर्णस्तु, निष्कामः स्यान्न संशयः ॥ [સુબોધિની]

વિગેરે વચનોથી શ્રી આચાર્ય મહાપ્રભુજી કહે છે કે—

ભાવાર્થ—'કામનાથી પૂર્ણ થએલો—કામી પુરૂષ-સંસારને ઉત્પન્ન કરે છે; અને કામનાથી રહિત—આત્મારામી—પૂરણ પુરૂષોત્તમ—પુરૂષ—સકામ જીવને નિષ્કામ કરે છે—ગોપીઓને કામનાથી રહિત કરે છે.' તાત્પર્ય—ભગવદ્ ચરિત્રો શ્રવણ કરનાર પણ નિષ્કામ થાય છે; ત્યારે ગોપીઓ દોષીત કેમ ગણાય!

'**सोऽश्नुते, सर्वान् कामान् सह ब्रह्मणा विपश्चिता**' ॥ શ્રુતિ કહે છે કે—'વિવિધ ક્રીડામાં ચતુર એવા બ્રહ્મની સાથે, જીવ સર્વ પ્રકારના કામોને ભોગવે છે. હજી આ વાતને વધારે સ્પષ્ટ કરીએ તો—શ્રીકૃષ્ણ સ્વરૂપે દસ વરસના, અને બ્રહ્મરૂપે નિર્વિકાર; ત્યારે તેમની પાસેથી ઇંદ્રિય સુખની પ્રાપ્તિ કેમ સંભવે? તે શંકાના નિવારણ માટે શ્રીકૃષ્ણને યોગેશ્વરોના ઇશ્વર કહ્યા છે. નીચેના શ્લોકમાં અને તે પછીની લીલાઓમાં, લૌકીક કામી પુરૂષના જેવો ભાવ, ભ્રાન્તિરૂપે શ્રીકૃષ્ણમાં દેખાશે. ગોપીઓમાં પણ તેવોજ લૌકિક કામ ભ્રાન્તિરૂપે દેખાશે. વીતરાગી સંતો—**यदा सर्वे प्रलीयंते** ॥ શ્રુતિ—પણ કામી સ્રીપુરૂષોનો સંગ કરતા નથી, ત્યારે જેમને શ્રીઆદ્યશંકરાચાર્ય, શ્રીમધુસૂદનસરસ્વતી, શ્રીવિદ્યારણ્ય સ્વામી, શ્રી સ્વામીનારાયણ અને એવા બીજા અનેક વીતરાગી સંતો ભજે છે, તે શ્રીકૃષ્ણ ગોપિકાઓની સાથે લૌકિક કામમાં ફસાયા છે, એમ કહેવું, તે વ્યાજબી નથી. તાત્પર્ય—શ્રીકૃષ્ણ અને ગોપીઓ વચ્ચે કામ તો છે; પણ જે કામના ધચરકા આપણને આવે છે, તે કામ આ નથી. પોપટને તડબુચનો ગર્ભ ખાતો દેખીને, જેમ કાગડો દોડયો આવ્યો; અને અંતે ભોંઠો પડીને કાગડો ભાગી ગયો; તેવી આ વાત છે. સમુદ્રની વિશાળતાનું અને ગંભીરતાનું માપ, જેમ કુવાના દેડકાના ખ્યાલમાં આવે નહીં; તેમ આ કામના સુખનો ખ્યાલ, માયામાં રચ્યા પચ્યા જીવોના ખ્યાલમાં આવી શકે નહીં. આ કામને માટે પ્રલ્હાદે સત્યાગ્રહ કર્યો; આ કામ માટે બળી રાજા બંધાયો; આ કામ માટે ઋષિઓએ સંસારને શુષ્ક કરી નાંખ્યો. આ કામ માટે મોટા રાજા બાદશાહોએ ફકીરી ધારણ કરી. આ અલૌકિક કામનું, ઘણુંજ અદ્વિતીય છતાં રસમય સ્વરૂપ, શ્રીકૃષ્ણે ગોપીકાઓને બતાવ્યું. જેમ કાષ્ટમાં અગ્નિ પેસીને, કાષ્ટને બાળીને ભસ્મ કરે છે; તેમ લૌકિક કામમાં અલૌકિક કામ પેસીને, લૌકિક કામને બાળીને ભસ્મ કરે છે. એક નહીં પણ કોટિ કંદર્પનો મદઉતારનાર શ્રીકૃષ્ણ છે. તેથી તેનું નામ **કંદર્પદર્પહર** છે.

હવે રમણલીલા શરૂ થાય છે.

ताभिः समेताभिरुदारचेष्टितः, प्रियेक्षणोत्फुल्लमुखीभिरच्युतः ॥

उदारहासद्विजकुन्ददीधितिर्-व्यरोचतैणाङ्क इवोडुभिर्वृतः ॥ ४३ ॥

---

૪૩ પદચ્છેદ—**ताभिः समेताभिः** તે મળેલી. **प्रियस्य ईक्षणेन** उत्फुल्लानि

उपगीयमान उद्गायन्, वनिताशतयूथपः ॥
मालां बिभ्रद्वैजयन्तीं, व्यचरन्मण्डयन्वनम् ॥ ४४ ॥
नद्याः पुलिनमाविश्य, गोपीभिर्हिमवालुकम् ॥
रेमे तत्तरलानन्द-कुमुदामोदवायुना ॥ ४५ ॥

અર્થ—આ પ્રમાણે એકઠી થએલી, અને પ્રિયનાં દર્શનથી જેમનાં મોઢાં ખીલી રહ્યાં હતાં એવી, તે સ્ત્રિયોથી વિંટાએલા, ઉદાર લીલાવાળા, સુંદર હાસ્યમાં અને દાંતોમાં કુંદના પુષ્પ સરખી શોભાવાળા ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણ, નક્ષત્રોથી વિંટાએલા ચંદ્રની માફક શોભાવા લાગ્યા. [૪૩] સેંકડો સ્ત્રિયોના યુથના અધિપતિ, સ્ત્રિયોથી ગવાતા, પોતે ગાતા, વૈજયંતી માળાને ધારણ કરતા, અને વનને શોભા આપતા ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણ, વનમાં આમ તેમ ફરતા હતા. [૪૪] ગોપીઓની સાથે ઠંડી વેળુ વાળા યમુનાજીના કાંઠા ઉપર આવીને, તે નદીના તરંગોથી ખીલી રહેલાં કુમુદોની સુગંધ જેમાં છે, એવા વાયુથી [ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણ] પ્રસન્ન થયા. [૪૫]

૪૩ થી ૪૫ વિવેચન—

શ્રીકૃષ્ણને રીજવવા, ચંદ્ર કેવા દાઠથી નભમંડળમાં બેઠો હતો, તે સાંભળો—

ગરબો.

આ તે ચાંદલો કર્યો શું, દિશા પ્રાચીએ રે લોલ,
રૂડી કેસરી તે આડ કીધી માંય;
એને નિરખીને હરખીએ, આજે અમે રે લોલ,
મારા નેણમાં ન શીતળતા સમાય— આ તે૦

मुखानि यासां ताः, ताभिः प्रियेक्षणोत्फुल्लमुखीभिः-પ્રિયનાં દર્શનથી જેમનાં મોઢાં ખીલી રહ્યાં હતાં તે સ્ત્રિયોથી **वृतः**-વિંટાએલા **उदारं चेष्टितं यस्य सः इति अच्युतः**-ઉદાર લીલાવાળા શ્રીકૃષ્ણ **उदारहासश्च द्विजाश्च** (દાંતો) **तेषु कुंदवत् दीधितिः** (શોભા) **यस्य सः उदारहासद्विजकुंददीधितिः**-સુંદર હાસ અને દાંતોમાં કુંદના ફુલ સરખા શોભાવાળા ભગવાન્ **उडुभिः वृतः एणांकः** (ચંદ્ર) **इव**-નક્ષેત્રોથી વિંટાએલા ચંદ્રની માફક. **व्यरोचत**-શોભતા હતા.

૪૪ પદચ્છેદ—**वनितानां शतानि तेषां यूथानि तानि पाति इति वनिताशतयूथपः**-સેંકડો સ્ત્રિયોના યુથના અધિપતિ **उपगीयमानः**-સ્ત્રિયોથી ગવાતા **उद्गायन्** પોતે ગાતા **वैजयंतीं मालां बिभ्रत्**-વૈજયંતી માળા પહેરનારા. **वनम् मंडयन्**-વનને શોભાડતા શ્રીકૃષ્ણ **व्यचरत्**-આમ તેમ ફરતા હતા.

૪૫ પદચ્છેદ-—**गोपिभिः**-ગોપિઓની સાથે. **हिमाः** (ઠંડી) **वालुकाः यस्मिन तत् इति नद्याः हिमवालुकं पुलिनम्**-ઠંડી વેળુવાળા યમુનાજીના કાંઠા ઉપર **आविश्य** આવીને. **तस्याः नद्याः तरलाः** (તરંગો) **तैः आनंदीनि कुमुदानि तेषां आमोदः** (સુગંધી) **यस्य सः इति वायुः तेन**-તે નદીના તરંગોથી ખીલી રહેલાં કુમુદોની સુગંધ જેમાં છે એવા વાયુથી. **रेमे**-પ્રસન્ન થયા.

શોભે સૌભાગ્યવંતીના લલાટમાં રે લોલ;
કેવો તેજ તણો પુંજ ઝોલા ખાય;
મોહ પામે મહેંદ્ર એના ઘાટમાં રે લોલ;
અમર લોક એ પર વારી વારી જાય— આ તે૦
દેવ કન્યા કો છે રે એ તો દીપતી રે લોલ,
આવી ખેલવા નભ આંગણે શું આજ;
ધીમે ધીમે ઠમકા કરીને ચાલતી રે લોલ,
લઈને રમવાનો રંગ ભર્યો સાજ— આ તે૦
દડા સુંદર ઉછાળે રૂડા ફૂલના રે લોલ,
ફેંકે તેજસ્વી આંખના કટાક્ષ;
એનાં નખરાં જણાય મહા મૂલનાં રે લોલ,
રેડે ભૂમિ પર અમીરસ ધાર— આ તે૦
આછાં અંબરે કદિક મુખ ઢાંકતી રે લોલ,
કદિ ઉઘાડે વદન તેજ પૂર્ણ;
મંદ હાસ્યે જગ લોકને રીઝાવતી રે લોલ,
કરે રસીકોના કાલજડાં ચૂર્ણ— આ તે૦

× × × × × [જગજીવનભાઈ.]

રમણની ઇચ્છાઓને પૂર્ણ કરવા માટે, રમણને ઘટે એવી તમામ સામગ્રિઓનો, અંગીકાર કરવો જોઇએ. રમણની અનેક સામગ્રિઓ બતાવી; તો પણ શ્રીકૃષ્ણને **અચ્યુતનું** વિશેષણ લગાડીને સુચવ્યું કે-'શ્રોતાઓએ અહીં ભૂલા પડવું નહીં.' અત્યાર સુધી ગોપીકાઓ પ્રભુથી દૂર ઉભાં હતાં-દ્વૈતભાવ હતો. હાસ્યયુક્ત એક બીજાને જોવાથી, એક બીજામાં રહેલી લજ્જા અને અતડાપણું દૂર થઈ જાય છે. તે પ્રમાણેજ પ્રભુએ ઉદાર હાસ્યથી અને પ્રેમપૂર્વક જોવાથી ગોપીકાઓની લજ્જા અને અતડાપણું દૂર કર્યું. તેમ થતાં ગોપીકાઓને ખાત્રી થઈ કે-'**હવે કનૈયો આપણો પોતાનો** છે.' [આપણે યાદ રાખવું ઘટે છે કે -કનૈયો અચ્યુત છે-નિર્વિકાર છે-નિર્લેપ છે.]

કુંદ પુષ્પ લાલ હોય છે. હોઠની લાલપથી પ્રભુના દાંત લાલ જણાતા હતા, એ ભાવ છે.

वनिताशतयुथप:—એકજ સ્વરૂપથી અનેક સમુહોને સાચવવાનું-રમાડવાનું બની શકે નહીં; તેથી શ્રીકૃષ્ણે કેટલાંએક વધારે રૂપ ધારણ કર્યાં જણાય છે. દરેક રૂપ એક સરખાંજ-વૈજ્યંતી માળાવાળાં.

સંગીત વિના શૃંગાર શોભે નહીં. સારાં વસ્ત્રો પહેરીને સ્ત્રીઓ લગ્ન પ્રસંગે આવે, પણ સંગીત ન હોય, તો લગ્નશૃંગાર શોભે નહીં. તે પ્રમાણે કાર્યને દીપાવવા, શ્રીકૃષ્ણે ભજનાનંદની શરૂઆત કરી-ગોપીકાઓને ભજનાનંદનો સ્વાદ ચખાડયો. ગોપીકાઓને નાદાનુંસંધાનનો સ્વાદ ચખાડયો.

रम्—રમ્ ધાતુનો અર્થ રમણ કરવું, ક્રીડન કરવું, વિનોદ કરવો, બહુ છૂટથી આનંદ ઉડાવવો. 'રમણ કર્યું' એટલે શ્રીકૃષ્ણે ગોપીકાઓની સાથે બહુ છૂટથી આનંદ ઉડાવવા માંડયો. રસની રેલો છોડી મૂકી.

હવે રમણનું સ્પષ્ટિકરણ કહે છે—

बाहुप्रसारपरिरम्भकरालकोरु–नीविस्तनालभननर्मनखाग्रपातैः ॥
क्ष्वेल्याऽवलोकहसितैर्व्रजसुन्दरीणा–मुत्तम्भयन् रतिपतिं रमयांचकार ।४६॥

અર્થ—હાથ લાંબા કરવા, ભેટવું, કેશ–સાથળ–નાડીની ગાંઠને અને સ્તનને હાથનો સ્પર્શ કરવો, મશ્કરીનાં વચનો બોલવાં, નખની અણીયો મારવી, એ તમામ ક્રિયાઓથી તથા ક્રીડાઓ કરવાથી, જોવાથી, અને બીજાં હાસ્યનાં વચનો કહેવાથી-કહીને, વ્રજ સુંદરીયોના કામદેવને બહુજ વૃદ્ધિ પમાડવા શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન્, તે સ્રિયોને રમાડવા લાગ્યા. [૪૬].

૪૬ વિવેચન—

રાગ–માલવ.

રમતાં રૂડું જો લાગે, તો માન તજીને મળીએ રે;
શામળીયાને ઉર પર રાખી, ભાવ ધરીને ભજીએ રે— રમ૦
કૃષ્ણ કોડીલો છે બહુ રસીયો, રસ માંહે રીજવીએ રે;
અંતર ટાળી આલિગન દેતા, વિને* કરી વશ કરીએ રે— રમ૦
ભામણાં લઈએ વ્હાલા કેરાં, કંઠે વળગી રહીએ રે;
નરસૈયાના સ્વામી સાથે, વાત રસાળી કરીએ રે— રમ૦

આ સાંભળીને ભડકશો નહીં. આ તો શિહોરનો નિર્વિકાર રાજગોર મલ્હાવરાવ બન્યો છે. મલ્હાવરાવની સાથે રમનારી પેલી બે સ્રીઓ છે, તે જુવાનપુરના જોશીઓ છે. અરસપરસ હાવભાવ બહુ કરે છે; પણ કોઇને લૌકિક લાભ નથી.

હાથ લાંબા કરીને સામાના અવયવોનો સ્પર્શ કરવો, પછી બળથી ભેટવું, સામાના કરને સ્પર્શ કરવો, કેશ પકડવા, સાથળ, નીવી [ચણીયાની ગાંઠ] અને સ્તનનો સ્પર્શ કરવો, સાથે સાથે મશ્કરીનાં હાસ્યનાં વચનો કહેવાં, સ્તનનો સ્પર્શ કરતાં નખક્ષત થાય, ચુંબન કરતાં દંતક્ષત થાવ. વળી વચ્ચે વચ્ચે પોલે હાથે થાબડતા જવું, વિગેરે લીલાઓ કામને ઉદ્દીપન કરનારી છે. આ બધી લીલાઓ સંયુક્ત થઇને, રતિપતિને તેડી લાવે-કામને આમંત્રણ કરે. સ્તન જેમ દૂધના આધારભૂત છે તેમ રસના આધારભૂત પણ છે. રસોદ્દગમન

---

૪૬ પદચ્છેદ—**बाह्वोः प्रसारश्च परिरंभश्च** [આલિંગન] **बाहुप्रसारपरिरंभौ, अलकाश्च** [કેશ] **उरवश्च** [સાથળ] **नीव्यश्च** [નાડીની ગાંઠ] **स्तनाश्च तेषां करेण आलभनं** [સ્પર્શ] **करालकोरुनीविस्तनालभनं, नर्माणि** [મશ્કરીનાં વચનો], **नखाग्राणि च तेषां पाताः** [મારવાથી] **तैः**–હાથ લાંબા કરવા, આલિંગન, કેશ–સાથળ–નાડીની ગાંઠને અને સ્તનને હાથનો સ્પર્શ કરવો તે, મશ્કરીનાં વચનો, નખની અણીઓ મારવી–એ તમામ ક્રિયાઓથી, અને **क्ष्वेली** [ક્રીડા] **अवलोकाश्च** [જોવું તે] **हसितानि च तैः**–ક્રીડા કરવાથી જોવાથી, અને બીજાં હાસ્યનાં વચનો કહેવાથી. **व्रजसुंदरीणां रतिपतिं उत्तंभयन्**–વ્રજસુંદરીયોના કામદેવને બહુજ વૃદ્ધિ પમાડતા શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન્, **रमयांचकार**–તે સ્રિયોને રમાડવા લાગ્યા.

* વિનય.

માટે એટલે-રસની જાગૃતિ માટે, સ્તન, સ્પર્શ, ચુંબન અને ભેટવું તે ત્રણ ક્રિયાઓ આવશ્યક મનાય છે.

નાયક અને નાયિકા—પુરૂષ અને સ્ત્રી—સંયોગમાં હોય, તોજ આ કામ સુખ આપે. તેઓ વિયોગમાં હોય-વિખુટાં હોય, તો આ કામ અગ્નિરૂપ થઇને તેમને બાળે. આ દેખાવ લૌકિક છે, તોપણ-શ્રીકૃષ્ણે ગોપીકાઓને જે લાભ આપ્યો, તે લૌકિક નથી—આધિદૈવિક છે.

હિંદુ શાસ્ત્રોનો અને તેમાંએ રાસલીલાનો અભ્યાસી એક અંગ્રેજ વિદ્વાન્ શ્રીઅર્સન, તેના 'લીટરેચર ઓફ્ હિંદુઇઝમ' નામના ગ્રન્થમાં નીચે પ્રમાણે લખીને રાસલીલાને પવિત્ર માને છે.

Hence the soul's devotion to the Deity, is pictured by Radha's self abandonment, to her beloved Krishna, and all the hot blood of Oriental passion is encouraged to pour forth one mighty flood of praise and prayser to the Infinite Creator, who waits with loving, out stretched arms to receive the worshipper into his bosom, and to covey him safely to eternal rest, across the seemingly shoreless pocean of Existence. Yet I am persuaded that no indecent thought entered their minds, when they wrote these burning words; and to those who would protest as I have often heard the protest made, against using, the images of the lupunar in dealing with the most sacred mysterics of the soul, I can only answer :—

" Wer den Dichter, will verstehen.
Muss in Dichters Lande gehen. "

પ્રેમભક્તિ—ગોપીકાઓની આ વાત સાંભળીને પ્રશ્ન થાય કે—આ ભક્તિ કેવી ? આ પ્રેમભક્તિ.-જેમ બ્રહ્મતત્ત્વ સર્વત્ર વ્યાપી રહ્યું છે, તેમ પ્રેમતત્ત્વ પણ સર્વત્ર-પશુ, પક્ષી, દેવ, દાનવ અને માનવ—સર્વત્ર—વ્યાપીને રહ્યું છે. જેમ ઇમારતના મોટા મોટા પથરા ચુના ચીમેટથી જોડાઈને ઉભા રહે છે. તેમ નાનાંમોટાં તમામ પ્રાણીઓ, પ્રેમતત્ત્વથી એક બીજા સાથે જોડાઈને ઉભાં રહે છે-જીવન વ્યતીત કરે છે. પ્રેમ પ્રભુનું સ્વરૂપ છે, તોપણ અનિત્ય પ્રાણી પદાર્થો તરફ વહેવું, તે પ્રેમને અભ્યાસ થઈ પડયો છે-સ્વાભાવિક ધર્મ થઈ પડયો છે. વિવેક વૈરાગ્યવાળા જ્ઞાનના બળે કરીને, પ્રેમપ્રવાહ પોતાનો ચિલો બદલે છે. એટલે જે પ્રવાહ પહેલાં અનિત્ય તરફ વહેતો હતો; તે નિત્ય વસ્તુ તરફ વહેવા લાગે છે. આ ચિલો બદલવાનો પાવર—અધિકાર—સગવડ, પ્રાણી માત્રને નથી. માનવ દેહનેજ છે. તેથીજ માનવદેહ સૌથી ઉત્કૃષ્ટ ગણાય છે.

પશુકી પેજાની હોત, નરકી કછુ ન હોત;
નર જો શુભ કરણિ કરે, નરનારાયણ હોત—સિયાવર૦

મનુષ્ય પણ પશુ પક્ષીની માફક, અનિત્ય પદાર્થો તરફ વહે-પ્રેમ રાખે—આસક્ત થાય; તો તે પશુ કરતાં હલકો છે. તેમ ન કરતાં મનુષ્ય જો શુભ કરણિ કરે, એટલે નિત્ય

વસ્તુ તરફ વહે-પ્રેમ રાખે-આસક્ત થાય; તો તે નર નારાયણુ સમાન બને. જેમ બીજમાંથી વૃક્ષ થાય; બાળકમાંથી મોટો ભાઇડો થાય, અભણુમાંથી વિદ્વાન્ થાય, કાદવમાંથી સુંદર કમળ આદિ પુષ્પના છોડ થાય; તે પ્રમાણે લૌકિક મનુષ્યોજ, અમુક, સંજોગોમાં અમુક સંસ્કાર લઇને, અલૌકિક મનુષ્યો-સંતો બન્યા છે. તેને માટે મહાત્મા તુલસીદાસજી, બીલ્વ-મંગળ, ચિંતામણી વેશ્યા, વિગેરે અનેક દૃષ્ટાંતો છે-તેમના પ્રેમનો જે ધોધ વિષયો તરફ વહેતો હતો, તે ધોધ પ્રભુ તરફ વહેવા લાગ્યો. એટલે-જેઓ વિષયારામી હતા, તેઓ આત્મારામી થયા. જેમ મળસકાના અંધારાને અને સૂર્યના પ્રકાશને બહુ અંતર નથી, તેમ સારી નરસી કરણિને બહુ અંતર નથી. માત્ર ચિલો બદલવો એજ આવશ્યક અને મુખ્ય કર્તવ્ય છે.

તુલસીદાસજી મધ્યરાત્રીએ યમુનાજી તરીને, પોતાને સાસરે આવ્યા. ચોરની માફક સસરાના ઘરમાં પ્રવેશ કરીને, પોતાની સ્ત્રીને મળ્યા. આવા કામાતુર પતિપર સ્ત્રીને દયા અને તિરસ્કાર બેઉ આવ્યાં. ક્રોધાવેશમાં સ્ત્રી બોલ્યાં કે-હે નાથ !

પદ.

" જિતનોં હેત હમસેંરે પિયાજી ! હરિસેં હોત જો ઈતનોરી;
ચલ્યો જાત વૈકુંઠ ધામમેં, ઠાકોરદ્વારે તુલસી જાય તો ખરોરી રામા-રટો તુલસી.
સિતા હો ! રામ રામા !—ભજો તુલસી. "

[આ શબ્દો સાંભળીને, તુલસીદાસ ભર નિદ્રામાંથી જાગ્યા-અજ્ઞાનનાં પડલ ઉઘડી ગયાં. તેમણે સ્ત્રીને જવાબ દીધો કે].

" તુમ તિરયા મેરી ધર્મકી બ્હેના, તોહી મોહિ જ્ઞાન બતાયોરી;
તુલસીદાસ આશા રઘુવરકી, તિરયાકી સંગે તુલસી કછુ'ના ગયોરી રામા ! રટો તુલસી.
સિતા હો ! રામ રામા-ભજો તુલસી. "

તાત્પર્ય—તુલસીદાસજીએ પ્રેમનો ચિલો બદલ્યો, પ્રેમના ધોધની દિશા બદલી. ધ્યેય બદલ્યું. રામાયણાદિ ગ્રન્થો લખીને જગતને સૂચવી દીધું કે-ભલે બાલ્યાવસ્થામાં [અજ્ઞાન-દશામાં] રમકડે રમો-[વિષયોમાં આનંદ માનો], પણ મોટપણે [જ્ઞાનદશામાં] રમકડાંને [વિષયાનંદને] ફેંકી દો, અને સાચા સુખને-સાચા આનંદને-ઓળખી લ્યો.

કીચડમાંથી ઉત્પન્ન થએલું કમળ, જેમ કીચડના સંગમાં રહેતું નથી; પણ જળ ઉપર તર્યા કરે છે; તેમ સંસારમાંથી ઉત્પન્ન થએલા વિષયારામી-ભકતો, લોકિક રસથી વિમુખ થઇને, ભગવદ્ ભાવમાં મુગ્ધ થાય છે-તન્મય થાય છે, દૈવી પ્રેમના સાગરમાં તર્યા કરે છે.

પરમેશ્વર વિષેનો પ્રેમજ ભક્તિ શાસ્ત્રમાં ભક્તિ તરીકે ગણાયો છે. ઈશ્વર આપણો આત્મા છે, અને તે આનંદસ્વરૂપ છે; તેથી ઈશ્વર પ્રત્યેના પ્રેમની ખીલવણીને, ભક્તિશાસ્ત્રમાં મુખ્ય અને ઉત્કૃષ્ટ સાધન સ્વિકારવામાં આવ્યું છે. જ્ઞાનશાસ્ત્રમાં પ્રજ્ઞાના અથવા બુદ્ધિના વૈશદ્યને [નિર્મળતાને] મુખ્ય સાધન માન્યું છે; તો પણ શ્રી આદ્યશંકરાચાર્ય કહે છે કે-" **ज्ञानसाधनसामग्र्यांभक्तिरेव गरीयसी** " [શ્રી વિવેકચૂડામણિ]-' જ્ઞાન સાધનની સામગ્રિઓમાં ભક્તિ મુખ્ય સ્થાન ભોગવે છે.'

યાદ રાખવું ઘટે છે કે-મનુષ્યોમાં જેટલો પ્રેમ સુગમતાથી કેળવાય છે, તેટલી પ્રજ્ઞા [બુદ્ધિ] સુગમતાથી કેળવાતી નથી. આ કારણથીજ શ્રીઆદ્યશંકરાચાર્ય અને શ્રીમધુસુદન સરસ્વતી જેવા વેદાંતીઓ, ભક્તિને સુગમ સાધન માને છે. કર્મ ઉપાસનામાં વર્ણાશ્રમ

વિગેરે લૌકિક અને શાસ્ત્રીય પ્રતિબંધો હોય છે; ભક્તિમાં તેવા કોઇ પણ પ્રતિબંધ હોતા નથી. તેથી પણ ભક્તિને ચઢીયાતું સાધન-વ્યાપક ધર્મ-માનવામાં આવે છે. તેથીજ અંત્યજ-આદિ વર્ગના ભકતોને હિંદુ ધર્મમાં સન્માન મળ્યું છે.

વેરાઈ જતી વિજળીની પાવરને બૅટરીમાં ભરીને, તે દ્વારા ઉંચા પ્રકારનું કામ લેવું; ફુંકાઈ જતા પવનને પવનચક્કીમાં જોડીને, તે દ્વારા અનેક સગવડો ઉભી કરવી; વેરાઈ જતી વરાળને એક કોઠીમાં એકઠી કરીને, તે દ્વારા મોટી ટ્રેન અગર મોટાં કારખાનાં ચલાવવાં; તે પ્રમાણે આ સંસારમાં અનિત્ય પદાર્થો તરફ વેરાઈ જતા પ્રેમને એકત્ર કરીને, શ્રીહરિ તરફ વહેવડાવવો, તેજ પ્રેમભક્તિ.

કેટલાએક ભકતો પ્રભુને પિતા તરીકે ભજે છે; કેટલાએક પ્રભુને માલીક તરીકે ભજે છે; કેટલાએક પ્રભુને બાળભાવે ભજે છે; કેટલાએક પ્રભુને મિત્રભાવે ભજે છે; અને કેટલાએક ભકતો પ્રભુને પતિરૂપે ભજે છે; એટલે પોતે પ્રભુની પત્નિ હોય એમ વર્તે છે. આ ભાવને પતિવ્રતાના યથાર્થ ધર્મથી ખીલવવામાં આવે, તો તે દાંપત્યપ્રેમ વડે અગર ઉદ્દામપ્રેમવડે ખીલે. આ પ્રેમ ગોપીકાઓએ ખીલવી બતાવ્યો. શ્રી શુકદેવજીએ ભાગવત શાસ્ત્રદ્વારા જગતને વિદીત કર્યો. આ ભક્તિનું બીજું નામ માધુર્યભકિત. દયારામ, નરસી મહેતો વિગેરે સમર્થ ભકતોએ તેનું અનુકરણ કર્યું.

" પ્રેમરસ પ્યાલો પીવાને પાવા, જોબન **તુરીને** પલાણવા;
આવોજી મારે ઘેર માણવા.
મધરાતે રે મંદિરીએ મુજ આવો; કાંઈ લ્યો લાખેણો લ્હાવો. " [દયારામ].

જોબનતુરી—જોબનવંતી ઘોડી (યુવતી). પલાણવા એટલે સ્વાર થવા. (ભોગવવા) [જોબનતુરી એટલે ઘણીજ ચપળવૃત્તિ.] નરસી મહેતાએ પણ આવાં ઉઘાડાં શૃંગારનાં અનેક પદ ગાયાં છે. શ્રીકૃષ્ણમાં આવો પ્યાર પુરૂષ કરે, તે તો ઠીક; પણ સ્ત્રી અને તેમાંએ ગોપીકાઓએ પ્યાર કર્યો; ત્યાં શંકાનો સાગર ઉછળ્યો. કારણકે ગોપિકાઓ શ્રીકૃષ્ણની સમકાલીન હતી. અત્યારે કોઇ સ્ત્રી શ્રીકૃષ્ણમાં પ્યાર કરે, તો તેમાં કાંઇ વાંધો નથી. કારણકે શ્રીકૃષ્ણનો દેહ વિલય થઈ ગયો છે. પ્રભુ સિવાયના દેહધારી-પછી તે ગુરૂ હોય, કે મોટા સંત હોય; પણ દેહધારી સાથે આવી છૂટ લેવી, તે કોઇ પણ પ્રકારે વ્યાજબી નથી-નરકમાં લઇ જનાર છે.

ભક્તિના અનેક પ્રકાર છે. તેમાં પ્રેમભક્તિ-માધુર્યભક્તિ છે, તે પ્રથમ સ્થાન ભોગવે છે. જ્ઞાનીઓને જે પ્રેમ થાય છે, તે ઉર્મિની તાણવાણ વિનાનો હોય છે. તે શાંતરસ કહેવાય છે. આ ભાવ અનુભવથીજ સમજાય છે. આ પ્રેમથી અન્ય પ્રેક્ષકને રસાસ્વાદ મળતો નથી.

'ગોપીકાઓ તદ્દન અભણ હતી-અજ્ઞાન હતી' એમ કહીને, કેટલાએક ઉતાવળા પ્રેક્ષકો વસ્તુસ્થિતિ ભૂલી જાય છે. તેઓએ યાદ રાખવું ઘટે છે કે-જ્યારે શ્રીકૃષ્ણ અદશ્ય થયા, ત્યારે ગોપીકાઓએ ગાયું હતું કે [આ કથા હવે આવશે]. **न खलु गोपिकान[illegible]नो भवान्, [illegible]त्मदृक्** 'આપ ગોપિકાઓને આનંદ આપનાર છો, એટલું જ નહીં, પણ પ્રાણીમાત્રના આપ અંતઃસાક્ષી છો.' [ગોપિકાગીત].

ઉપર પ્રમાણે અનેક લીલાઓ કરીને, મંદ મંદ હસતા કૃપાના સાગર શ્રીકૃષ્ણજી ગોપીકાઓને આનંદના મહાસાગરમાં નવરાવવા લાગ્યા. જેમ જેમ હોશીયાર માયાવી ઘડીમાં અનેક ખેલ કરે, તેમ આ મહાન્ માયાવી અનેક ખેલ કરવા લાગ્યા.

હવે કહે છે કે જ્યાં ઉન્નતિ ત્યાં અભિમાન ઉપદ્રવ કરે—

एवं भगवतः कृष्णा—ल्लब्धमाना महात्मनः ॥
आत्मानं मेनिरे स्त्रीणां, मानिन्योऽभ्यधिकं भुवि ॥ ४७ ॥

અર્થ—આ પ્રમાણે **મહાત્મા** શ્રીકૃષ્ણ ભગવાનથી, જેમને માન મળ્યું હતું એવી ગોપીઓ, પૃથ્વી ઉપરની સઘળી સ્ત્રિયોમાં, પોતાને શ્રેષ્ઠ માનવા લાગી.[૪૭]

૪૭ વિવેચન—

માન એ સ્ત્રીયોનો સ્વાભાવિક સ્વભાવ છે. પતિની સાથે સંભોગરસને અધિક ખીલવવા માટે માન આવશ્યક છે. 'સર્વ સ્ત્રિયો કરતાં અમે શ્રેષ્ઠ છીએ' અગાધ જળમાં ઘડો મૂકવામાં આવે, તો તે છલોછલ ભરાઈ જાય છે, એટલુંજ નહીં, પણ જળમાં બુડી જાય છે. તે પ્રમાણે ભગવદ્ભાવ રૂપી અગાધ રસના સાગરમાં ગોપીઓ સંપૂર્ણ રીતે ભરાઇ ને ઉભરાવા લાગી. જ્યાં ઉન્નતિ ત્યાં અભિમાન અવશ્ય ડોકીયાં કરે; તે નિયમ પ્રમાણે ગોપિકાઓના હૃદયમાં અભિમાને ડોકીયાં કર્યાં. યાદ રાખવું ઘટે છે કે—આ પણ પ્રભુની પ્રેરણા.

ભગવાન્ આગળ શું કરે છે તે સાંભળો—

तासां तत्सौभगमदं, वीक्ष्य मानं च केशवः ॥
प्रशमाय प्रसादाय, तत्रैवान्तरधीयत ॥ ४८ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे पूर्वार्धे भगवतो
रासक्रीडावर्णनं नामैकोनत्रिंशोऽध्यायः ॥ २९ ॥

અર્થ—તે ગોપીઓની સ્વતંત્ર [ઉદ્ધત] વર્તણુક જોઇને, અને તેમનું અભિમાન જોઇને, ગોપીઓના અભિમાનની શાંતિને માટે, અને પછી [અભિમાન શાંત થયા પછી] તેમને પ્રસન્ન કરવા માટે, શ્રીકૃષ્ણ ત્યાંજ અંતર્ધ્યાન થઈ ગયા. [૪૮]

૪૮ વિવેચન—

प्रशमाय—તેમનો મદ ઉતારવા.

प्रसादाय—તેમના ઉપર અનુગ્રહ કરવા.

સ્ત્રીયોએ યાદ રાખવું કે-વિદ્યા, વય અને લક્ષ્મી, સ્ત્રીયોને જેટલી ચગડોળે ચડાવે છે; તેટલા પુરૂષોને ચગડોળે ચડાવતાં નથી. જે સ્ત્રીયોને પ્રભુમાં અને પવિત્રતામાં, પ્યાર હોય,

---

૪૭ પદચ્છેદ—**एवं**-એ પ્રમાણે **भगवतः महात्मनः कृष्णात**-મહાત્મા શ્રીકૃષ્ણ ભગવાનથી **लब्धः मानः याभिः ताः इति मानिन्यः**-જેઓને માન મળ્યું હતું એવી ગોપીઓ. **भुवि स्त्रीणां**-પૃથ્વિ ઉપરની સઘળી સ્ત્રિયોમાં. **आत्मानं अभ्यधिकं मेनिरे**-પોતાને શ્રેષ્ઠ માનવા લાગી.

૪૮ પદચ્છેદ—**तासां**-તે સ્ત્રિયોની **तत् सौभगस्य मदं**-સ્વતંત્ર વર્તણુક. **मानं च**-અને અભિમાન **वीक्ष्य**-જોઇને. **केशवः**-શ્રીકૃષ્ણ **प्रशमाय प्रसादाय**-તે ગોપીઓના અભિમાનની શાંતિ માટે અને પછી તેમને પ્રસન્ન કરવા માટે. **तत्र एव अंतरधीयत**-ત્યાંજ અંતર્ધ્યાન થઈ ગયા.

તેમણે આ સ્વાભાવિક દોષથી સાવધાન રહેવું. આજકાલ નિશાળોમાં, દવાખાનામાં અને એવા બીજાં ખાતાંઓમાં ઘણી સ્ત્રીઓ નોકર રહે છે. પેટને માટે ધંધો કરી લેવો, તે ઠીક છે; પણ અભિમાનના પૂરમાં તણાઇને, આર્ય બાળાઓની સુશીલતાનો—શીયળનો—વિનયનો—નમ્રતાનો—કદિ ત્યાગ કરવો નહીં. પોતાના વાસ્તવ ધર્મનો ત્યાગ કરનારી, ઘણી ગાંડી નોકર બ્હેનો, હલેસા વિનાના વહાણુમાં બેસીને આ સંસારસાગર તરે છે. તેઓ ભર દરિયે બુડી મરે છે. બને ત્યાં સુધી બ્હેનોએ નોકરીની લાલચમાં, અને સુધારાની જાળમાં પડવું નહીં.

ઇતિ શ્રીમન્ મહાપુરાણુ ભાગવતના દશમસ્કંધ પૂર્વાર્ધનો ૨૯ મો અધ્યાય સંપૂર્ણ. બોલીયે હરિ. બોલો શ્રીકૃષ્ણચંદ્ર દેવકી જય. સૌને જય શ્રીકૃષ્ણ.

મોક્ષ મંદિર અમદાવાદ
૧૯૮૬ કારતક શુદિ ૫ } લી૦ રામશંકર મોનજી ભટ્ટ.

દશમસ્કંધ પૂર્વાર્ધ.

અધ્યાય ૩૦ મો.

વિષય—ભગવાનના વિયોગમાં વિરહથી તપી ગએલી ગોપિકાઓ, ઉન્મત્તની પેઠે ભગવાનને શોધશે, અને ભગવાનની લીલાઓનું અનુકરણ કરશે, તે કથા આ અધ્યાયમાં કહેવામાં આવશે.

સંયોગ અને વિયોગ—ગોપિકાઓના અભિમાન સિવાય અંતર્ધ્યાન થવામાં બીજો એ હેતુ છે કે—જેમ જેમ સંયોગ, તેમ તેમ કિંમત ઓછી અંકાય, જેમ જેમ વિયોગ, તેમ તેમ તેની કીંમત વધારે અંકાય. વિધવાને જેટલી પતિની કીંમત હોય, તેટલી કિંમત સધવાને ન હોય; અને હોય તો તે સતી. વિધુરને જેટલી સ્ત્રીની કીંમત હોય, તેટલી સ્ત્રી સાથે સદા વસીને રહેનારા પતિને ન હોય; અને હોય તો તે દેવપુરૂષ. ડાકોરમાં રહે, તેને દ્વારકાધીશનો મોહ; અને દ્વારકામાં રહે, તેમને ડાકોરનો મોહ. આવો જીવભાવ ગોપિકાઓમાં કાંઇક દેખાયો.

ગોપીજનને અત્યાર સુધી રસનો બાહ્ય અનુભવ થયો હતો; પણ તેમનો અંતર અનુભવ જાગ્રત્ કરવાની ખાસ આવશ્યકતા હતી. આ અનુભવ વિયોગમાંજ થઈ શકે. સ્ત્રીને નવા નવા અનેક પ્રકારના દાગીના કરાવી આપો, તે સમયે સ્ત્રીની પરીક્ષા થઇ શકે નહીં; પણ જ્યારે કોઇ મોટી આફતમાં સ્ત્રીને દાગીના ઉતારવા પડે; ત્યારે સ્ત્રીની કીંમત અંકાય. ચાપાણી પીવા અનેક મિત્રો એકઠા થાય; પણ પાંચસોનું કામ પડયું હોય; ત્યારે એકાદ મિત્રજ કામ આવે. ધીરજ રાખવાની મોટી મોટી વાતો કરતા હોઇએ, પણ આપત્ કાળમાં ધીરજની પરીક્ષા થાય. ચારે વેદનું રહસ્ય જાણી લઇને, ધર્મની મોટી મોટી વાતો કરીએ; પણ આફત વખતે ધર્મનું પાલન થાય, ત્યારે તે ધર્મપાલન ગણાય.

ચોપાઇ—ધીરજ ધર્મ મિત્ર અરૂ નારી—રામા—ભજો રામા;
આપત્ કાલ પરીખિએ ચારી—રામા—ભજો રામા.... [તુલસીદાસજી]

રાસનો ઉમદા માલ લેવા માટે, ગોપીઓની કેવી યોગ્યતા છે—અધિકાર છે—તેનું આ સ્પષ્ટિકરણ છે.

નિરોધ—એકાગ્રતા અગર સમાધિ—જેમ યોગી પોતાની વૃત્તિઓને સંકેલી લઇને, યોગ દ્વારા સમાધિમાં જોડાય છે; તેમ ભક્તો પોતાની વૃત્તિઓને પ્રપંચમાંથી સંકેલી લઇને, ભક્તિ દ્વારા ભગવાનમાં જોડાય છે. પ્રપંચના વિસ્મરણ પૂર્વક ભગવાનમાં આસક્તિ થાય, તે નિરોધ કહેવાય છે. **નિતરામ રોધ:** પ્રપંચથી સંપૂર્ણ રીતે અલગ રહેવું, તે નિરોધ કહેવાય છે. નિરોધનો અર્થ લય પણ થાય છે. વેરાઈ જતી વિજળીને બેટરિમાં એકત્ર કરીને, એક ઠેકાણે વાપરવાથી લાભ થાય છે; વેરાઇ જતી વરાળને એકત્ર કરીને એક ઠેકાણે વાપરવાથી લાભ થાય છે; તેમ પ્રપંચમાં વેરાઈ જતી વૃત્તિઓને એકત્ર કરીને, એક ઠેકાણે—શ્રીહરિના ચરણમાં—જોડવી એ ભાવ છે. યાદ રાખવું ઘટે છે કે—વરાળ અગર વિજળી, જેમ જેવા તેવા તાપથી ઉત્પન્ન થતાં નથી; તેમ પ્રભુમાં થએલો નિરોધ, પ્રભુ પ્રત્યેના જેવા તેવા પ્રેમથી ઉત્પન્ન થતો નથી. અમુક વ્યક્તિના સહવાસ વિના, અને તે વ્યક્તિના ગુણાનુવાદ સાંભળ્યા વિના, તે વ્યક્તિમાં પ્રેમ થતો નથી. ગોપીઓને શ્રીકૃષ્ણનો સહવાસ પ્રાપ્ત થયો. આપણે શ્રીકૃષ્ણના સહવાસની સગવડ નથી, તેથી આપણે શ્રીકૃષ્ણના ગુણાનુવાદ સાવધાનતા પૂર્વક સાંભળવા જોઇએ. સાંભળીને તેનું મનન કરવું જોઈએ. મનન દ્વારા સાંભળ્યાનો નિશ્ચય કરવો જોઇએ. ગીતાના બારમા અધ્યાયે બાપુ બોલ્યા છે કે—

'अभ्यासेऽप्यसमर्थोऽसि, मत्कर्मपरमो भव ॥
मदर्थमपि कर्माणि, कुर्वन् सिद्धिमवाप्स्यसि ॥ १० ॥

'હે અર્જુન! તું યોગાભ્યાસ કરવા અસમર્થ હો, તો મારી પ્રાપ્તિ અર્થેજ કર્મ કરતો રહે. તેમ કરવાથી પણ તું મોક્ષ પામીશ.'

સાર—ગોપિકાઓના અભિમાનના નિવારણ માટે, તથા વિયોગમાં પ્રાપ્ત થએલા નિરોધ દ્વારા, ગોપિકાઓની આંતર વૃત્તિઓનો પ્રવાહ પોતા પ્રત્ય વહે, એ હેતુથી પ્રભુ અંતર્ધ્યાન થયા હતા.

હવે આપણે આ અધ્યાય શરૂ કરીએ. પ્રભુ અંતર્ધ્યાન થયા પછી વ્રજાંગનાઓની કેવી સ્થિતિ થઈ? તે સાંભળો—

॥ श्रीशुक उवाच ॥

अन्तर्हिते भगवति, सहसैव व्रजाङ्गनाः ॥
अतप्यंस्तमचक्षाणाः, करिण्य इव यूथपम् ॥१॥

અર્થ—ભગવાન્ તુરત અંતર્ધાન થઇ જતાં, હાથણીઓ હાથીને ન દેખીને, જેમ પરિતાપ પામે, તેવી રીતે, તેમને નહીં દેખતી વ્રજાંગનાઓ, તપી ગઇ—પરિતાપ પામી. [૧]

---

૧ પદચ્છેદ—**भगवति सहसा एव अंतर्हिते**—ભગવાન્ તુરત અંતર્ધાન થઈ જતાં. **करिण्यः यूथपम् इव**—હાથણીઓ હાથીને ન દેખીને જેમ પરિતાપ પામે તેવી રીતે. **तं अचक्षाणाः व्रजांगनाः**—તેમને નહીં દેખતી વ્રજાંગનાઓ. **अतप्यन्**—તપી ગઈ—પરિતાપ પામી.

૧ વિવેચન—

સ્પર્શાદિથી પ્રેમની શરૂઆત કરી છે, માટે હાથી અને હાથણીઓનું દષ્ટાંત આપ્યું. ગજરાજ સ્પર્શ સુખનો પરમ ભોક્તા ગણાય છે, અને હાથણીઓ રસની ભૂખી ગણાય છે; તેથી આ દષ્ટાંત આપ્યું જણાય છે. ગોપિકાઓના ચિત્ત રસમાં આસક્ત છે, અને શ્રીકૃષ્ણ રસનો સાગર છે. રસનો સાગર અદશ્ય થતાં, ગોપિકાઓરૂપી મત્સ્યો તરફડવા લાગ્યાં. પ્રભુને અદશ્ય થયેલા જોઇને, ગોપિકાઓ ગાવા લાગી કે—

પદ.

અરે હાં-પરમસનેહી ઘનસ્યામલડો,
જાદુગારો ધુતારો કછુ કર ગયોરે (૨)
કામણગારો ધુતારો કછુ કર ગયોરે—હાં પરમ૦
દેખ દીવાની છેલ ગુમાની, મરમાળી મુરતિ ઉર ધરી ગયોરે—હાં પરમ૦
જીવનપ્રાણ સુજાન હમારો, અંગભુવન ભુવન રસ ભરી ગયોરે—હાં પરમ૦
કામણગારો છબીલો મતવાલો, હસી હેત દેખાડી ચિત્ત હરિ ગયોરે—હાં પરમ૦
દાસ દયાનો પરમ સનેહી, વ્રજનારી મોરારી વશ કરી ગયોરે—હાં પરમ૦

[થવા દ્યો-એકલી તાળી પડવા દ્યો—]

બોલો શ્રીકૃષ્ણ બંસીવાલેકી જય.

નોંધ—'શ્રીકૃષ્ણ એક ગોપિકાને સાથે લઈને અંતર્ધ્યાન થયા છે,' એમ આ ગોપીઓ જાણે છે; [જુઓ આગળ ૧૧ મો શ્લોક] આ ગોપી કોણ છે તેની ખબર નથી. [જુઓ શ્લોક ૨૭ મો.]

રાગ-ઠુમરી ખમાચ.

દર્શન બિન તલસે નૈનાં— ટેક૦
સાંબરી સુરત પ્યારી, વનમાલ ગલ ધારી;
જબસે નિહારી સારી, તનકી બિસારી સુધ;
પડત ન ઘડી પલ ચૈના— દર્શન૦
યમુનાકે નીર તીર, વિમલ સમીરે સખિ;
ધીરે ધીરે ગાવે, નંદલાલ ગ્વાલ બાલ સંગ;
મધુર મધુર સ્વર બૈના— દર્શન૦

(ઠુમરી-તાલ ચલિત).

મુઝે દે દરશન ગિરધારી,
તેરી સાંવરી સૂરત પર વારીરે— ટેક૦
જમુનાતટ હરિ ધેનુ ચરાવે,
મધુર મધુર સ્વર બૈન બજાવે;
કાંધે કમરિયા કારીરે— મુઝે દે૦ ૧
મોર મુકુટ પીતાંબર સોહે, દેખ રૂપ મુનિગણ મનમોહે,
કુંડલકી છબિ ન્યારીરે— મુઝે દે૦ ૨

વૃન્દાવનમાં રાસ રચાવે, ગોપ ગોપિકા સંગ મિલ ગાવે,
નૂપરકી ધુન પ્યારીરે— મુઝે દે૦ ૩
ભક્ત હેત હરિ રૂપ બનાયા, બ્રહ્માનંદ મેરે મન ભાયા,
ચરણ કમલ બલિહારીરે— મુઝે દે૦ ૪

હવે વીતેલી વાત કરે છે— રાગ–વંશસ્થ.

गत्यानुरागस्मितविभ्रमेक्षितैर्–मनोरमालापविहारविभ्रमैः ॥
आक्षिप्तचित्ताः प्रमदा रमापतेस्–तास्ता विचेष्टा जगृहुस्तदात्मिकाः ॥२॥
गतिस्मितप्रेक्षणभाषणादिषु, प्रियाः प्रियस्य प्रतिरूढमूर्त्तयः ॥
असावहं त्वित्यबलास्तदात्मिका, न्यवेदिषुः कृष्णविहारविभ्रमाः ॥३॥

અર્થ—શ્રીકૃષ્ણનાં ગતિ, સ્નેહ, લીલા સહિત જોવાં, મનોહર વાતચીત, અને એવાં બીજા વિલાસોથી જેઓનાં ચિત્ત પરવશ થયાં હતાં એવી, અને આ પ્રમાણે ભગવદ્રૂપ બનેલી યુવતીઓ–વ્રજાંગનાઓ, લક્ષ્મીપતિ શ્રીકૃષ્ણની તે તે લીલાઓ કરવા લાગી. [૨]

અર્થ—પ્યારા શ્રીકૃષ્ણનાં ચાલવાં, મંદહાસ્ય, જોવાં અને ભાષણાદિકમાં જેઓનાં શરીર તન્મય બની ગયાં હતાં એવી, અને તેને લીધે શ્રીકૃષ્ણની પેઠેજ ક્રીડાઓ અને વિલાસો કરતી, ભગવદ્રૂપ બનેલી વ્રજાંગનાઓ, 'હું પોતેજ શ્રીકૃષ્ણ છઉં'–અહં બ્રહ્માસ્મિ–એમ અરસપરસ એક બીજાને કહેવા લાગી. [૩]

૨–૩ વિવેચન—

૫૬.
રાગ–સારંગ ઠુમરી તાલ–૩.

આલિ! નંદકો લાલ, લોચન વિશાલ, ગલે ફુલન માલ;
શોભે તિલક ભાલ, ચલે લલિત ચાલ, નિત બંસરી બજાવે—આલિ!

---

૨ પદચ્છેદ—**गतिश्च अनुरागश्च स्मितश्च विभ्रमेण सहितानि ईक्षितानि** (લીલા સહિત જોવું) **च तैः**-શ્રીકૃષ્ણનાં ગતિ, સ્નેહ, લીલાસહિત જોવાં તે તેથી—**मनोरमालापाश्च** (મનોહર વાતચીત) **विहाराश्च** [ક્રીડા] **विभ्रमाश्च** (બીજા પણ વિલાસો). **तैः**–મનોહર વાતચીત, ક્રીડા અને વિલાસોથી. **आक्षिप्तानि चित्तानि यासां ताः**–જેઓનાં મન ખેંચાઇ ગયાં હતાં એવી **तस्मिन् आत्मा यासां ताः तदात्मिकाः इति प्रमदाः**-અને તેથી ભગવદ્રૂપ થએલી યુવતીઓ **रमापतेः ताः ताः विचेष्टाः जगृहुः** લક્ષ્મીપતિ–શ્રીકૃષ્ણની તે તે નાના પ્રકારની લીલાઓ **जगृहु**–કરવા લાગી.

૩ પદચ્છેદ—**प्रियस्य**–શ્રીકૃષ્ણના **गतिश्च स्मितश्च प्रेक्षणश्च भाषणश्च तानि आदयः येषु तानि तेषु**–ચાલવું, મંદહાસ્ય, જોવું તે, અને ભાષણાદિકમાં. **प्रतिरूढाः मूर्त्तयः यासां ताः इति प्रियाः**–જેઓનાં શરીર તન્મય બની ગયાં હતાં એવી વ્રજાંગનાઓ. **कृष्णस्य इव विहारविभ्रमाः यासां ताः**–કૃષ્ણની પેઠેજ ક્રીડા અને વિલાસો કરતી. **तदात्मिकाः**–ભગવદ્રૂપ બનેલી. **अबलाः**-વ્રજાંગનાઓ. **असौ अहं तु इति** જે કૃષ્ણ છે તે હુંજ છઉં. એમ **न्यवेदिषु**–અરસપરસ જણાવવા લાગી.–કહેવા લાગી.

ઘનસ્યામવદન, મુખચંદ કિરન, વન પીત વસન;
મૃદુ મંદ હસન, પગ નેપૂર ધૂન, સુન મન હરખાવે—આલિ!
અતિ વિમલ નીર, જમુનાકે તીર, કસે કમર ચીર;
કરે નાચ ધીર, સંગમે આહીર, મિલ રાસ રચાવે—આલિ!
આવી વ્રજકી નાર, સબ કર સિંગાર, હરિ છબી નિહાર;
ભૂલી સદનકાર, બ્રહ્માનંદપાર, નહિં મુનિજન પાવે—આલિ!

आक्षिप्तचित्ताः, तदात्मिकाः તથા **प्रतिरूढमूर्तयः**—આ શબ્દો ગોપીઓના મનની ઉત્કૃષ્ટતા સૂચવે છે. ભક્તિમાર્ગના આ શણગાર છે. ગોપિકાઓએ કૃષ્ણ બનીને કૃષ્ણના જેવી ચેષ્ટા કરવા માંડી. શૃંગારરસના પંડિત **વાત્સાયને** કહ્યું છે કે-'જ્યારે સ્ત્રિયોમાં રસ વધે છે, ત્યારે તે પુરૂષપણું પામે છે.'

ધણીના ધર્મ દાસીમાં નિષેધ ગણ્યા છે; પણ આ ગોપિકાઓ તાદાત્મ્ય ભાવને પામી છે, તે વાત યાદ રાખવી.

આ ગોપીઓ ભગવાનની કાયિક, વાચિક અને માનસિક એમ ત્રણ પ્રકારની લીલાઓથી વશ થઇ હતી. લક્ષ્મીના મદમાં છલકાતો, અગર વિદ્યાના મદમાં મલકાતો સુંદર રૂપવાળો તરૂણ પુરૂષ, ઉપર જણાવ્યા તે ત્રણ પ્રકારે સ્ત્રિયોને વશ કરે છે; ત્યારે આ તો **નટવર**, તેમાં શી ખામી હોય! **विभ्रमः**—કટાક્ષનો ભેદ છે.

હવે ગોપિકાઓ શ્રીકૃષ્ણને શોધવાનો પ્રયત્ન કરે છે—

ઉપજાતિ.

गायन्त्य उच्चैरमुमेव संहता, विचिक्युरुन्मत्तकवद्वनाद्वनम् ॥
पप्रच्छुराकाशवदन्तरं बहिर्-भूतेषु सन्तं पुरुषं वनस्पतीन् ॥४॥

અર્થ—એકત્ર થએલી અને ઉંચા સ્વરથી ભગવાનનું ગાન કરતી ગોપીઓ, ગાંડાની માફક એક વનથી બીજા વનમાં (શ્રીકૃષ્ણને) શોધવા લાગી; અને ભગવાન્ કે જે સર્વ પદાર્થોની અંદર અને બહાર આકાશની માફક વ્યાપીને રહ્યા છે, તેમના સમાચાર, તે સ્ત્રીયો વૃક્ષોને પૂછવા લાગી. [૪].

૪ વિવેચન—

उच्चैः—ઉંચા સ્વરથી ગાયન કર્યું. મોટા પુત્ર ગભરાય, તોપણ બાપાને મોટેથી 'બાપા' કહેતાં લાજે. નાનો પુત્ર ગભરાય કે તુરત-'હે બાપા' કહીને બૂમ પાડે. જ્ઞાનના ડોળી ઉંચેથી ભગવદ્ ભજન કરતાં લાજે. ભક્તો ભજનાનંદમાં રાજી રહે.

---

૪ પદચ્છેદ—**संहताः**-એકઠી થએલી. **उच्चैः अमुम् एव गायंत्यः**-ઉંચા સ્વરથી આનુંજ [ભગવાનનુંજ] ગાયન ગાતી ગોપીઓ. **उन्मत्तः एव उन्मत्तकः तेन तुल्यं उन्मत्तकवत्**-ગાંડાની માફક. **वनात् वनम् विचिक्युः**-એક વનથી બીજા વનમાં શોધવા લાગી. **भूतेषु आकाशवत् अंतरं बहिः**-આકાશની માફક સર્વ પદાર્થોની અંદર અને બહાર. **संतं पुरुषं**-રહેલા વ્યાપક-ભગવાન-સંબંધી. **वनस्पतीन् पप्रच्छुः**-વૃક્ષોને પૂછવા લાગી.

પદાર્થોની અંદર બહાર કોણ છે ?—

પદ.

રાગ–ગઝલ તાલ. ૩

નજરોસેં દેખ પ્યારે, ઇશ્વર હૈ પાસ તેરે;
ક્યા ઢૂંઢતા હૈ વનમેં, તનકે કભી ન હેરે—ટેક૦
પૂર્વકો કોઇ જાવે, પશ્ચિમ દિશાકો ધાવે;
પ્રભુકા ભેદ ન પાવે, બિરથા ફિરે હૈ ફેરે—નજરોંસે૦
ભૂતળ આકાશમાંહિ, ઉસકા મુકામ નાંહિ;
દુનિયા રહિ ભુલાઇ, જાને નહીં હૈ નેરે—નજરોંસે૦
વો હૈ સભી ઠિકાને, ઘટ ઘટકી બાત જાને;
ઉસકો જો દૂર માને, વો મૂઢ હૈ ઘનેરે—નજરોંસે૦
જગમેં જગા ન કોઇ, ઇશ્વર જહાં ન હોઇ;
બ્રહ્માનંદ જાન સોઈ, સુન સત્ય વાક્ય મેરે—નજરોંસે૦

પદ. (રાગ–ગજલ.)

નજરોંસે દેખ પ્યારે, ક્યા રૂપ હૈ તુમારા;
અપનેકો ભૂલ તનમેં, બાહિર ફિરે ગમારા— ટેક૦
કરમેં કંકણ છિપાવે, ઢુંઢનેકો દૂર જાવે;
ફિરકે સમીપ પાવે, મનમેં કરો વિચારા—નજરોંસે૦
મૃગનાભિમેં સુગંધી, સુંઘે વો ઘાસ ગંદી;
દુનિયા સભી હૈ અંધી, સમજે નહિં ઇસારાં—નજરોંસે૦
જિમ દૂધકે મથનસેં, મિલતાહે ઘી જતનસેં;
તિમ ધ્યાનકી લગનસે, પરબ્રહ્મ લે નિહારા—નજરોંસે૦
જડ જાનદેહ સારી, ક્ષણભંગ દુઃખકારી;
બ્રહ્માનંદ નિર્વિકારી, ચેતન સ્વરૂપ ન્યારા—નજરોંસે૦

ત્યારે શું શ્રીકૃષ્ણને વને વને શોધવા નીકળી, તે ગોપીઓની ભૂલ છે? ભૂલ હોય તો, તે ભૂલનું આવું લાંબુ વિવેચન, શ્રીશુકદેવજી શા માટે કરે?–તેના જવાબમાં યાદ રાખવું ઘટે છે કે–જે સુગુણ છે તેજ નિર્ગુણ છે; જે વ્યાપક છે, તે તત્ત્વજ શ્રીકૃષ્ણ રૂપ બન્યું છે. ગોપિકાઓને સગુણતત્ત્વમાં–શ્રીકૃષ્ણતત્ત્વમાં મોહ થયો. [સ્ત્રીઓને સાધુ સંતના અગર ગુરૂના શરીરમાં મોહ થાય, તો તે મોહ નરકનું દ્વાર છે.] દેહ સિવાયની ભગવદીય વસ્તુ અગર ભગવદીય વિચારમાં, જો મોહ થાય, તો તેને **બરાબર** સિદ્ધ કરવો. બરાબર સિદ્ધ કરતાં, તેમાં સંતાઇને રહેલું તત્ત્વ વ્યક્ત થશે. ગીતા અનેક વાર વાંચી અને સાંભળી. ગીતામાં '**सम्यक्**' શબ્દનો ભાવ વારંવાર વાંચ્યો, અગર સાંભળ્યો; પણ તેનો અર્થ જાણવા પ્રયત્ન ન કર્યો. અર્થ જાણ્યો, તો તે પ્રમાણે વર્તવા પ્રયત્ન ન કર્યો. । **योगः कर्मसु कौशलं** । એમ કહીને પણ 'જે કાર્ય કરો, તે બરાબર કરો' એવી સૂચના આપી. તાત્પર્ય–દેહાભિમાન હોય, ત્યાં સુધી સગુણ ઉપાસના ઉત્તમ છે. દેહાભિમાન શમી જાય, તેમને માટે નિર્ગુણ ઉપાસના ઉત્તમ છે. આટલો નિર્ણય સાંભળ્યા પછી, સગુણ–નિર્ગુણમાં જ્યાં ભાવ હોય, ત્યાં બરાબર ભાવ કરો. ત્યાં તાદાત્મ્ય ભાવને કેળવો. ગોપીઓએ શ્રીકૃષ્ણમાં તાદાત્મ્ય ભાવ કેળવ્યો.

ચૈતન્ય ગૌરાંગ શ્રીકૃષ્ણમય થઇને જીવ્યા. નિષ્કુલાનંદ, મુક્તાનંદ, પ્રેમાનંદ વિગેરે સંતો અને કેટલાએક હરિભક્તો સ્વામીનારાયણમય થઇને વધ્યા. નરસી, મીરાં, દયારામ, વિગેરે ભક્તોએ પણ શ્રીકૃષ્ણમાં તાદાત્મ્ય ભાવ કેળવ્યો. જેઓ પોતાના કાર્યમાં દૃઢ રહીને, આગળ વધે, તે પ્રશંસાપાત્ર ગણાય છે. ચોર ઘણા થયા, પણ **'ખાપરો અને કોડીયો'** એ બે નામ અમર જણાય છે. કાઠીયાવાડમાં બારવટીયા ઘણા થયા, પણ **મોર સંધવાણી** અમર છે. હિંદના રાજકીય વિષયની વાતો ઘણા માણસો કરે છે; પણ **ગાંધીજીએ** પોતાનું નામ અમર કર્યું. રજળતા લોકોને તાદાત્મ્યની વાતો કરવી, તે કુતરાની પુંછડી સિદ્ધિ રાખવા, જેવો વ્યર્થ પ્રયત્ન છે. તાદાત્મ્ય ભાવ વિના ધંધા રોજગાર, અને એવા બીજા વ્યવહાર પણ ફીક્કા છે. તાત્પર્ય—જે કરો તે બરાબર કરો. નિર્ગુણની પોલી પોલી—મોટી મોટી—વાતો કરવા કરતાં, સગુણની સમ્યક્ ઉપાસના કરવી, તે ઉત્તમ છે. લાડુ અને પેંડાની મોટી મોટી વાતો કરીને, ભૂખે મરવું; તેના કરતાં ભાખરી અને શાક બનાવીને જમવું તે સારૂં છે. યાદ રાખવું કે સગુણની સમ્યક્ ઉપાસનામાંથી, નિર્ગુણની વાસ્તવ—યથાર્થ—ઉપાસના ઉત્પન્ન થશે.

ગોપિકાઓ પોતે જેમ શ્રીકૃષ્ણના ગાનથી ત્યાં આવી હતી; તેમ શ્રીકૃષ્ણને ગાયનથી પોતા પ્રત્યે ખેંચવા, ગોપીકાઓએ ગાયન શરૂ કર્યું. ગોપિકાઓ ગાનમાં ફાવ્યાં નહીં, ત્યારે ગાંડાની માફક એક વનથી બીજા વનમાં પ્રભુને શોધવા નીકળ્યાં.

આ ગાંડપણ કેવા પ્રકારનું ?—આ ગાંડપણ ગાંડાની ઇસ્પિતાલમાં લઇ જવા જેવું નહીં. આ ગાંડપણ જુદા પ્રકારનું છે. જેને જેમાં રસ પડે, તેને માટે તે જીવ ગાંડો બને. આ ગાંડપણ પ્રિય પ્રાણી પદાર્થના વિયોગમાંજ રહે. સંયોગમાં શમી જાય. નાનો પુત્ર રમકડાં માટે ગાંડો થાય; મોટો પુત્ર સ્ત્રીની પાછળ ગાંડો થાય; વૃદ્ધ વ્યવહારની પાછળ ગાંડો થાય, હું કેમ જગતમાં સારો દેખાઉં ? એટલી વાતમાંજ તે રાજી રહે; તેમ મુમુક્ષુ પ્રભુતત્ત્વમાં ગાંડો બને. યોગીઓ આ ભાવને ઉન્મની ભાવ કહે છે. [યોગનો ફરમો વાંચો છો ? હાલ **યોગતારાવલી**નો શ્રી શંકરનો ગ્રંથ ચાલે છે. તેમાં ૧૭–૧૮ મા શ્લોકો ઉન્મનીભાવના છે. આવી રૂડી વાતો આઠ આનામાં તમને કોણ કહેશે ! આવા આઠ આના તમે ઘણા ફેંકી દ્યો છો. યોગ્ય લાગે તો તુરત આઠ આના મોકલો. તમામ ફરમા હજી મળી શકશે.] પ્રભુતત્ત્વને સર્વસ્વ માનવું, અને તેને માટે ગાંડા બનવું, એ માનવ જીવનની ઉત્કૃષ્ટ ભૂમિકા છે. આ ઉત્કૃષ્ટ ભૂમિકા ઉપર ઉભા રહીને, મુરધ્વજે માથું વહેરાવ્યું; સુધન્વા તાતી કડામાં પડયો; સગાળશાએ પુત્રને ખારણીયામાં ખાંડયો. ગૌતમબુદ્ધે રાજપાટ તજ્યાં; જીસસક્રાઇસ્ટ ફાંસીને લાકડે લટકયો. આ ભૂમિકા ઉપર ઉભાં રહીને મીરાં બોલ્યાં કે—

પદ.

ઘેલાં અમે ભલે થયાંરે, બાઇ ! મને ઘેલામાં ગુણ લાધ્યું. ટેક૦
આટલાં દિવસ હરિ જાણ્યા વિનાનું, મન માયામાં બાંધ્યું;
ભવસાગરમાં ભૂલાં પડયાં ત્યારે, મારગ મળીયા સાધુ—ઘેલાં૦
ઘેલાં તો અમે હરિના ઘેલાં, **નિર્ગુણ કીધાં નાથે;**
પૂરવ જન્મની પ્રીત હતી, તેથી હરિએ ઝાલ્યા હાથે—ઘેલાં૦
ઘેલાંની વાતો ઘેલાં જાણે, તે દુર્જનીયાં શું જાણે !
જે રસ છે દેવતાને દુર્લભ, તે રસ ઘેલાં માણે—ઘેલાં૦

ઘેલાં મટીને અમે ડાહ્યાં ન થઇએ, તેથી સંતનાં શરણાં લીધાં;
બાઇ મીરાં કહે પ્રભુ ગીરધરના ગુણ, કારજ સઘળાં સીધાં—ઘેલાં૦

તાદાત્મ્યભાવ—તે સ્નેહની ઉંચી ભૂમિકા છે. આપણાં જીવનમાં આપણે ઘણાની સાથે સ્નેહ કરીએ છઇએ; પણ તમારામાંનાં ઘણાં સ્ત્રી પુરૂષો, સ્નેહનું સ્વરૂપ જાણતાં નહીં હોય. આજ તે સંબંધી થોડી વાત કરીએ—

સ્નેહથી એક બીજાનાં હૃદય આકર્ષાય છે. સ્નેહની ચાર અવસ્થા હોય છે. દગ્રૂચિ, સ્મૃતિ, અભિલાષા, અને ઉદ્દ્વેગ. દગ્રૂચિ એટલે નેત્રપાત, એક બીજાની દૃષ્ટિનું મળવું. દૃષ્ટિ મળવાથી સ્નેહનું બીજ રોપાય. પછી સ્નેહપાત્ર દૂર થતાં, તેનું સ્મરણ રહ્યાં કરે. પછી તેને મળવાની અભિલાષા ઉત્પન્ન થાય. અભિલાષા પૂર્ણ ન થવાથી, ઉદ્વેગ થાય; અને પછી આસક્તિની દશા શરૂ થાય. સ્નેહથી તો હૃદયનું માત્ર આકર્ષણજ થાય; આસક્તિમાં હૃદય પોતાના પ્રેમપાત્રને વળગીને રહે–પ્રેમપાત્રથી દૂર જવું હૃદયને ગમેંજ નહીં. જેમ ચકોરની દૃષ્ટિ ચંદ્રમાં, તેમ આખો દિવસ તેનાજ વિચાર થયા કરે. આસક્તિની ત્રણ અવસ્થાઓ અનુભવાય છે–વ્યાધિ, પ્રલાપ અને ઉન્માદ. પ્રિયને મળવાની અભિલાષા સફળ ન થતાં, જે ઉદ્વેગ થાય, તે ઉદ્વેગ ધીમે ધીમે વ્યાધિના રૂપમાં પરિણામ પામે. આ વ્યાધિમાં વાણી વિકૃત થાય–ગમે એમ બોલી જવાય. આ અવસ્થાનું નામ પ્રલાપાવસ્થા. લૌકિક આચાર વિચાર પણ ગમે નહીં. જડ ચેતનનું ભાન રહે નહીં. આ અવસ્થાનું નામ ઉન્માદાવસ્થા. ઉન્માદાવસ્થાથી આગળ વ્યસનની અવસ્થા છે. માછલું જળની બહાર ઘડી વાર પણ રહી શકે નહીં, તે તેની વ્યસનાવસ્થા છે; તેમ પ્રેમી પ્રેમપાત્ર વિના ઘડી પણ રહી શકે નહીં. આ સ્થીતિ પછી તાદાત્મ્યભાવ–તન્મયતાની ભૂમિકા છે. તે મરણના જેવી સ્થિતિ છે. આ સ્થિતિ પરિપક્વ થતાં, પ્રભુને પ્રગટ થવું પડે.

હવે ગોપીઓની ઉન્માદાવસ્થાનું વર્ણન કરે છે—

दृष्टो वः कच्चिदश्वत्थ, प्लक्ष न्यग्रोध नो मनः ॥
नन्दसूनुर्गतो हृत्वा, प्रेमहासावलोकनैः ॥ ५ ॥
कच्चित्कुरबकाशोक–नागपुन्नागचम्पकाः ॥
रामानुजो मानिनीनां, गतो दर्पहरस्मितः ॥ ६ ॥

---

૫ પદચ્છેદ—**हे अश्वत्थ**–હે પીપળા ! **प्लक्ष**–હે ખાખરા ! **न्यग्रोध**–હે વડ. **प्रेमहासावलोकनैः**–પ્રેમસહિત હાસ્ય અને અવલોકનથી. **नः मनः हृत्वा**–અમારા મનને હરી જઇને–અમારા મનની ચોરી કરીને. **नंदसूनुः गतः**–નંદજીના પુત્ર ગયા છે. **वः**–તમારાથી. **कच्चित् दृष्टः**–કદિ જોવામાં આવ્યા છે ?

૬ પદચ્છેદ—**हे कुरबक** !–હે કુરબક **अशोक**–હે આસોપાલવ. **नाग**–હે નાગ ! **पुन्नाग**–હે પુન્નાગ ! **हे चंपक** !–હે ચંપક ! હેમ પુષ્પકતરૂ **मानिनीनां**–માનવંતી સ્ત્રીઓના, **दर्पं हरति इति दर्पहरं, दर्पहरं स्मितं यस्य सः दर्पहरस्मितः**–ગર્વને હરિ લે એવું સ્મિત કરનારા **रामानुजः**–બલરામના નાના ભાઈ શ્રીકૃષ્ણ. **गतः**–ગએલા **वः कच्चित् दृष्टः**–કદિ આપના જોવામાં આવ્યા છે ?

कच्चित्तुलसि कल्याणि, गोविन्दचरणप्रिये ॥
सह त्वाऽलिकुलैर्बिभ्रद्‌-दृष्टस्तेऽतिप्रियोऽच्युतः ॥ ७ ॥

અર્થ—હે પીપળા! હે ખાખરા! હે વડ! પ્રેમ સહિત હાસ્યથી અને અવલોકનથી અમારા મનની ચોરી કરીને ચાલ્યા ગયેલા નંદજીના પુત્ર, કદિ તમારા જોવામાં આવ્યા છે? [૫] હે કુરબક! હે આસોપાલવ! હે નાગ! હે પુન્નાગ! હે ચંપક! માનવંતી સ્ત્રિયોના ગર્વને હરિલે એવું સ્મિત કરનારા બલરામના નાના ભાઇ-શ્રીકૃષ્ણ [અહીંથી] ચાલ્યા જતા તમારા જોવામાં આવ્યા છે? [૬] ભગવાનના ચરણમાં પ્રેમ રાખનારી હે ભલી તુલસિ! ભ્રમરોની સાથે તારૂં ધારણ કરનારા, અને તને જે અત્યંત વ્હાલા છે, એવા અચ્યુત ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણ, તારા જોવામાં આવ્યા છે! [૭]

૫-૬-૭ નું વિવેચન—

જડ જવાબ દેવાના નથી, છતાં તેમને પૂછવું, તે ઉન્માદ અવસ્થા ગણાય. આ અવસ્થા નળના વિયોગમાં દમયંતીને થઈ હતી; સીતાના વિયોગમાં શ્રીરામને પણ થઇ હતી.

પીંપળો વિષ્ણુનું સ્વરૂપ છે, પ્લક્ષ (ખાખરો) બ્રહ્માનું સ્વરૂપ છે, અને વડ શિવનું સ્વરૂપ છે; ગોપિકાઓએ પ્રથમ આ ત્રણ સ્વરૂપને ગાંડાની માફક શ્રીકૃષ્ણના સમાચાર પૂછ્યા. દેહ માટે, વ્યવહારને માંટે, અને સ્ત્રી પુત્રાદિને માટે ગાંડા થઇ ગએલાં તો ઘણાંને જોયાં; પણ પ્રભુ માટે ગાડાં થએલાં કયાં દેખ્યા! ગોપીઓનો ઉભરાઇ જતો પ્રેમ દેખીને, વિષ્ણુ, બ્રહ્મા અને મહેશ સ્તબ્ધ થઇ ગયા-કાંઈ પણ જવાબ આપી શકયા નહીં.

વૃક્ષો વૈષ્ણવ છે, અને પરોપકારી છે, તે સંબંધી વિવેચન આગળ ૯ મા શ્લોક નીચે કરીશું.

શ્રીકૃષ્ણ સાથે અમારે શું સંબંધ છે, તે ગોપિકાઓએ વૃક્ષોને કેવી રીતે જણાવ્યો? ફરી સાંભળો-'**प्रेमहासावलोकैर्नः मनः हृत्वा नंदसूनुः**'-'પ્રેમસહિત હાસ્ય અને અવલોકન કરીને, જેમણે અમારૂં મન હરી લીધું છે-ચોરી લીધું છે, તે નંદજીના, પુત્ર.' છઠ્ઠા શ્લોકમાં કહ્યું કે-તેમનું હાસ્ય માનવંતી સ્ત્રીના ગર્વને હરી લે તેવું છે.'

રામાનુજ—'રામાનુજ એટલે બલરામનો નાનો ભાઈ શ્રીકૃષ્ણ'-એવો અહીં સ્પષ્ટભાવ છે, તોપણ વિદ્વાનોએ આ અર્થને મચડવા ઘણો પ્રયત્ન કર્યો છે. '**ત્રિવિધનામાવલી**' નામના ગ્રન્થના ૧૨ મા પાના ઉપર '**अत्र निरोधेन**' વિગેરે શબ્દોથી '**રામ**' એટલે

---

૭ પદચ્છેદ—**गोविंदस्य चरणः प्रियः यस्याः सा, तत् संबुद्धौ हे गोविंदचरणप्रिये, इति हे कल्याणि तुलसि**-ગોવિંદના ચરણ જેમને વ્હાલા છે એવી હે ભલી તુલસિ! **अलिकुलैः सह त्वा [त्वां] बिभ्रत्**-ભ્રમરોની સાથે તને ધારણ કરનાર. અને **ते [तव] अतिप्रियः अच्युतः दृष्टः**-તને ઘણાજ વ્હાલા એવા અચ્યુત ભગવાનને તેં દીઠા છે?

'રતિ' અને તેનો 'અનુજ' વિગેરે અર્થ કર્યો છે. આપણે રામાનુજ એટલે શ્રીકૃષ્ણુજ સમજવા. રામના નાના ભાઇ લક્ષ્મણુ, પણુ રામાનુજ કહેવાય; પણુ તે ભાવ અહીં નથી.

'રામાનુજ' નામના બ્રાહ્મણુ ઉપરથી, એક મોટો સંપ્રદાય ચાલે છે. તમારામાંના ઘણાં, તે સંબંધી કાંઈ જાણતા પણ નહિં હોય. સાંભળો તે સંબંધી થોડી વાત કરીએ.

રામાનુજસંપ્રદાય—રામાનુચાર્ય મદ્રાસ પાસે ભૂતપુરી અથવા પેરમ્બધૂરં નામના ગામમાં ઇ.સ. ૧૦૧૭ માં જન્મ્યા હતા. તેમના પિતાનું નામ કેશવ સોમયાજી, અને તેમની માતાનુ નામ કાંતિમતી હતું. નાનપણુમાં તેમણે **યાદવપ્રકાશ** નામના એક વેદાંતી પાસે અભ્યાસ કર્યો હતો. એમ કહેવાય છે કે–ઉપનિષદ્ના અર્થની બાબતમાં, એમની અને ગુરૂની વચ્ચે વખતો વખત મતભેદ થતો. તેને પરિણામે એવો વિરોધ જાગ્યો કે–ગુરૂએ તેમને મારી નાખવાના હેતુથી, કાશીની યાત્રાએ, સાથે લીધા. રામાનુજના મામાના દિકરાએ આ વાત રામાનુજને કહી દીધી. તેથી તેઓ નાશી છૂટયા. એક ભીલ અને ભીલડીની મદદથી તેઓ કાંચી નગરી પહોંચ્યા. આ ભીલ અને ભીલડીને પાછળથી વિષ્ણુ અને લક્ષ્મી રૂપે માનવામાં આવ્યાં છે. તે વખતે યામુનાચાર્ય નામના એક વિશિષ્ટ દ્વૈતવાદી વેદાંતી ભકતે, એમને **શ્રીરંગ** આવીને પોતાના પંથની દીક્ષા લેવાનું સૂચવ્યું. રામાનુજાચાર્ય ત્યાં પહોંચ્યા તે વખતે, યામુનાચાર્યજીએ દેહ છોડયો હતો; પણુ તેમનું શબ પડયું હતું. શબના જમણા હાથની ત્રણ આંગળીઓ વળેલી જોઇને, રામાનુચાર્યે પૂછ્યું કે–'કેમ ત્રણ આંગળીઓ વાળી દીધી છે?' યામુનાચાર્યના શિષ્યોએ જવાબ આપ્યો કે–'મરણુ સમયે ત્રણ વાનાં ગણાવીને, તે ત્રણેને સિદ્ધ કરવાની આપને આજ્ઞા આપી છે.' તે ત્રણ આજ્ઞા કઇ?–૧ બ્રહ્મસૂત્ર ઉપર વિશિષ્ટા દ્વૈતનું ભાષ્ય [શ્રીભાષ્ય] લખવું. ૨ શ્રીવૈષ્ણવ સંપ્રદાયનો પ્રચાર કરવો. ૩ પુરાણોના ગૂઢાર્થ સમજાવવા ખાસ પ્રયત્ન કરવો.

ગૃહસ્થાશ્રમની વિટંબણાઓ વેઠતાં વેઠતાં, તેઓએ અંતે સન્યાસ ધારણુ કર્યો હતો, અને શ્રીરંગજીમાં વાસ કર્યો હતો. તે વખતે તેમનું નામ યતિરાજ પાડયું હતું. તેમના ગુરૂ મહાપૂર્ણ [ગોષ્ઠીપૂર્ણ] સ્વામીએ, તેમને ઘણું રહસ્ય જ્ઞાન આપ્યું હતું. તે જ્ઞાન રામાનુજાચાર્યે જગતને વિદીત કર્યું. ભાગવત મતને તેઓશ્રી સાચો વેદાંત મત કહે છે. વર્ણાશ્રમના કર્મકાંડને મહત્વ આપીને, જ્ઞાનભક્તિનાં તેઓશ્રી વખાણ કરે છે. તેમણે શ્રીભાષ્ય, વેદાંતપ્રદીપ, વેદાંતસાર, વેદાંતસંગ્રહ, ગીતાભાષ્ય વિગેરે પુસ્તકો લખેલાં છે. આ સંપ્રદાયમાં ઘણી પાઠશાળાઓ છે, અને ઘણા વિદ્વાનો છે. આ સંપ્રદાયના વૈષ્ણવો **શ્રીવૈષ્ણવ** કહેવાય છે. આ સંપ્રદાયમાં વીરરાઘવાચાર્યે શ્રીમદ્ભાગવત ઉપર ટિકા લખી.

રામાનંદ સંપ્રદાય શ્રીરામાનુજ સંપ્રદાયમાંથી પ્રગટયો.

તુલસી—૭ મા શ્લોકમાં તુલસીને ગોપિકાઓએ શ્રીકૃષ્ણુના સમાચાર પૂછ્યા. તુલસિનું વિશેષણ **गोविंदचरणप्रिया** ગોવિંદના ચરણુમાં પ્યાર રાખનારી. આ તુલસિની પાછળ ઘણા ભ્રમરા ઉડે છે. તેથી તે તુલસી ઘણી સુગંધી વાળી–રસ વાળી–હોવી જોઇએ. તુલસી એટલે નમ્રતા અને દ્રઢતા. તુલસીની કંઠી એટલે નમ્રતા અને દ્રઢતાની દિક્ષા. તુલસીની કંઠી એટલે વિષ્ણુના સાત્વિક ધર્મોની દિક્ષા.

હજી વૃક્ષોનેજ પૂછે છે—

मालत्यदर्शि वः कच्चिन्, मल्लिके जातियूथिके ॥
प्रीतिं वो जनयन्यातः, करस्पर्शेन माधवः ॥८॥

चूतप्रियालपनसासनकोविदार—जम्ब्वर्कबिल्वबकुलाम्रकदम्बनीपाः ॥
येऽन्ये परार्थभवका यमुनोपकूलाः, शंसन्तु कृष्णपदवीं रहितात्मनां नः ॥९॥

અર્થ— હે માલતી ! હે મલ્લિકા ! હે જાતિ ! હે જુઇ ! તમોએ ભગવાનને જોયા છે ? હાથના સ્પર્શથી તમોને રાજી કરતા માધવ ભગવાન્ અહીંથી ગયા છે ? [૮]

અર્થ--હે આંબા! હે રાણુ ! હે પનસ ! હે આસન! હે કોવિદાર ! હે જાંબુ ! હે આકડા ! હે બીલી ! હે બોરસલી ! હે આમ્ર ! હે કદંબ ! હે નીપ ! અને એવાં બીજાં વૃક્ષો ! તમારો જન્મ પરોપકાર માટે છે; અને તમે યમુનાજીને કાંઠે ઉગેલાં હોવાથી, તિરથવાસીના જેવાં છો. અમે કે જેઓ શૂન્ય ચિત્તવાળી છઇએ, તેમને શ્રીકૃષ્ણનો માર્ગ બતાવો. [૯]

૮-૯ વિવેચન—

કરસ્પર્શ—ગામડાનો તલાટી કલેક્ટર સાહેબ સાથે શેકહેન્ડ કરે, તો ફુલી જાય; ત્યારે શ્રીકૃષ્ણના હાથના સ્પર્શથી કોણ રાજી ન થાય ! સૌ રાજી થાય. સેનાને બદલે હજામ થઇને રાજાની હજામત કરવા પ્રભુ પધાર્યા–રાજાનો કોઢ મટી ગયો. આંખો ફોડીને વૃંદાવન તરફ ચાલ્યા આવતા બિલ્વમંગળનો, રસ્તો બતાવવા, પ્રભુએ હાથ પકડયો. હાથની કોમળતા જોઇને બિલ્વમંગળ ચમક્યો, અને પ્રભુ હાથ છોડાવીને નાઠા. બિલ્વમંગળે કહ્યું કે–'હાથથી જાઓ, પણ હૈયેથી જાઓ, તો મરદ કહું.'

माधवः—માયાનો પતિ, કામણગારો. ૯ મા શ્લોકમાં '**रहितात्मनां**–અમે કે જેઓનાં ચિત્ત ચોરાઈ ગયાં છે–શૂન્ય થઇ ગયાં છે.'

---

૮ પદચ્છેદ—**हे मालति**-હે માલતિ ! **हे मल्लिके, हे जाति! हे यूथिके**-હે મલ્લિકા ! હે જાતિ અને હે જુઇ ! **वः कच्चित् अदर्शि** તમે કદિ ભગવાનને જોયા છે ? **करस्पर्शेन वः प्रीतिं जनयन् इति माधवः यातः**–હાથના સ્પર્શથી તમોને રાજી કરતા માધવ ભગવાન્ અહીંથી ગયા છે ?

૯ પદચ્છેદ—**चूतश्च प्रियालश्च पनसश्च आसनश्च कोविदारश्च जंबुश्च अर्कश्च बिल्वश्च बकुलश्च आम्रश्च कदंबश्च नीपश्च ताः तत् संबुद्धौ**-હે આંબા ! હે રાણુ! હે પનસ ! હે આસન્ ! હે કોવિદાર! હે જાંબુ ! હે આકડા! હે બીલી ! હે બોરસલી ! હે આમ્ર! હે કદંબ ! હે નીપ! **ये अन्ये**-અને એવાં બીજાં. **परार्थे एव भवकं** (જન્મ) **येषां ते**-તમારો જન્મ પરોપકારને માટે છે. [**उप समीपे कूलं येषां ते उपकूलाः**] **यमुनायाः उपकूलाः** (કાંઠે ઉગેલા)-**यमुनोपकूलाः**–યમુનાજીને કાંઠે આવેલાં હોવાથી તીર્થવાસી જેવાં છો. **रहितः आत्मा यासां ताः तासां इति नः**–અમે કે જેઓ શૂન્ય ચિત્તવાળી છઇએ તેમને. **कृष्णपदवीं शंसंतु**–શ્રીકૃષ્ણનો માર્ગ બતાવો.

કૃષ્ણપદવીં શંસંતુઃ—તમે અમને શ્રીકૃષ્ણનો માર્ગ બતાવો.

પદ.

કોઇ મને કૃષ્ણ દેખાડોરે, મધુવનમાં,
કોઇ મને પ્રભુજી મીલાવોરે-શ્રીવૃંદાવનમાં—ટેક૦
મેરી મતિ હેરિ, તેનો મરમ ન જાણું;
વનમાં ફરે વ્હાલો તનમાંરે—મધુવનમાં—કોઇ૦
સકલ વન ઢુંઢ્યાં, સકલ વ્રજ હેર્યાં;
અતીશે ઉદાસી મારા તનમાંરે—મધુવનમાં—કોઈ૦
અમર ચીર પહેર્યાં, મેઘાડંબર ઓઢયાં;
ફુલડાં વીણંતી બાગનમેંરે—મધુવનમાં—કોઇ૦
ફાટંતાં ચીર, કાંઈ હાર મારા તૂટયા;
નિર ભરાયાં લોચનમાંરે—મધુવનમાં—કોઈ૦
સુરદાસ કહે પ્રભુ, તુમારે મિલનકો;
અતીશે ઉલટ મારા તનમાંરે—મધુવનમાં—કોઇ૦

વૃક્ષો—અત્યાર સુધીમાં વૃક્ષોના ઘણાં નામ આવ્યાં. વિદ્વાનોએ આ નામોને અનેક રીતે ઘટાવ્યાં છે. વૃક્ષો વૈષ્ણવ છે, અને પરોપકારી છે, તે સંબંધી વિચાર કરીએ—

શ્રીમદ્ વલ્લભાચાર્ય કહે છે કે—'**मूढा अपि वैष्णवा एव हि विष्णुगतिं जानंति । न तु अत्यंतं निगुणा अपि अवैष्णवाः ॥**' 'વૃક્ષાદિ જે જડ છે; તેઓ મૂઢ ગણાય છે; તો પણ તેઓ વૈષ્ણવ છે. તેથી તેઓ વિષ્ણુની ગતિને જાણે છે. નિપુણ હોય, પણ જેઓ અવૈષ્ણવ હોય, તેમને વિષ્ણુની ગતિની ખબર પડતી નથી.'

શું વૃક્ષો વૈષ્ણવ છે?—વૈષ્ણવ કેવા હોય?--

પદ.

વૈષ્ણવજન તો તેને કહીએ, જે પીર પરાઈ જાણેરે;
પરદુઃખે પીડાઈ મરે, તોય મન અભિમાન ન આણેરે—ટેક૦
સકળ લોકમાં સૌને વંદે, નિંદા તે નવ કરે કેનીરે;
વાચ-કાય-મન નિશ્ચે રાખે, તો ધન્ય ધન્ય જનની તેનીરે—વૈષ્ણવ૦
સમદષ્ટિ રાખે તૃષ્ણા ત્યાગે, પરસ્ત્રી જેને માતરે;
જીવ્હા થકી અસત્ય ન બોલે, પરધન નવ ગ્રહે હાથરે—વૈષ્ણવ૦
મોહ માયાના કટ્ટા શત્રુ, દઢ વૈરાગ્ય જેના મનમાંરે;
રામ નામસું તાળી લાગી, સકળ તિરથ તેના તનમાંરે—વૈષ્ણવ૦
વણલોભી અને કપટરહિત હોય, જેણે કામ ક્રોધ નિવાર્યારે;
ભણે નરસૈયો તેનું દર્શન કરે તે, કુળ એકોતેરં તારેરે—વૈષ્ણવ૦

વૃક્ષોના સંબંધમાં તુલસીદાસજી કહે છે કે—

ચોપાઈ—'સંત વિટપ સરિતા ગિરિ ધરણી, પરહિત હેતુ સબન્હકર કરણિ.'

વળી આ વૃક્ષો તો યમુનાજીને કાંઠે ઉગ્યાં છે; તેથી તીરથવાસી ગણાય. તેથી જરૂર અમને શ્રીકૃષ્ણનો મારગ બતાવશે. [શ્રીકૃષ્ણ મથુરાની બ્રાહ્મણ પત્નીઓને મળ્યા; તે પહેલાં શ્રીકૃષ્ણે વૃક્ષોના પરોપકારી જીવન સંબંધી ચર્ચા કરી હતી.]

હવે પૃથ્વીને પૂછે છે—

किं ते कृतं क्षिति तपो बत केशवांघ्रि-स्पर्शोत्सवोत्पुलकितांगरुहैर्विभासि ॥
अप्यंघ्रिसंभव उरुक्रमविक्रमाद्वा, आहो वराहवपुषः परिरंभणेन ॥१०॥

અર્થ—હે પૃથ્વી! તેં એવું કયું તપ કર્યું છે કે-ભગવાનના ચરણનો સ્પર્શ મળવાથી, તને આનંદ થયો છે? કારણ કે તારાં રૂવાડાં ઉભાં થએલાં જણાય છે. આ આનંદ તને હમણાંજ કૃષ્ણના ચરણસ્પર્શથી થયો છે? કે વામન અવતારમાં તું ભગવાનના ચરણથી મપાઇ હતી, તેથી થયો છે; અથવા વરાહ અવતારમાં તને ભગવાનના શરીરનું આલિંગન મળ્યું હતું, તેથી થયો છે? [૧૦].

૧૦ વિવેચન—

તપઃ—મનોબળ અને શારીરબળ-એમ બળ બે પ્રકારનાં છે. શારીરબળના કરતાં મનોબળ વધે, કારણ કે મનોબળના મૂળમાં તપ રહે છે. શમીક ઋષિના બાળકે પરીક્ષિતને ધ્રુજાવ્યો. અષ્ટાવક્રે જનકને ડરાવ્યો. બ્રાહ્મણોએ વેનરાજાને જમીનદોસ્ત કર્યો. નારદાદિનો સત્કાર કરવા હસ્તીનાપુરના યુધિષ્ઠિરાદિ સમ્રાટ્ ઉભા થતા હતા.

તપ અને વેદાંત—તમારામાંનાં ઘણાં સ્ત્રી પુરૂષો, વેદાંતની મોટી મોટી-પોલી પોલી-વાતો સાંભળીને, તપથી વિમુખ થયાં છો. પરિણામે તમે જે સાંભળ્યું, તે ત્યાંનું ત્યાં રહ્યું, સાંભળેલાની અસર થઈ નહીં. વાવ્યું ઘણું, પણ તે જેમ જળ વિના ઉગ્યું નહીં, તેમ ગમે તેટલી વેદાંતની વાત સાંભળી, પણ તે તપ વિના ફળી નહીં. [તપ એટલે યોગ. યોગનું પુસ્તક વાંચો છો?] તપમાં પ્રીતિ નહીં રાખો, તો વાસીદે સાંબેલું ચાલ્યું જશે. આરસ-પહાણના ચળકતા પત્થરોથી ઇમારત નહીં થાય. તે સાથે ચૂનો જળ અને સિમેંટ હશે, તો ઇમારત થશે. કંસારમાં ઘી હશે તો જમવાની મજા આવશે.

---

૧૦ પદચ્છેદ—**हे क्षिति** હે પૃથ્વી! [**क्षिते** થવું જોઈએ] **किं तपः ते** [**त्वया**] **कृतं**-તેં કયું તપ કર્યું છે? **बत**-આનંદની વાત છે કે-**केशवस्य अंघ्रिस्पर्शो उत्सवः यस्याः सा**-ભગવાનના ચરણનો સ્પર્શ મળવાથી તને આનંદ થયો છે. **अंगरुहैः उत्पुलकिता**-રોમાંચો વડે પુલકાયમાન થએલી એટલે તારાં રૂવાડાં ઉભાં થયાં છે એવી. **विभासि**-જણાય છે. **अपि**-પ્રશ્ન સૂચવે છે. **अंघ्रिसंभवः**-આ આનંદ ચરણ સ્પર્શથી થયો છે. **वा उरुक्रमस्य विक्रमात्** અથવા વામન અવતારમાં ભગવાનના ચરણથી તું મપાએલી તેથી થયો છે? **आहो**-અરે, અથવા **वराहवपुषः परिरंभणेन** વરાહ અવતાર ભગવાનના શરીરનું તને આલિંગન મળ્યું હતું તેથી થયો છે?

આ પ્રમાણે સ્થાવરોને પૂછીને હવે જંગમને પૂછે છે—

अप्येणपत्न्युपगतः प्रिययेह गात्रैस्–तन्वन्दृशां सखि सुनिर्वृतिमच्युतो वः ॥
कांतांगसंगकुचकुंकुमरंजितायाः, कुन्दस्रजः कुलपतेरिह वाति गन्धः ॥११॥

અર્થ—મૃગલી ! હે સખી ! પોતાના અવયવોથી તમારી દૃષ્ટિને આનંદ આપતા ભગવાન્, પ્યારીની સાથે અહીં તમારી પાસે આવ્યા હતા ? કારણ કે શ્રીકૃષ્ણે પહેરેલી કુંદપુષ્પની માળા, કે જે પ્રિયાના અંગસંગ કરવાના સમયમાં, તેણીના સ્તન ઉપરના કેસરથી રંગાઇ હશે. તેનો સુગંધ અહીં પ્રસરે છે-ફેલાય છે. [૧૧]

૧૧ વિવેચન—

સખિ !—ગોપીઓ મૃગલીને સખિ કહે છે; કારણકે ગોપીઓ શ્રીકૃષ્ણને ચાહે છે, અને મૃગલીઓ કૃષ્ણસાર [કાલીયાર]ને ચાહે છે. તે ઉપરાંત ગોપીઓની આંખો મૃગલીની આંખો જેવી છે. 'વળી તું સ્ત્રી જાતિ છો, માટે તને પતિના વિયોગનો અનુભવ હોય, તેથી અમારા ઉપર દયા રાખીને શ્રીકૃષ્ણના સમાચાર આપ.'

प्रियया—શ્રીકૃષ્ણની સાથે કોઈ સ્ત્રી છે, એમ ગોપીઓ જાણે છે. તે કઈ સ્ત્રી છે ? તેની ખબર ગોપિઓને નથી—જુઓ આગળ ૨૭–૨૮ શ્લોક. એક સુંદરીને લઇને, પ્રભુ મોટા સમુહથી જુદા પડયા, તે કૃત્ય કામી પુરૂષનું છે; તોપણ પ્રભુ કામી છે, એવું સમજવું ઘટતું નથી.

कांतांगसंगकुचकुंकुमरंजिता—પ્રિયાના અંગના સંગ સમયે તેણીના સ્તન ઉપર લગાવેલા કેસરથી રંગાએલી ભગવાનની કુંદપુષ્પોની માળા. આ શબ્દો પ્રાચીન ભારતનો વૈભવ અને પ્રાચીન ભારતનું સાહિત્ય કેવા પ્રકારનું હશે ? તે સૂચવે છે.

મૃગલીને મુંગી જોઈને ગોપિઓ પાછાં વૃક્ષોને પૂછે છે—

बाहुं प्रियांस उपधाय गृहीतपद्मो, रामानुजस्तुलसिकालिकुलैर्मदान्धैः ॥
अन्वीयमान इह वस्तरवः प्रणामं, किं वाभिनन्दति चरन्प्रणयावलोकैः॥१२॥

---

૧૧. પદચ્છેદ—**अपि**-પ્રશ્ન સૂચવે છે. **एणः**–મૃગ. **एणस्य पत्नी तत् संबुद्धौ हे एणपत्नि** !– હે મૃગલી ! **हे सखि** ! હે સખિ ! **गात्रैः**–પોતાના અવયવોથી–**वः दृशां**-તમારી દૃષ્ટિઓને. **सुनिर्वृतिम् तन्वन् इति अच्युतः**–આનંદ આપતા એવા ભગવાન્. **प्रियया**-પ્યારીની સાથે–**इह उपगतः**–અહીં પાસે આવ્યા હતા ? **कांतायाः अंगसंगेन लग्नं यत् कुचकुंकुमम् तेन रंजिता** (રંગાએલી) **कुलपतेः कुंदस्रक्** (શ્રીકૃષ્ણે પહેરેલી કુંદ પુષ્પની માળા) **तस्याः कांतांगसंगकुचकुंकुमरंजितायाः कुंदस्रजः**–શ્રીકૃષ્ણે પહેરેલી કુંદપુષ્પની માળા કે જે પ્યારીનો અંગસંગ કરવાના સમયમાં, પ્યારીના સ્તન ઉપરના કેસરથી રંગાએલી હશે તેનો. **गंधः इह वाति** ગંધ અહીં પ્રસરે છે.

૧૨ પદચ્છેદ—**हे तरवः**–હે વૃક્ષો ! **प्रियायाः अंसे प्रियांसे**-પ્રિયાના ખભા ઉપર. **बाहुं उपधाय**–હાથ રાખીને. **गृहीतं पद्मं येन सः इति रामानुजः**–બીજા હાથમાં જેમણે કમલ રાખ્યું છે એવા શ્રીકૃષ્ણ. **इह चरन्**–અહીં ફરતા **मदांधैः तुलसिकायाः**

અર્થ—હે વૃક્ષો ! પ્રિયાના ખભા ઉપર એક હાથ રાખીને, અને બીજા હાથમાં કમળ રાખીને ફરતા, અને તુલસીના મદોન્મત્ત ભ્રમરો જેમની પાછળ ઉડયા કરે છે, એવા ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણ, સ્નેહપૂર્વક જોઇને, તમારા પ્રણામનો સ્વિકાર કરે છે કે શું ? [૧૨]

૧૨ વિવેચન—

એક હાથ પ્રિયાના ખભા ઉપર અને બીજા હાથમાં જેને કમળ છે તે શ્રીકૃષ્ણ. આ પ્યારની ભાવના છે-સ્નેહની સંકળના છે.

વૃક્ષોના પ્રણામ—આંબે ફળ આવે, ત્યારે તે નમી પડે; તેમ સજ્જન વિદ્યા અગર લક્ષ્મીથી યુક્ત થતાં, સૌ સાથે હળીમળીને રહે. મહુડો ફળ આવતાં નાગો થાય-તેનાં પાંદડાં ખરી પડે; તેમ દુર્જન લક્ષ્મી અગર વિદ્યા પ્રાપ્ત થતાં, અનેકને પીડે.

प्रणयावलोकः—પ્રેમ સહિત જોવું, તે એક પ્રકારની સંમતિ છે.

શ્રીકૃષ્ણને વ્હાલી તુલસી, અને ભ્રમરોને વહાલી તુલસીની ગંધ. ભગવાનને વ્હાલા ભકતો, અને ભકતોને વ્હાલો જ્ઞાનયુક્ત વૈરાગ. ગંધમાં પ્રીતિ હોય, તે ભ્રમર તુલસી પાછળ દોડે. વૈરાગમાં પ્રીતિ હોય, તે ભકતો ભગવાનની પાછળ દોડે.

હવે ગોપિકાઓ લતાને પૂછે છે—

पृच्छतेमा लता बाहू–नप्याश्लिष्टा वनस्पतेः ॥

नूनं तत्करजस्पृष्टा, बिभ्रत्युत्पुलकान्यहो ॥ १३ ॥

અર્થ—હે સખીઓ ! આ લતાઓ પોતાના પતિ [વૃક્ષ] ના બાહુ [શાખાઓ]ઓને આલિંગન કરી રહેલી છે, તોપણ રોમાંચ થએલી છે; તેથી જણાય છે કે-તેઓને ખરેખર શ્રીકૃષ્ણના નખોનો સ્પર્શ થયો હશે. તેથી આ લતાઓને પણ પૂછો. [૧૩]

૧૩ વિવેચન—

પ્રેમમાં પ્રેમ—પતિ સંગમાં રમતી સાધવી સ્ત્રીને, ભગવાન્ સ્પર્શ કરે-[એટલે ભગવદ્‌ભાવની રૂડી સ્ફુરણાઓ થાય,] તો અવસ્ય પ્રેમમાં પ્રેમ વધે. તે સ્ત્રીમાં સતીત્વ જાગ્રત થાય. તે પ્રમાણેજ લતાઓ તેમના પતિ [વૃક્ષો] ની બાથમાં ઉભી છે, ત્યાં તેમને કૃષ્ણનો સ્પર્શ થાય-ભગવાનની કૃપા થાય-તો તેઓ જરૂર રોમાંચ થાય. એટલે-નાના પ્રકારના ફળફૂલથી લચી પડે.

अलिकुलैः अन्वीयमानः-તુલસીના મદોન્મત ભ્રમરો જેમની પાછળ ઉડયા કરે છે તે શ્રીકૃષ્ણ. **प्रणयावलोकैः**-સ્નેહપૂર્વક જોવા વડે. **वः प्रणामं किं वा अभिनंदति**-શું તમારા પ્રણામનો સ્વિકાર કરે છે ?

૧૩ પદચ્છેદ—**इमाः लताः**—આ લતાઓ **वनस्पतेः बाहून् आश्लिष्टाः अपि**-પોતાના પતિ [વૃક્ષ]ના બાહુઓને [એટલે શાખાઓને] આલિંગન કરી રહેલી છે તોપણ. **उत्पुलकानि बिभ्रति**-રોમાંચ થએલી છે. તેથી જણાય છે કે. **अहो नूनं तस्य करजैः** [નખોથી] **स्पृष्टाः**-અરે તેઓને ખરેખર શ્રીકૃષ્ણના નખોનો સ્પર્શ થયો છે. તેથી **पृच्छत**-આ લતાઓને [પણ] પૂછો.

વનમાં શ્રીકૃષ્ણને શોધવાનું કામ બંધ થયું. શ્રી શુકદેવજી તેનો ઉપસંહાર કરીને આગળ ગોપિઓએ શું કર્યું તે કહે છે—

इत्युन्मत्तवचो गोप्यः, कृष्णान्वेषणकातराः ॥
लीला भगवतस्तास्ता, ह्यनुचक्रुस्तदात्मिकाः ॥ १४ ॥

અર્થ—ગાંડાની માફક વચન બોલતી, અને શ્રીકૃષ્ણની શોધમાં વિહ્વળ થએલી, તથા જેમનાં ચિત્ત ભગવાન્‌માં લાગી રહ્યાં હતાં એવી ગોપીઓ, ભગવાને જે જે લીલાઓ કરી હતી, તે તે લીલાઓનું અનુકરણ કરવા લાગી. [૧૪]

૧૪ વિવેચન—

उन्मत्तवचः, तदात्मिकाः તથા **कृष्णान्वेषणकातराः**—આ શબ્દો ગોપિકાઓના પ્રેમની ભૂમિકા સૂચવે છે. આ ભૂમિકા ઉપર ઉભાં રહીને ગોપીકાઓ શ્રીકૃષ્ણના જેવી ચેષ્ટાઓ કરવા લાગી.

ગોપિકાએ શ્રીકૃષ્ણની કઇ કઈ લીલાઓનું અનુકરણ કર્યું, તે ભાવથી સાંભળો –

कस्याश्चित्पूतनायंत्याः, कृष्णायन्त्यपिबत्स्तनम् ॥
तोकायित्वा रुदंत्यन्या, पदाऽहन् शकटायतीम् ॥१५॥
दैत्यायित्वा जहारान्या–मेका कृष्णार्भभावनाम् ॥
रिङ्गयामास काप्यंघ्री, कर्षन्ती घोषनिःस्वनैः ॥१६॥

(અપૂર્ણ)

---

૧૪ પદચ્છેદ—**इति**–ઉપર પ્રમાણે **उन्मत्तस्य इव वचांसि यासां ताः इति गोप्यः**–ગાંડાની માફક વચન બોલતી ગોપીઓ. **कृष्णस्य अन्वेषणेन कातराः**–શ્રીકૃષ્ણની શોધમાં વિહ્વળ થએલી. **तदात्मिकाः**–અને ભગવાનમાંજ જેમનાં ચિત્ત લાગી ગયાં હતાં એવી **भगवतः ताः ताः लीलाः अनुचक्रुः**-ભગવાને જે જે લીલાઓ કરી હતી તે તે લીલાઓનું અનુકરણ કરવા લાગી.

૧૫ પદચ્છેદ—**पूतना इव आचरती इति पूतनायंती तस्याः इति कस्याश्चित् स्तनं**-કોઈ એક ગોપી જે પૂતનારૂપ બની હતી તેના સ્તનનું. **कृष्ण: इव आचरति इति कृष्णयंती**-કૃષ્ણરૂપ બનેલી ગોપીએ. **अपिबत्**–પાન કર્યું. **अन्या**–બીજી ગોપી. **तोकः इव आत्मानं कृत्वा तोकायित्वा**-બાળક જેવી બનીને. **रुदंती**–જે રોતી હતી તેણીએ. [**शकटासुरवत्** અથવા **शकटवत् आचरति इति शकायती–तां**] **शकटायतीम्**–ગાડારૂપ થએલી બીજી ગોપીને. **पदा अहन्**–ચરણથી હણી નાંખી.

૧૬ પદચ્છેદ—**एका**–વળી એક બીજી. **दैत्यवत् आत्मानं कृत्वा इति दैत्यायित्वा**-દૈત્યરૂપ થઈને **कृष्णस्य आर्भं** [બાળકપણું] **भावयति इति कृष्णार्भभावना तां अन्यां**-શ્રીકૃષ્ણના બાળકપણાની ચેષ્ટા કરનારી બીજી ગોપીનું **जहार**–હરણ કરી ગઇ. **का अपि**–વળી બીજી. **घोषणां निःस्वनैः**-ઘુઘરીનો ધમકારા સહિત **अंघ्री कर्षंती**–પગ ઢસડતી–**रिंगयामास**–ભાંખોડભરીયા ચાલવા લાગી.

. નં. ૧૪૧

શ્રીસદ્ગુરવે નમઃ।

શ્રીમોક્ષપત્રિકા.

શ્રીમદ્ભાગવત

દશમસ્કંધ પૂર્વાર્ધ–રાસલીલા.

તંત્રી અને પ્રકાશકઃ—રામશંકર મોનજી ભટ્ટ, ઠે. મોક્ષમંદિર–અમદાવાદ.

પુસ્તક ૧૦ મું.] પોશ માસ, ૧૯૮૬. [અંક ૧૨ મો.

હચો ત્યારે–રામ રામ.

શ્રીકૃષ્ણની પૂર્ણ કૃપાથી, મોક્ષપત્રિકાનું દસમું વરસ, આ અંકની સાથે પૂરૂં થાય છે. નવા વરસમાં માસીક ચાલુ રાખવું કે નહીં? તે આપના હાથમાં છે. કારણકે માસીકના સ્થૂલની કીંમત (લવાજમ) લીધા વિના, અમે આપને માસીક આપી શકતા નથી. અત્યારસુધીમાં ઘણા જીજ્ઞાસુઓએ આવતી સાલનું લવાજમ મોકલી દીધું છે. તેમને ધન્યવાદ ઘટે છે. એવું તમે સૌ ક્યારે શીખશો? લવાજમ જેવી જુજ રકમ આપ ઘણે ઠેકાણે વાપરી નાંખો છો. શરીર પોષણ માટે આપ ઘણો ખર્ચ કરો છો. તે ઉપરાંત મોજમજામાં અને માંદગીમાં પણ પૈસાને ફેંકી દો છો, ત્યારે પોતાના સ્વરૂપ માટે–જેને માટે માનવજીવન ધારણ કર્યું છે તે વસ્તુને ઓળખવા માટે–જુજ ખર્ચ થાય, તે ન કરી શકાય!

માસીક બરાબર વાંચતા હશો, તો ખાત્રી થતી હશે કે–આ કોઇ ન્યુસપેપર નથી–આ કોઇ ધંધારોજગારની ધગશ નથી. આ તો જરૂર જેટલાં ખર્ચને આવી મળવું, અને હરિગુણ ગાવા એ ભાવ છે. પોસ્ટેજ સાથે બે રૂપૈયામાં અહીં થતી ભગવદ્વાર્તા (કથા) ત્યાં સંભળાય, એવી આ અમોલી ગોઠવણ છે. આ પ્રેમનો ધંધો છે. પૈસા ખર્ચતાં પાકે, એવો આ પ્રેમ નથી. પ્રભુ કૃપાથી આ પ્રેમ જાગ્યો છે, તેની તમને કાંઇક ઝાંખી કરાવું છઉં. સત્સંગ ગંગાની આ સેર છે. આ બધી શ્રીકૃષ્ણની કૃપા છે. એમ આપને ખાત્રી થતી હોય, તો ત્વરાથી લવાજમ મોકલી દઇને, આ દૈવી સંબંધ ચાલુ રાખો. એમ છતાં કદિ અમારાથી કંટાળ્યા હો–તો અમારે અને તમારે રામ રામ. બોલ્યું ચાલ્યું માફ કરજો; અને માસીક બંધ કરવાનો પત્ર લખશોજી. પત્ર ન આવે તો અહીંથી વી પી. થાય. પત્ર ન લખો અને વી. પી. પણ ન સ્વિકારો, તે અવિવેક કહેવાય. વી. પી. લગભગ ફાગણ માસમાં થઇ શકશે. તે વખતે મહાનો અંક મળશે. લવાજમ તુરત આવી જાય, તો મહાનો અંક હમેશ મુજબ મહા સુદી ૧–૨ મળશે. મુંબઇ, કલકત્તા, સુરત, કરાંચી, મદ્રાસ, વિરસદ, ભાવનગર, પોરબંદર વિગેરે ગામમાં, પુંઠામાં જણાવેલા ઠેકાણે લવાજમ ભરવું. લવા-

જમ ભર્યાની તારીખ અહીં એક પોસ્ટ કયાર્ડથી જણાવવી. લવાજમ ભરતી વખતે, અગર મનીઓર્ડર કરતી વખતે, ગ્રાહક નંબર અને જે નામથી માસીક આવતું હોય, તે નામ બરાબર જણાવવું. વધારા સહિત માસીક જોઈએ તો રૂ. ૨-૮-૦ ભરવા. સાદા માસીકના ગ્રાહક જુજ છે. આઠ આનામાં ઘણું જાણવાનું મળે છે. વધારામાં શ્રીશંકરાચાર્યનો વેદાંતકેસરી નામનો ગ્રંથ ચાલુ થશે.

પરદેશમાં રહેનારને—તમારા કોઇ સગા પરદેશમાં રહેતા હોય, તો એમને ખાસ કરીને આ માસીક આપજો. કારણ કે ત્યાં આ નથી. પરદેશ માટે વધારા સાથેના માસીકના રૂ. ૩) છે.

મોક્ષપત્રિકાના પાછલાં બાંધેલાં પુસ્તકો—જોઇએ તો ઉંઘશો નહીં. હજી છે. પછી એક નકલના ૧૦૦ રૂપૈયા દેતાં નહીં મળે. બંધામણી અને પોસ્ટેજ સાથે દરેકના રૂ. ૨-૬-૦.

ગીતાના અધ્યાય ૧-૨-૩. ત્રણે એક પુસ્તકમાં બાંધેલા તૈયાર કર્યા છે. કીમત ૦-૧૦-૬ પોસ્ટેજ ૦-૨-૦ જુદા.

દશમસ્કંધ પૂર્વાર્ધ

અધ્યાય ૩૦ મો ચાલુ.

[ગયા અંકના ૧૧૨૦ મે પાનેથી ચાલુ]

ગયા અંકમાં ૧૫ મો અને ૧૬ મો શ્લોક મૂળમાં આપ્યા છે. હવે આગળ સાંભળો—

कृष्णरामायिते द्वे तु, गोपायन्त्यश्च काश्चन ॥
वत्सायंतीं हन्ति चान्या, तत्रैका तु बकायतीम् ॥ १७ ॥

અર્થ—કોઈ એક ગોપી પૂતનારૂપ બની હતી. તેણીના સ્તનનું પાન કૃષ્ણરૂપ બનેલી બીજી ગોપીએ કર્યું. બાળક જેવી બનીને બીજી એક ગોપિ રડતી હતી. તે ગોપીએ ગાડારૂપ બનેલી એક ગોપીને પગથી ઉછાળી નાંખી. (૧૫). એક ગોપી દૈત્યરૂપ બનીને, કૃષ્ણરૂપ થએલી બીજી ગોપીને હરી ગઇ. એક ગોપી કૃષ્ણનું બાળકરૂપ ધારણ કરીને, ઘુઘરીઓના ઘમકારા સહિત પગને ઘસડતી, ભાંખોડભર ચાલવા લાગી. (૧૬). વળી બે ગોપીઓ બળરામરૂપ અને કૃષ્ણરૂપ બની. બીજી કેટલીએક ગોપિઓ ગોવાળીયારૂપ બની. કૃષ્ણરૂપ થએલી ગોપીએ વત્સરૂપ થએલી ગોપીને, અને બકાસુરરૂપ થએલી ગોપિને મારી. (૧૭).

---

૧૭ પદચ્છેદ—**तु** વળી. **कृष्णरामौ इव आचरतुः इति कृष्णरामायिते द्वे**—બે ગોપીઓ રામકૃષ્ણ રૂપ બની. **काश्चन**—અને બીજી કેટલીએક **गोपाः इव आचरंति इति गोपायंत्यः**—ગોવાળીયા રૂપે બની. **वत्सासुरः इव आचरति इति वत्सायंतीं—तां.**—વત્સરૂપ થએલી ગોપીને. **अन्या हंति**—બીજી કૃષ્ણ રૂપ થએલી ગોપીએ મારી. **तत्र**—ત્યાં વળી. **एका**—શ્રીકૃષ્ણ રૂપ થએલી એક ગોપીએ. **बकायतीम्**—બકાસુર રૂપ થએલી બીજી ગોપીને હણી.

૧૫ થી ૧૭ વિવેચન—

૧૫ મા શ્લોકમાં પૂતનાની લીલા અને શકટની લીલા—એમ બે લીલા કહી. ૧૬ મા શ્લોકમાં તૃણાવર્તની લીલા અને શ્રીકૃષ્ણનું ભાંખોડ ભરીયા ચાલવું, તે લીલા છે. ૧૭ મા શ્લોકમાં વત્સાસુરના તથા બકાસુરના વધની લીલાઓ.

નોંધ—૧૭ મા શ્લોકમાં યાદ રાખવું કે વત્સાસુરને બલરામે માર્યો નથી. પણ કૃષ્ણે માર્યો છે. જુઓ પાછળ ૧૧મો અધ્યાય.

શ્રીકૃષ્ણ ગોવાળરૂપે કેવા હતા ? હવે તેનું અનુકરણ કરે છે—

आहूय दूरगा यद्वत्, कृष्णस्तमनुवर्ततीम् ।

वेणुं क्वणंतीं क्रीडंतीं, अन्याः शंसंति साध्विति ॥ १८ ॥

અર્થ—દુર ગએલી ગાયોને જેવી રીતે શ્રીકૃષ્ણ બોલાવતા હતા, તેવી રીતે કૃષ્ણરૂપ બનેલી એક ગોપીએ, દુર ગએલી ગાયોને બોલાવી, તથા વેણુ વગાડી; અને બીજી ક્રિયાઓ પણ કરી. કૃષ્ણરૂપ થએલી ગોપીને એ પ્રમાણે કરતી જોઇને, બીજી ગોપીઓ જાણે તેઓ શ્રીકૃષ્ણના સખાઓ—ગોવાળીયાઓ—હોય, તે પ્રમાણે વાહ્ વાહ્ કહીને, તેણીનાં વખાણ કરવા લાગી. (૧૮)

૧૮ વિવેચન—

વખાણ કરનારી ગોપીઓ ગોવાળરૂપ બની છે.

હવે એક ગોપી કૃષ્ણ બનીને બીજી ગોપીના ગળામાં હાથ નાંખીને ચાલે છે—

कस्यांचित्स्वभुजं न्यस्य, चलंत्याहापरा ननु ॥

कृष्णोऽहं पश्यत गतिं, ललितामिति तन्मनाः ॥ १९ ॥

અર્થ—કોઈ ગોપીને ખભે પોતાનો હાથ રાખીને ચાલતી, અને ભગવાનમાંજ જેમનું ચિત્ત ચોંટી ગયું હતું, એવી કૃષ્ણરૂપ બનેલી એક ગોપી—'હું કૃષ્ણ છઉં. મારી સુંદર ચાલ જુઓ !' એમ કહેવા લાગી. (૧૯)

૧૯ વિવેચન—

'**अहं कृष्णः**' દ્વૈતભાવનો અભાવ થઈ ગયો. '**तन्मनाः**' શબ્દ સૂચવે છે કે—**तन्मनाः** પુરૂષ હોય તેમનેજ દ્વૈતભાવનો અભાવ થાય. 'ભક્તિરસાયન' ગ્રન્થમાં મહાન્ વેદાંતી મધુસૂદન સરસ્વતી કહે છે કે—

---

૧૮ પદચ્છેદ—**यद्वत् कृष्णः**—જેવી રીતે શ્રીકૃષ્ણ કરતા હતા તેમ **दूरं गच्छंति इति दूरगाः**—દુર ગએલી ગાયોને **आहूय**—બોલાવીને **तम् अनुवर्ततीम्**—શ્રીકૃષ્ણનું અનુકરણ કરતી **वेणुं क्वणंतीं**—વેણુ વગાડતી **क्रीडंतीं**—અને ક્રીડા કરતી હતી તેને **अन्याः साधु इति शंसंति**—બીજી ગોપીઓ વાહ્ વાહ્ કહીને વખાણ કરતી હતી.

૧૯ પદચ્છેદ—**कस्यांचित् स्वभुजं न्यस्य**—કોઈ ગોપી ઉપર પોતાનો હાથ રાખીને **चलंती**—ચાલતી. **तस्मिन्-एव मनः यस्याः सा तन्मनाः इति. अपरा**—ભગવાનમાંજ જેનું ચિત્ત લાગી ગયું હતું એવી બીજી ગોપી **ननु अहं कृष्णः**-હુંજ કૃષ્ણ છઉં. **ललितां गतिं पश्यत**—(મારી) સુંદર ચાલ જુઓ. **इति आह**—એમ બોલવા લાગી.

भगवान् परमानंद-स्वरूपः स्वयमेव हि ॥
मनोगतस्तदाकार-रसतामेति पुष्कलम् ॥ १० ॥

અર્થ--નિશ્ચે શ્રીભગવાન્ પોતેજ પરમાનંદ સ્વરૂપ છે. તે મનમાં પ્રવેશતાં, મન પુષ્કળ રીતે તદાકારભાવને પામે છે.

सर्वभूतेषु यः पश्येद्-भगवद्भावमात्मनः ।
भूतानि भगवत्यात्म-न्येष भागवतोत्तमः ॥४५॥
ईश्वरे तदधीनेषु, बालिशेषु द्विषत्सु च ।
प्रेममैत्री कृपोपेक्षा, यः करोति स मध्यमः ॥४६॥
अर्चायामेव हरये, पूजां यः श्रद्धये हते ।
न तद्भक्तेषु चान्येषु, स भक्तः प्राकृतः स्मृतः ॥४७॥

[ભાગ. ૧૧-અ. ૨]

અર્થ—હું ચૈતન્યરૂપ પરબ્રહ્મપણાથી સર્વ પદાર્થોમાં પરોવાઇને રહેલો છઉં; અને સર્વ પદાર્થો મારા પરબ્રહ્મ સ્વરુપમાં અધ્યસ્ત છે-સમાઇને રહ્યાં છે; એમ જે પુરૂષ યથાર્થ રીતે જાણે છે, તે ઉત્તમ (વૈષ્ણવ) ભક્ત કહેવાય છે. [૪૫] જે પુરૂષ ઇશ્વર ઉપર પ્રેમ રાખે, ઇશ્વરના ભકતો સાથે મૈત્રી રાખે, મૂર્ખોના ઉપર કૃપા કરે, અને શત્રુઓની ઉપેક્ષા રાખે, તે મધ્યમ (વૈષ્ણવ) ભકત સમજવો. કારણ કે તેનામાં એટલી ભેદબુદ્ધિ છે. (૪૬). જે પુરૂષ શ્રદ્ધા રાખીને મૂર્તિમાંજ ભગવાનની પૂજા કરે, પણ ભગવાનના ભકતોની પૂજા ન કરે; અને બીજાઓની પૂજા પણ ન કરે; તે પુરૂષ પ્રાકૃત (વૈષ્ણવ) ભકત સમજવો.

દ્રવીભૂત—કહેવાનો ભાવ એ છે કે દ્રવીભૂત થવું, તેજ ભકિતનું સાચું સ્વરુપ.

द्रुतस्य भगवद्धर्माद्-धारावाहिकतां गता ॥
सर्वेशे मनसो वृत्तिर्-भक्तिरित्यभिधीयते ॥३॥

[ભક્તિરસાયન].

અર્થ—ભગવદ્ ધર્મો વડે, દ્રવીભૂત થએલું ચિત્ત, પોતાની વૃત્તિઓ સહિત સર્વેશ્વર ભગવાન્ પ્રત્યે, જળના પ્રવાહની માફક વહે, ત્યારે તે ભાવને ભક્તિ કહેવામાં આવે છે. [૩]

विसृजति हृदयं न यस्य साक्षाद्-धरिवशाभिहितोऽप्यघौघनाशः ॥
प्रणयरशनया धृतांघ्रिपद्मः, स भवति भागवतप्रधान उक्तः ॥५५॥

[ભાગ. ૧૧. અ. ૨.]

અર્થ—હરિ નામના યોગેશ્વર, નિમિરાજાને, ભગવદ્ ભક્તિની ઉત્તમતા સંબંધી અનેક વાતો કરીને, છેવટમાં બોલ્યા કે-[દ્રવીભૂત થએલા ભગવદ્ ભકતોથી] પરવશપણામાં માત્ર નામ કિર્તન થાય, તોપણ પાપના સમુહને નાશ કરનાર ભગવાન્, પ્રેમરૂપી દોરીથી પોતાનો ચરણ બંધાઇ જવાને લીધે, જેના હૃદયને પોતે મૂકતા નથી, તે ભકત વૈષ્ણવોમાં ઉત્તમ ગણાય છે. [૫૫]

ચોપાઇ—'મમ ગુણ ગાવત પુલક શરીરા, ગદ્ગદ્ ગિરા નયન વહ નીરા.'

યાદ રાખવું ઘટે છે કે—દ્રવીભૂત થવાની, ઘણી ઘણી વાતો કરીએ; પણ દ્રવીભૂત થવું એ મુશ્કેલ છે. એક રાજા પ્રજા માટે તનતોડ મહેનત કરે, ત્યારે પ્રજા તેનું નામ સાંભળીને દ્રવીભૂત થાય. તેમ પ્રજા રાજા માટે મરી છૂટે, ત્યારે રાજા પ્રજા માટે દ્રવીભૂત

થાય. તે પ્રમાણેજ પતિ પત્નિ માટે, અને પત્નિ પતિ માટે, દ્રવીભૂત થાય. તે પ્રમાણેંજ પ્રભુ ભક્ત માટે, અને ભક્ત પ્રભુ માટે દ્રવીભૂત થાય. દશ્ય પ્રત્યે દ્રવીભૂત થવાનો જીવનો સ્વભાવ છે. કનક, કાંતા અને કીર્તિ દશ્યના મોટાં દ્વાર છે-દશ્યનાં એજન્ટો છે.

રાખ ચોળીને બેઠેલા મોટા સંત પણ, કનક કાંતાને દેખીને દ્રવીભૂત થાય. કદિ તેમાંથી બચે, તો કીર્તિના કુવામાં લપસી પડે. આ ત્રણ વ્યાધિઓથી મુક્ત હોય, તે પુરૂષ ઇશ્વરને રસ્તે આવી શકે. ઇશ્વર માટે દ્રવીભૂત થવાની આશા રાખનારે, આ ત્રણ વ્યાધિઓનો પ્રથમ નાશ કરવો જોઈએ.

આ વિષયમાં ઉંડા ઉતરીને જોશો, તો ખાત્રી થશે કે-તિર્થોમાં, મંદિરોમાં, (ધાર્મિક) મેળાવડાઓમાં, કથાવાર્તાઓમાં દોડયાં આવતાં અનેક સ્રી પુરૂષોને, સોએ નવાણુ ટકા, ઉપલા ત્રણ ભયનું ભાનજ નથી. તેમાંથી મૂક્ત થવા તેઓ કદિ વિચાર પણ કરતા નથી. ઘરબાર તજીને બેઠેલા, અને ભગવાંથી ભગવાનરૂપ થએલા—સાધુ સન્યાસિઓ-પણ, સોએ નવાણુ ટકા, ઉપર જણાવેલી ત્રણ જોગણીઓના ખપ્પરમાં ખપી જતા જોવામાં આવે છે.

તેથીજ અત્યારે જ્યાં જુઓ ત્યાં-ધર્માભાસ, જ્ઞાનાભાસ, ભક્ત્યાભાસ, કર્માભાસ, ક્રિયાભાસ, ત્યાગાભાસ, ભાષણાભાસ, કથાભાસ, કીર્તિનાભાસ વિગેરે-વિગેરે બનાવટી-ગીલેરીયો-નકલી દાગીનો ઘણો વધી પડયો. હજી આ સ્થિતિમાં કાંઇક સુધારો કરવો હોય, તો નવા મંદિરો ન કરતાં, જે જુનાં છે તેને સુદૃઢ કરો. સર્વનો સિદ્ધાંત ઇશ્વરને પામવાનો હોવાથી, એક બીજા સંપ્રદાયો પ્રત્યે પ્રેમ રાખો, અને નિંદાને તજો. નવા નવા સાધુઓ ઉભા કરવા કરતાં, જે જુના છે તેમને સારા કરો. તિવ્ર વૈરાગ્ય વિના, ત્યાગાશ્રમના ક્ષેત્રમાં આવતા આળસુ લોકોને અટકાવો. 'અમુક અવસ્થા થયા પહેલાં, અને અમુક પરીક્ષા આપ્યા પહેલાં, અને શ્રી શંકરાચાર્ય પસંદ કરે, તે પહેલાં કોઇથી સાધુ થવાય નહીં, એવી મર્યાદાઓ બાંધો.

ભગવાં પહેર્યાં પછી, જેઓ કનકકાંતામાં અગર મઠ-મકાનની માલેકીમાં રંગાયા હોય-કલંકીત થયા હોય; એવા ત્યાગીઓને **બેરાગી** સમજીને, તેમને તેમના બંધનથી મુક્ત કરો; કારણ કે બિન અધિકારી, નિરક્ષર અને સ્વચ્છંદી સાધુઓએ અને સન્યાસીઓએ, સનાતન ધર્મ તોડી ફોડી નાંખ્યો છે. અવ્યવસ્થિત કરી નાંખ્યો છે, અને સંપૂર્ણ રીતે વગોવ્યો છે.

કેટલાએક આચાર્યોએ અને એવા લેભાગુ સાધુઓએ, બ્રાહ્મણોની આજીવિકામાં હાથ ઘાલ્યો છે. ઘણા બ્રાહ્મણો તેથી ગભરાઇને પોતાનું ક્ષેત્ર મૂકીને નાઠા છે. યાદ રાખવું ઘટે છે કે-બ્રાહ્મણો છે, ત્યાં સુધીજ સનાતન છે. બ્રાહ્મણો નથી તો સનાતન પણ નથી. 'પાંચાળ બ્રાહ્મણ', 'નાઈ બ્રાહ્મણ', એવા નવા નવા બ્રાહ્મણો ઘડવા કરતાં, જે બ્રાહ્મણો છે; તેમને સંભાળી લ્યો. તેમાંએ જેઓ પોતાનું ક્ષેત્ર મૂકીને અન્ય ધંધામાં નાઠા નથી, અને સદ્ધર્મ પરાયણ છે, તેમનો વિશેષ સત્કાર કરો. સત્સંગ મંડળોને ક્લાસના જેવાં બનાવો. એટલે શાસ્રમાં જે લખ્યું હોય, તે સૌ વાંચી શકે અને સમજી શકે, એવાં કરો. એક ભણેલો (વક્તા) ભણે (વાંચે), અને બાકી ડોબાં (આળસુ શ્રોતાઓ) જોકાં ખાય, અગર માળાઓ તાણે જાય, તે રીતભાતને અટકાવો. એટલે-કથા વખતે શ્રોતાવક્તાના હાથમાં, એકજ પ્રકારનાં [જરા-પણ ફેરફાર રહિત] પુસ્તકો આપો. વર્ણાશ્રમના ધર્મો સૌ પ્રીતિથી પાળો.

ગોપીઓ ભગવાન્ માટે દ્રવીભૂત થઇ. તેમ આપણે ભગવાન્ માટે કેમ દ્રવીભૂત થતાં નથી ? તેનાં કારણોને વિચાર કર્યો. આ બધી બાબતો [આ બધાં કારણો] ૮+૫=૧૩ જેવાં સ્પષ્ટ છે; કોઇથી ના પડાય એવાં નથી; તોપણ અફસોસની વાત એ છે કે-સત્ય વાતનો અનાદર કરનારા, અને અસત્ય વાતના ટોપલા ઉપાડનારા અનેક છે. તેથી આ ગુહ્ય વાતો છે. અધિકારીઓને કહેવાય એવી છે.

હવે ગોવર્ધન તોળવાનું એક ગોપી અનુકરણ કરે છે—

मा भैष्ट वातवर्षाभ्यां, तत्त्राणं विहितं मया ॥
इत्युक्त्वैकेन हस्तेन, यतंत्युन्निदधेऽम्बरम् ॥२०॥

અર્થ—કૃષ્ણરૂપ થએલી એક ગોપીએ કહ્યું કે-'પવન અને વરસાદથી તમે બીશો નહીં, તે બેથી તમારૂં રક્ષણ કરવાનો ઉપાય હું કરૂં છઉં.' એમ કહીને યત્ન કરતી તે સ્રીએ, એક હાથથી પોતાનું [ઓઢવાનું] વસ્ત્ર ઉંચું ધરી રાખ્યું. [૨૦]

૨૦ વિવેચન—

ગોપીએ જે વસ્ત્ર ધરી રાખ્યું. તે ગોવર્ધન ધરી રાખ્યો, એમ સમજવું. ગોપીઓએ એમ પણ સૂચવ્યું કે-શ્રીકૃષ્ણમાં આપણે શ્રદ્ધા હતી, તો ગોવર્ધન ઉંચો થયો, અને છત્રરૂપ અદ્ધર રહ્યો. તે પ્રમાણે જ ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણમાં શ્રદ્ધા રાખશું, તો ભગવાન્ આપણા વિરહ દુઃખનો નાશ કરશે. ઈંદ્રનો ગર્વ હર્યો, તેમ પ્રભુએ આપણો ગર્વ પણ હરિ લીધો.

હવે એક ગોપી કાલિયનાગના દમનનું અનુકરણ કરવા લાગી—

आरुह्यैका पदाक्रम्य, शिरस्याहापरां नृप ॥
दुष्टाहे गच्छ जातोऽहं, खलानां ननु दण्डधृक् ॥२१॥

અર્થ—હે પરીક્ષિત રાજા ! [એક ગોપી કૃષ્ણ બની, અને બીજી ગોપી કાલિયનાગ બની. પછી] એક ગોપી ઉપર બીજી ગોપી ચડીને. પગથી તેણીના માથાને દબાવીને બોલી કે-'હે દુષ્ટ સર્પ ! જતો રહે. (કારણ કે) ખલ પુરૂષોને શિક્ષા કરવા મેં અવતાર લીધો છે. [૨૧]

---

૨૦ પદચ્છેદ—એક ગોપીએ **वातवर्षाभ्यां मा भैष्ट**-પવન અને વરસાદથી તમે બીશો નહીં. **ताभ्याम् त्राणं** (રક્ષણ) **मया विहितं**-તેથી રક્ષણનો ઉપાય હું કરૂં છઉં. **इति उक्त्वा**-એ પ્રમાણે કહીને. **यतंती**-[**यतमाना** જોઇએ] યત્ન કરતી તે સ્રીએ **एकेन हस्तेन अंबरं उन्निदधे**-એક હાથથી વસ્ત્રને ઉંચું ધરી રાખ્યું.

૨૧ પદચ્છેદ—**नृप**-હે રાજન્! **अपरां एका आरुह्य**-એક ગોપી ઉપર બીજી ગોપી ચડીને. **शिरसि पदा आक्रम्य**-પગથી તેના માથાને દબાવીને બોલી કે-**हे दुष्टाहे गच्छ**-હે દુષ્ટ સર્પ જતો રહે. **खलानां दंडधृक् ननु अहं जातः**-ખળ પુરૂષોને શિક્ષા કરવાજ મેં અવતાર લીધો છે.

૨૧ વિવેચન—

'નૃપ'—'કોટિ બ્રહ્માંડોના નાથ પાસે, આ ગામડાની ભરવાડો કોણ !' અગર 'આવી ભરવાડોના લાડથી છકી ગએલો સ્વચ્છંદી શ્રીકૃષ્ણ, કોટિ બ્રહ્માંડનો નાથ કેમ કહેવાય !' અથવા 'જેને સારી દુનિયાના સંતો શોધે; તેમને આ ગોપીકાઓ રમવાના બૉલ (દડા)ની માફક, કાં આમતેમ ઉછાળે !' અથવા—'જેણે મારા દાદા **અર્જુનને** કુરૂક્ષેત્રના મેદાનમાં જ્ઞાનામૃતથી સ્નાન કરાવ્યું, તે આ **જ્ઞાની** શ્રીકૃષ્ણ !'—એવા કોઇ પણ પ્રકારના કુતર્કમાં ન તણાઇ જવા માટે, શ્રીશુકદેવજીએ પરીક્ષિતને સાવધાન કર્યા. ગાડાવાળો રસ્તાનો ઢાળ દેખીને, ગાડામાં બેઠાં હોય, તેમને સાવધાન રહેવાનું સૂચવે. ગાડાવાળાનું કહ્યું ન માને, તેમનાં પાઘડાં ઉડી જાય; તેમ કથા પ્રસંગમાં ગોપિકાઓની ઉન્મત્ત દશા દેખીને, શ્રી શુકદેવજીએ પરીક્ષિતને સાવધાન રહેવા—કુતર્કના પૂરમાં તણાઇ ન જવા—સૂચવ્યું.

હજી ગોપીઓ શ્રીકૃષ્ણે કરેલી લીલાઓનું અનુકરણ કરે છે—

तत्रैकोवाच हे गोपा, दावाग्निं पश्यतोल्बणम् ॥
चक्षूंष्याश्वपिदध्वं, वो विधास्ये क्षेममञ्जसा ॥२२॥
बद्धाऽन्यया स्रजा काचित्–तन्वी तत्र उलूखले ॥
भीता सुदृक् पिधायास्यं, भेजे भीतिविडम्बनम् ॥२३॥

અર્થ—તે પછી [કૃષ્ણરૂપ બનેલી] એક ગોપી બોલી ' હે ગોપો ! આ ભયંકર દાવાગ્નિને તમે જુઓ. તમો ત્વરાથી આંખો વિંચી જાઓ. હું તમારૂં સહેજમાં રક્ષણ કરીશ. ' [૨૨] ત્યાં વળી યશોદા રૂપે બનેલી એક ગોપીએ, કૃષ્ણરૂપ બનેલી બીજી નાના શરીરવાળી ગોપીને, માળાથી ખારણીયા સાથે બાંધી. માળાથી બાંધેલી ગોપીની આંખ સુંદર હતી. તે પોતે ડરી ગઈ હોય, એવી રીતે મુખ ઢાંકીને, ભયનું અનુકરણ કરવા લાગી. [૨૩]

૨૨-૨૩ વિવેચન—

૨૨ મા શ્લોકમાં શ્રીકૃષ્ણે દાવાનળથી કરેલા બચાવનું અનુકરણ કર્યું, અને ૨૩ મા શ્લોકમાં શ્રીકૃષ્ણને યશોદાજીએ ખારણીએ બાંધ્યા હતા—પ્રભુ **દામોદર** બન્યા હતા, તે લીલાનું ગોપિએ અનુકરણ કર્યું.

---

૨૨ પદચ્છેદ—**तत्र एका उवाच**—ત્યાં એક ગોપી બોલી. **हे गोपाः !**—હે ગોપો! **उल्बणं दावाग्निं पश्यत**—આ ભયંકર દાવાગ્નિને તમે જુઓ. **चक्षूंषि आशु अपि दध्वं**-ત્વરાથી આંખો વીંચી જાઓ. **वः क्षेमं अंजसा विधास्ये**—હું તમારૂં રક્ષણ સહેજમાં કરીશ.

૨૩ પદચ્છેદ—**तत्र**-ત્યાં વળી. **उलूखले**—ખારણીયા સાથે. **अन्यया**—યશોદા બનેલી બીજી ગોપીથી. **स्रजा बद्धा काचित् तन्वी**—માળાથી બાંધેલી બીજી નાના શરીરવાળી કૃષ્ણરૂપ બનેલી ગોપી. **भीता**-બીનેલી **सुदृक्**-સારી દૃષ્ટિવાળી. **आस्यं पिधाय**—મુખ ઢાંકીને. (ડાળ કરીને) **भीतिं विडंबयति इति भीतिविडंबनम्** [**इति आस्यं** મુખ] **भेजे**—ભયનું અનુકરણ કરવા લાગી.

પંદરથી ૧૯ સુધીના શ્લોકમાં, પૂતનાવધ, શકટભંગ, તૃણાવર્તવધ, વત્સપાલનલીલા, વિગેરે લીલાઓ, ભાગવતમાં વર્ણવ્યા પ્રમાણે-ક્રમપૂર્વક-જણાવી; પણ ૨૦ થી ૨૩ સુધીના શ્લોકમાં તે ક્રમ જળવાયો નથી. તેનું કારણ-ગોપિકાઓના ચિત્તની વિહ્વળતા. ગોપિકાઓના ચિત્તની વિહ્વળતા જોઇને, તે વિહ્વળતામાં લલચાએલા શ્રીશુકદેવજી પણ વિહ્વળ બન્યા; અને લીલાઓનો ક્રમ ચૂકી ગયા. હરિરસ ગાતાં હરખાઈ જાય, વિહ્વળ બની જાય-ચિત્ત ઉભરાઇ જાય-એવા કથાકારો આજકાલ ક્યાં છે? કથાની કીંમત (ભેટ) ઠરાવીને, કથા કરનારા (પંડિતો, જ્ઞાનીઓ, ભક્તો અને હરદાસો) કોઈ કોઈ વખત ગદ્દગદ્દ કંઠે જણાય છે; પણ 'તેમનો ગદ્દગદાટ નાટકશાળાના એકટર જેવો કૃત્રિમ છે,' એમ તેમને પોતાને પણ ઘણીવાર ખાત્રી થાય છે. જેમ હીરામોતીના સોદામાં ભલભલા ઠગાઇ જાય; તેમ શ્રીહરિની ભક્તિમાં, ભલભલા ભૂલા પડે-ઉંચેથી નીચે પડે. જ્ઞાનવૈરાગ્યની ચાંખડી સારી હોય, તેઓજ બચી શકે-તેઓજ ધર્મની લપસણી ભૂમિ ઉપર સિદ્ધા ચાલી શકે. [આ બધી વાતો આકાશની છે-પાતાળવાળાને શું કહીએ !]

હવે શ્રીકૃષ્ણનાં પગલાંનો પત્તો લાગે છે—

एवं कृष्णं पृच्छमाना, वृन्दावनलतास्तरून् ॥
व्यचक्षत वनोद्देशे, पदानि परमात्मनः ॥२४॥
पदानि व्यक्तमेतानि, नन्दसूनोर्महात्मनः ॥
लक्ष्यन्ते हि ध्वजाम्भोज-वज्राङ्कुशयवादिभिः ॥२५॥

અર્થ—આ પ્રમાણે વૃંદાવનની લતાઓને અને વૃક્ષોને, શ્રીકૃષ્ણના સમાચાર પૂછતી ગોપિકાઓએ, વનના એક ભાગમાં, પરમાત્મા શ્રીકૃષ્ણનાં પગલાં દેખ્યાં. [૨૪] પગલાં જોઇને વિચાર કર્યો કે-આ પગલાં નંદજીના પુત્ર પરમાત્મા શ્રીકૃષ્ણનાંજ જણાય છે. કારણકે તે પગલાં-ધ્વજ, કમલ, વજ્ર, અંકુશ, અને યવાદિ રેખાનાં ચિન્હોથી અંકિત થએલાં છે. [૨૫]

૨૪-૨૫ વિવેચન—

'**तद्विष्णोः परमं पदं सदा पश्यंति सुरयः ।**' શ્રુતિ કહે છે કે-વિષ્ણુના પરમ પદને સર્વજ્ઞ મનુષ્યો જુએ છે. અહીં 'પદ' એટલે સ્થાન અગર સ્વરૂપ વિગેરે. આ ૨૪ મા શ્લોકમાં '**पदानि**' શબ્દ લખીને સૂચવ્યું કે-'પદ' એટલે 'સ્થાન' નહીં, પણ પગલું.

---

૨૪ પદચ્છેદ—**एवं वृंदावनलताः तरून् च**-આ પ્રમાણે વૃંદાવનની લતાઓને અને વૃક્ષોને **कृष्णं पृच्छमानाः**-કૃષ્ણના સમાચાર પૂછતી ગોપિકાઓએ **वनस्य उद्देशे**-વનના પ્રદેશમાં **परमात्मनः पदानि व्यचक्षत**-પરમાત્મા શ્રીકૃષ્ણનાં પગલાં દેખ્યાં.

૨૫ પદચ્છેદ—**एतानि पदानि महात्मनः नंदसुनोः (संति) इति व्यक्तं लक्ष्यंते**-આ પગલાં નંદજીના પુત્ર મહાત્મા શ્રીકૃષ્ણનાં છે એમ સ્પષ્ટ દેખાય છે. **हि**-કારણકે. **ध्वजश्च अंबुजश्च वज्रश्च अंकुशश्च यवश्च आदयः येषां तानि ताभिः**-ધ્વજ, કમલ, વજ્ર, અંકુશ, અને યવ આદિ રેખાનાં ચિન્હોથી તે પગલાં અંકિત થએલાં છે.

જે જેને શોધે, તે તેને જડે. Where there is will, there is way. નહીં તો અમે ક્યાં! અને તમે ક્યાં? અમારા પાડોશમાં છે, તે અમને ઓળખતાં નથી; અમારાં સગાં છે, તે પણ અમને ઓળખતાં નથી; અને તમે અમને ક્યાંથી ઓળખો! અત્યારમાં તમે શેનાં દોડયાં આવો! કાંઇક છે. તેથી તમે અમને ખટકો રાખીને મળો છો; અને આવી કલ્યાણની વાતો સાંભળો છો. ગોપિકાઓ શ્રીકૃષ્ણની શોધમાં હતી, તેથી તેમને શ્રીકૃષ્ણનાં પગલાં દેખાયાં.

શ્રીકૃષ્ણનાં પગલાંમાં ચિન્હો—ધ્વજ, કમળ, ચક્ર, અંકુશ, યવ (જવ) વજ્ર વિગેરે. આ ચિન્હોની ગોઠવણ નીચે પ્રમાણે છે-જમણા ચરણના અંગુઠાના મૂળમાં ચક્ર. જમણા ચરણની મધ્ય આંગળીના મૂળમાં કમળ. કમળની નીચેના ભાગમાં ધ્વજા. ટચલી આંગળીના મૂળ પાસે વજ્ર. પાનીના મધ્યમાં અંકુશ. અંગુઠાના ભાગમાં યવ(જવ). ધ્વજનું ચિન્હ ભક્તોને વસવાનું નિર્ભય સ્થાન સૂચવે છે. કમળનું ચિન્હ ભક્તોને સૂચવે છે કે-'આ સેવવા જેવું છે.' અગર સૂચવે છે કે-'કમળમાંથી ઉત્પન્ન થએલા બ્રહ્મા પણ આ ચરણને સેવે છે, માટે વર્ણાશ્રમના અભિમાનમાં ન અંજાઈ જતાં, આ ચરણને સેવજો.' ચક્રનું ચિન્હ રક્ષા સૂચવે છે. અંકુશનું ચિન્હ મનના નિગ્રહનું ભાન કરાવે છે. યવ (જવ)નું ચિન્હ આ ચરણ સેવનારની કીર્તિની ખાત્રી કરાવે છે. વજ્રનું ચિન્હ ભક્તોના પાપના પર્વતોનો નાશ સૂચવે છે.

આદિ શબ્દ સૂચવે છે કે—'આ સિવાય બીજાં ચિન્હો પણ છે. પ્રભુના ચરણના ચિન્હોના સંબંધમાં પદ્મપુરાણમાં, બ્રહ્માજી અને નારદનો સંવાદ છે. તેનો સાર કહું તે સાંભળો.

જમણા ચરણમાં-ધ્વજ, પદ્મ, વજ્ર, અંકુશ, યવ, સ્વસ્તિક, ઉર્ધ્વરેખા, તથા અષ્ટ-કોણ એમ આઠ ચિન્હો છે.

ડાબા ચરણમાં ઇંદ્રધનુષ્ય, ત્રિકોણ, કલશ, અર્ધચંદ્ર, અંબર, મત્સ્ય અને ગોષ્પદ એમ સાત છે.

આ ઉપરાંત જાંબુ(ફળ)ના આકારનું ચિન્હ કેટલીએકવાર જોવામાં આવે છે. કુલ સોળ ચિન્હો થયાં.

ઉર્ધ્વપુંડ્ર—ઉભું તીલક-આ વિષ્ણુના ચરણના પગલાનું ચિન્હ છે. આ પગલામાં શંખચક્રાદિ જે નિશાન છે, તે નિશાન પણ કેટલાએક વૈષ્ણવો ધારણ કરે છે.

તિલક—ત્રિપુંડ અને ઉર્ધ્વપુંડ્ર શાસ્ત્ર સંમત છે. તોપણ આજકાલ જેમ દુકાન-વાળા વેપારીઓએ, પોતાના માલની ઓળખ માટે, અમુક ટ્રેડમાર્ક ઠરાવી હોય છે; તેમ નવા નવા સંપ્રદાયોએ, પોતાના અનુયાયીઓને બીજાથી અલગ રાખવા માટે, જુદાં જુદાં તિલકો બનાવ્યાં છે. આ તિલકો બાહ્યાચાર છે; તોપણ સંપ્રદાયના ગૌરવરૂપ છે. 'હું કોણ?'-'હું અમુક સત્પુરૂષનો શિષ્ય'-'મારે ખોટું ન કરવું જોઇએ'-એવું ભાન કરાવનાર આ તિલકો છે. તિલકવાળો જગતના વ્યવહારમાં પાપના પોટલા બાંધે, તો તેના ભાલમાં તિલક દેખીને, લોકો પણ તેને ઠપકો દે છે કે-'મેર મુવા! ભાલમાં જ્યાસું તિલક છે, અને મુખમાં અપશબ્દ શા! મુખમાં બીડી શી? તું તિલકવાળો અહીં દારૂના પીઠામાં ક્યાંથી!' વિગેરે વિગેરે. તાત્પર્ય-તિલક કરવાં તે પણ સારૂં છે.

તિલક ગમતાં નથી—આજકાલ બાળકોને તિલક ગમતાં નથી, તેનું મૂખ્ય કારણ એ છે કે-સોએ પંચાણુ ટકા-તિલક ફારસરૂપ બન્યાં છે—પાખંડરૂપ બન્યાં છે. દરેક ગુરૂએ અને આચાર્યે, તિલકનો મહિમા વધારવા માટે, પોતાના સંપ્રદાયના જીવોને સદાચારમાં પ્રીતિ કરાવવી ઘટે છે. તિલકને શોભાવવાં હોય, તો તિલકવાળાઓએ તે તે સંપ્રદાયના આદર્શરૂપ બનવું જોઇએ.

હવે તે પગલાંને આધારે આધારે ગોપિઓ પ્રભુને આગળ શોધે છે—

तैस्तैः पदैस्तत्पदवी-मन्विच्छन्त्योऽग्रतोऽबलाः ॥
वध्वाः पदैः सुपृक्तानि, विलोक्यार्ताः समब्रुवन् ॥२६॥
कस्याः पदानि चैतानि, याताया नन्दसूनुना ॥
अंसन्यस्तप्रकोष्ठायाः, करेणोः करिणा यथा ॥२७॥

અર્થ—પછી તે તે પગલાંથી શ્રીકૃષ્ણના માર્ગને, આગળ આગળ શોધતી તે ગોપિકાઓએ, કોઇ પ્યારી સ્ત્રીનાં પગલાં સાથે, શ્રીકૃષ્ણનાં પગલાંને જોડાઈ ગએલાં જોઇને, ખેદ પામીને કહેવા માંડયું કે-'જેમ હાથીની સાથે હાથણી વિહાર કરે, તેમ ભગવાનની સાથે ગએલી-ભગવાનની સાથે વિહાર કરતી-અને ભગવાનના ખભા ઉપર પોતાનું કાંડું મૂકનારી, કઇ ગોપીનાં આ પગલાં છે?' [૨૬-૨૭].

૨૬-૨૭ વિવેચન—

આગળ શોધતાં શોધતાં ગોપિકાઓ એક બીજીને કહે છે.

રાગ-ઠુમરી, તાલ ચલિત.

મેરા પ્રિય મુઝે દિખલાદોરે,
કોઇ આનકે આજ મિલાદોરે—મેરા૦ ટેક૦
મેં વિરહણુ નિત રહું ઉદાસી, પ્રિય મિલનકી અતિ પિયાસી;
પ્રેમકા નીર પિલાદોરે— મેરા૦
વર્ષાબિન ચાતક દુઃખ પાવે, નીર બિના મછલી તરસાવે;
હાલ મેરા બતલાદોરે— મેરા૦

---

૨૬ પદચ્છેદ—**तैः तैः पदैः तस्य पदवीं**-તે પગલાંથી કૃષ્ણના માર્ગને. **अग्रतः अन्विच्छंत्यः अबलाः**-આગળ આગળ શોધતી ગોપિકાઓએ. **वध्वाः पदैः सुपृक्तानि विलोक्य**-કોઈ પ્યારી સ્ત્રીના પગલાં સાથે શ્રીકૃષ્ણનાં પગલાંને જોડાઇ ગએલાં જોઇને. **आर्ताः समब्रुवन्**-ખેદ પામેલી તેઓ બોલવા લાગી.

૨૭ પદચ્છેદ—**करिणा यथा**-હાથીની સાથે. **यातायाः करेणोः**-જેમ હાથણી જાય તેમ. **नंदसूनुना यातायाः**-ભગવાનની સાથે ગએલી. **च**-અને **अंसे न्यस्तः प्रकोष्ठः** [કાંડું-હાથ] **यस्याः सा-तस्याः इति कस्याः**-ભગવાનના ખભા ઉપર પોતાનું કાંડું મૂકનારી આ કઇ ગોપીનાં. **एतानि पदानि**-આ પગલાં છે?

મેં ગુણહીન કપટછલ ભરિયાં, કૈસે મુઝે પર હોય નજરિયાં;
દિલપર દયા દિલાદોરે— મેરા૦
ચરણકમળકી દાસી તેરી, બ્રહ્માનંદ અરજ સુન મેરી;
સુખકી સેજ સુલાદોરે— મેરા૦

ઝંઝોટી ઠુમરી, તાલ ૩.

મિલાદો સખિ શ્યામ સુંદિર—મોહે આજ—ટેક૦
રાતદિવસ મોહે ચૈન ન આવે, ભૂલ ગયે સબ કાજ;
ખાનપાન પરહન ન સુહાવે, બિન દેખે **વ્રજરાજ**—મિલા૦
જોગન બનકર બનબન ઢુંઢું, છોડ જગતકી લાજ;
બ્રહ્માનંદ બિના હરિદર્શન, બિરથા સાજ સમાજ—મિલા૦

આ પ્રમાણે ગાતી ગાતી આગળ ચાલી, ત્યાં કૌતુક દીઠું. હાથીની સાથે હાથણી કોણ ? કોઈએક ગોપિ કૃષ્ણની સાથે છે એમ ગોપિકાઓએ પાછળ ૧૧ મા શ્લોકમાં સૂચવ્યું છે; પણ તે કોણ છે ? તેનું સૂચન ત્યાં નથી, તેમ અહીં પણ તેનું નામ નથી. આ શ્લોકના સંબંધમાં નરસી મહેતાએ ગાયું છે કે —

રાગ-માલવ.

આ જોની આ કેનું પગલું, પગલે પદ્મતણું એંધાણ;
પગલાં પાસે બીજું પગલું, તેરે સોહાગણ નૌતમ જાણ—આ જોની૦
પૂરણ ભાગ્ય તે યુવતી કેરૂં, જે ગઇ વહાલાની સંગે;
એકલડી અધર રસ પીશે, રજની તે રમશે રંગે—આ જોની૦

× × × ×

નયણે નીરને પંથ નિહાળે, 'કાન'–'કાન' મુખ બોલે બાળ;
ચાલી ચતુરા સરવ મળીને, વનમાં ખોળે નંદનો લાલ—આ જોની૦
જોતાં જોતાં વનમાં આવ્યાં, દીઠી એક સાહેલી;
ધૂતારાનાં લક્ષણ જો જો, ગયો એકલડી મેલી—આ જોની૦
ન દીઠા નાથ ગોપી પાછાં આવ્યાં, જઇ જમુનાને તીર;
બાળલીલા કીધી તે વારે, પ્રગટ્યા હળધર વીર—આ જોની૦
રાસ આરંભ્યો સર્વ શામા મળી, સુરનર 'જે–જે' કીધો;
ગોપીમાં હું તો નરસૈયો, પ્રેમ સુધારસ પીધો—આ જોની૦

આર્તાઃ—ગોપિકાઓને આટલો બધો ભગવદ્‌ભાવ વધ્યો, તોપણ મત્સરે-ઇર્ષ્યાએ તેમને પીડી. તાત્પર્ય–પરમપદના દરવાજા સુધી, કામક્રોધાદિ સાવધાન રહીને, મુમુક્ષુઓને શ્રીહરિથી વિમુખ કરે છે. દેહ હોય ત્યાં સુધી વ્યાધિનો ભય, તેમ મન હોય ત્યાં સુધી આધિ [માનસીક રોગો]નો ભય રહે છે.

કરેણોઃ કરિણા યથા—હાથીની સાથે હાથણી જાય તેવી રીતે. એક બીજાના ગળામાં હાથ નાંખીને ચાલવાથી, દંપતીને સ્પર્શસુખનો વિશેષ લાભ થાય. સ્પર્શસુખ હાથીને બહુ વ્હાલું છે, તેથી અહીં હાથીનું દૃષ્ટાંત આપ્યું.

'**कस्याः पदानि च एतानि**—આ પગલાં કઈ સ્ત્રીનાં છે' એમ કહિને ગોપિઓએ સૂચવ્યું કે—'શ્રીકૃષ્ણ સાથે કઇ ગોપિ છે? તે અમે જાણતાં નથી.'

'જે સ્ત્રી શ્રીકૃષ્ણ સાંથે છે તે ભાગ્યશાળી છે', એમ ગોપિકાઓ હવે કહે છે—

अनयाऽऽराधितो नूनं, भगवान्हरिरीश्वरः ॥
यन्नो विहाय गोविन्दः, प्रीतो यामनयद्रहः ॥ २८ ॥

અર્થ—ગોપિકાઓ તે સંબંધમાં આગળ બોલી કે—'આ ગોપીએ અવશ્ય ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણની (પૂર્વજન્મમાં) આરાધના કરેલી હોવી જોઇએ. કારણકે તેણીનાથી પ્રસન્ન થએલા ગોવિંદ, આપણને તજીને, તેણીને એકાંતમાં લઇ ગયા.' (૨૮)

૨૮ વિવેચન—

नूनं अनया आराधितः—આ ગોપિએજ ભગવાનની સાચી આરાધના કરી—સાચી ભક્તિ કરી. કારણકે તેણીને તે ભક્તિના ફળમાં પોતે મળ્યા. પાનસો વિદ્યાર્થીમાં જે સૌથી પહેલે નંબરે આવે, તેજ ભણ્યો ગણાય. તેમ દરેક ગોપિઓ ગોરપૂજવા આવતી હતી ખરી, પણ આ ગોપીને પૂજનનું ફળ તુરત મળ્યું. આ ગોપિએજ અભિમાન ન કર્યું—આ ગોપિએજ શ્રીકૃષ્ણને પોતાની દીનતાથી વશ કર્યા—એ ભાવ છે.

राधा—રાધા શ્રીકૃષ્ણની પ્યારી સખી છે. રાધા રાસની રસેશ્વરી છે. રાધા ભકતોના ભજનના તંબુરાનો તાર છે. શ્રીકૃષ્ણની ભક્તિમાં રાધા પ્રથમ પદ ભોગવે છે. જેમ સિતા વિના રામ લુખા—તેમ રાધા વિના સ્યામ લુખા. જેમ ચંદ્રની ચાંદની તેમ શ્રીકૃષ્ણની રાધા. જેમ સૂર્યને પ્રકાશ તેમ કૃષ્ણને રાધા. 'રાધાવલ્લભી' નામનો એક મોટો સંપ્રદાય છે. ગુજરાતમાં તેમનાં ઘણાં મંદિરો છે; અને વૃંદાવનમાં તેમની મુખ્ય ગાદી છે. વ્રજવાસી શ્રીહિતહરિવંશચંદ્ર તેમના મૂળ આચાર્ય છે.

શ્રીમદ્ભાગવત શ્રીકૃષ્ણની લીલાઓ માટેજ છે; છતાં તેમાં કોઇ ઠેકાણે **રાધા** શબ્દ નથી. (આ શ્લોકમાં) **अनया राधितः** અથવા **अनया आराधितः** શબ્દોનો સ્પષ્ટ—ખુલ્લો—અર્થ એવો થાય છે કે:—'આ ગોપિથી શ્રીકૃષ્ણ સારી રીતે સેવાયા—સારી રીતે પ્રસન્ન કરાયા.' આવા ખુલ્લા અર્થને બાજુએ મૂકીને, રાસલીલાનું અનુસંધાન મેળવવા માટે, વિદ્વાનો **राधितः** શબ્દમાંથી '**राधा**' શબ્દ ઉભો કરે છે. દરેક પ્રતોમાં ડબલ અવગ્રહ (ऽऽ) મૂકીને સૂચવે છે કે **आराधितः** શબ્દ છે. છતાં કોઇ કોઇ ટિકાકાર '**राधितः**' શબ્દ લઇને '**राधां इतः राधीतः**-રાધાને પામેલા કૃષ્ણ' એવો **અર્થ** કરે છે. 'તે ગોપિએ ભગવાનનું આરાધન કર્યું, માટે તેણીનું નામ 'રાધા પડયું' એવો **અર્થ** કરવો, તે પણ વ્યાજબી નથી; કારણકે શ્રીકૃષ્ણનું આરાધન કરનારાં ઘણાં છે. તે તમામનાં નામ રાધા નથી.

---

૨૮ પદચ્છેદ—**भगवान् हरिः ईश्वरः अनया नूनं आराधितः**—આ ગોપીએ અવસ્ય ભગવાન શ્રીકૃષ્ણની આરાધના કરેલી હોવી જોઇએ. **यत्**—કારણકે **नः विहाय**—અમને તજીને **प्रीतः गोविंदः**—રાજી થએલા ગોવિંદ **याम् रहः अनयत्**—જેને એકાંતમાં લઇ ગયા.

શ્રીમદ્ભાગવત, મહાભારત, હરિવંશ અને વિષ્ણુપુરાણમાં પણ 'રાધા' શબ્દ નથી. મહાભારતના સંબંધમાં એમ માનવું ઘટે છે કે-**મહાભારત**માં શ્રીકૃષ્ણના રાજદ્વારી અને પ્રૌઢ જીવનના ચરિત્રો છે. તેથી તેમાં વૃંદાવનગોકુળનો ચિતાર ન આપ્યો હોય, તે વ્યાજબી છે. **હરિવંશ**માં શ્રીકૃષ્ણના વંશનું વર્ણન છે; તેથી પણ રાધિકાજીને તેમાં વિસારી દીધાં હોય. વિષ્ણુપુરાણમાં પણ ગોપીઓ અને રાસ સંબંધી ગોળ ગોળ વાતો કરીને, કોઇ ગોપિનું નામ આપ્યું નથી, એટલે ત્યાં પણ રાધાજીને ગુપ્ત રાખ્યાં છે. ભાગવતમાં રાધાજીને કેમ વિસાર્યાં? તે સંબંધમાં એમ માનવું ઘટે છે કે-રાધા એટલે પ્રેમનો સાગર. પ્રેમમાં સૌ વિહ્વળ બન્યાં હતાં. શ્રીશુકદેવજી પણ વિહ્વળ હતા. આ વિહવળતામાં શ્રીશુકદેવજી રાધાજીનું નામ દેવું, વિસરી ગયા હોય. વળી બીજું-રાધા અને કૃષ્ણ-એટલે પૂર્ણચંદ્ર અને ઉભરાતો સાગર. લૌકિક જીવોથી, આ રસ કાંઇક ગુપ્ત રાખવાના હેતુથી પણ, શ્રીશુકદેવજીએ રાધાજીનું નામ ભાગવતમાં આપ્યું ન હોય. વળી ત્રીજું-ભાગવતમાં કોઇપણ ગોપિનું નામ આપ્યું નથી, તેથી કદિ રાધાજીનું નામ ન આપ્યું હોય. વળી રાધાજીના જીવનની કથા, ગોકુલના સિમાડા સુધીજ છે. તે પણ શ્રીકૃષ્ણ ગોકુળમાં રહ્યા, ત્યાં સુધીનીજ કથા છે. ગમે એમ હોય, પણ રાસલીલામાં રાધા કોઇ ઉત્તમ પાત્ર છે. તે સંબંધી આપણે અવશ્ય કાંઇક જાણવું જોઇએ.

બંગાળામાં **ચૈતન્યગૌરાંગ**ના **ગોડીઆ** સંપ્રદાયમાં, શ્રીકૃષ્ણ કરતાં રાધાનો મહિમા વધારે ગવાય છે; તોપણ ત્યાંના વિદ્વાન્ **બંકિમચંદ્ર** બાબુ શ્રીકૃષ્ણની વૃંદાવનની લીલાને રૂપક માને છે, અને 'રાધા'ને કલ્પિત-બનાવટી-વ્યક્તિ માને છે. બંકીમ પછી બંગાળામાં થએલા સુરેંદ્રમોહન ભટ્ટાચાર્યે "રાધાકૃષ્ણ તત્ત્વ' નામનું પુસ્તક લખ્યું છે. તેની પ્રસ્તાવનામાં તેઓશ્રીએ, બંકિમબાબુની ગેરસમજનું સૂચન કર્યું છે. વિશેષમાં ઉમેર્યું છે કે— 'જીવોનું અધઃપતન થતું અટકાવીને, તેમની ઉન્નતિ કરવી; ત્રણે તાપથી આત્યંતિક નિવૃત્તિ કરીને, એક મધુરધર્મદ્વારા-મધુરભકિત દ્વારા, તેમને નિત્યાનંદ આપવો.' ['મધુરભક્તિ' એટલે-પતિભાવવાળી શૃંગારમય શ્રીકૃષ્ણની ભકિત.)' એવા હેતુથી શ્રીકૃષ્ણે વૃંદાવનમાં રાસની ગોઠવણ કરી હશે,' મધુરભકિતના સંબંધમાં શાસ્ત્રકારો કહે છે કે—'**राधा संगं यदा याति, तदा मदनमोहनः**'-જ્યારે શ્રીકૃષ્ણના સંગમાં રાધાજી હોય છે, ત્યારેજ નિર્ગુણ-નિરાકાર-શ્રીકૃષ્ણ-મદનમોહનરૂપે દેખાય છે.'

ત્યારે **રાધા** કોણ?—શ્રીકૃષ્ણ સાથે જેઓ રાસમાં ઉતરી, તે તમામ ગોપિકાઓ ભાગ્યશાળી ગણાય. તેમાં પણ રાધા સૌથી વિશેષ ભાગ્યશાળી-વિશેષ ઉત્કૃષ્ટ ગણાય છે. વિશેષ ઉત્કૃષ્ટતાનું કારણ શું? રાધા પૂર્વે કોણ હતાં?—તે સંબંધી વાત સાંભળો—

દેવીભાગવત સ્કંધ નવમો કહે છે કે-

અ. ૧લો—'પાંચે પ્રાણરૂપ જે રાધા છે, તે પરમાત્માની પાંચમી શક્તિ છે. × × પરમાત્માના ડાબા અર્ધઅંગ રૂપ, ગુણ અને તેજથી શ્રીકૃષ્ણ સરખાં, × × પરમાત્મા શ્રીકૃષ્ણની રાસક્રીડામાં મૂખ્ય, રાસમંડળને વાસ્તે ઉત્પન્ન થએલાં, રાસમંડળમાં શોભતાં, રાસનાં ઇશ્વરી, મહા રસિક, × × ગોલોકમાં રહેનારાં, તે રાધા છે. તે મુખ્યત્વે કરીને શ્રીકૃષ્ણનું ભજન અને દાસીપણું કર્યા કરે છે. × × એ રાધા વારાહકલ્પમાં વૃષભાનુ નામના ગોવાળીયાની દીકરી થયાં હતાં. જે રાધાને બ્રહ્માદિએ દીઠાં ન હતાં, તેમને, વૃંદાવનમાં સૌએ દીઠાં.'

અધ્યાય ૯મો—"શ્રીકૃષ્ણના વામભાગમાંથી ઉત્પન્ન થએલાં, અને તેમના પ્રાણના અધિષ્ઠાતા રાધા, દુર્ગાના સેવનથી શ્રીકૃષ્ણને વ્હાલાં થયાં. પૂર્વે રાધાએ શ્રીકૃષ્ણને પતિ કરવા માટે, શતશૃંગ નામના પર્વતમાં તપ કર્યું હતું."

અધ્યાય ૧૨મો—"કાર્તિકી પુનમે ગોલોકમાં રાધાનો જન્મોઉત્સવ કરવામાં આવે છે." "**राधाकृष्णांगसंभूता**" વિગેરે શબ્દોથી સુચવ્યું કે—"ગંગાજીની ઉત્પત્તિ રાધા અને કૃષ્ણના અંગથી છે."

અધ્યાય ૧૩મો—"રાધાજી સાથે ત્રીસકરોડ ગોપિઓ હતી. એમની કાંતિ કરોડ ચંદ્રના જેવી દીપતી હતી. પીળા ચંપકના પુલના જેવો રંગ શોભતો હતો. × × મોટા હાથીની પેઠે મંદમંદ ચાલતાં હતાં. અમૂલ્ય રત્નોથી બનાવેલાં અનેક આભૂષણોથી તે શણગારેલાં હતાં. અમૂલ્ય રત્નોથી જડેલ નાડીવાળાં અને અગ્નિમાં ધોયેલાં અમૂલ્ય બે પીળાં વસ્ત્રો પહેર્યાં હતાં."

અધ્યાય ૩૯મો—નારાયણ કહે છે કે—'હે નારદજી! પૂર્વે સૃષ્ટિના આરંભકાળમાં—રાસમંડળની અંદર પરમાત્મા શ્રીકૃષ્ણના ડાબા ભાગમાંથી રાધા ઉત્પન્ન થયાં." × "બે ભુજાવાળા શ્રીકૃષ્ણ રાધાના પતિ, અને ચાર ભુજાવાળા વિષ્ણુ મહાલક્ષ્મીના પતિ છે."

અધ્યાય ૫૦મો—"રાધિકા કે જેનો વર્ણ, ધોળા ચંપકના પુષ્પ જેવો છે; મુખ શરદ્ ઋતુના ચંદ્ર જેવું છે; કાંતિ કરોડ ચંદ્રોના જેવી છે; નેત્ર શરદ્ઋતુનાં કમળ સરખાં છે; હોઠ ઘોલા સરખા છેઃ નિતંબ મોટા છે; કટિપશ્ચાત ભાગ કટિમેખળાથી શોભી રહ્યા છે; દાંતની પંક્તિ બટમોગરાના પુષ્પની પંક્તિ જેવી છે; મુખમંદ હાસ્યથી શોભી રહ્યું છે; સ્તનની જોડી હાથીના કુંભસ્થળ જેવી છે; અવસ્થા સર્વદા બાર વરસની છે; આભરણો રત્નનાં છે, ચોટલામાં મલ્લિકા અને માલતીનાં પુષ્પોની માળાઓ ગુંથેલી છે; સઘળાં અંગ સુકુમાર છે; હાથમાં વર અને અભય છે; તેમનું યૌવન સર્વદા સ્થિર છે; તેમણે અગ્નિથી ધોવાએલાં વસ્ત્રો પહેરેલાં છે; શૃંગારરુપી સમુદ્રની લહરીરુપ છે; ભક્તોપર અનુગ્રહ કરવામાં તત્પર છે; રાસમંડળના મધ્યમાં બિરાજે છે; ગોપિઓના મંડળના અધિપતિ છે; અને શ્રીકૃષ્ણને અત્યંત પ્યારાં છે. વેદે જેમને વિદીત કર્યા છે, તે પરમેશ્વરી રાધાને હું ભજું છઉં."

केनचित् कारणेनैव, राधा वृंदावने वने ।
वृषभानुसुता जाता, गोलोकं स्थायिनी सदा ॥४३॥

'સર્વદા ગોકુળમાં રહેનારાં આ રાધાજી, કોઇ કારણને લીધે વૃંદાવન નામના વનમાં, વૃષભાનુ નામના ગોવાળીયાની પુત્રી થયાં હતાં.'

તાત્પર્ય—દેવી ભાગવત કહે છે કે-રાધા ગોલોકની અધીશ્વરી છે; અને તેણીએ વૃંદાવનમાં વૃષભાનુ ગોપને ત્યાં અવતાર લઇ, શ્રીકૃષ્ણની બાળલીલામાં ભાગ લીધો હતો. દેવી ભાગવતમાં શ્રીકૃષ્ણને 'ગોપાલસુંદરી' નામ આપવામાં આવ્યું છે; તે ત્યાં વ્યાજબી છે. વૈષ્ણવ શાસ્ત્રોમાં અને વૈષ્ણવ સંપ્રદાયોમાં રાધાના કરતાં કૃષ્ણનો મહિમા વિશેષ ગવાય છે; અને દેવીશાસ્ત્રોમાં અને દેવીસંપ્રદાયોમાં, કૃષ્ણના કરતાં રાધાનો મહિમા વિશેષ ગવાય છે; તે–તે તે સ્થાનની–તે તે સંપ્રદાયની શોભા માટે છે, એમ સમજીને, તેમાં ભરમાવું નહીં.

'રાધા' નામ કેવી રીતે પડયું ?—રાધાતંત્ર નામના ગ્રન્થમાં રાધા નામ શાથી પડયું, તે નીચે પ્રમાણે જણાવ્યું છે.

रक्तविद्युत् प्रभादेवी, धत्ते यस्मात् शुचिस्मिते ।
तस्मात्तु राधिका नाम, सर्वलोकेषु गीयते ॥

બ્રહ્મવૈવર્તપુરાણના બ્રહ્મખંડના ૫ મા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે—

'रासे संभूय गोलोके, सा दधाव हरेः पुरः ।
तेन राधा समाख्याता, पुराविद्भिर् द्विजोत्तम ॥'

'હે ઉત્તમ દ્વિજ ! રાસમાં ઉત્પન્ન થઇને, હરિની પહેલાં ગોલોકમાં દોડી જવાથી, પહેલાના વિદ્વાનો, તેણીને 'રાધા' કહે છે.'

બ્રહ્મવૈવર્તપુરાણના શ્રીકૃષ્ણ જન્મખંડના ૧૩ મા અધ્યાયમાં શ્લોક ૧૦૬ થી ૧૦૯ માં 'રાધા' શબ્દની નીચે પ્રમાણે વ્યુત્પત્તિ કરવામાં આવી છે—

ર્+આ, ધ્+આ, આગળ ૨૩ મા અધ્યાયમાં કહે છે કે—'**राकारो दानवाचकः, धा निर्वाणञ्च तद्दात्री, तेन राधा प्रकीर्तिता** ॥—'રા' દાન વાચક અને 'ધા' નિર્વાણ વાચક છે. તેથી નિર્વાણ આપનાર 'રાધા' કહેવાય છે.

નારદ પંચરાત્રના ૩ જા અધ્યાયના ૫૦ થી ૫૬ શ્લોકોમાં—શ્રી મહાદેવજી કહે છે કે—

'अपूर्वं राधिकाख्यानं, गोपनीयं सुदुर्लभम् ।
सद्यो मुक्तिप्रदं शुद्धं, वेदसारं सुपुण्यदम् ॥
यथा ब्रह्मस्वरूपश्च, श्रीकृष्णः प्रकृतेः परः ॥
तथा ब्रह्मस्वरूपा च, निर्लिप्ता प्रकृतेः परा ॥

× × × × ×

न कृत्रिमा च सा नित्या, सत्यरूपा यथा हरिः ।
प्राणाधिष्ठात्री या देवी, राधारूपा च सा मुने' ॥

'રાધિકાનું વર્ણન અપૂર્વ છે, અને તે બહુ દુર્લભ હોવાથી ગુપ્ત રાખવા જેવું છે. તે શ્રવણ કરનારા ઉત્તમ અધિકારીને તાત્કાલિક મુક્તિ આપનારૂં છે. શુદ્ધ છે. વેદના સાર રૂપ અને પવિત્ર છે. જેમ શ્રીકૃષ્ણ પ્રકૃતિથી પર છે, અને બ્રહ્મસ્વરૂપ છે, તેમ રાધા પણ બ્રહ્મસ્વરૂપ અને પ્રકૃતિથી પરા છે. × × × તે સત્યસ્વરૂપ છે-કૃત્રિમ નથી-શ્રીકૃષ્ણની માફક નિત્ય છે.'

બ્રહ્મવૈવર્ત પુરાણના પ્રકૃતિ ખંડમાં, રાધા અને કૃષ્ણનો સંબંધ ઘણાજ વિસ્તારથી કહ્યો છે. તે કૃષ્ણ અને રાધાની મધુર લીલાના વર્ણન રૂપ છે. આગળ શ્રીકૃષ્ણ જન્મ-ખંડમાં ૧૫ મા અધ્યાયના ૬૭ મા શ્લોકમાં કહ્યું કે—

'ममार्धांशस्वरूपा त्वं, मूलप्रकृतिरीश्वरी ।'

'હે રાધા ! તું મારા અર્ધ અંશ સ્વરૂપ છો. વળી તું મૂળ પ્રકૃતિ અને ઇશ્વરી છો.'

નોંધ—ડૉકટર વિલ્સન બ્રહ્મવૈવર્ત પુરાણને આધુનીક ગણીને, તે પુરાણને ઉડાવી દેવા માગે છે. પશ્ચિમના પવનમાં તણાતા બંકિમ બાબુ અને એવા બીજા, હિંદના અર્વાચીન વિદ્વાનો, આગળ પાછળ જોયા વિના, ડૉકટર વિલ્સનના મતને ટેકો આપે છે. યાદ રાખવું કે-આ પુરાણ અઢાર પુરાણમાંનું એક છે, અને '**अष्टादश पुराणानि कृत्वा सत्यवती**

–सूतः' વિગેરે શબ્દો સૂચવે છે કેઃ 'આ પુરાણનો કર્તા પણ વેદવ્યાસ છે.' પ્રોફેસર મણિભાઈ નભુભાઈએ પોતાના 'સિદ્ધાંતસાર' નામના ગ્રન્થમાં કહ્યું છે કે–× × "માનવામાં ન આવે એવી, વહેમ ભરેલી, અને કહીં કહીં અયોગ્ય વાતો પણ, પુરાણોમાં છે. એ બધાથી કરીને 'પુરાણો ખોટાં છે, સ્વાર્થી બ્રાહ્મણોનાં રચેલાં છે, ધર્મ સ્વરૂપ એવું હોયજ નહીં.' ઇત્યાદિ આપણે બોલીએ છઇએ; પણ વિવેક બુદ્ધિથી આપણે જાણવું જોઇએ કે–કોઇએ જાણી જોઇને ખોટું સમજાવવા પુરાણો રચ્યાં નથી. એ જેવાં રચાયાં છે તેવાંજ રચાવાની આવશ્યતા પણ હતી. × × ઋષિઓએ પરમાર્થ બુદ્ધિથીજ સયુક્તિક વ્યવસ્થા કરી છે. × × × જો આ પુરાણો વચમાં આવ્યાં ન હોત, તો આજ આપણે યવન હોત, મુસલમાન હોત, ફિરંગી હોત–કે અંગ્રેજ હોત." વિગેરે વિગેરે.' તાત્પર્ય–હિંદુ સમાજનો મોટા ભાગ અભણ અને અવ્યવસ્થિત છે. તે મોટા ભાગને હિંદુ સમાજમાં અત્યાર સુધી ઉભો રાખનાર પુરાણો છે. પુરાણોનું રહસ્ય તપાસવા પ્રયત્ન કરવો, પણ–'**તે ખોટાં છે**' એમ કહીને તેનો અનાદર કરવો નહીં. પંડિતોએ, આચાર્યોએ અને કથાકારોએ, લોકોના અધિકારનો બરાબર વિચાર કરીને, તેમને ગીતા અને ઉપનિષદ્‌ને ચાળે ચડાવવા. તેમને રજળાવી મારવા નહીં. જેમને પાંચ જ્ઞાનેંદ્રિયોનું ભાન નથી, પાંચ પ્રાણ અગર કોશની ખબર નથી, તેમને ગીતા અને ઉપનિષદ્‌માં અથડાવવા, તે હિત શત્રુનું કામ છે. પંડિતોએ, આચાર્યોએ અને કથાકારોએ પુરાણોનો બરાબર અભ્યાસ કરવો જોઇએ, અને શંકાઓનાં સમાધાન કરતાં શીખવું જોઇએ.

ભવિષ્યપુરાણ કહે છે કે—

मन्नामलक्षजापेन, यत्फलं लभते नरः ।
तत्फलं स समाप्नोति, राधाकृष्णेति कीर्तनात् ॥

'કૃષ્ણના લાખ નામ જપવાથી જે ફળ મળે, તે ફળ રાધાકૃષ્ણનું સાથે નામ એકવાર જપવાથી મળે.'

પદ્મપુરાણના ઉત્તરખંડના ૧૬૨ મા અધ્યાયમાં કહે છે કે—**चिदानंदा × × वृषभानपुरी नाम्ना × × चिदानन्दस्वरूपा सा चिदानंदप्रदायिनी × × राधा नाम्नी विनोदिनी ॥** વૃષભાનપુરી નામ્ની નગરીમાં ચિદાનંદ સ્વરૂપા અને ચિદાનંદદાયિની રાધાનો જન્મ થયો હતો. વળી આગળ કહ્યું છે કે—**सर्वगोपीषु सैवैका, विष्णोरत्यंतवल्लभा ॥** સર્વ ગોપિઓમાં એકલી રાધાજ શ્રીકૃષ્ણને અત્યંત પ્યારી હતી.'

નિર્વાણતંત્રમાં વૃંદાવનનું વર્ણન છે. તેમાં કહે છે કે–**वसंताद्याश्च ऋतवः, तत्रैव राधिका देवी, [illegible]विलासिनी । वदंती मुरलीगानं + + +** વૃંદાવનમાં વસંત વિગેરે ઋતુઓ નિત્ય હોય છે. અહીં મુરલીધર શ્રીકૃષ્ણ જુદા જુદા પ્રકારના પુષ્પોના શણગાર ધારણ કરે છે. ત્યાં નાના સુખમાં વિલાસ કરનારી રાધિકા દેવી, મુરલીનું ગાન કરે છે.' વળી આગળ કહે છે કે—

परमानंदसंयुक्ता, महावेशविलासिनी ।
वामभागे सदा याति, राधिका भक्तवत्सला ॥

આ રાધિકા આનંદથી ભરપૂર રહે છે. તે કૃષ્ણના વામ ભાગમાં રહીને, સદા વનમાં ગતિ કરે છે. આ રાધિકા ભક્તવત્સલ પણ છે.'

બૃહત્ ગૌતમીય તંત્ર પણ કહે છે કે—'રાધિકા કોઇ મોટી દેવી છે. તે દેવી કૃષ્ણમય છે. તે સર્વ વૈભવમય છે. સર્વનું તેજ–કાંતિ પણ તે છે. સર્વને મોહ પમાડનાર પણ તેજ છે.'

શ્રીહરિરાયજી 'રાધઃશક્તિ–તાત્પર્ય' નામના ગ્રન્થમાં લખે છે કે–'રાધા શબ્દ નવીન નથી, પણ તે ઋગ્વેદમાં અને સામવેદમાં છે.' **'यतत्ते अग्ने राधः', 'सोमच्युत यस्य राधः।'** વિગેરે શ્રુતિઓ સૂચવે છે કે–વેદમાં રાધાને બદલે **राधः** શબ્દ છે. તે એક જાતની શક્તિ છે. આ શક્તિનું નામ 'સિદ્ધિ' સમજવું. જેમ સાકરમાં ગળપણ ગુપ્ત રીતે સમાઈ રહ્યું છે, તેમ કૃષ્ણમાં રાધા [સિદ્ધિ] ગુપ્તપણે સમાઈને રહેલાં છે.

હવે આપણે આપણા મૂળ વિષય તરફ આવો—

શ્રીમદ્‌ભાગવત અને રાધા—ગોપિઓના પ્રેમનું વર્ણન કરવું, તે ભાગવતનો મૂખ્ય હેતુ છે. ત્યાગી છતાં, પ્રેમથી ઉભરાઇ જતા અનન્ય ભક્તો, શ્રોતાઓને દેખાડવા, એ પણ ભાગવતનો મૂખ્ય હેતુ છે. ગોપિઓ એટલે પ્રેમની પુતળીયો. તેમાં પણ રાધા એટલે–પ્રેમની હદ, નમ્રતાનો નમુનો, રંગની રેલ, ભકિતની ભભક, અને દૃઢતાનો દોર–આદર્શ પતિવ્રતા સ્ત્રી. કુદરતે જેમ ટોપરાને કાચલીમાં અને છાલામાં સંતાડીને જગતને આપ્યું; રસોઈઆએ જેમ પુરણને રોટલીના પડમાં સંતાડીને જમનારાને આપ્યું; તેમ શ્રીશુકદેવજીએ રાધા તત્ત્વને, ગોપીતત્ત્વના પડમાં સંતાડીને શ્રોતાઓને આપ્યું. શાણા હતા તે સમજ્યા; અને ઉતાવળા હતા, તેઓ કહેવા લાગ્યા કે–'રાધા જેવી કોઇ વ્યકિત છેજ નહીં. રાધા સંબંધી ભકતો જે કાંઇ ગાય છે તે કલ્પીત છે.' જેઓએ રાધાતત્ત્વ બરાબર તપાસી જોયું નહીં, તેઓ રાધા, રાધાનો રંગ, અને રાધાનો [રાસમાં] જંગ દેખીને ચમકયા. તેઓ શ્રીકૃષ્ણને અને ભાગવતને વગોવવા લાગ્યા. જેઓએ આહાર વિહારને નિર્મળ રાખીને રાધાતત્ત્વનો શાસ્ત્રીય દૃષ્ટિથી વિચાર કર્યો; તેઓ કહેવા લાગ્યા કે-સાકરમાં જેમ ગળપણ છે, અગ્નિમાં જેમ દાહક શકિત છે, પુષ્પમાં સુગંધ છે, તેમ ભાગવતમાં રાધા છે. ભાગવતના ઉપર શ્રી મહાપ્રભુજી, શ્રી જીવ ગોસ્વામી વિગેરે પવિત્ર અને વીતરાગી વ્યકિતઓએ ટિકા લખી છે. તે ટિકાઓ સંબંધી થોડી વાત કરીએ—

૨૯મા અધ્યાયના પહેલા શ્લોકમાં **योगमायां उपाश्रीतः** શબ્દો છે. **સનાતન જીવ ગોસ્વામી** પોતાની બૃહત્તોષણી ટિકામાં લખે છે કે—' + + **सा योगमाया श्रीराधा + + इति योगमाया श्रीराधैव**–યોગમાયા એજ રાધા,' **વિશુદ્ધરસદીપિકા** નામની ટિકા લખે છે કે—' **योगमाया श्रीराधा + + स्वयं श्रीराधासहितः । + +** યોગમાયા એજ રાધા, અને પોતે રાધાસહિત થઇને રાસનો આરંભ કર્યો.' **ભાવભાવવિભાવિકા** નામની ટિકા લખે છે કે—અજ્ઞ, મુમુક્ષુ અગર બ્રહ્મવિદ્‌ને બ્રહ્મ સાથે જે પોતાના કૃપા કટાક્ષથી મેળવાવે છે–પ્રાપ્ત કરાવે છે, તેનું નામ રાધા'. 'સિદ્ધાંતપ્રદીપ' નામની ટિકા પણ યોગમાયાનો અર્થ 'રાધા' કરે છે. શ્રીમદ્‌ વલ્લભાચાર્યજી, પોતાની ટિકામાં, યોગમાયાનો અર્થ 'રાધા' ન કરતાં, તેને 'અંતરંગશક્તિ' કહે છે, અને રાધા શબ્દ ગુપ્ત રાખે છે.

૨૯માં અધ્યાયના બીજા શ્લોકમાં પૂર્વદિશાને વિદ્વાનો રાધા સાથે સરખાવે છે. **બૃહત્ક્રમસંદર્ભ** નામની ટિકા કહે છે કે—' **प्रियायाः राधायाः मुखं लिम्पन् ।**–

પ્રિયા એટલે રાધાના મુખને લિંપતો કૃષ્ણ.' **ભાવભાવ વિભાવિકા** ટિકા લખે છે કે-**प्राच्याः पूर्वाया नित्यकृष्णप्रियाया इव विलिंपन्।**—પૂર્વ દિશા શ્રીકૃષ્ણની નિત્ય પ્રિયા રાધા તુલ્ય છે. આગળ **रमा** શબ્દ આવે છે, ત્યાં પણ સારાર્થદર્શિની ટિકાએ રમાનો અર્થ 'રાધા' કર્યો છે. **વિશુદ્ધરસદીપિકા** અને **ભાગવતગૂઢાર્થદીપિકા** નામની ટિકાઓ ઉપલા મતને ટેકો આપે છે. તાત્પર્ય-શ્રોતાઓ રાધા તત્ત્વથી અજ્ઞાન ન રહે, એવા હેતુથી દરેક ટિકાકારે રાધાતત્ત્વને પ્રગટ કરવા કાંઇ કાંઇ પ્રયત્ન કર્યો છે.

ભાગવતમાં રાધાનો પત્તો—ઉપર પ્રમાણે કોઇએ યોગમાયાને રાધા ગણી, ને કોઈએ પૂર્વદિશાને રાધા ગણી, તો વળી કોઇએ રમાને રાધા ગણી; તોપણ 'આ તમામ ગોપિઓમાં, શ્રીકૃષ્ણને એક અમુક ગોપિ અત્યંત પ્યારી છે, અને તે શ્રીકૃષ્ણની સાથે છે,' એમ ૩૦મા અધ્યાયના ૧૧મા શ્લોકમાં પ્રગટ થયું. ૩૦ મા અ. ના ૨૬મા શ્લોકમાં તે ગોપીનાં પગલાં શ્રીકૃષ્ણનાં પગલાં સાથે દેખાયાં. 'આ ગોપી કોણ છે?' એમ ૨૭મા શ્લોકમાં ગોપિઓએ વિચાર કર્યો. ૨૮મા શ્લોકમાં ગોપિઓ તે ગોપિના જીવનની સફળતા માનવા લાગી. ૩૦મા શ્લોકમાં ગોપિઓએ તે ગોપિની ઈર્ષ્યા કરી. ૩૧મા શ્લોકમાં ગોપિઓ બોલી કે—'રખે આ ઠેકાણે શ્રીકૃષ્ણે તે ગોપીને તેડી હશે, કારણકે અહીં તેણીનાં પગલાં નથી.' ૩૨ અને ૩૩ મા શ્લોકમાં ગોપિઓ કહે છે કે—'શ્રીકૃષ્ણે આ ગોપિ માટે અહીં પુષ્પ વીણ્યાં હશે, અને તેણીના અંબોડામાં પુષ્પ ગુંથવા પ્રભુ અહીં બેઠા હશે.' ૩૪મા શ્લોકમાં શ્રીશુકદેવજી કહે છે કે 'પ્રભુ આત્મારામ છતાં આ ગોપિ સાથે રમ્યા.' ૩૬મા અને ૩૭મા શ્લોકમાં તે ગોપિને અભિમાન થયું. ૩૮ મા શ્લોકમાં શ્રીકૃષ્ણ અંતર્ધ્યાન થયા, અને તે ગોપિ પણ રજળતી રહી. ૩૯મા શ્લોકમાં તે ગોપીએ પશ્ચાતાપ કર્યો, અને ૪૦મા શ્લોકમાં તે ગોપિ, સમગ્ર ગોપિકાઓના સમુહને મળી. પછી તે ગોપી બીજી ગોપિઓ સાથે મળી જઇને, શ્રીકૃષ્ણને શોધવા લાગી. શ્રીશુકદેવજીએ આટલી બધી વાત કરી, પણ આ ગોપિનું નામ શું? તે વાત કરી નહીં.

૨૯મા અધ્યાયના ૪૮મા શ્લોકમાં, શ્રીકૃષ્ણ ગોપિકાઓના સમગ્ર સમુહથી અંતર્ધ્યાન થયા; ત્યાં વૈષ્ણવતોષણીકારે, સારાર્થદર્શિકાના ટિકાકાર વિશ્વનાથ ચક્રવર્તીએ, અને વિશુદ્ધરસદીપિકાના ટિકાકારે સૂચવ્યું છે કે—'શ્રીકૃષ્ણ રાધાસહિત અંતર્ધ્યાન થયા હતા.'

સ્વામિનીજી—પુષ્ટિસંપ્રદાય ગોપિઓને 'સ્વામિની' કહે છે, અને રાધાને મૂખ્ય સ્વામિની અથવા 'સ્વામિનીજી' કહે છે. શ્રીઆચાર્યજી મહાપ્રભુજી પછી શ્રીગોકુળનાથજી, સૂરદાસ વિગેરે રસીકોએ ગોપિકાઓને રાધા, ચંદ્રાવતી, લલિતા વિગેરે નામો આપ્યાં જણાય છે.

રાધા અને ભકતો—રાધાતત્ત્વને શ્રીશુકદેવજીએ ગુપ્ત રાખ્યું. શ્રીમદ્ ભાગવત ઉપર ટિકા કરનારા, વિદ્વાનોએ રાધાતત્ત્વને માત્ર વિદ્વાનોમાં વ્યક્ત કર્યું. જયદેવ, તુલસીદાસ, નરસી, મીરાં, તુકારામ, પ્રેમાનંદ, દયારામ, બ્રહ્માનંદ વિગેરે ભકતોએ, તે તત્ત્વને પ્રાકૃત ભાષામાં ઉતારીને, સમાજને ખોબલે ખાંડ પીરસી-સમાજને રાધાતત્ત્વમાં ભીજવી દીધો-જ્યાં જોઈએ ત્યાં રાધાનાં પદ ગવાવા લાગ્યાં; જેમ કુવામાંથી પાણી અને પાણીમાંથી શેરડીનો વાઢ. તેમ ભાગવતરૂપી કુવામાંથી ટિકાઓરૂપી જળ લઈને, ભકતોએ ભક્તિના મોટા વાઢ બનાવ્યા. તે વાઢે શેરડીના સાંઠા પીલાવા લાગ્યા. તેનો રસ ગામેગામ-જ્યાં જોઈએ ત્યાં-ઢળ્યો. જુઓ—

રાગ—પ્રભાત.

પ્રાતઃ થયો મારો પાલવ મેલો, વેરણ નણદી જાગેરે;
દિનકર ઉગ્યા થયું અજવાળું, ઝીણા વલોણાં વાગેરે—પ્રાતઃ ટેક૦
સમીરે સાંજની સેન્યાએ આવી, પેરે પેરે મળિ સંગ કીધોરે;
આવભાવ લીધો મન ગમતો, અધરામૃત રસ પીધોરે—પ્રાતઃ૦
મુખપર જ્યાં ત્યાં દંતડંખ દિસે, અધર થયા રંગ રાતારે;
વ્યભિચારીનાં આતો લક્ષણ, કો દેખે જાતા વળતારે—પ્રાતઃ૦
સુણો પ્રિયનારી, અમો બ્રહ્મચારી, અમને તે વિરલા જાણેરે;
વેદ ભેદ પામે નહિં મારો, મુને સનકાદિક નારદ વખાણેરે—પ્રાત૦
એક જાણો તમે વ્રજની ગોપી, જેણે ખૂબ મધુરરસ પીધોરે;
તે રસ આવ્યો અવની ઢળતો, નરસૈયે તાણીને લીધોરે—પ્રાત૦

રાગ—પ્રભાત.

સાંભળ બ્હેની વાતલડી, મીઠામાં અતિ મીઠીરે;
જમુના પાણી હું ગઈતી, તહાં નંદને કુંવરે દીઠીરે—સાંભળ૦
આગળ આવી ઉભો રહ્યો, હુંને ઘાલી પગમાં આંટીરે;
મારા વ્હાલા ! એમ જોર ન આણો, અમે અબળા તમે માટીરે—સાંભળ૦
અધરામૃતરસ પીઇને દાબી, મારી નવલ ચોળી ફાટીરે;
આલિંગન લીધું અતિ પ્રેમે, કેસર લઈ મને છાંટીરે—સાંભળ૦
જાદવરાવ સમ સલુણો ના મળે, નવખંડ ધરતીને મારો લીંટીરે;
નરસૈયાનો સ્વામી ભલે મળ્યો, મને એંધાણે આપી વીંટીરે—સાંભળ૦

રાધાજી ગોરાં હતાં અને કનૈયો કાળો હતો, યશોદાજીએ રાધાજીની માતા પાસે રાધાજીનું માગું નાંખ્યું, ત્યારે રાધાજીની માતા બોલ્યાં કે—

પદ૦

કનૈયો તેરો કારોરે—મેં કૈસે બ્યાહુ રાધે !
મેં કૈસે બ્યાહુ રાધે—મેં કૈસે બ્યાહુ રાધે ?—હે—કનૈયો૦ [૨] ટેક.

(યશોદા) કારો કારો મત કર ગોવાલણ, જગકો હે રખવાલો,
રામ-જગકો હે રખવારોરે;
કાલિંદીમાં કૂદ પડયો, તબ ફુંકે ભયે કાનો કાળો-મોહન
બંસીવાળો—તુમ સુખે બ્યાહો રાધે.

(રાધાની માતા) રાધા મેરી એસી ગોરી, જેસો ચંદ ઉજીયારો,—
રામ—જેસો ચંદ ઉજીયારો;
કનૈયો તેરો એસો કાળો, કૈસે કરેંગે મેરી રાધા પતીયારો ?
મેં કૈસે બ્યાહુ રાધે ! કનૈયો૦
ઘર ઘરકી એ ગૌવા ચરાવે, ઓઢી કામળો કાળો;
લુંટી લુંટી દધી માખણ ખાવે, કૈસે કરેંગે મેરી રાધાકો
ગુજારો ? રામ-કૈસે બ્યાહુ રાધે ! કનૈયો૦

[હવે કહે છે કે—જે કાંઈ છે તે તારા કનૈયાની બંસીમાં છે—]

બંસીકી લટપટ સુની ગોવાળણ, બાળક બડો રસાળો—
રામ–બાળક બડો રસાળોજી;
સુરદાસકો સ્વામી શામળો, સુણ લીજે મજરો અમારો રામ—
મેં સુખે બ્યાહુ રાધે—
કનૈયો તેરો રસાળો રામ–મોહન બંસીવાલો—
રામ—મેં સુખે બ્યાહુ રાધે૦

વૃંદાવનમાં રાધાજીનો જન્મ ભાદરવા શુદી ૮ મે થયો હતો. તે દિવસને આપણે 'રાધાઅષ્ટમી' કહીએ છીએ.

વિગેરે–વિગેરે અનેક ભક્તોએ આ રસ રેલાવ્યો છે. ભક્તિમાર્ગના આચાર્યોએ અને ભક્તોએ, આ રસ પીતાં અને પાતાં–નીતિ, વિવેક અને વૈરાગ્યનું દૃઢ અવલંબન રાખવું. આ ત્રણનું ગુંથેલું દોરડું હાથમાં રાખીને, શ્રીકૃષ્ણના રસસાગરમાં ઉતરવું–નહિંતો ગોલોક લેવા જતાં, ભયંકર નરકવાસ પ્રાપ્ત થશે. આવા હેતુથીજ રસઘેલા શ્રીશુકદેવજીએ રસઘેલી રાધાને ગોપિઓના ઘુંઘટમાં સંતાડી રાખી જણાય છે.

હવે ભગવદ્ ચરણરજનાં વખાણ કરે છે—

धन्या अहो अमी आल्यो, गोविन्दाङ्घ्र्यब्जरेणवः ॥
यान्ब्रह्मेशो रमा देवी, दधुर्मूर्ध्न्यघनुत्तये ॥२९॥

અર્થ—'હે સખિઓ ! અહો ! જે ચરણરજને બ્રહ્મા, મહાદેવજી, દેવી લક્ષ્મીજી, પાપના નાશ માટે મસ્તક ઉપર ધારણ કરે છે; તે ગોવિંદ ભગવાનની આ ચરણરજ અત્યંત પવિત્ર છે,' (આપણે પણ આ રજમાં નાહીએ તો લક્ષ્મીજીને જેમ ભગવાન્ મળ્યા, તેમ આપણને પણ મળે. એ ભાવ છે.) [૨૯]

૨૯ વિવેચન—

अघनुत्तये—પાપના નાશ માટે. જેમ ધૂળનો સ્વભાવ છે કે જે સ્વચ્છ હોય, તેને પણ મેલું કરવું; તેમ પાપનો પણ સ્વભાવ છે કે–પવિત્ર હોય તેને પણ અપવિત્ર કરવું. પાપ પુણ્ય કર્માધીન છે. તેથી સદ્વિવેકી જીવોએ, સત્કર્મોમાં જોડાઈ રહીને, પાપકર્મોથી બચવું. બ્રહ્મા, મહેશ અને લક્ષ્મી પણ પાપના ક્ષય માટે, શ્રીહરિની ચરણરજ માથે ચડાવે છે. 'ચરણરજ લેવી,' એટલે 'તમામ ડહાપણ મૂકીને, અમે આપને શરણે આવ્યા છીએ.'

૨૯ પદચ્છેદ—[**आली**–સખી] **आल्यः**–હે સખિઓ ! **अहो**–અરે **अमी**–આ **गोविन्दस्य अंघ्रो एव अब्जे तयोः रेणवः**–ગોવિંદ ભગવાનના ચરણની રજ **धन्याः**–અત્યંત પવિત્ર છે. **यान्**–જે ચરણરજને **ब्रह्मा ईशः** [મહાદેવજી] **देवी रमा**–બ્રહ્મા મહાદેવ અને દેવી લક્ષ્મીજી. **अघस्य नुत्तिः** (નાશ) **तस्यै**-**अघनुत्तये**–પાપના નાશ માટે. **मूर्धनि दधुः**–મસ્તક ઉપર ધારણ કરે છે.

હવે કેટલીએક ઇર્ષ્યાળુ ગોપિઓ કહે છે કે—

तस्या अमूनि नः क्षोभं, कुर्वन्त्युच्चैः पदानि यत् ॥
यैकाऽपहृत्य गोपीनां, रहो भुंक्तेऽच्युताधरम् ॥३०॥

અર્થ—તે સંબંધમાં એક બીજી ગોપી બોલી કે-'ભગવાનનું અધરામૃત કે જે સર્વ ગોપીઓનું સમસ્ત છે, તેનું પાન આ ગોપી ભગવાનને એકાંતમાં લઈ જઈને, (એકલી) કરે છે; તેથી તે ગોપીનાં આ પગલાં, અમને અત્યંત દુઃખ ઉત્પન્ન કરે છે. (તેનો ભાવ એ છે કે-એકલા ભગવાનનાં પગલાં હોય, તો તેની રજ લેવાની ના નથી, પણ આ ગોપિ કે જે શોકનું કામ કરે છે, તેના પગલાંની રજ આપણાથી કેમ લેવાય !) [૩૦]

૩૦ વિવેચન—

અચ્યુત શબ્દ ભગવાનના વિશેષણમાં મૂકીને, પરીક્ષિતાદિ શ્રોતાઓને શ્રીકૃષ્ણના વાસ્તવ સ્વરૂપનું ભાન કરાવે છે. તાત્પર્ય-આ કૃષ્ણ કામી જેવા જણાય છે, પણ કામી નથી-વિકારી જણાય છે, પણ નિર્વિકારી છે.

હવે શ્રીકૃષ્ણનાં પગલાં સાથે રાધાજીનાં પગલાં ન દેખીને, ગોપિઓ વિચાર કરે છે કે—

न लक्ष्यन्ते पदान्यत्र, तस्या नूनं तृणांकुरैः ॥
खिद्यत्सुजातांघ्रितला-मुन्निन्ये प्रेयसीं प्रियः ॥३१॥

अत्र प्रसूनावचयः, प्रियाऽर्थे प्रेयसा कृतः ॥
प्रपदाक्रमणे एते, पश्यताऽसकले पदे ॥३२॥

---

૩૦ પદચ્છેદ—**तस्याः अमूनि पदानि**-તે ગોપીનાં આ પગલાં **नः उच्चैः क्षोभं कुर्वंति**-અમને અત્યંત ક્ષોભ-દુઃખ-ઉત્પન્ન કરે છે. **यत्**-કારણકે **अच्युताधरं गोपीनां अपि**-અચ્યુત ભગવાનનું અધરામૃત સર્વ ગોપીઓનું સમસ્ત છે. તો પણ **या एका (कृष्णं) अपहृत्य रहः भुंक्ते**-જે એકલી શ્રીકૃષ્ણને હરિ જઇને એકાંતમાં તેમનું અધરામૃત ભોગવે છે.

૩૧ પદચ્છેદ—**अत्र तस्याः पदानि न लक्ष्यंते**-અહીં તેણીનાં પગલાં દેખાતાં નથી. **नूनं**-તેનું કારણ ખરેખર એ હોવું જોઇએ કે. **तृणांकुरैः खिद्यती सुजाते** (કોમળ) **अंघ्रितले यस्याः सा ताम् इति प्रेयसीं**-ખડનાં અંકુરોથી તેણીના કોમળ પગ પીડાતાં તે પ્યારી સ્ત્રીને, **प्रियः**-પ્યારા ભગવાને **उन्निन्ये**-ખાંધે ઉપાડી લીધી હશે.

૩૨ પદચ્છેદ—**अत्र**-આ ઠેકાણે [**प्रसूनानां अवचयः** (વીણવું તે). [**प्रियार्थे इति प्रियार्थे**]-**प्रेयसा**-વ્હાલા કૃષ્ણથી. **प्रियार्थे**-પ્રિયાને રાજી કરવા માટે. **प्रसूनावचयः कृतः**-પુષ્પ વિણવામાં આવ્યાં છે. **प्रपदाभ्यां आक्रमणं** (ચાલવું તે) **यथोः ते-इति एते असकले** (અરધાં ઉઠેલાં) **पदे-पश्यत**-પેનીઓ ઉંચી કરી પડતાં, ધરતીપર પગના આગલ્યા ભાગનુંજ દબાણ થયું છે; તેથી અધુરાં પગલાં ઉઠી રહ્યાં છે, તે તમે જુઓ.

केशप्रसाधनं त्वत्र, कामिन्याः कामिना कृतम् ॥
तानि चूडयता कान्ता-मुपविष्टमिह ध्रुवम् ॥३३॥

અર્થ—'અહીં તેણીનાં પગલાં દેખાતાં નથી. તેનું કારણ એમજ લાગે છે કે-ખડનાં અંકુરોથી (અહીં) તેણીના કોમળ પગ પીડાતાં, પ્યારા ભગવાને પ્યારી સ્રીને ખાંધે ઉપાડી લીધી હશે.' [૩૧] 'આ ઠેકાણે પ્યારા ભગવાને, પ્યારી સ્રીને માટે, વૃક્ષો ઉપરથી પુષ્પ વિણ્યા જણાય છે; કારણ કે પેનીઓ ઉંચી કરવી પડતાં, પૃથ્વી ઉપર પગના આગલ્યા ભાગનુંજ દબાણ આવવાથી, અધુરાં પગલાં ઉઠી રહ્યાં છે. તે જુઓ. [૩૨]. 'આ ઠેકાણે કામી શ્રીકૃષ્ણે કામિની-પ્યારી-સ્રીના કેશ બાંધવાનું કાર્ય કર્યું (જણાય) છે. તે પ્યારી સ્રીના ચોટલામાં પુષ્પો ગુંથતી વખતે, ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણ અહીં અવસ્ય બેઠા હોય, એમ જણાય છે.' [૩૩].

૩૧ થી ૩૩ વિવેચન—

રાધાજીને તેડી લેનારો-આ કનૈયો-શું દસ વરસનો હશે ?-ના-તે પ્રસંગને દીપાવવા માટે પ્રભુ નટવર-છેલછબીલો જુવાન બન્યા હશે. એમ મરજીમાં આવે એવડા મોટા થવાતું હશે ?-એવી શંકાની અહીં જરૂર નથી, કારણ કે આ તો યોગેશ્વરોના પણ ઇશ્વર છે. એક અમલદાર ઘડીવારમાં કાંઇના કાંઇ ફેરફાર કરી નાંખે છે, એક વિદ્વાન્ અનર્થના અર્થ, અને અર્થના અનર્થ સમજાવી શકે છે; ત્યારે આ તો **अंतरात्मदृक्**-સૌને સમજણ દેનાર શ્રીહરિ. તેમાં શી શંકા કરવી !

પ્રભુની બેઠક—શ્રીકૃષ્ણના બે ગોઠણ વચ્ચે બેઠેલી સ્રીનું ચિન્હ ભૂમિ ઉપર જોઇને, ગોપિઓએ ધાર્યું કે-'આ ઠેકાણે રાધાજીના ચોટલામાં પ્રભુએ પુષ્પ ગુંથ્યાં હશે.'

પ્રેમઘેલાં—આ બધી પ્રેમઘેલાંની વાતો છે. પ્રેમનો ઘા વાગ્યો હોય તેજ જાણે. અંતર વિંધાણું હોય તેજ સમજે. ચિત્તડામાં ચટપટી લાગી હોય, તેજ આ વાત સમજે.

દુસ્યંતને દેખીને શકુંતલા વિહ્વળ થઈ ગઈ; અને શકુંતલાને દેખીને દુસ્યંત વિહ્વળ થયો-દુષ્યંત બોલ્યો કે-

'अनाघ्रातं पुष्पं, किसलय-मलूनं कररुहैः ।
अनाविद्धं रत्नं, मधु नवमना-स्वादितरसम् ॥
अखंडं पुण्यानां, फलमिव च, तद्रूपमनघं ।
न जाने भोक्तारं कमिह, समुपस्थास्यति विधिः ॥'

[અભિજ્ઞાન શકુંતલમ્]

---

૩૩ પદચ્છેદ—**अत्र तु**-આ ઠેકાણે તો **कामिन्याः केशप्रसाधनं** (કેશ બાંધવા તે અંબોડો વાળવો તે)—કામિની સ્રીના કેશ ગુંથવા તે. **कामिना कृतं**-કામી શ્રીકૃષ્ણથી કરાયું છે. **कांतां तानि**-તે કામિની સ્રીના ચોટલામાં તે પુષ્પોને. **चूडयति** (ગુંથવું) **इति चूडयन् तेन चूडयता (इति कामिना)**-ગુંથતા (કામી) ભગવાનથી. **इह**-આ ઠેકાણે. **ध्रुवं**-અવસ્ય. **उपविष्टं**-બેસાયું હોય એમ જણાય છે.

ત્યારે શું દુષ્યંત નીતિના તત્ત્વને જાણતો ન હતો?—તેણે શકુંતલાને કહ્યું હતું કે-'**न हि चेतः पौरवाणामधर्मे रमते क्वचित् ॥**' [ભાગ. સ્કંધ ૯. અ. ૨૦-૧૨.] પુરૂષવંશના રાજાઓનું ચિત્ત કદિ અધર્મમાં રમતું નથી.'

વળી શ્રી શુકદેવજી સૂચવે છે કે-શ્રીકૃષ્ણ કોઇ કામી પુરૂષ નથી પણ—

रेमे तया चात्मरत, आत्मारामोऽप्यखण्डितः ॥
कामिनां दर्शयन्दैन्यं, स्त्रीणां चैव दुरात्मताम् ॥३४॥

અર્થ—'શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન્ પોતામાં પ્રીતિ રાખનાર, આત્મારામ, અને સ્રીયોના વિલાસમાં નહીં લલચાએલા છતાં, સ્રીઓની ભુંડાઇ, અને કામી પુરૂષોની હીનતા દેખાડવા માટે, તે સ્રીની સાથે પ્રભુ રમતા હતા.' [૩૪]

૩૪ વિવેચન—

आत्मरतः आत्मारामः च अखंडितः—અખંડિત એટલે નિર્લેપ. ક્રિયામાં ઉતરેલા જણાય, પણ ક્રિયા સાથે કાંઇ લેવા દેવા નહીં, એવું જે કાંઇ તત્ત્વ છે, તે આ શ્રીકૃષ્ણ છે. છાંદોગ્ય ઉપનિષદ્‌ના સાતમા અધ્યાયમાં ૨૫ મા ખંડમાં પ્રભુના આત્મારામપણાના ભાવ સંબંધી સનકાદિક અને નારદનો સંવાદ છે. ખૂટવ્યો ખૂટે નહીં તેટલો આનંદ આત્મા પાસે છે, એ ભાવ છે. ગીતામાં ગોવિંદ બોલ્યા છે કે—

जन्म कर्म च मे दिव्य-मेवं यो वेत्ति तत्त्वतः ॥
त्यक्त्वा देहं पुनर्जन्म, नैति मामेति सोऽर्जुन ॥९॥ [અ. ૪]

મારાં જન્મ અને કર્મ દિવ્ય હોય છે, એમ જે તત્ત્વથી જાણે છે, તે હે અર્જુન! આ દેહ તજ્યા પછી પુનર્જન્મને નહિં પામતાં, મનેજ પામે છે. [૯]

अपि શબ્દ સૂચવે છે કે-કૃષ્ણ આત્મારામ વિગેરે છે તોપણ ભક્તાધીન છે. **ये यथा मां प्रपद्यंते, तांस्तथैव भजाम्यहम्** (ગીતા અ. ૪. ૧૧) 'જે પુરૂષો જે પ્રકારે મને ભજે છે તેમને હું તેજ પ્રકારે ભજું છઉં.'

तया सह रेमे—ભગવાને તે ગોપી સાથે રમણ કર્યું. આ રમણ કેવું?—

રાગ-પ્રભાત.

જાગીને જોઉં તો જગત્ દિસે નહીં, ઉંઘમાં અટપટા ભોગ ભાસે;
ચિત્ત ચૈતન્ય વિલાસ તદ્રૂપ છે, **બ્રહ્મ લટકાં કરે બ્રહ્મ પાસે.**

कामिनां दैन्यं दर्शयन—કામી પુરુષોનું દૈન્ય-પામરતા-બતાવવા માટે. સ્રી પુરૂષના જોડાં ઇશ્વરકૃતિ છે. સ્રી પુરૂષને લગ્નગાંઠથી જોડવાં, અને વિષયાસક્ત કરવાં, તે પણ ઇશ્વરકૃતિ અગર શાસ્રકૃતિ છે. વિષયસુખ દેખાડીને તેમને ધર્માસક્ત કરવાં, તે પણ ઇશ્વર-કૃતિ અગર શાસ્રકૃતિ છે. વસિષ્ટ, અત્રિ, યાજ્ઞવલ્ક્ય વિગેરે સમર્થ ઋષિઓ પોતાની સ્રીઓ સાથે રહીને દિવ્ય જીવન ગાળતા હતા. માંધાતા, અમરીશ, પૃથુ, દુષ્યંત અને પાંડવો વિગેરે સમર્થ ક્ષત્રિયો, પોતાની સ્રિયો સાથે રહીને, માનવ જીવનને અમોલું કરતા હતા. તે પ્રમાણે

૩૪ પદચ્છેદ—**आत्मरतः आत्मारामः**—પોતામાંજ પ્રીતિ રાખનારા આત્મારામ **अखंडितः**-સ્રીઓમાં જેમનું ચિત્ત લલચાયું નથી એવા. **अपि**-તોપણ **कामिनां दैन्यं दर्शयन्**-કામી પુરૂષોની દીનતા દેખાડવા **च**-અને **स्त्रीणां दुरात्मताम्** (ભુંડાઇ) **दर्शयन्**-સ્રીઓની ભુંડાઇ દેખાડવા **तया सह रेमे**-શ્રીકૃષ્ણ તે સ્રી સાથે રમતા હતા.

અનેક વૈશ્યો અને શૂદ્રોએ પણ પોતાની પત્નિઓ સાથે રહીને દુઃખકર સંસારને સુખકર કર્યો છે. શ્રીરામ, અને શ્રીકૃષ્ણ જેવા ઇશ્વરાવતારો પણ, પોતાની સ્ત્રિઓ સાથે રહીને, સ્ત્રી પુરૂષે કેમ જીવન ગાળવું, તે જગતને શીખવતા હતા. તાત્પર્ય—જેમ માફક આવે તેમ જમનારને, જેમ અન્ન પોષણ આપે છે; અને જેમ આવે તેમ ખાનારને અન્ન મારે છે, તેમ ધર્મશાસ્ત્રના નિયમ પ્રમાણે સ્ત્રી ભોગવનાર પુરૂષો જગતવંદ્ય છે, અને ધર્મમર્યાદાને મૂકીને સ્ત્રીના રંગમાં રમતા પુરૂષો, નિંદાને પાત્ર છે. સ્ત્રી મોહક પ્રાણી છે, તોપણ ધર્મ-મર્યાદામાં આનંદ માનતો માણસ, આ મોહથી અમુક અંશમાં બચી શકે છે. બાકી તો—

વસંતતિલકા—

मत्तेभकुंभदलने भुवि संति शूराः, केचित् प्रचंडमृगराजवधेऽपि दक्षाः ।
किंतु ब्रवीमि बलिनां पुरतः प्रसह्य, कंदर्पदर्पदलने विरला मनुष्याः ॥६॥

માલિની વૃત્ત.

भवति ववसि संग-त्यागमुद्दिश्य वार्ता, श्रुतमुखरमुखानां, केवलं पंडितानां
जघनमरुणरत्नग्रंथिकांचिकलापं, कुवव यन यनानां, को विहातुं समर्थः ॥५॥

[ભર્તૃહરિ શૃં.]

અર્થ—મદમસ્તહાથીના ગંડસ્થળ ફોડી નાખે એવા શુરા પુરૂષો છે. અને કેટલાએક પ્રચંડ સિંહનો વધ કરવામાં પણ કુશળ છે. તોપણ હું બળવાનોની સમક્ષ કહું છઉં કે—કંદર્પનો દર્પ ઉતારનાર સ્ત્રિઓના હાવભાવમાં અનાસક્ત રહેનારો કોઇ વિરલોજ હોય છે. (૬)

શાસ્ત્રોના શ્રવણથી અગર શાસ્ત્રોના અભ્યાસથી વાચાળ બનેલા પંડિતો-કથાકારો-સન્યાસિઓ—ની વાણીમાં, 'સ્ત્રીઓનો સંગ ન કરવો' એવી વાત આવે ખરી, પણ તેઓ મનથી તેનો ત્યાગ કરી શકતા નથી. કારણ કે જે પર લાલ રત્નથી ગુંથેલો મેખળા-મણિ હોય છે, એવું કમળનયના સ્ત્રીનું જઘન તજવા કોણ સમર્થ છે? (૫)

સંસારમાં તણાતા પુરૂષો, સ્ત્રીઓના તુચ્છકાર ભર્યા ઠપકા સાંભળે, છતાં સંસારથી વિરામ ન પામે-સંસારમાં તેલ પાણી જેવા થઇને ન રહે-તો તેમની ભયંકર ભૂલ છે.

બ્રહ્મચારી, વાનપ્રસ્થો અગર ત્યાગીઓ પણ, જો કોઈ સ્ત્રિના ગુલામ બન્યા હોય, તો લોકો તમને પૂછશે કે-'If these are yours Gods, what your Devils are?' 'જો આ તમારા સંતો હોય-જો આ તમારા દેવ હોય, તો તમારા દૈત્યો કેવા હશે?' એક ચિંથરાની ઢીંગલીનો સંગ, તેમને માટે ભયંકર છે, તો હાલતીચાલતી-ખાતીપીતી ઢીંગલીનો સંગ, તેમને ક્યાં પહોંચાડશે! આવા બ્રહ્મચારી, વાનપ્રસ્થ અને ત્યાગીઓનો, સમાજે છાતી ઠોકીને બહિષ્કાર કરવો; કારણ કે તેઓ પામર છે.

'વિષયાસક્ત પુરૂષોના દૈન્યનું સૂચન કરવા માટે, શ્રીકૃષ્ણ આમ કરતા હતા.' એમ શ્રીશુકદેવજી બોલ્યા. હવે બીજું કારણ બતાવે છે.

स्त्रीणां दुरात्मतां—સઘળી સ્ત્રીઓ ભુંડાઇથી કલંકિત નથી; તોપણ પતિની કૃપાનો બદલો-પતિના પ્યારનો બદલો-ઘણીજ થોડી સ્ત્રી સુગમતાથી વાળી શકે છે. પતિનો પ્યાર દેખીને ઘણી સ્ત્રીઓ નમ્ર થવાને બદલે, જરા જરા વાતમાં ચીડાઇને, ગમે એમ બોલતાં શીખે છે. પતિનાં વચનોનો અનાદર કરતાં શીખે છે. બ્હેનોએ યાદ રાખવું ઘટે છે કે-સુખડની ઘસાતાં અને પીલાતાં સુગંધ વધે છે; તેમ પતિના સુખમાં ઘસાતાં અને પીલાતાં, સ્ત્રીઓની સુગંધ વધે છે-સુખના સાગર તેણી પાસે રેલાતા રહે છે.

આવા પ્રભુ હોય?-શ્રીરામને નાગપાશથી બંધાએલા જોઇને, ગરૂડને શંકા થઇ કે 'આવા પ્રભુ હોય?' શંકાનું નિવારણ કરવા શ્રીસદાશિવની આજ્ઞાથી, ગરૂડ કાગભુષંડી પાસે આવ્યા. ભયંકર રોગીને દેખીને જેમ કોઇ ધન્વંતરી ઉત્તમ માત્રાઓ કાઢે; તેમ ગરૂડને નમ્રભાવે આવેલા દેખીને, કાગભુષંડીએ કહ્યું કે—'[ઢોલક કાંસીજોડા તૈયાર કરો—]'

ચોપાઇ—નિર્મળ નિરાકાર નિર્મોહા, નિત્ય નિરંજન સુખ સંદોહા.
પ્રકૃતિપાર પ્રભુ સબ ઉરવાસી, બ્રહ્મ નીરિહ નિરૂજ અવિનાશી;
ઇહા મોહકર કારણુ નાંહિ, રવિ સન્મુખ તમ કબહુંકિ જાઇ!

દોહરા—ભક્તહેતુ ભગવાન્ પ્રભુ, રામ ધરેહુ તનુ રૂપ;
કિયે ચરિત પાવન પરમ, પ્રાકૃત નર અનુરૂપ—સિયાવર૦
યથા અનેક વેશ ધરી, નૃત્ય કરે નટ કોઇ;
જોઇ જોઇ ભાવ દિખાવૈ, આપુ ન હોઇ ન સોઇ—સીયાવર૦

ચોપાઇ—અસ રઘુપતિ લીલા ઉરગારિ, દનુજ વિમોહન જન સુખકારી;
જે મતિ મલીન વિષયવશ કામી, પ્રભુપર મોહ ધરહિં ઇમિ સ્વામિ!
નયન દોષ જા કહેં જબ હોઇ, પીતવરણુ શશિ કહે સબ કોઇ;
જબ જેહિ દિગ્ભ્રમ હોઈ ખગેશા, સો કહે પશ્ચિમ ઉગેઉ દિનેશા.

વિગેરે-વિગેરે—(મોક્ષવાણી પાનુ ૭૪).

હવે ગોપિઓનો મોટો સમુહ પ્રથમની માફક શ્રીકૃષ્ણને આમતેમ શોધે છે, અને શ્રીકૃષ્ણ સાથે ગયેલી ગોપિ. [રાધા] અભિમાનમાં ઘેરાય છે—

इत्येवं दर्शयन्त्यस्ताश्चेरुर्गोप्यो विचेतसः ॥
यां गोपीमनयत्कृष्णो, विहायान्याः स्त्रियो वने ॥३५॥
सा च मेने तदात्मानं, वरिष्ठं सर्वयोषिताम् ॥
हित्वा गोपीः कामयाना, मामसौ भजते प्रियः ॥३६॥

અર્થ—બીજી જે ગોપીઓને તજીને, શ્રીકૃષ્ણ એક ગોપીને લઇ ગયા હતા, તે તમામ ગોપીઓ ઉપર પ્રમાણે એક બીજીને બતાવતી બતાવતી, અને તેથીજ વિહ્વળ બની ગએલી [ગોપીઓ], વનમાં આમતેમ ફરતી હતી. જે ગોપીને શ્રીકૃષ્ણ એકાંતમાં લઈ ગયા હતા, તે એમ માનવા લાગી કે—'બીજી કામનાવાળી સ્રિયોને તજીને, આ પ્યારો શ્રીકૃષ્ણ મને ભજે છે-મને સેવે છે; તેથી સર્વ સ્રિયોમાં હું શ્રેષ્ઠ છઉં.' [૩૫-૩૬]

---

૩૫ પદચ્છેદ—**विहाय अन्याः स्त्रियः**-બીજી (જે) ગોપીઓને તજીને **यां गोपीं कृष्णः अनयत्**-એક ગોપીને શ્રીકૃષ્ણ હરિ ગયા હતા **ताः**-તે (ગોપીઓ) **इति एवं दर्शयन्त्यः**-ઉપર પ્રમાણે એક બીજીને બતાવતી, અને તેથીજ **विचेतसः गोप्यः**-વિહ્વળ થએલી ગોપીઓ **वने चेरुः**-વનમાં આમતેમ ફરવા લાગી.

૩૬ પદચ્છેદ—**च**-અને **कामः यानं** (વાહન) **यासां ताः कामयानाः**-કામનાવાળી **कामयानाः गोप्यः हित्वा**-કામનાવાળી બીજી ગોપીઓને તજીને **असौ प्रियः मां भजते**-આ પ્યારો કૃષ્ણ મને ભજે છે **तदा**-તેથી **सर्वयोषितां आत्मानं वरिष्ठं सा मेने**-સર્વ સ્રીઓમાં પોતે શ્રેષ્ઠ છે, એમ તે સ્રી માનવા લાગી.

૩૫ થી ૩૬ વિવેચન—

વિચેતસઃ—ભાનભૂલી, વિહ્વળ. આ શબ્દ શ્રીકૃષ્ણને શોધતી ગોપિકાઓના ચિત્તની સ્થીતિનું ભાન કરાવે છે; કારણકે પગલાં જડયાં, પણ હજી હસ્તે પોતે-શ્રીકૃષ્ણ-જડયા નથી.

અભિમાન-૩૫મા શ્લોકની બીજી લીટીથી રાધાજીની કથા શરૂ થાય છે. રાધાજીને નમ્ર (નિરાભિમાની) અને પ્રેમઘેલાં જોઈને, શ્રીકૃષ્ણે સાથે લીધાં હતાં. ઐશ્વર્ય, અધિકાર, સામાનો પ્રેમ અને કોઇ શુભ ટાણું-જીવોને મહા કષ્ટે પ્રાપ્ત થાય છે. જેમ કટ્ટો દુશ્મન આપણી ઉન્નતિ જોઇને બળે છે, અને આપણને ઉથલાવી નાંખવા સબલ પ્રયત્ન કરે છે; તેમ આપણી વૃત્તિઓમાં સંતાઈને બેઠેલો અહંભાવ, આપણી ઉન્નતિ જોઇને બળે છે, અને લાગ જોઇને આપણને ઉથલાવી નાંખે છે-ભ્રષ્ટ કરે છે. આવા દોષોમાંથી બચવા માટેજ, એટલે-અભિમાનને શમાવવા માટેજ-રાજાઓ પોતાની પાસે કાંઉસીલ-પાર્લામેંટ, પુરોહિત, દીવાન વિગેરે રાખે છેઃ અને તેમની સલાહ પ્રમાણે કામકાજ કરે છે. નાતો પંચ નીમે છે. સંસારીઓ વડીલોની આજ્ઞા પ્રમાણે વર્તે છે. શિષ્યો સદ્ગુરૂનો સત્કાર કરે છે. શિવાજી જેવા સમર્થ રાજાઓ, રામદાસ જેવા સંતના આશ્રમમાં જઇને, નીચ ટહેલ કરતા હતા, તે પણ અહંભાવના ત્યાગ માટે. સિંધુ દેશનો રહુગણ જડભરત પાસે રાંક બન્યો. આપણા ઐશ્વર્યમાં-અધિકારમાં અગર આરોગ્યમાં, ઉંડા ઉતરીને જુઓ, તો અભિમાન કરવા જેવું આપણી પાસે કાંઈ નથીઃ કારણ કે જે કાંઇ છે, તે દશ્ય-અનિત્ય છે. જેને માથે કોઈ નહીં-એવા સ્વચ્છંદી સ્ત્રી પુરૂષો-આ સંસારમાં અભિમાનના કોઠાર બનીને, જ્યાં ત્યાં અફળાઇ મરે છે. આ નિયમાનુસાર રાધાજીના હૃદયમાં અભિમાને ડોકીયું કર્યું. રાધાજીના વિચારો બદલાયા.

અભિમાન કરવું હોયતો આવું કરવું. સાંભળો—

પદ—રાગ પ્રભાત.

કોણ પુણ્યે કરી, નાર હું અવતરી, શ્રીહરિ દીન થઇ માન માગે;
જેહ તણી અકલગત, અમરકો નવ લહે, તે કમળાવર કંઠે લાગે.
યજ્ઞ દાને કરી, જોગ ધ્યાને ધરી, બહુ તપ આદરી દેહ કષ્ટે;
સ્વપ્નમાંહે હરિ, નિમેષ ન નિરખીઓ, તે હરિ નિરખીએ પ્રેમ દષ્ટે.
શુક સનકાદિક, વંદે જેને સદા, મુજ ભુવન વૈકુંઠ સરખું ભાવે;
તે પેં અધિક છે, મંદિર માહરૂં, પ્રેમે પીતાંબરો સેજ આવે—
ભક્તવત્સલપણું, બિરદ પોતે વહે, એમ કહે નિગમ વેદવાણી;
નરસૈયાનો સ્વામી, સુખનો સાગર, કીધી કૃપા મુને દાસી જાણી.

હવે રાધાજીના વિચારો વાણીદ્વારા બહાર આવે છે—

ततो गत्वा वनोद्देशं, दृप्ता केशवमब्रवीत् ॥
न पारयेऽहं चलितुं, नय मां यत्र ते मनः ॥३७॥

---

૩૭ પદચ્છેદ—**ततः**-પછી **वनस्य उद्देशः तं गत्वा**-વનના એક ભાગમાં જઇને **दृप्ता**-ગર્વ પામેલી તે સ્ત્રીએ **केशवम् अब्रवीत्**-શ્રીકૃષ્ણને કહ્યું કે **अहं चलितुं न पारये**-હું ચાલવાને અશક્ત છઉં. **यत्र ते मनः**-જ્યાં આપની મરજી હોય ત્યાં **मां नय**-મને તેડીને લઇ જાઓ.

અર્થ—પછી વનના એક ભાગમાં જઈને, (ઉપર પ્રમાણે) ગર્વ પામેલી તે ગોપીએ, શ્રીકૃષ્ણને કહ્યું કે—'હું ચાલવાને અશક્ત છઉં, તેથી જ્યાં (જવાની) આપની મરજી હોય, ત્યાં મને તેડીને લઈ જાઓ.' [૩૭]

૩૭ વિવેચન—

જેમ રાજાના મહેલમાં પણ મચ્છર ઉડે. તેમ પ્રભુસાનિધ્ય રહેલાં રાધાજીમાં પણ અભિમાનનો દોષ દેખાય. માટે મુમુક્ષુઓએ ગર્વથી સંભાળીને ચાલવું. આવા દોષથી બચે, તે નર નહીં, પણ નારાયણ-બ્રહ્મરૂપ.

હવે શ્રીકૃષ્ણ તેનો જવાબ આપે છે—

एवमुक्तः प्रियामाह, स्कन्धमारुह्यतामिति ॥

ततश्चान्तर्दधे कृष्णः, सा वधूरन्वतप्यत ॥३८॥

અર્થ—એ પ્રમાણે તે સ્ત્રીએ કહેતાં, શ્રીકૃષ્ણે પ્રિયાને જવાબ આપ્યો કે-'ત્યારે તું મારી કાંધ ઉપર બેસ.' પછી તે સ્ત્રી કાંધ ઉપર બેસવા તૈયાર થઇ-તે વખતે શ્રીકૃષ્ણ અંતર્ધ્યાન થઇ ગયા. પ્રભુ અંતર્ધ્યાન થતાં, તે સ્ત્રી પસ્તાવો કરીને બોલવા લાગી કે—[૩૮]

૩૮ વિવેચન—

स्कंधे आरुह्यताम्—'મારે ખભે ચઢી બેસો.' એમ શ્રીકૃષ્ણ બોલ્યા.

પ્રભુ જ્ઞાનસ્વરુપ છે, છતાં રાધાજીને બોધ ન કરતાં, 'મારે ખભે ચઢી બેસો,' એમ કહીને અંતર્ધ્યાન કેમ થઈ ગયા? તેનું કારણ એ છે કે—ક્રિયાથી રાધાજી જેટલું સમજ્યા, તેટલું બોધથી સમજત નહીં. કાચું ફળ ખાવામાં મજા નહીં, તેમ કાચો પ્રેમ પીવામાં મજા નહીં. વિરહે કરીને જો પ્રેમ પાકી ગયો હોય, તોજ તેમાંથી રસનાં ટીપાં પડે. પ્રભુએ રાધાજીના પ્રેમને વિરહમાં ભાર્યો. આ સંબંધમાં સુરદાસ કાંઇ કહે છે, સાંભળો—

પદ.

રૂડી શરદ પુનમની રાત તે-શીતળ છાંયડીરે—
મારો વ્હાલોજી રમતાં રાસ. લોડાવે બાંવડીરે—
રાધાને કાન રમેરે-રાધાને કૃષ્ણ રમેરે—ભુલે ભલામણીરે૦
એની મને કાન દેખાડો, એની મને કૃષ્ણ દેખાડો-આલું વધામણીરે— ટેક૦
હે કમર કછોટા ભીડીયા, પણવટ આકરીરે—
મારો વ્હાલોજી વ્હાતા વેણ, ગોપી બની બ્હાવરીરે-રાધાને કૃષ્ણ-એની મને૦
અમે ચ્યાતાં ગોરપૂજવા, વ્હાલોજી આવતારે;
રાધાજીનો નાથ-મારે મન ભાવતારે-રાધાને કૃષ્ણ-એની મને૦
મારો વ્હાલોજી મીઠી દ્રાક્ષ, ગુંજા.કેરી સુખડીરે;
વ્હાલાજીનું મુખ જોતાં-ભાંગે ભુખડીરે—રાધાને કૃષ્ણ૦ એની મને૦

---

૩૮ પદચ્છેદ—**एवं उक्तः कृष्णः**-એ પ્રમાણે જેને કહેવામાં આવ્યું તે શ્રીકૃષ્ણે **'स्कंधे आरुह्यताम्' इति प्रियां आह**-'મારે ખભે બેસ' એમ પ્રિયાને કહ્યું. **ततः च**-પછી તે સ્ત્રી ખભે બેસવા તૈયાર થઇ ત્યારે **कृष्णः अंतर्दधे**-શ્રીકૃષ્ણ અંતર્ધ્યાન થઇ ગયા. (પછી) **सा वधूः अन्वतप्यत**-તે સ્ત્રી (પણ) પસ્તાવો કરવા લાગી.

ગોપી ચાલી સૌ શોધવા, વ્હાલાને દીઠડારે;×
નંદાજીનો લાલ, લાગે મને મીઠડારે-રાધાને કૃષ્ણ૦ બેની મને૦
વ્હાલાજીને સ્કંધે, રાધાજી મલપતાંરે;
રાધાજીનો મદ દેખી, મેલ્યાં લટકતાંરે—રાધાને કૃષ્ણ૦ બેની મને૦
સુરના સ્વામી શ્યામળા, તારૂં કામ છે રે—
વ્હાલાજીને મળવા, મુને હામ છેરે—રાધાને કૃષ્ણ૦ બેની મને૦

શ્રીકૃષ્ણને અંતર્ધ્યાન થએલા જોઇને, રાધાજી બાવરાં બન્યાં. ભક્તિ અને દઢતાનાં ઉભરા આવ્યા.— રાગ—કસુરી તાલ.

કૃષ્ણ મિલનકે કાજ, આજ જોગન બન જાઉંગી; (૨) ટેક૦
હાર સિંગાર છોડકર સારે, અંગ વિભૂત લગાઉંગી;
સિંગી સેલી પહેર ગલેમેં, અલખ જગાઉંગી—કૃષ્ણ૦
કાશી મથુરા હરદ્વાર, સબ તિરથ જાઉંગી;
જાય હિમાલય કરૂં તપસ્યા, તનકો સુકાઉંગી—કૃષ્ણ૦
ઋષિમુનિયોકે આશ્રમ જા કર, ખોજ લગાઉંગી;
અંદર બાહિર સબ જગ ઢુંઢું, નહીં અટકાઉંગી—કૃષ્ણ૦
નિશદિન ઉસકા ધ્યાન લગાકર, દર્શન પાઉંગી;
બ્રહ્માનંદ કૃષ્ણ ઘેર લાકર, મંગળ ગાઉંગી—કૃષ્ણ૦

હજી રાધિકાનો વિલાપ ચાલુ છે—

हा नाथ रमण प्रेष्ठ, क्वासि क्वासि महाभुज ॥
दास्यास्ते कृपणाया मे, सखे दर्शय सन्निधिम् ॥३९॥

અર્થ—'હે નાથ! હે સુંદર! હે પ્યારા! હે મોટા હાથવાળા! અરે આપ કયાં છો? હે સખા! હું કે જે આપની કંગાળ દાસી છઉં, તેની પાસે આવીને આપ દર્શન આપો.' [૩૯]

૩૯ વિવેચન— પદ૦

વ્હાલા તમારૂં મુખડું, કાંઇ ટાળશે મારાં દુઃખ, દરસન આપોને;
જે જે શ્રીગોપાળ લાલજી, મારી ભાંગો વિજોગની ભૂખ—દરસન૦ ટેક૦
ઘડી ના ગોઠે નાથજી, હું સુનું દેખું સર્વ—દરસન૦ વ્હાલા૦
આપ કૃપાએ શ્રીહરિ, મને મળીયું પૂરણ પદ—દરસન૦ વ્હાલા૦
જ્યારે જોઉં ત્યાં આપની, હું પૂરણ દેખું પ્રીત;—દરસન૦ વ્હાલા૦
ખડકીએ જોઉં ત્યાં અડકીને ઉભા, શેરીએ સામા સામ—દરસન૦ વ્હાલા૦

---

૩૯ પદચ્છેદ—**नाथ! रमण! प्रेष्ठ! महाभुज!**-હે નાથ! હે સુંદર! હે પ્યારા! હે મોટા હાથવાળા! **हा क असि क असि?**-અરે આપ કયાં છો? **हे सखे**-હે સખા **ते कृपणायाः दास्याः मे**-હું કે જે આપની દીન કંગાલ આપની દાસી છઉં તેને **सन्निधिं दर्शय**-પાસે આવીને દર્શન આપો.

×વ્હાલાનાં પગલાં દીઠાં.

બારીએ જોઉં ત્યાં બેઠેલા, પ્રભુ સુતા દેખું સેજ—દરસન૦ વ્હાલા૦
જમવા બેસું તો મારી જોડમાં, પ્રભુ નિરખું એના એ—દરસન૦ વ્હાલા૦
ગૌલોકમાં અને આ લોકમાં, હું નિરખું એના એ—દરસન૦ વ્હાલા૦
ગોપાળ લાલજીને ઘણી ખમા, તમો ગાયોના ગોવાળ—દરસન૦ વ્હાલા૦
દાસ વીસો કહે મને ના વિસારો-તમે રાધાજીના નાથ—દરસન૦ વ્હાલા૦
લળી લળી લાગી એમ કહું, હવે ના છોડો મુજ હાથ—દરસન૦ વ્હાલા૦

રાગ—માઢ-તાલ દાદરા.

મનમોહન સુંદિર શ્યામ, પ્યારે દરસન દીજીએ; (૨) ટેક૦
હમકો હરિ છોડકેજી-જાય બસે પરદેશ—(૨)
વન વન ઢંડન જાયગીરે (૨) કર જોગન કા વેશ—પ્યારે૦
પ્રેમરસ પિલાયકેજી-ભૂલ ગયો વ્રજરાજ—(૨)
તેરે કારણ સાંબરાજી (૨), ગઈ હમારી લાજ—પ્યારે૦
જૈસે મછલી જલ બિના રે-તડપત હે દિન રૈન—(૨)
તેરે દર્શનકે બિના જી (૨) નહીં હમે અબ ચેન—પ્યારે૦
સુનો હમારી બેનતિરે-આય મિલો એકવાર—[૨]
બ્રહ્માનંદ પ્રભુ તુમારે [૨], ચરણનકી બલિહાર—પ્યારે૦

કેમ સાવધાન છોને ? કેવો આ રંગ છે ? ઘેર જઇને બે ત્રણવાર આ પદ ગાજો. જેમ ચકમક અફળાતાં અગ્નિ ખરે; તેમ આવા પદમાં બે પાંચ વખત ચિત્તને અફળાવતાં, ભક્તિરસ ટપકે-ચિત્ત દ્રવે. બ્રહ્મખુમારી પ્રાપ્ત થાય.

નાથ!—'નાથ' કહીને રાધાજીએ સૂચવ્યું કે-'હું શરણાંગત છઉં. શરણાંગતનું રક્ષણ કરવાનું આપે સ્વિકારી લીધેલું છે. તેમાં આપ કાં પ્રમાદ કરો!

રમણ! અને **પ્રેષ્ઠ**!—'હે રમણ!' 'હે પ્યારા!' એમ કહીને રાધાજીએ સૂચવ્યું કે 'પ્રેમ એજ પરમેશ્વર છે. આપ પોતે પ્રેમસ્વરૂપ છે. જ્યાં પ્રેમ ત્યાં આપ છો; કદિ કાંઇ અપરાધ હોય, તો પણ સાચો પ્રેમી પ્રેમપાત્રનો અપરાધ દેખતો નથી. ત્યારે અહીં કેમ સંતાઇને ઉભા છો ?' તાત્પર્ય-તમે પ્રેમના સાગર છો, છતાં અમારી સાથે આમ કેમ!

હે મહાભુજ!—'હે મોટા હાથવાળા!' એમ કહીને રાધાજીએ સૂચવ્યું કે-'કદિ અહિં કાંઇ ભયનું ભાન થયું હોય, તો તે ભયને ટાળી નાંખવા, આપ સમર્થ છો, અગર-કદિ બ્રહ્માંડોમાં તમારા કોઇ ભક્તોને ભીડ પડી હોય, તો ત્યાં તમે બીજા રૂપથી જઈ શકો છો. ત્યારે તમે તમારૂં નટવરરૂપ કાં અહીં સંતાડયું ? આપ કાં અંતર્ધ્યાન થયા ?'

હે સખે!—'હે સખા' કહીને રાધાજીએ સૂચવ્યું કે-'મિત્રો પણ ઘડી બેઠા ઉઠયાની શરમ રાખીને, એક બીજાને પીડતા નથી. મિત્રો પણ એકબીજાની આફતમાં દોડયા આવે છે. અત્યારે મારે વિરહ દુઃખ છે. તે દુઃખ મટાડવા-'**दर्शय सन्निधिम्**'-મારી પાસે આવો-પધારો.

પ્રેમ અને પતિપત્નિનાં જોડાં—પશુ, પક્ષી, દેવ, દાનવ અને માનવ-સર્વ સ્થળે વિષય-સુખ માટે વલખાં છે; પણ માનવ જીવનનું જેમને ભાન હોય, જેમને રૂડા સંસ્કારોનો લાભ થયો હોય; જે સ્ત્રી પુરૂષો પવિત્ર જીવન ગાળતાં હોય; પતિને પોતાની સ્ત્રીમાં, અને પત્નિને પોતાના પતિમાં અનન્ય ભાવ હોય, તેમણે રાધા અને કૃષ્ણ જેવા દૈવી જીવનનો લાભ લેવો. દૈવી શૃંગાર રસનું પાન કરવું. યાદ રાખવું કે-જીવ અને શિવ વચ્ચે, અને પવિત્ર અને અનન્ય પતિ પત્નિ

વચ્ચે, દૈવી પ્રેમ ટકી શકે છે. પતિપત્નિ વચ્ચે તૈયાર થએલા પવિત્ર પ્રેમને શ્રીહરિના ચરણમાં વાળી દેતાં વાર લાગતી નથી. Let a flood of affection and purity flow between a wife and her husband; which can easily turn to the feet of Almighty. [પતિ પત્નિ વચ્ચે પ્રેમ અને પવિત્રતાનું પૂર વહેવા દો. આ પૂર થોડા પ્રયત્ને પ્રભુચરણ તરફ વળી શકશે.] જે પતિપત્નિ એકબીજાંને હૃદયથી ચાહતાં નથી, જેમને પવિત્રતા અને અનન્યભાવ વ્હાલો નથી. એટલે જેઓ માત્ર વિષયસુખાદિ સ્વાર્થ માટેજ, એકબીજાને ચાહે છે; તેઓ ખરેખર હોલાહોલી અને પારેવાં કરતાં પણ હલકાં છે. [પતિ પત્નિના દૈવી પ્રેમને ઢીલો કરવા, લેભાગુ ગુરૂઓએ અને બાવાસાધુઓએ ભયંકર પ્રયત્ન કર્યો છે. જુઓ આ સાલનો વૈશાકનો અંક.] રાધા અને કૃષ્ણના પ્રેમની વાતો સાંભળીને, તમારાં જીવન પવિત્ર અને પ્રેમી બનાવજો. પતિપત્ની વચ્ચે કોઇ પણ પ્રકારનો વિખવાદ હોય, તો તે શમાવવા પ્રયત્ન કરજો. જે દેશમાં રામ અને સીતા થયાં, અરૂંધતી અને વસિષ્ઠ થયાં, યાજ્ઞવલ્કય અને ગાર્ગી થયાં, કૃષ્ણ અને રાધા થયાં, પાંડવો અને દ્રોપદી થયાં, તે દેશનાં પતિ પત્નિ એકબીજાંને જોઇને બળી મરે—અવળાં ચાલે-કજીયામાં શેકાઈ જાય, એ શરમાવા જેવું છે. યાદ રાખવું કે—આવાં કજીયાળાં દંપતી, દેવમંદિરોને અપવિત્ર કરે છે; અને સત્સંગ મંડળોને-કથાવાર્તાને-પણ વગોવે છે. સારો શણગાર પહેરીને, જેમ સ્ત્રી પુરૂષ ચાટલામાં જુએ છે; તેમ રાધા અને કૃષ્ણની કથા સાંભળીને, દંપતીએ પોતાના પતિપત્નિ વચ્ચેના પ્રેમનું નિરીક્ષણ કરવું. દોષને દૂર કરીને, પ્રેમનું પાથરણું પાથરવું. વિધવાઓએ અને વિધૂરોએ અહારવિહાર નિર્મળ કરીને, બને તેટલો બાહ્યનો નિરોધ કરવો. અંતરમાં વળવું. અવકાશ લઇ શ્રીહરિ સાથે ખેલવું. રાધા અને કૃષ્ણ વચ્ચેનો પ્રેમ કાચો પારો છે. આ શ્રવણ જલદ છે. આ પ્રેમને યોગ્ય રસ્તે નહીં ઉતારો, તો તે જ્યાં ત્યાં ઢળી પડશે; અને તમને ફજેત કરશે.

શ્રીકૃષ્ણને શોધતો ગોપિકાઓનો સમુહ હવે રસ્તામાં રાધાજીને દેખે છે—

श्रीशुक उवाच ।

अन्विच्छन्त्यो भगवतो, मार्गं गोप्योऽविदूरतः ॥
ददृशुः प्रियविश्लेष–मोहितां दुःखितां सखीम् ॥४०॥

અર્થ—એટલામાં ભગવાનના માર્ગને શોધતી શોધતી, ચાલી આવતી ગોપીઓએ, થોડે દૂર વ્હાલાના વિયોગથી દુઃખી થઈ ગએલી પોતાની સખીને દેખી. [૪૦].

૪૦ વિવેચન—

દોહરા—પ્રેમ બરાબર યોગ ના, પ્રેમ બરાબર ધ્યાન;
પ્રેમભક્તિ બિન સાધનો, સબ હે થોથો જ્ઞાન.

તું તું કરતાં તું ભયા, મુજમાં રહા ન હું;
બલિહારી ઓ પ્રેમકી, હુંમાં મીલ ગયા તું.

---

૪૦ પદચ્છેદ—**भगवतः मार्गं अन्विच्छन्त्यः**–ભગવાનના માર્ગને શોધતી શોધતી ચાલી આવતી. **गोप्यः**–ગોપીઓએ. **अविदूरतः**–થોડે દૂર, **प्रियस्य विश्लेषः** (વિયોગે) **तेन मोहिता तां दुःखितां सखीं**–વ્હાલાના વિયોગથી દુઃખી થઇ ગએલી પોતાની સખીને, **ददृशुः**–દેખી.

ચોપાઇ—પ્રેમભક્તિ જલ બિનુ રઘુરાઇ, અભ્યંતર મલ કબહુ ન જાઈ.

રાધાજીનો અદ્વૈત ભાવ જોઇને, સામે મળનારી ગોપીઓ વિસ્મય પામી ગઈ.

રાધાજીને દુઃખી જોઇને, બીજી ગોપીઓનો ક્રોધ શમી ગયો. રાધાજીની સાથે સૌને મિત્રભાવ થયો; કારણ કે-**समानगुणशीलव्यसनेषु सख्यं** । સમાન ગુણશીલવાળાઓને અરસપરસ મિત્રતા સંભવે છે.

હવે રાધાજી પોતાનાં દુઃખની વાત કરે છે; અને ગોપિકાઓ વિસ્મય પામે છે—

तया कथितमाकर्ण्य, मानप्राप्तिं च माधवात् ॥
अवमानं च दौरात्म्याद्-विस्मयं परमं ययुः ॥४१॥

અર્થ—પછી તેણીનું કહેવું-એટલે માધવથી (થએલી) માન પ્રાપ્તિ, અને (પોતાની) ભુંડાઇથી માધવે કરેલું અપમાન-તે સાંભળીને, બીજી ગોપીઓ વિસ્મય પામી ગઈ. [૪૧].

૪૧ વિવેચન—

રાધાજીનું નિરમાનીપણું દેખીને, માધવે માન આપ્યું; અને રાધાજીને અભિમાનવાળાં દેખીને, માધવે તેમને તજી દીધાં. સમસ્ત ગોપિઓને ભગવાનના સ્વભાવનું ભાન થયું. ભગવાનને વશ કરવાનો રસ્તો સુજ્યો. રાધિકાજી એક સખિને કહેવા લાગ્યાં કે—

પદ.

રાગ-ગજલ તાલ ૩.

સુનરી સખી પ્રિયારી, દિલકા હવાલ મેરા;
મોહે શ્યામસેં મિલાદે, સુમરેંગી નામ તેરા—ટેક૦
મેરે +આંગણેમેં આયા, શિરપે મુગટ સુહાયા;
દિલ દેખકે લુભાયા, મુખ નંદલાલ કેરા—સુનરી૦
વનમાલ ગલે સુહાઇ, બંસી અધર લગાઇ;
કૈસે મિલે કન્હાઇ, મોહે પ્રેમ હે ઘનેરા—સુનરી૦
પલપલમેં યાદ આવે, નહિં ખાનપાન ભાવે;
અંખિયોંસે નીર આવે, વિરહેને [૧]આન ઘેરા—સુનરી૦
સુનલે અરજ હમારી. દર્શન દિયો મુરારી;
બ્રહ્માનંદ આશ ભારી, ચરણોમેં દે વસેરા—સુનરી૦

રાધાજી બીજી સખિઓને કહે છે—

પદ.

કાનુડે ન જાણી મારી પ્રીત-બાઇ અમે બાળકુમારાં-રે—કાનુડે૦
જળરે જુમનાનાં હું તો-ભરવાને ગઈતી રે—
કાનુડે ઉડાડયાં આછાં નીર-ઉડયાં ફરરર-ફરરર—કાનુડે૦

---

૪૧ પદચ્છેદ—**च**-પછી. **तया कथितं**-તેણીનું કહેવું. એટલે **माधवात् मानप्राप्तिं** માધવથી માનપ્રાપ્તિ. **च**-અને **दौरात्म्यात् अवमानं आकर्ण्य**-ભુંડાઇથી માધવે કરેલું અપમાન સાંભળીને. **परमं विस्मयं ययुः**-ઘણીજ નવાઇ પામી.

+ આંખદ્વારા હૃદયમાં. [૧] મુખ.

હુંરે લોભાણી એની અણીયાવાળી આંખમાં;
તેણે માર્યાં ત્યાં નેણબાણ-વાગ્યાં અરરરર-અરરરર—કાનુડે૦
હુંરે લોભાણી એની લટકંતી ચાલમાં;
તેણે ઝાલ્યાં ત્યાં મારાં ચીર-ફાટયાં-ચરરરર-ચરરરર—કાનુડે૦
બાઇ મીરાં કહે પ્રભુ, ગીરધરના ગુણ વાહલા;
વિષયો બાળીને કીધા ખાખ, ઉડી રાખ-ફરરરર-ફરરરર—કાનુડે૦

વળી એક ગોપી રાધાજીને કહે છે કે—

'જેટલા કાળા તેટલા કપટી, વિશ્વાસ કોનો નવ કરીએરે,
કાળા સાપની સંગત કરતાં, કોઈ એક દહાડો મરીએરે— [પ્રેમાનંદ].

સૌ ગોપિઓએ નિરાકરણ કર્યું કે-જે કાંઇ દોષ છે, તે આપણામાંજ છે. જે કાંઇ દુઃખ આવે છે, તે આપણા દોષથીજ પ્રાપ્ત થાય છે. શ્રીકૃષ્ણ તો દોષથી તદ્દન રહિત છે. તેથીજ બ્રહ્માદિ દેવો અને વસિષ્ઠ જેવા વીતરાગી સંતો તેમને નિર્માની થઇને ભજે છે. દોષને નિવારણ માટે, આપણે પણ તેમને નમ્રતાપૂર્વક ભજીએ.

યાદ રાખજો કે-'આપણો દોષ છે, અને પ્રભુનો દોષ નથી.' એવો વિચાર ઉત્તમ કોટિના જીવોને થાય છે. બાકી તો-પ્રભુનો દોષ કાઢનારાં ઘણાં છે. 'હું ઘણા દિવસથી ભજન કરૂં છઉં, અને પ્રભુ મને દુઃખી કેમ કરે?' એવું કહેનારાં ઘણાં છે. પણ 'આપણાં કર્મ કેવાં છે? આપણે ખાતે કેટલાં કર્મ ઉધાર છે? આપણે શું જમા કરાવ્યું ?'-તેવો વિચાર કરનારાં ઘણાંજ થોડાં છે.

એમ કહીને તેઓ શ્રીકૃષ્ણને વનમાં આમતેમ શોધવા લાગી—

ततोऽविशन्वनं चन्द्र-ज्योत्स्ना यावद्विभाव्यते ॥
तमः प्रविष्टमालक्ष्य, ततो निववृतुः स्त्रियः ॥ ४२ ॥

અર્થ—પછી જ્યાંસુધી ચંદ્રનું અજવાળું આવ્યું, ત્યાંસુધી તે ગોપીઓએ વનમાં આગળ આગળ ચાલ્યા કર્યું. પછી (ઘાટા વનને લીધે) અંધારાને પ્રસરેલું જોઇને, ત્યાંથી તે સ્ત્રિયો પાછી વળી. (૪૨)

૪૨ વિવેચન—

તે દિવસે પુનમ હતી, તેથી આ અંધકાર ચંદ્રની ગેરહાજરીથી થયો નહોતો; પણ ઘાટાં વનમાં પેસવાથી ગોપિઓને અંધકાર લાગ્યો. રાધીકા આગળ અને બીજી ગોપિઓ પાછળ. એ દેખાવ કેવો હતો ?—

या शक्तयः समाख्याताः, गोपीरूपेण ताः पुनः ।
सख्यो भूत्वा राधिकायाः, कृष्णचंद्रमुपासते ॥ [કૃષ્ણયામલ]

'જે શક્તિઓ હતી તે ગોપિરૂપ થઇને, રાધિકાની સખીઓ બન્યાં; અને સૌ શ્રીકૃષ્ણ ચંદ્રની ઉપાસના કરવા લાગ્યાં.'

---

૪૨ પદચ્છેદ—**ततः**-પછી, **यावत् चंद्रज्योत्स्ना विभाव्यते**-જ્યાંસુધી ચંદ્રનું અજવાળું આવ્યું ત્યાંસુધી. **वनं अविशन्**-તે ગોપીઓએ વનમાં આગળ આગળ ચાલ્યા કર્યું. **तमः प्रविष्टं आलक्ष्य**-અંધકારને પ્રસરેલું જોઇને. **ततः स्त्रियः निववृतुः**-ત્યાંથી સ્ત્રીઓ પાછી વળી. (**वृत्** આત્મનેપદી છે. અહીં પરસ્મૈપદી લીધું,)

ગોપીઓ અંધારૂં દેખીને પાછી ફરી, ત્યારે શું તેમની ભક્તિ દૃઢ નહોતી ?-તેમની ભક્તિ દૃઢ હતી; પણ નાંખી દેવા જેવો પ્રયત્ન કરવા તેઓ રાજી નહોતી. દીવાસળી સવળી ઘસતાં દીવો થાય; અને અવળી ઘસતાં દીવો ન થાય, અને દીવાસળી ભાંગી જાય.

નાભિમાં રહેલી કસ્તુરીને શોધવા, જેમ મૃગ આમતેમ દોડે; તેમ અંતરમાં રહેલા પરમાત્માને શોધવા, ગોપિકાઓ આમતેમ દોડી. ત્યારે શું ગોપિઓ ગાંડી હતી ?-અજ્ઞાન હતી ?-ના. તેમને અત્યારે અંતરમાં રહેલા-વ્યાપીને રહેલા-નિર્ગુણ-નિર્વિકાર પરમાત્માની જરૂર નહોતી. તેમને તો અત્યારે મદનમોહન-બંસીવાલા-કાંકડા-કામણગારા કૃષ્ણની જરૂર હતી. **એટલે**-'જે તેમની સાથે હતા, તે ક્યાં ગયા ? જે આંખના પલકારામાં, અનેક ગોપિઓને મલકાવતા હતા, તે ક્યાં ગયા ? જે ચટકતી ચાલમાં, ગોપિઓનાં ચિત્ત ચોરી લેતા હતા, તે ક્યાં ગયા ? જે મંદમંદ હસીને, સૌને વિહ્વળ બનાવતા હતા-તે ક્યાં ગયા ? જેના લાંબા હાથ નિર્ભયતાનું ભાન કરાવી રહ્યા હતા, તે ક્યાં ગયા ?'

આ શ્લોકમાં છેલ્લે **स्त्रियः** શબ્દ છે; તેને બદલે કેટલાએક **हरेः** શબ્દ સ્વિકારે છે, તે ઠીક નથી. કારણકે તેથી સ્પષ્ટ અર્થ ગુંચવાય છે. વેદધર્મ સભા **स्त्रियः** શબ્દ કાયમ રાખે છે.

ઘાટાં વનમાંથી પાછા ફરતાં ગોપિઓની કેવી સ્થીતિ થઇ, તે સાંભળો—

तन्मनस्कास्तदालापास्-तद्विचेष्टास्तदात्मिकाः ॥
तद्गुणानेव गायन्त्यो, नात्मागाराणि सस्मरुः ॥ ४३ ॥

અર્થ—જેઓનાં મન ભગવાનમાં લાગી ગયાં હતાં; જેઓ ભગવાન સંબંધી જ વાતચિત કરતી હતી; જેઓ ભગવાનના જેવીજ લીલાઓ કરતી હતી; અને (આ પ્રમાણે) જેઓ ભગવદ્રૂપ બની ગઈ હતી; તે ગોપીઓ ભગવાનના ગુણો જ ગાતી હતી. (આ સ્થિતિમાં) તેઓ પોતાના ઘરબાર (પણ) ભૂલી ગઇ-તેઓને પોતાના ઘરબારનું સ્મરણ પણ રહ્યું નહીં. આત્માનો અર્થ 'દેહ' કરીએ, તો એવો અર્થ થાય કે-ગોપિઓને દેહનું અને ઘરનું ભાન રહ્યું નહીં. (૪૩)

૪૩ વિવેચન—

आत्मागाराणि न सस्मरुः-ગોપીઓ દેહ અને ઘરને ભૂલી ગઈ. દેહ અને ઘર બેઉ મમતાનાં પરમ સ્થાન છે. દેહનિરુપણનું પ્રકરણ શ્રીવિવેકચૂડામણિમાં છે. કોઇ દિવસ વાંચો છો ? લંડન ટેમ્સ નદી ઉપર છે, તે જાણો છો, પણ તમારૂં દેહનગર મોહ નદી ઉપર છે, તે જાણવા પ્રયત્ન કરો છો ? તે પ્રકરણ જરૂર વાંચજો. ત્યારે શું ઘર નકામું

---

૪૩ પદચ્છેદ—**तस्मिन् मनांसि यासां ताः तन्मनस्काः**-જેઓનાં મન ભગવાનમાં લાગી ગયાં હતાં તેઓ. **तस्य एव आलापः** (વાતચિત) **यासां ताः तदालापाः**-જેઓ ભગવાન્ સંબંધી જ વાતચીત કરતી હતી તે. **तस्य विविधाः चेष्टाः यासां ताः तद्विचेष्टाः** જેઓ ભગવાનની લીલા કરતી હતી તે, **तस्मिन् आत्मा यासां ताः तदात्मिकाः**-જેઓ ભગવદ્રૂપ બની ગઈ હતી તે. **तस्य गुणान् एव गायंत्यः**-તેનાજ ગુણ ગાતી. **आत्मनां अगाराणि आत्मागाराणि**-પોતાનાં ઘરબાર **न सस्मरुः**-યાદ કર્યા નહીં-ભૂલી ગઈ. આત્માનો અર્થ 'દેહ' કરવો હોય તોપણ થાય.

છે ?–ના. નીતિથી બે પૈસા કમાઇને દુઃખીને મદદ કરવાનું તે સ્થાન છે. સંસારના ગુણદોષ તપાસવાનું તે ક્ષેત્ર છે. ઘરમાં રહીને યમ નિયમો પાળીને, ત્યાગાશ્રમની તૈયારી કરવાનું તે મેદાન છે. ઘર એવી ચીજ ન હોય, તો યજ્ઞયાગાદિ કર્મ માર્ગનો લોપ થઈ જાય. ગૃહસ્થાશ્રમ ભાંગી પડે. તેની સાથે બ્રહ્મચર્યાશ્રમ, વાનપ્રસ્થાશ્રમ અને સન્યાસાશ્રમ ઘસાઇ ભુંસાઇ જાય. કહેવાનો ભાવ એ છે કે-ઘર મમતાનું પરમ સ્થાન છે, તોપણ જેમ કુવા ઉપરના કાળા પત્થરોને દોરડી કાપી નાંખે છે, તેમ જ્ઞાન અને ભક્તિદ્વારા ઘરની મમતાને કાપી નાંખો. મમતા રહિત થઇને ઘરમાં રહો. વૃદ્ધ થાઓ, ત્યારે તો આમ જરૂર કરો. કારણકે મરવા વખતે મમતાના ત્યાગની ભારે જરૂર છે. તેટલા માટેજ શાસ્ત્રો **अनिकेतः** ('ઘર રહિત) નાં વખાણ કરે છે.

ગોપિઓએ દેહને અને ઘરને કેવી રીતે વિસાર્યા ?–જેમ ક્લોરોફોર્મ સુંઘ્યા પછી આપણને દેહ અને ઘરનું ભાન રહેતું નથી. મોટા હરખમાં અને મોટી આપત્તિમાં પણ એમજ બને છે. ગોપિઓને શ્રીકૃષ્ણના વિયોગરુપ મોટી આપત્તિ આવી. વિરહનાં દુઃખ વશમાં છે. 'વીતી હોય તે જાણે, અજાણ્યો કાંઈ ન જાણે.' કહેવાનો ભાવ એ છે કે–ગોપીઓ કૃષ્ણાકાર–બ્રહ્માકાર–બની ગઇ. ઉંડા ઉતરીને જુઓ, તો આ સ્થીતિમાં ઇંદ્રિયોનો સાચો નિગ્રહ હતો.

ત્યારે ભગવાન્ અત્યારે ક્યાં હતા ?–**गायंत्यः** શબ્દ સૂચવે છે કે–ભગવાન્ ત્યાંજ હતા. પ્રભુ બોલ્યા છે કે—

नाहं वसामि वैकुंठे, योगिनां हृदये न वा ।
मद्भक्ता यत्र गायंति, तत्र तिष्ठामि नारद ॥

અર્થ–વૈકુંઠમાં મારે રહેવું હોય તો રહું; યોગિઓના હૃદયમાં પણ મારે જવું હોય તો જાઉં; પણ જ્યાં મારા ભકતો ગાતા હોય, ત્યાં તો જરૂર હું ઉભો રહું છઉં.

આ સંબંધમાં નરસીંહ મહેતો કહે છે કે-શ્રીકૃષ્ણનો મત એવો છે કે–'બેઠા બેઠા ગાતાં હોય, ત્યાં હું ઉભો રહું છઉં; અને ઉભા ઉભા ગાતાં હોય. ત્યાં હું નાચું છઉં–પ્રસન્ન થાઉ છઉં.' ઘરડા ડોસાને મોટા વકીલ દિકરા જ્યારે 'બાપા' કહે, ત્યારે જેમ તે ડોસો પ્રસન્ન થાય–ફૂલી જાય; તેમ જીવ જ્યારે પ્રભુની ખાતર ઉભો રહીને પરિશ્રમ કરે–ગાય, નાચે વિગેરે; ત્યારે આ જગદાધાર ડોસો પણ પ્રસન્ન થાય.

ગોપિઓ શું ગાતી હતી ?—

પદ.

રૂડી ને રંગીલીરે, વ્હાલા તારી વાંસળીરેજી,
મીઠી ને મધુરીરે, માવા તારી મોરલીરેજી. ટેક૦
એ તો મારે—[ઓ-હો-થવા દ્યો-થવા દ્યો-].
એ તો મારે-મંદિરીએ સંભળાય-[૨] રૂડી ને રંગીલીરે૦
સરખીને સાહેલીરે, સાથે પાણી નિસર્યાંરેજી;
બેલડું મેલ્યું સરોવરીયાંનીરે પાળ. [૨]—રૂડી ને રંગીલીરે૦
ઇંઢોણી વળગાડીરે, આંબલીયાની ડાળમાંરેજી;
ઉભી નિરખું, **નટવર** દીનદયાળ [૨]—રૂડી ને રંગીલીરે૦

ત્યાં તો તમે આવ્યારે, સુણી મારી રાવનેરેજી;
આવી મુજને મળીઆરિ, હૈયા માંહે ધાલિ હરિ-[૨]—રૂડી ને રંગીલીરે૦
ગુરૂને પરતાપેરે, બાઇ મીરાં બોલીયાંરેજી;
દેજો અમને કૃષ્ણ ચરણમાં વાસ-[૨]—રૂડી ને રંગીલીરે૦

હવે થાકીને યમુનાજીના તટ ઉપર ગોપિકાઓ આવે છે—

पुनः पुलिनमागत्य, कालिन्द्याः कृष्णभावनाः ॥
समवेता जगुः कृष्णं, तदागमनकाङ्क्षिताः ॥ ४४ ॥

॥ इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे पूर्वार्धे रासक्रीडायां कृष्णान्वेषणं नाम त्रिंशत्तमोऽध्यायः ॥ ३० ॥

અર્થ—શ્રીકૃષ્ણનું ચિંતવન કરતી, તેઓ ફરીથી યમુનાજીના કિનારા ઉપર આવી. ત્યાં શ્રીકૃષ્ણના પાછા આવવાની રાહ જોઇને, એકઠી થએલી તે ગોપીઓ, શ્રીકૃષ્ણનું ગાયન કરવા લાગી. [૪૪]

૪૪ વિવેચન—

જે તટ ઉપર પૂર્વે હતાં-જ્યાં કામણગારા શ્રીકૃષ્ણ તેમને પ્રથમ મળ્યા હતા, તે તટ ઉપર ગોપિઓ પુનઃ આવી. પુનમનો ચંદ્ર, યમુનાજીનો તટ-શોભાનો સાગર, પણ જાનમાં વરરાજા ગૂમ થયા. કૃષ્ણના વિયોગથી ખિન્ન થએલું મહિલામંડળ-મહાન્ વીતરાગી સાધ્વીઓ-કેવી હતી?-તેમની ભાવના કેવા પ્રકારની હતી?-**कृष्णभावनाः** ગોપીઓને જે કોઇ પ્રિય પદાર્થ હોય, તો તે શ્રીકૃષ્ણ હતા.

तदागमनकांक्षिताः—શ્રીકૃષ્ણના આગમનની આકાંક્ષા રાખનારી. તેઓએ શ્રી કૃષ્ણને શી પ્રાર્થના કરી?—

ગરબો.

[ઢાળ-શેરી વળાવી સજ કરૂં].

આ શરદ ખીલી શત પાંખડી, હરિ! આવોને;
આ સૃષ્ટિએ ધરિયા સોહાગ-હવે તો હરિ! આવોને૦
આ વિશ્વ વદે છે વધામણિ, હરિ! આવોને;
આવી વાંચોને મારાં સૌભાગ્ય-હવે તો હરિ! આવોને૦
આ ચંદરવો કરે ચંદની, હરિ! આવોને;
વેર્યાં તારલિયાનાં ફુલ-હવે તો હરિ! આવોને૦
પ્રભુ! પાથરણાં દઈશ પ્રેમનાં, હરિ! આવોને;
દિલ વારી કરીશ સહુ ડૂલ-હવે તો હરિ! આવોને૦

૪૪ પદચ્છેદ—**कृष्णस्य भावना यासां ताः कृष्णभावनाः**-શ્રીકૃષ્ણનું ચિંતવન કરતી. **पुनः**-ફરીથી. **कालिंद्याः पुलिनं आगत्य**-કાલિંદીના કિનારા ઉપર આવીને. **तस्य आगमनं यत्र कांक्षितं यासां ताः**-શ્રીકૃષ્ણના પાછા આવવાની આશા રાખનારી. **समवेताः**-એકઠી થઇને. **कृष्णं जगुः**-શ્રીકૃષ્ણનું ગાયન કરવા લાગી

આ જળમાં ઉઘડે પોયણાં, હરિ ! આવોને;
એવા ઉઘડે હૈયાના ભાવ-હવે તો હરિ ! આવોને૦
આ ચંદ્રમણિ ચમકી રહ્યા; હરિ આવોને;
એવા જીવનમણિ માવ-હવે તો હરિ ! આવોને૦
આ ચંદનભરી છે તળાવડી, હરિ આવોને;
ફુલડીયે બાંધી પાજ-હવે તો હરિ ! આવોને૦
આ આશોપાલવને છાંયડે, હરિ ! આવોને;
મન મહેરામણ મહારાજ-હવે તો હરિ ! આવોને૦
સૂની લાગે વૃંદાવનની વાડીઓ, હરિ ! આવોને;
સૂની સૂની યમુનાજીની વાટ-હવે તો હરિ ! આવોને૦
મારા કાળજ કેરી કુંજમાં, હરિ ! આવોને;
મારા આતમસરોવરઘાટ-હવે તો હરિ આવોને૦

[કવિશ્રી નાનાલાલ].

નાનું નિઃસાધન બાળક ગભરાય, ત્યારે માને ખૂબ મારે; તેમ નિઃસાધન ભક્તો ગભરાય, ત્યારે શ્રીહરિના મોટેથી ગુણ ગાય. **कलौ तद् हरिकीर्तनात्**-કલિયુગમાં કીર્તન ભક્તિનો મહિમા ઘણોજ છે.

સંગીત—દુઃખી હૃદયને સંગીત એક ઉત્તમ ઔષધ છે. સંગીતમાં પણ, શ્રીહરિના ગુણાનુવાદ, પુણ્યશાળી જીવોનેજ પ્રાપ્ત થાય. One of the most pure and innocent pleasures, which we can enjoy, we owe to music. It possesses the art of charming our ears, soothes our passions, affecting our hearts, and influences our propensities. How often has music dissipated our gloom, quickened the vital spirits, and ennobled our sentiments ! An art so pleasing and useful well deserves our attention; and calls upon us, to enjoy it to the Glory of our beneficient Creator. [*Sturm.*]

વિગેરે અનેક વિદ્વાનો સંગીતને ટેકો આપે છે અને નાદાનુંસંધાનદ્વારા, તત્ત્વનો સ્પર્શ કરવાની ભલામણ કરે છે.

કાલિંદી—વિશુદ્ધરસ દીપિકા કહે છે કે-કલિંદ પર્વતની પુત્રી માટે કાલિંદી; અથવા સુખની પરંપરા આપે તે કાલિંદી; અથવા જેના મિલિંદમાં સુખ છે તે કાલિંદી.

ઇતિ શ્રીમન્ મહાપુરાણ ભાગવતના દશમ સ્કંધ પૂર્વાર્ધનો ૩૦ મો અ. સંપૂર્ણ. બોલીઓ હરિ. બોલો શ્રીરામચંદ્ર દેવકી જય. શ્રીકૃષ્ણ કનૈયાકી જય. હરહર મહાદેવ હર. આસપાસ બેઠાં હોય, તેમને સૌને અમારા ઘણાજ હેતથી જયશ્રીકૃષ્ણ કહેજોજી.

અમદાવાદ મોક્ષમંદિર
૧૯૮૬ માગશર સુદી ૧૫ } લી. રામશંકર મોનજી ભટ્ટ.

Registered No. B. 1484.

નં. ૧૪૬

શ્રીસદ્ગુરવે નમઃ।

શ્રીમોક્ષપત્રિકા.

શ્રીમદ્ભાગવત

દશમસ્કંધ પૂર્વાર્ધ–રાસલીલા.

તંત્રી અને પ્રકાશકઃ—**રામશંકર મોનજી ભટ્ટ**, ઠે. મોક્ષમંદિર–**અમદાવાદ.**
મુદ્રક—**દેવીદાસ છગનલાલ પરીખ**, ધી ડાયમંડ જયુબિલી પ્રેસ–**અમદાવાદ.**

પુસ્તક ૧૧ મું.] મહા માસ, ૧૯૮૬. [અંક ૧ લો.

લ્યો ત્યારે ઘણાજ હેતથી જયશ્રીકૃષ્ણ.

વ્હાલાં હરિજનો ! પ્રભુકૃપાથી આપણે ફરી મળ્યા. આ અંકની સાથે આ માસીકનું અગીયારમું વરસ શરૂ થાય છે; અને મોક્ષમંદિર ખોલ્યાને બારમું વરસ શરૂ થાય છે. નવા વરસના પ્રભાતમાં, આપને સૌને ઘણાજ હેતથી જયશ્રીકૃષ્ણ કહીને કાર્ય શરૂ કરીએ–

ગઇ સાલના અંકો—ગઈ સાલના અંકો પુસ્તકના રૂપમાં બંધાવી લેશોજી. કોઇ અંક ખૂટતો હોય, તો મંગાવી લેશોજી. અહીં હશે તો જરૂર મોકલવામાં આવશે.

વેદાંતનો ફરમો—વેદાંતનો ફરમો ખાસ વાંચવા જેવો છે. આઠ આનામાં આવી વાતો તમને કોઇ નહીં કરે. માટે હજી ઇચ્છા થાય, તો આઠ આના છ પાઇ ત્વરાથી મોકલી દો.

પાછલાં પુસ્તકો—આ કોઈ ન્યુસપેપર નથી. આ સત્સંગ ગંગાની સેર છે. પાકા પુંઠાથી બાંધેલાં પાછલાં પુસ્તકો હજી મળી શકે છે; માટે જોજો તો ઉંઘશો નહીં. પછી રૂપૈયા સો દેતાં, એક નકલ પણ નહીં મળે. બંધામણી સાથે દરેકની કીંમત રૂ. ૨–૬–૦

દશમસ્કંધ—દશમસ્કંધ ૮૩ ના મહાથી શરૂ થયો છે. માત્ર ભાષાંતર વાંચો છો, તેના કરતાં આ ઠીક જણાય, તો ઉંઘશો નહીં–મંગાવી લેજો. ૮૩–૮૪ અને ૮૫ નાં પાકા પુંઠાથી બંધાવેલાં પુસ્તકો તૈયાર છે. બંધામણી સાથે દરેકના રૂ. ૨–૬–૦

ધ્યાન ખેંચો—માસીક વાંચીને રાજી થયા હો, તો જીજ્ઞાસુઓનું ધ્યાન ખેંચો. હજી ઘણા ભાવિક લોકો આ માસીકથી અજ્ઞાત છે. લવાજમ જેવી જુજ રકમ તેઓ ઘણે ઠેકાણે વાપરી નાંખે છે.

ધંધાની હાય—ધંધાની હાયમાં અગર સમયની અગવડતામાં, ઘણા ભાવિક લોકો કથાવાર્તામાં જઈ શકતા નથી. તેમને ઘેર બેઠાં અહીંની કથા સંભળાય, તેવી આ ગોઠવણ છે. ફુરસદ મળે ત્યારે તેઓ વાંચી શકે, અને થોડામાં તેમને ઘણું સૂઝે.

દેશાવરમાં—દેશાવરમાં રહેનારા તમારા સગા, ઘણાં છાપાં વાંચતા હશે; પણ આવું કોઇ ધાર્મીક માસીક તેમને મળે છે ? ન મળતું હોય, તો આ માસીક તેમને મોકલો.

ગામડાંની ખબર લ્યો—ખડ ખાઇને ઢોર ધંધો કરે, તેમ રોટલા ખાઇને ગામડામાં માણસો ધંધો કરે છે. તેમને સત્સંગનો લાભ નથી. ગામડે એક માસીક આપો, તો આખા ગામના ભાવિક લોકો, એક ઠેકાણે બેસીને સાંભળી શકે. પાણીના પરબ કરતાં જ્ઞાનના પરબની કીંમત વધારે ગણાય.

અંત્યજાદિ વર્ણો આવી વાતો ક્યાં સાંભળશે? આવું સરલ અને સસ્તુ માસીક તેમને ઘણુંજ ઉપયોગી થઇ પડશે. તેમના વાસમાં એક વાંચશે, અને અનેક સાંભળશે.

વેપાર સાથે વેપાર—આખા વરસમાં ઘણો વેપાર કરતા હશો. તમારા પોતાના ધંધા તરફ લોકોનું ધ્યાન ખેંચતા હશો, ત્યારે પ્રેમ સ્વરૂપ શ્રીકૃષ્ણ પ્રત્યે-દશમસ્કંધની આ સુંદર ટિકા પ્રત્યે-તમારા ગ્રાહકોનું ધ્યાન કેમ ખેંચતા નથી? જ્ઞાનની દલાલી કેમ કરતા નથી? યોગ્ય લાગે તો કરજો.

હવે છેલ્લી આપની વાત—માસીક મંગાવો છો, તે બરાબર વાંચો છો? કે શેઠ આવ્યા, તો નાંખો વખારે? દુનિયાભરના સંતો, શાસ્ત્રો અને ડાહ્યા ડાહ્યા મનુષ્યો કહે છે કે—'સ્વસ્વરૂપને ઓળખવા પ્રયત્ન ન કર્યો, તે જીવ માનવ જીવનના બગીચામાં, ગુલાબની ગંધ તજીને, છાણના પોદળામાં લોભાણો છે.' આપ ગમે તે હશો–ગમે ત્યાં હશો–પણ હમણાં સમય પૂરો થઇ જશે; અને સ્ટેશન આવતાં માનવજીવનની મેઇલમાંથી ઉતરી જવું પડશે. અત્યારે તમને જે તદ્દન સાચું જણાય છે–જેને માટે તમે મરી ફીટો છો; તે તમામ [સ્ટેશન આવી પહોંચતાં], તમને પોતાને, તદ્દન ખોટું જણાશે; માટે સમયનો સદુપયોગ કરી લેશોજી. લ્યો–ત્યારે ઘણાજ હેતથી જયશ્રીકૃષ્ણ.

આ વરસમાં શા શા વિષયો આવશે?

૩૧ મો અધ્યાય—ગોપીકાગીત.
૩૨ મો અ.—પ્રભુનાં દર્શન. ગોપિકાઓની શાંતિ અને જ્ઞાનચર્ચા.
૩૩ મો અ.—રાસલીલા અને જળલીલા.
૩૪ મો અ.—અજગરનો મોક્ષ અને શંખચૂડનો વધ.
૩૫ મો અ.—ગોપીઓએ ગાયેલું ગીત.
૩૬ મો અ.—અરિષ્ટાસુરનો વધ; અને શ્રીકૃષ્ણ બળદેવને મથુરા તેડી લાવવા, કંસની અક્રુરને આજ્ઞા.
૩૭ મો અ.—શ્રીકૃષ્ણે કેશી અને વ્યોમાસુરને માર્યા.
૩૮ મો અ.—અક્રુરનું ગોકુળમાં આવવું.
૩૯ મો અ.—ગોપીઓનો વિરહ વિલાપ.
૪૦ મો અ.—અક્રુરે ભગવાનની કરેલી સ્તુતિ.
૪૧ મો અ.—શ્રીકૃષ્ણ-બળભદ્ર મથુરા આવ્યા.
૪૨ મો અ.—શ્રીકૃષ્ણે કુબ્જાનો ઉદ્ધાર કર્યો.
૪૩ મો અ.—શ્રીકૃષ્ણે કુવલીયાપીડ હાથીને માર્યો અને મલ્લના અખાડામાં પ્રવેશ કર્યો.

દશમસ્કંધ પૂર્વાર્ધ.

અધ્યાય ૩૧ મો—ગોપિકાગીત.

વિષય—આ અધ્યાયમાં ગોપિકાઓ નિઃસાધન બનીને, વિરહ અને દીનતાથી શ્રીકૃષ્ણની સ્તુતિ કરે છે.

સૂચના—આ અધ્યાયમાં ૧૯ શ્લોકો છે, તેથી કોઇ કોઈ ટિકાકારો કહે છે કે-'૧૯ પ્રકારની ગોપીકાઓ હતી.' આ અધ્યાય શરૂ કર્યા પહેલાં, આ અધ્યાય સંબંધી થોડી વાતચીત કરી લઇએ, તો ઠીક; નહિં તો-'**સમજ્યા વિનાનું ધૂળધાણી, બેઠા નવરા વલોવે પાણી, એમાં ન મળે મૂઠી ધાણી.**' બોલો-શ્રીકૃષ્ણચંદ્ર દેવકી જય, પીલે પટકે વાલેકી જય, દ્વારકાંધીશકી જય, ડાકોરનાથકી જય-હર હર મહાદેવ હર. કેમ હવે સાવધાન છો ને? શાંતિથી બેસી જાઓ.

'ગોપીકાગીત' એટલે 'ગોપીઓના કાલાવાલા.'

કાલાવાલા—'શું એમ કાલાવાલા કરવાથી ભગવાન રીજતા હશે?' 'કાલાવાલા કરવા, એ ડાહ્યા-સમજુ-જ્ઞાની-વેદાંતી અગર કર્મકાંડીને ઘટે?' 'ગોપીકાઓ સ્રીયો છે, તેથી તેઓ કદિ કાલાવાલા કરે, પણ પુરૂષોથી કાલાવાલા થાય?' 'કયા વેદમાં અગર કયા ઉપનિષદ્‌માં, કાલાવાલાથી ભગવાનને રીજવવાનું લખ્યું છે?' આંવા અનેક પ્રશ્નો આપણી નજર આગળ તરી આવે. તે પ્રશ્નો સંબંધી કાંઇક વિચાર કરીએ—

પ્રથમ કાલાવાલા સંબંધી વિચાર કરીએ-દેહ માટે તથા દેહની પાછળ રહેલાં સ્રી પુત્રાદિક માટે, મનુષ્યો ઘણીવાર કાલાવાલા કરે છે. કીર્તિ માટે અગર ચાંદ માન માટે પણ, લોકો કાલાવાલા કરે છે. કાંઉસીલોમાં મેંબર થવા માટે, નમાલા વોટરોને પણ, ડાહ્યા દેખાતા લોકો કાલાવાલા કરે છે. પાંચ પચીશની નોકરી માટે, નમાલા શેઠ અગર અમલદારનાં, લોકો તળીયાં ચાટે છે-કાલાવાલા કરે છે. ગાંડી વહુને રીજવવા ડાહ્યો પતિ કાલાવાલા કરે છે. કામીપુરૂષો પરદારાને કાલાવાલા કરે છે. પરદારાઓ પ્રભુ તુલ્ય પતિને પડયા મેલીને, કનક-કાંતાના રંગમાં રંગાએલા બાવા સાધુઓને, પુત્રાદિકની લાલચ માટે કાલાવાલા કરે છે. લંગોટી વાળીને બેઠેલા સંતો પણ, મઠ-મકાન, મોટર અગર કીર્તિ માટે, ધનવાનોને ઘેર મુકામ કરીને, તેમને ગમતું બોલે છે. દેવ મંદિરના પુજારીઓ પણ, પ્રભુને પડયા મેલીને; ધનવાન્ પાસે કાલાવાલા કરે છે. વિદ્યામાં બહુ આગળ વધેલા, અને વૈરાગ્યમાં બહુજ પાછળ પડેલા -મોજીલા-પંડિતો પણ, લક્ષ્મીના નાથ-શ્રીહરિ-ને પડયા મેલીને, લક્ષ્મીના દાસના દાસ થઇને રહે છે. તાત્પર્ય—આવા અનેક કારણો માટે કાલાવાલા કરતાં, જીવ આંચકો ખાતો નથી. માત્ર શ્રીહરિને કાલાવાલા કરતાં જીવ તર્ક વિતર્ક કરે છે. કાલાવાલા સંબંધી-શાસ્રો શું કહે છે તે ટુંકામાં કહી દઇએ. સાંભળો—

મહાભારત, ગીતા, રામાયણ અને ભાગવતમાં, પ્રભુને કાલાવાલા કરનાર ભક્તોના અનેક દૃષ્ટાંતો છે. વેદ અને ઉપનિષદોમાં પણ પ્રભુ કૃપા માટે અનેક પ્રાર્થનાઓની-એટલે કાલાવાલાની-કથાઓ છે. નિર્ગુણ બ્રહ્મને ભજનારા વેદાંતીઓ પણ-બ્રહ્મની કૃપા 'માટે,

બ્રહ્મની પાસે કાલાવાલા કરે છે. શ્રીઆદ્યશંકરાચાર્યે અને શ્રીમધુસૂદન સરસ્વતીએ, વેદાંત માર્ગમાં જે કહ્યું, તે જેઓ સમજ્યા નહીં, તેઓજ ગોપીઓના કાલાવાલાની વિરૂદ્ધ વાતો કરે છે. નિરાકારને માનનારા મુસલમાન, ખ્રીસ્તી, આર્યસમાજ, બ્રહ્મોસમાજ વિગેરે જેઓ ભક્તિને-ઉપાસના માર્ગને-શરણભાવને નિંદે છે; તેઓ પણ નિરાકારની કૃપા માટે, નિરાકારની પ્રાર્થનાઓ-નિરાકારના કાલાવાલા-કરે છે. સ્વામી શ્રીદયાનંદ સરસ્વતીએ ઋગ્વેદ ભાષ્ય ભૂમિકામાં ઈશ્વરસ્તુતિ-ઇશ્વરપ્રાર્થના અગર ઇશ્વરના કાલાવાલાના વિષયને પ્રથમ ગોઠવ્યો છે. તેઓશ્રીએ પ્રથમ પાને **ओइम् सहनाववतु सहनौभुनक्तु सहवीर्यं करवावहै ॥** [તૈત્તિરીય આરણ્યક ૯-૧] વિગેરે શબ્દો મૂકીને, પ્રભુકૃપા માટે પ્રાર્થના કરી છે. આગળ ૪થે પાને **विश्वानि देव सवितर्दुरितानि परासुव। यद्भद्रं तन्न आसुव ॥** [યજુર્વેદ અધ્યાય-૩૦-૩.] માં સ્વામી શ્રી દયાનંદજી કહે છે કે-'હે સચ્ચિદાનંદાનંત સ્વરૂપ! હે પરમ કારૂણિક! હે અનંત વિદ્યાવાન્! હે વિદ્યા વિજ્ઞાનપ્રદ! [**देव:**] હે સૂર્યાદિ સર્વ જગદ્દિયત પ્રકાશક! હે સર્વાનંદપ્રદ! [**सवितः**] હે સકલ જગદુત્પાદક! [**नः**] અમારાં [**विश्वानि**] સઘળાં, [**दुरितानि**] દુઃખો અને સર્વ દુર્ગુણો, [**परासुव**] દૂર કરો-અર્થાત્ તેમને અમારાથી અને અમને તેમનાથી સર્વદા દૂર રાખો; અને [**यद्भद्रं**] જે સર્વ દુઃખથી રહિત છે. અર્થાત કલ્યાણ છે, [**तन्नः**] તે અમને આપની કૃપાથી [**आसुव**] ચોતરફથી નિરંતર પ્રાપ્ત થાઓ.' તેઓશ્રી અહીં વિશેષમાં એમ પણ કહે છે કે-'આ વેદભાષ્યરૂપી અનુષ્ઠાનમાં, જે દુષ્ટ વિઘ્નો નડે તેમ હોય; તેમને આવતા પહેલાં જ દૂર રાખજો. તથા શરીરની આરોગ્યતા, બુદ્ધિની શુદ્ધતા, આપની સહાય, અને અમારામાં સર્વ સત્ય વિદ્યાનો પ્રકાશ-ઇત્યાદિ જે અમારાં કલ્યાણકારક હોય, તે હે પરબ્રહ્મન્! આપની કૃપાકટાક્ષથી અમને પ્રાપ્ત થાય.' વિગેરે વિગેરે. દસમે પાને યજુર્વેદ અ. ૩૬ મંત્ર ૧૭ના ભાષાંતરમાં તેઓશ્રી કહે છે કે-'હે સર્વ શક્તિમન્ પરમેશ્વર! તારી ભક્તિ અને કૃપાથીજ અમને દ્યુલોક, પૃથ્વી તથા સૂર્ય વચ્ચેનું સ્થાન × × × વિગેરે નિરૂપદ્રવકારી થાઓ-અર્થાત્ સર્વદા સાનુકૂળ રહો.'

આગળ ૮૦મે પાને **अग्ने व्रतपते व्रतं चरिष्यामि** વિગેરે યજુર્વેદ અ. ૧-મં. ૫ મો છે. તેનો અર્થ કરતાં, સ્વામીજી કહે છે કે-'સર્વ મનુષ્યોએ ઈશ્વરનીજ સહાયની ઇચ્છા કરવી; કારણ કે તેની સહાય વિના, સત્ય ધર્મનું જ્ઞાન અને તેનું અનુષ્ઠાન કરવાની શક્તિ પ્રાપ્ત થતાં નથી.' વિગેરે. તેજ શ્લોકના અનુસંધાનમાં ૮૧ મે પાને સ્વામીજી કહે છે કે-'પુરૂષાર્થી, ધર્માચરણ કરનાર, અને ઈશ્વરનો અનુગ્રહ ઇચ્છનાર ઉપરજ પરમેશ્વર દયા કરે છે.' ૧૦૮ મે પાને ઋગ્વેદનો મંત્ર આપીને તેના ભાષાંતરમાં સ્વામીજી કહે છે કે-'હે પ્રભો! મને પરલોકનું મોક્ષાખ્ય પદ તારા કૃપાકટાક્ષ તથા ઇચ્છા વડે પ્રાપ્ત થાઓ!' ૧૫૩ મે પાને છાંદોગ્ય ઉપનિષદનું પ્રમાણ આપીને સ્વામીજી કહે છે કે-'હે પ્રભુ આપ કૃપા કરીને, સદા મને આપની પાસે રાખો.' વિગેરે વિગેરે. તાત્પર્ય—જેઓ સ્વામીજીના આ ભાવને સમજે નહીં, તેઓજ ગોપિકાઓના કાલાવાલા વિરૂદ્ધ કાંઈ બોલે.

મહર્ષિ શ્રીદેવેંદ્રનાથ ઠાકુરે પ્રસિદ્ધ કરેલા, 'બ્રાહ્મધર્મ' નામના ગ્રન્થમાં, પહેલે પાને બ્રહ્મોપાસનાના મથાળા નીચે, તેઓશ્રી-'**ॐ पिता नोऽसि पिता नो बोधि नमस्तेऽस्तुमा मा हिंसीः।** વિગેરે શબ્દોથી, પ્રાર્થના કરે છે. શ્રીયુત્ નારાયણ હેમચંદ્રે તેનું

ભાષાંતર નીચે પ્રમાણે કર્યું છે-'તમે અમારા પિતા છો, પિતા પ્રમાણે જ્ઞાન શિક્ષા આપો. તમોને નમસ્કાર છે. મોહ પાપથી અમારી રક્ષા કરો. અમને તજી દેશો નહીં. અમારો વિનાશ (પણ) કરશો નહીં'-વિગેરે. આ પ્રાર્થનાનું બીજું નામ કાલાવાલા.

ઉપનિષદોમાં પણ **"धातुः प्रसादात् ।" "प्रसादाद् ब्रह्मणस्तस्य विष्णोरद्भुत-कर्मणः ।" योगैश्वर्यं च कैवल्यं जायते यत्प्रसादतः ।" "यमेवैष वृणुते तेन लभ्यस्तस्यैष आत्मा विवृणुते तनुं स्वां ।"** ઈત્યાદિ વચનોથી અનેક ઠેકાણે, પ્રભુ કૃપા માટે પ્રાર્થના કરી પ્રભુને કાલાવાલા કર્યા.

નિરીશ્વરવાદી હશે, તોપણ તેઓએ ગુરૂને કાલાવાલા કરવા પડશે. ગુરૂ ઈશ્વરનો પ્રતિનીધિ છે.

કાલાવાલાના અધિકારી કોણ?—ખરી ગરજ વિના કાલાવાલા કરવાની વૃત્તિ જાગ્રત્ થતી નથી.

ખરી ગરજ ક્યારે થાય?—જ્યારે વસ્તુ ઓળખાય, અને તે વસ્તુનો ખપ પડે, ત્યારેજ ખરી ગરજ ઉત્પન્ન થાય.

વસ્તુ કઈ?—ઉંદર પકડવાનું સુંદર રંગીન પાંજરૂં દેખીને, અને તેમાં ઘી ચોપડેલો રોટલાનો કકડો ટાંગેલો દેખીને, નાનો ઉંદર તેમાં પેસવા લલચાય; પણ જે તેવા પાંજરામાં પાંચ સાત વખત સપડાયો હોય, એટલે તેવા પાંજરાનો જેને બરાબર અનુભવ હોય-એવો બુઢ્ઢો ઉંદર, તે પાંજરામાં પેસવા લલચાતો નથી. શાસ્ત્રો પોકારીને કહે છે, કે-સંતો પોતાના અનુભવથી તે મતને ટેકો આપીને કહે છે કે-'દુનિયામાં કોઈ સાચી વસ્તુ હોય, તો તે એક શ્રીહરિ. શ્રીહરિ સિવાયની તમામ વસ્તુઓમાંથી ચિત્તને ઉઠાડવું, અને શ્રીહરિમાં ચિત્તને ગોઠે, એમ કરી આપવું, એજ માનવજીવનનું કર્તવ્ય.'

વસ્તુ ક્યાં સંતાઇને પડી રહે છે?—જીવ દૃશ્યમાં બહુ લોભાણો છે. કનક, કાંતા અને કીર્તિ દૃશ્યનાં મૂખ્ય મથક છે. આ ત્રણમાં વસ્તુ સંતાઈને પડી રહે છે. તેથી આ ત્રણની કીંમત જીવને ઘણી છે. આ ત્રણ માટે જીવ જ્યાં ત્યાં કાલાવાલા કરે છે. આ ત્રણ જેવા તેવા ત્યાગીઓના પણ કાન મચડે છે. આ ત્રણ પંડિતો અને ભક્તોને પણ ભમાવે છે. આ ત્રણની પાછળ શ્રીહરિ છે. આ ત્રણને વટીને જીવ આગળ જાય, ત્યારે તેને ખરી વસ્તુ ઓળખાય.

ખરી વસ્તુ અને નિશ્ચય—ખરી વસ્તુ ઓળખાય, અને ખરી વસ્તુનો ખપ જાગ્રત થાય, તોજ તેને માટે કાલાવાલા કરવા ગમે. કોઈ વસ્તુ પ્રાપ્ત કરવાનો નિશ્ચય થાય છે, ત્યારે રાત દિવસ તેની પાછળ મંડયા રહેવું પડે છે. જીવનની બીજી બધી બાબતો વિસરી જવી પડે છે; અને તેજ બાબતનું રટણ કરવું પડે છે. પ્રભુ પ્રાપ્તિની બાબતમાં, તમારા નિશ્ચયનો ખીલો કેટલો ઉંડો છે, તે તપાસી જોવાની ખાસ જરૂર છે. કારણ કે જેવા તેવા ખીલાથી ભેંશ બંધાતી નથી, તો જેવા તેવા નિશ્ચયથી ભગવાન્ કેમ બંધાશે!

અહીં અમારે દીલગીરી સાથે કહેવું પડે છે કે-કેટલાએક પચીસ પચાસ વરસથી સત્સંગ કરે છે. અગર દેવદર્શન કરે છે, તોપણ 'પ્રભુ છે' એમ તેઓ છાતી ઠોકીને કહી શકતા નથી. 'પ્રભુ સાકાર કે નિરાકાર?' 'પ્રભુ નિર્ગુણ કે સગુણ?' રામકૃષ્ણાદિ ઈશ્વર કે નહીં?' વિગેરે અનેક શંકાઓને તેઓ મરે ત્યાં સુધી પોતાના હૃદયમાં રાખી મૂકે છે.

જેમને શ્રીમદ્ શંકરાચાર્ય, શ્રીમદ્ વલ્લભાચાર્ય, શ્રીમદ્ રામાનુજાચાર્ય અથવા શ્રી સ્વામીનારાયણુ જેવા વીતરાગી સંતો–ગુરૂરૂપે મળ્યા; તે મુમુક્ષુઓ, જરા આપત્તિ આવતાં, શ્રીહરિને પડયા મેલીને, મેલડીને ભજે–ડાકલા વગડાવે, દોરાધાગા કરાવે, તે તેમના નિશ્ચયની ન્યૂનતા સમજવી. જેમ ડગમગતા ઘરમાં દુબળા (કંગાલ) રહે; તેમ ડગમગતા નિશ્ચયમાં, કામાદિ યોદ્ધાઓથી હણાયેલા–પામર–મુમુક્ષુ રહે; તાત્પર્ય–ડગમગતા નિશ્ચયથી શ્રીહરિ બંધાશે નહીં. ડગમગતા નિશ્ચયથી શ્રીહરિ પ્રાપ્ત થશે નહીં.

વસ્તુ ઓળખાય તેના વિચાર—વસ્તુ ઓળખાય અને તેનો ખપ જાગ્રત થાય, તોજ તેને માટે પ્રયત્ન થાય. કદિ આ પ્રયત્ન આ જન્મે સફળ ન થાય, તો બીજે જન્મે, ત્રીજે જન્મે, અગર ચોથે જન્મે સફળ થાય. વસ્તુ ઓળખાય, તેના વિચાર કેવા હશે? તે સંબંધમાં રવીંદ્રનાથ ટાગોર, ગીતાંજલી નામના કાવ્યમાં કહે છે કે—

"If it is not my position, to meet thee, in my this life; then let me ever feel, that I have missed thy sight. Let me not forget for a moment. Let me carry the pangs of this sorrow in my dreams and in my vaking hours."

"As my days pass in this crowded market of this world, and my hands grow full with daily profits, let me ever feel that, I have gained nothing. Let me not forget for a moment. Let me carry the pangs of this sorrow in my dreams and in my wakeful hours."

અર્થ—"હે પ્રભુ! મારા આ જન્મમાં આપને મળવાનું મારૂં ભાગ્ય ન હોય, તો મને સર્વદા એવું લાગણીપૂર્વક યાદ રહો કે-'હે પ્રભુ! મને [માનવ દેહ મળ્યો, પણ] આપનાં દર્શન થયાં નથી.' આ બાબત હું એક ક્ષણુ પણુ ભૂલું નહીં–એટલે આ બાબત મારી સ્મરણશક્તિમાં સદા તાજી રહો. મારા સ્વપ્નાઓમાં, તેમ મારી જાગ્રત અવસ્થામાં, મારી આ લાગણી તાજીજ રહે."

અર્થ—"આ સંસારમાં મોટા મોટા સમાજોમાં મારા દિવસ પસાર થાય છે, એટલે લોકો તરફથી ભલે મને ઘણું માન મળે; અને તેને અંગે હમેશની આવકથી મારા હાથો ભર્યા રહે. એટલે લખલુટ દોલત ભલે મને મળે; તો પણ મને સદા એમ યાદ રહો કે–મને કાંઈ મળ્યું નથી. એટલે–માનવદેહ ધારીને જે મેળવવાનું હતું, તે હજી હું મેળવી શકયો નથી. એટલે–મારા આયુષ્યનો જેટલો ભાગ આ પ્રમાણે ચાલ્યો જાય છે, તે વ્યર્થ ચાલ્યો જાય છે. એક ક્ષણ પણ આ ભુલને હું વિસ્મરૂં નહી. આ વિરહદુઃખ મને મારા સ્વપ્નાઓમાં તેમ જાગ્રત અવસ્થામાં અહર્નિશ થાઓ."

જેણે સ્વારીમાં રાજાને દેખ્યો નહીં, તેણે સ્વારી જોઈ કહેવાય નહીં; તેમ જેણે માનવ દેહમાં, પ્રભુને દેખ્યા નહીં, તેને માનવ કહેવાય નહીં. તાત્પર્ય–પ્રભુ દર્શન માટે આતુર રહો.

આતુરતા—ગરજ જાગ્રત થઇ હશે, તોજ તમે ગમે એવો પ્રયત્ન કરી શકશો.

સાંભળો:— પદ—રાગ—કવિત.

ગર્જહિ અર્જુન હિજ[1] બન્યો, અરૂ ગર્જહિ ગોવિંદ ધેન ચરાવે;
ગર્જહિ દ્રૌપદી દાસિ ભઇ, અરૂ ગર્જહિ ભીમ રસોઇ પકાવે.
ગર્જ વહી સબ લોકનમેં, ગર્જ બિના કોઇ આવે ન જાવે;
કવિ ગંગ કહે સુન શાહ અકબર, ગર્જસેં બીબી ગુલામ રીઝાવે.

અણુદીઠી અને અણમાણી વસ્તુમાં પ્રીતિ કેમ થાય?—'ગોપીઓએ ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણને દીઠા—થોડીવાર માણ્યા પણ ખરા, તેથી ગોપીઓને કૃષ્ણમાં પ્રીતિ થાય, તે વ્યાજબી છે; પણ અમે ભગવાનને દીઠા નથી, સાંભળ્યા નથી—માણ્યા પણ નથી; તેથી અમને ભગવાનમાં પ્રીતિ કેવી રીતે થાય?' એવી શંકા મુમુક્ષુને થાય. તે સંબંધમાં યાદ રાખવું ઘટે છે કે—જેઓને ભગવાનનો અનુભવ થયો, તેઓએ તે વાત શાસ્ત્રદ્વારા જગતને વિદીત કરી. આપણે ભગવાનનો ખપ હોય, તો જેમને ભગવાનનો અનુભવ થયો, એવા શ્રીશુકદેવજી, કબીર, નાનક, નરસી, મીરાં, તુકારામ, દયારામ, શ્રીમદ્ શંકરાચાર્ય, શ્રીમદ્ વલ્લભાચાર્ય, શ્રીસ્વામીનારાયણ વિગેરે મહાન્ વીતરાગી પુરૂષોનાં વચનોમાં, આપણે વિશ્વાસ રાખવો જોઇએ. તેઓનાં જીવનમાં ઉંડા ઉતરીને જોયા વિના, તેમને પાખંડી કહીને ફેંકી દેવા, એ ફુલના હારને સાપ સમજીને ફેંકી દેવા જેવી ભૂલ છે.

વિશેષ એમ પણ યાદ રાખવું ઘટે છે કે—જીવ પોતે અનાદિ છે, અને નવા નવા દેહ ધારણ કરે છે. ગર્ભોપનિષાદિ સદ્ગ્રન્થો કહે છે કે—'માતાના ગર્ભમાં જીવને શ્રીહરિનો મેળાપ થયો હતો. ગર્ભમાંથી બહાર આવતા માયાનો પવન વાયો. તે પવનમાંથી હું અને મારૂં એ પ્રગટયા. જીવ શ્રીહરિને ભૂલ્યો, અને ભવસાગરમાં ડબકાં ખાવા લાગ્યો—વિગેરે. ઘણા દિવસથી તેલવાળી થએલી પીતળની બરણી, પોતાનું સ્વરૂપ બતાવી શકતી નથી; પણ જો કોઈ તેને અગ્નિમાં થોડીવાર રાખે, તો તેનો મેલ બળી જાય, અને બરણી ચોખ્ખી પીતળની છે; એમ દેખાઈ આવે. તે પ્રમાણેજ ઘણા જન્મોથી માયામાં રમતો જીવ, પોતાના વાસ્તવ સ્વરૂપને બતાવી શકતો નથી; જો કોઇ સત્પુરૂષ, તેને જ્ઞાનવૈરાગ્યની અગ્નિમાં થોડીવાર રાખે, તો માયાનો મેલ બળી જાય, અને જીવ શિવસ્વરૂપે દેખાઈ આવે. તાત્પર્ય—શ્રીહરિ અણુદીઠી અને અણમાણેલી વસ્તુ જેવા નથી. આપણે ઇશ્વરનાજ અંશ છીએ. જેમ નદી વિકાસ પામતી પામતી સમુદ્રને મળે છે; તેમ જીવ વિકાસ પામતો પામતો, શિવમાં ભળી જાય છે. જીવનો વિકાસ ન થાય ત્યાં સુધી જીવ શિવથી અજ્ઞાત રહે છે.

વસ્તુની કીંમત વિયોગમાંજ થાય છે—ગોપીઓએ વિયોગમાં ગોપીકાગીત ગાયું. અત્યારે આપણે પણ શ્રીહરિનો વિયોગ છે, આપણે સ્વપ્નામાં પણ તેમને દેખતા નથી; માટે શ્રીહરિના સ્વરૂપને બને તેટલું સમજી લઈને, તેના ખપને જાગ્રત કરો. ખપ સમજાયા પછી—વિયોગનું ભાન થયા પછી—દીનતા પ્રગટશે. જેમ અરણીનાં બે લાકડાં ઘસાતાં અગ્નિ પ્રગટે; તેમ વિરહ અને દીનતા સામસામા ઘસાતાં—એક સાથે જાગ્રત્ થતાં—પ્રભુ પ્રગટે.

ધીરજનું ખૂટી જવું, તેજ નિઃસાધનતા?—જ્યાં સુધી માણસ પોતાનું ધાર્યું કરી શકે, ત્યાં સુધી તે એમજ માને કે—'આ મેં કર્યું.' 'હું જે ધારૂં તે થાય' વિગેરે. શુભ કરણિવાળા શરણાંગત ભક્તોને આ દોષમાંથી બચાવવા માટે, પ્રભુ ધીમે ધીમે તેમનાં સુખનાં સાધન

---

[1] વૈરાટનગરમાં સ્રીનો વેશ પહેર્યો.

ખેંચી લે છે-એટલે-તેમને નિઃસાધન દશામાં મૂકે છે. તેને પરિણામે તે ભક્તનો ભક્તિભાવ એવી રીતે સુદૃઢ થાય છે કે-'જેમ ઘડીયાળમાં તમામ ચક્રોને અને કાંટાઓને ગતિ આપનાર, કમાનવાળું મૂખ્ય ચક્ર છે; તેમ જગતમાં તમામ શક્તિઓને ગતિ આપનાર, ઇશ્વરશક્તિ છે. તે મહાન્ શક્તિને શરણે રહેવું, એજ જીવના ડહાપણની હદ છે, એજ જીવને નિર્ભય રહેવાની ચાવી છે, એજ જીવને સુખનો સાગર છે.' એટલે-'આવા સર્વશક્તિમાન્ પ્રભુ આપણને કેવી રીતે મળે ?' એવો ભાવ પ્રગટે. આવી સમજણ આવ્યા પછી-આવી ઓળખાણ થયા પછી-જીવ સમગ્ર ભાવથી ઇશ્વરને શરણે રહે છે. જેમ તાપના પ્રમાણમાં જળ ઉકળે, તેમ વિરહના પ્રમાણમાં હૃદય ઉકળે. બહુ તાપ થતાં જેમ જળ ઉકળીને ઉભરાય; તેમ વિરહની ઝલક વધી પડતાં, હૃદય ઉકળીને આંખોદ્વારા ઉભરાઈ જાય-નેત્રમાંથી આંસુડાં ખરી પડે.

નિઃસાધનનો અર્થ 'આળસુ' અગર 'પ્રમાદી' ન કરતાં, [પતિવ્રતા સ્ત્રીની માફક શ્રીહરિને રીજવવા] 'સદા તત્પર'-એવો અર્થ કરવો. કારણકે આળસુ અને પ્રમાદિને માટે આલોક પણ મોંઘો છે. નિઃસાધનનો ભાવ એ છે કે-રતુભાઇ મુંબઇ હાઇકોર્ટના જજની ખુરસી ઉપર બેસીને કામકાજ કરે છે, પણ તે માતાપિતા પાસે એક નિઃસાધન દાસ બનીને રહે છે-નીચામાં નીચી ટહેલ કરનારો નોકર-છે. ગૃહસ્થની ભણેલી ગણેલી સમજુ પુત્રી, જેમ નિર્ધન ધણી પાસે દાસીરૂપે રહે છે, અને કાંગલી ગરીબ સાસુની નિર્મળ ભાવથી સેવા કરે છે. તે પ્રમાણેજ યોગ, જ્ઞાન વૈરાગ્યાદિ સાધનોથી સંપન્ન હોય, તોપણ-'શ્રીહરિ પાસે હું કાંઈ નથી'-એવા ભાવથી શ્રીહરિને જે સેવે, તે નિઃસાધન ભક્ત ગણાય છે. ધાવણું નિઃસાધન બાળક (વિરહના દુઃખમાં) માતાને સાદ કરે. માતા જવાબ ન દે, તો રડી પડે; તેમ ભકતો વિરહનાં દુઃખમાં શ્રીહરિને સાદ કરે. શ્રીહરિ જવાબ ન દે, તો રડી પડે. આવું બાળક માતાને બહુજ વ્હાલું લાગે, તેમ ઉપર જણાવ્યો તે નિઃસાધન ભક્ત, શ્રીહરિને બહુજ વ્હાલો લાગે. 'હું'ને ભુલીને 'તુ'ને ભજે, તેને પરિણામે 'હું' 'તુ' માં લય પામી જાય. દ્વૈતભાવ અ તમાં લય પામી જાય. એકમાં એક નાંખતા બે થવાને બદલે, સુદૃઢ-ઘાટો-એક થાય.

આવી નિઃસાધનતા ક્યાં ક્યાં દેખી ?-અર્જુને હથીયાર હેઠાં મૂક્યાં, એટલે પોતાનું ડહાપણ માત્ર તજી દીધું, ત્યારે શ્રીકૃષ્ણે જ્ઞાનામૃતનો ફુવારો ખુલ્લો મૂક્યો. નિઃસાધન દ્રૌપદીને શ્રીહરિએ નવસેં નવાણું ચીર પૂર્યાં. નિઃસાધન પ્રલ્હાદને સ્થંભમાંથી નીકળીને બચાવી લીધો. નિઃસાધન ધ્રુવને મધુવનમાં મળ્યા. [જીવને બાળક સમજવો નહીં, કારણ કે તે અનાદિ છે. દેહને બાળક સમજવો.] નિઃસાધન શવરીને શ્રીહરિ તેણીની ઝુંપડીએ જઇને મળ્યા. નિઃસાધન રોહિદાસને અમર કરવા, પ્રભુ ઢેઢવાડે પધાર્યા. નિઃસાધન-દશામાં તુલસીદાસજીએ '**વિનયપત્રિકા**' નામનો ગ્રન્થ લખ્યો. નિઃસાધન દશામાં શ્રીગોંસાઇજીએ-શ્રીમદ્ વિઠ્ઠલનાથજીએ-'**વિજ્ઞપ્તિ**' નામનો ગ્રન્થ લખ્યો 'વિનયપત્રિકા' અને 'વિજ્ઞપ્તિ' એટલે વિરહ, દૃઢતા અને દિનતાનો ભરપૂર સાગર. જ્ઞાન, વૈરાગ્ય, કીર્તિ અને દ્રવ્ય અહંકારના મૂખ્ય મથકો છે. તે ચાર સાધનો જીવને જોતજોતામાં-ગમતમાં અને ગમતમાં-ગર્વની ગટરમાં ફેંકી દે છે. આ ચાર ગઢને જે તોડી શકે, તેજ શ્રીહરિને રસ્તે આવી શકે. નિઃસાધન નરસીની દાદ સાંભળી, મામેરૂં પૂરવા પ્રભુ પધાર્યા. નિઃસાધન નામદેવની આંતરડી કકળતી

જોઈને, તેનું દૂધ પીવા બેઠા. નિઃસાધન કરમાનો ખીચડો ખાધો. (વિરહ, દઢતા અને દીનતા કેળવવા માટે, તુલસીદાસજીની 'વિનયપત્રિકા' અને શ્રી ગુંસાઈજીની 'વિજ્ઞપ્તિ' અવકાશ લઈને વાંચજો.]

સાધનદશા ક્યાં સુધી ?—એક સતી સ્ત્રી પતિને અનન્ય ભાવથી સેવે; મીઠાં મધુરાં વચનોથી વારંવાર રીજવે; છતાં પતિ બુદ્ધાવતાર ધારણ કરીને, બોલે ચાલે નહીં. હાથ પણ લાંબો ન કરે. પતિનું આવું બેપરવાવાળું વર્તન દેખીને, છ આઠ માસમાં સ્ત્રીને લાગી આવે. પતિ પાસે છે, છતાં તે મનગમતાં સુખ આપી શકતો નથી; તેથી સ્ત્રી રોઈ રોઈને મરે છે. તેણીનાં રૂંવાડામાં અગ્નિ ભભુકી ઉઠે છે. તાત્પર્ય–સ્ત્રીને સાધનદશામાં, સદા પડયું રહેવું ગમતું નથી. એથી હજી વિશેષ નજર કરો, તો દેખાશે કે–સ્ત્રીને પતિ સાથે દ્વૈતભાવે રહેવું ગમતું નથી. સ્ત્રીને પતિ સાથે અદ્વૈતભાવે રહેવું ગમે છે. એટલે તન, મન અને ધનથી –સ્ત્રીને પતિમાં સમાઈ જવું ગમે છે.

તમે ઘણાં વરસોથી શ્રીહરિનાં દર્શન કરો છો–પૂજન કરો છો–તેમના ગુણાનુવાદ સાંભળો છો, અને ગાઓ છો; પણ તન મન અને ધનથી–સમગ્ર વૃત્તિઓથી–શ્રીહરિમાં સમાઈ જવા કદિ વિચાર કરો છો ? શ્રીહરિ બોલે નહીં, ચાલે નહીં, અને સ્વપ્નામાં પણ આવે નહીં; તેથી કદિ તમને કાંઈ લાગી આવે છે ? આવા ભયંકર નુકસાનનો કદિ વિચાર કરો છો ? તેને માટે કદિ જીવ બાળો છો ? આવો વિચાર અવશ્ય કરવો જોઇએ. વસ્તુ-સ્થીતિનો બરાબર વિચાર કરશો, તો પ્રભુ સેવામાં કયે ઠેકાણે ભૂલ છે, કયો દોષ ભગવદ્ ભાવને આડશરૂપ છે, તે જણાઈ આવશે. આ દોષને દૂર નહીં કરો, ત્યાંસુધી જ્યાં છો, ત્યાંથી એક ઇંચ પણ આગળ વધી શકશો નહીં.

ખપ વિના ખટકો થાય નહીં—તમારે અનેક પ્રાણી પદાર્થોનો ખપ પડે છે, અને તેને માટે તમે તનતોડ મહેનત કરો છો. તે પ્રમાણે તમારે પ્રભુનો ખપ પડે છે ? પ્રભુ માટે તમે કદિ તલપાપડ થાઓ છો ? શાસ્ત્રો અને સંતો પ્રભુનો મહિમા બતાવીને, પ્રભુનો ખપ કરવાનું શીખવે છે. આ ખપ જ્યારે જાગ્રત–તીવ્ર–થાય, ત્યારેજ તમે તેને માટે તન-તોડ મહેનત કરો. તમારૂં અંતર તપાસી જુઓ. પ્રભુનો ખપ જાગ્રત્–તીવ્ર–થયો છે ? પ્રથમ વિચારોદ્વારા વસ્તુને યથાર્થ ઓળખો. પછી તેનો ખપ તીવ્ર-કરો. ખપ જાગ્રત્ થતાં, ખટકો જાગ્રત્ થશે. જેમ પતંગની પાછળ દોર દોડયો આવે, તેમ ખપની પાછળ ખટકો દોડયો આવશે.

પ્રેમમાં ઉન્મત્તતા—ઉન્મત્તતા પ્રેમની ઉત્કૃષ્ટ ભૂમિકા છે. લૌકીક પ્રેમનાં દૃષ્ટાન્ત– પંચવટીમાં શ્રીરામચંદ્રે સીતાના સમાચાર, વૃક્ષોને, પર્વતોને અને વનચરોને પૂછ્યા. મેઘ-દૂતમાં સ્ત્રીથી વિયોગ પામેલા યક્ષે, મેઘ સાથે પોતાની પત્નિને સમાચાર મોકલ્યા. દમ-યંતીએ નળના સમાચાર વૃક્ષોને પૂછ્યા. ઉર્વશીના વિયોગમાં પુરૂરવા રાજા ગાંડો બન્યો. તેણે ઉર્વશીના સમાચાર મૃગ, ચક્રવાક, હાથી, ભ્રમર વિગેરેને પૂછ્યા. વિક્રમોર્વશીય નાટકમાં, પુરૂરવાની ઉન્માદ અવસ્થાને કવિ કાળીદાસે સુંદર રીતે ચીત્રી છે. ભવભૂતિ કવિએ માલતી માધવમાં, વિયોગમાં પ્રેમના ઉત્કૃષ્ટ ભાવનું ચિત્ર રજુ કર્યું છે. જેઓ મરણાધીન છે–જેઓ પટપોટા જેવા–આજ છે, અને કાલ નથી; જેમની પાસે પ્રેમનું જરા જેટલું ટીપું છે;

તેમની આ દશા છે; ત્યારે જ્યાં રસસાગર છોળો દે છે-જ્યાં કોટિકંદર્પને લજાવે એવો શ્રીકૃષ્ણ, પ્રેમનું પાત્ર બન્યો છે, ત્યાં ગોપીઓ ઉન્મત્ત થાય, તેમાં શી નવાઇ?

હૈયું હાથ રાખજો—આ ગોપિકાગીતના અધ્યાયમાં પણ, ગોપિકાઓ પાંચમા શ્લોકમાં કહે છે કે-'આપનું હસ્તકમળ અમારે માથે મૂકો.' ૭મા શ્લોકમાં કહે છે કે-'હે શ્રીકૃષ્ણ! આપનું ચરણકમળ અમારા સ્તનો ઉપર મૂકો, અને અમારા કામજ્વરને દૂર કરો.' ૮મા શ્લોકમાં ગોપીઓ અધરામૃતની માગણી કરે છે. ૯મા શ્લોકમાં કહે છે કે-'હૃદયમાં લાગી આવે એવી તમારી એકાંતની વાતો.' ૧૨મા શ્લોકમાં કહે છે કે-'તમારૂં મુખ વારંવાર દેખાડીને, તમે અમારા મનમાં કામ ઉત્પન્ન કરો છો.' ૧૩મા શ્લોકમાં વળી કહે છે કે-આપનું ચરણકમળ અમારા સ્તન ઉપર મૂકો.' ૧૪મા શ્લોકમાં કહે છે કે-'હે સુરતને વધારનાર! આપનું અધરામૃત અમને આપો.' ૧૬ શ્લોકમાં કહે છે કે-'રાત્રિના સમયમાં આપના સિવાય બીજો કયો પુરૂષ સ્ત્રીયોનો ત્યાગ કરે!' ૧૭મા શ્લોકમાં કહે છે કે-'એકાંતમાં આપની સાથે થએલી વાતચીત, અને તેથી થએલો કામનો ઉદય.' ૧૮મા શ્લોકમાં કહે છે કે-'અમારા હૃદયના રોગોનો નાશ થાય, એવી કાંઈ દવા આપો.' ૧૯મા શ્લોકમાં કહે છે કે-'આપનું કોમળ ચરણકમળ, અમારા કઠણ સ્તન ઉપર અમે બીતી બીતી રાખીએ છઈએ.' આ અને આવી બીજી વાતો સાંભળીને, હૈયું હાથ રાખજો. આ હસ્તકમળ તે લક્ષ્મીજીએ ગ્રહણ કરેલું; અને આ ચરણકમળ તે બ્રહ્માજીએ પૂજેલું. લક્ષ્મી જેના હસ્તને ગ્રહણ કરે, અને બ્રહ્મા જેના ચરણરજને પૂજે, તે કોઇ વ્યભિચારી હશે? વળી જે અધરામૃત છે, તે **इतररागविस्मारणं**-મનુષ્યોની બીજી તમામ વાસનાઓને ભુલાવી દેનાર છે. આવા અધરામૃતવાળો લૌકિક પુરૂષ હશે? જેની શાસ્ત્રો અને સંતો નિંદા કરે, એવો તે કામી હશે? વળી સર્વ વિષયોનો ત્યાગ કરીને આવેલી ગોપીઓને વ્યભિચારી કહેવી! જે કામ અને કામજ્વરને, કુલીન બાળ વિધવાઓ આવા ભયંકર યુગમાં પણ બાળીને ભસ્મ કરે છે; તે કામ અને કામજ્વર, જેનાં વખાણ વીતરાગી સંતો કરે છે-એવી ગોપીઓને, પીડતો હશે! તાત્પર્ય-આમાં કાંઈક છે, તે ધીરજ રાખીને તપાસો—

હવે અધ્યાય શરૂ કરીએ—ગયા અધ્યાયના છેલ્લા શ્લોકોમાં એમ કહ્યું કે-'ગોપીકાઓ થાકીને યમુનાજીને તટે પાછી આવી; અને શ્રીકૃષ્ણમાં સંપૂર્ણ મન રાખી ગાન શરૂ કર્યું, તે હવે સાંભળો— રાગ-લલિત.

गोप्य ऊचुः ॥

जयति तेऽधिकं, जन्मना व्रजः, श्रयत इन्दिरा, शश्वदत्र हि ॥
दयित दृश्यतां, दिक्षु तावकास्—त्वयि धृतासवस् त्वां विचिन्वते ॥१॥

---

૧ પદચ્છેદ—**हे दयित !**-હે પ્યારા! **ते [तव] जन्मना व्रजः अधिकं जयति**-તમારા જન્મથી વ્રજનો મહિમા વધ્યો છે. **हि**-કારણકે **इंदिरा**-લક્ષ્મીજી. **अत्र**-આ વ્રજને **शश्वत् श्रयते**-નિરંતર સેવે છે. **तव इमेः तावकाः**-અમે કે જેઓ આપની છઇએ તે. **त्वयि**-તમારા માટે **धृताः असवः याभिः ताः धृतासवः**-પ્રાણ ધારણ કરી રાખ્યા છે તે. **त्वां दिक्षु विचिन्वते**-આપને ચારે દિશામાં શોધે છે. તેથી **त्वया दृश्यतां**-આપ દર્શન આપો.

અર્થ—હે પ્યારા! તમારા જન્મથી વ્રજનો મહિમા વધ્યો છે. તેથીજં લક્ષ્મીજી આ વ્રજને નિરંતર સેવે છે. અમે કે જેઓ આપની છઇએ, તેઓએ તમારા માટે પ્રાણ ધારણ કરી રાખ્યા છે-એટલે તેઓ તમારાં દર્શન માટેજ જીવે છે. તેઓ આપને ચારે દિશામાં શોધે છે; તેથી આપ (હવે) દર્શન આપો. [૧]

૧ વિવેચન—

આ શ્લોકોમાં પદ લાલિત્ય અને ભાવ, બહુ ઉંચા પ્રકારનો છે.

શ્રીકૃષ્ણના જન્મથી વ્રજ વૈકુંઠથી અધીક બન્યું.

પદ.

વ્રજ વહાલુંરે-વૈકુંઠ નહીં આવું—(૨)
ત્યાં નંદકુંવર ક્યાંથી લાવુંરે—વ્રજ૦ ટેક૦
ત્યાં લલિત ત્રિભંગી નથી ગિરધારી, (૨) સંગે સોહીએ રાધા પ્યારી; (૨)
એમને નિરખતાં આંખ ઠરે મારીરે—વ્રજ૦
ત્યાં જીમના શ્રી ગિરિવર છેજ નહીં, (૨) મારૂં મન ત્યાં સત્ય ઠરેજ નહી; (૨)
મારા પ્રાણ પ્રસન્ન ત્યાં રહેજ નહીંરે—વ્રજ૦
ત્યાં શ્રીવૃંદાવન રાસ નહીં, (૨) વ્રજવનિતાની સંગે વિલાસ નહીં; (૨)
વિષ્ણુ વેણુ વાયાનો અભ્યાસ નહીંરે—વ્રજ૦
સુખ સ્વર્ગનું કૃષ્ણ વિનાં કડવું, (૨) મને ન ગમે બ્રહ્મ સદન અડવુંરે; (૨)
ધિક્ ધિક્ એ સુખ પામીને પડવુંરે—વ્રજ૦

થોડી પૃથ્વીનો પતિ-એક રાજા, જ્યાં મુકામ કરે; ત્યાં તેની સેવામાં રહેલી થોડી સરખી લક્ષ્મી, આમતેમ દોડે; ત્યારે કોટિ બ્રહ્માંડનો નાથ મુકામ કરે, ત્યારે તેની સેવામાં રહેલી સમગ્ર લક્ષ્મી કેમ આમ તેમ ન દોડે!-કેમ શોભામાં વધારો ન કરે! **क्षणे क्षणे यन्नवतामुपैति तदेव रूपं, रमणीयतायाः ॥** જે ક્ષણે ક્ષણે નવીનતાને પ્રાપ્ત કરે, તેજ ખરેખર રમણીયતાનું રૂપ છે. ભાવ-' આવા ભાગ્યશાળી વ્રજમાં અમારૂંજ આમ કેમ? અમને આપ કાં ફફડાવો? આપે ઉછેરેલી અમારી આશારૂપી લતાને આપ કાં ઉખેડી નાંખો?'

दयित ! આ શબ્દ પ્રેમની હદ સૂચવે છે. આ શબ્દ સ્ત્રીઓ પોતાના પતિ માટેજ વાપરે. ગોપિકાઓએ શ્રીકૃષ્ણમાં પતિભાવથી આ શબ્દ વાપર્યો છે.

तावकाः અને **धृतासवः**-અમે તમારી, અને તમારે માટેજ અમે પ્રાણને ધારણ કરી રાખનારી. આ શબ્દો સંપૂર્ણ દીનતા સૂચવે છે. પ્રભુનો વિયોગ થતાં ગોપિકાઓએ, પ્રાણનો ત્યાગ કેમ ન કર્યો? તે પ્રશ્નનો ઉત્તર **धृतासवः** શબ્દ આપે છે. તે એમ સૂચવે છે કે-ગોપીઓએ પ્રભુના દર્શનની લાલચથી પ્રાણ ટકાવી રાખ્યા હતા.

કીર્તનભક્તિ—આ અધ્યાય કીર્તનભક્તિનો છે. **गुणगाने सुखावाप्तिर्गोविंदस्य प्रजायते । यथा तथा शुकादीनां नैवात्मनि कुतोन्यतः ॥** 'ગોવિંદ ભગવાનના ગુણ

ગાવામાં શ્રીશુકદેવજીને જેવું સુખ મળ્યું, તેવું સુખ આત્મામાં મળ્યું નહીં. ત્યારે બીજાની તો શી વાત કરીએ!' તેમાં એ વળી આ યુગ માટે કીર્તનભક્તિ આવશ્યક છે, કારણકે લોકોનાં ચિત્ત ઘણાંજ વ્યગ્ર રહે છે. ચિત્તની વૃત્તિઓને એકદમ સમેટી લેવાની શક્તિ, કીર્તનભક્તિમાં છે. પવિત્ર જીવન ગાળનાર સ્ત્રી પુરૂષની, સમેટી લીધેલી વૃત્તિઓ, અનાયાસે શ્રીહરિના ચરણમાં વળે છે. કલ્પવૃક્ષની માફક તે ભક્તના સર્વ મનોરથ સિદ્ધ કરી આપે છે. શ્રીકૃષ્ણના ગુણમાં આવેશવાળાં મુમુક્ષુઓ, ઘડી તડી સંસારથી મૂક્ત બની જાય છે.

હવે શ્રીકૃષ્ણને સુરતનાથ કહીને બોલાવે છે—

शरदुदाशये साधुजातसत्–सरसिजोदरश्रीमुषा दृशा ॥
सुरतनाथ तेऽशुल्कदासिका, वरद निघ्नतो नेह किं वधः ॥२॥

અર્થ—હે સંભોગના પતિ! હે મનોરથ પૂરનાર! અમે કે જેઓ વિના મૂલ્યે પ્રાપ્ત થએલી-એટલે નિષ્કામ-દાસીઓ છઇએ, તેઓને શરદ્ ઋતુના સરોવરમાં સારી રીતે ઉગેલા, અને પ્રફુલ્લીત થએલા કમળના ગર્ભની શોભાને હરિ લે-લજવે-એવી આપની દ્દષ્ટિથી, હણી નાંખનારા એવા જે આપ, તેનો આ વધ ન કહેવાય! એટલે આપે અમને કટાક્ષથી ઘાયલ કરેલી છે. તાત્પર્ય-અમને એ દૃષ્ટિ વિના કાંઇ ગમતું નથી. [૨]

૨ વિવેચન—

સુરતનાથ!—'હે સંભોગના પતિ!' ગયા શ્લોકમાં '**दयित**-પ્યારા' શબ્દથી શ્રીકૃષ્ણને સંબોધન કર્યું, અને આ શ્લોકમાં હે સંભોગના પતિ કહીને શ્રીકૃષ્ણને બોલાવ્યા.

તાત્પર્ય—અમે આપને અભેદ ભાવે ભજીએ છઇએ-અમે આપનામાં સમાઈ જવા ઇચ્છીએ છઇએ. વળી જગતમાં જે જે સંભોગનાં સુખ છે; તે રસસાગરનાં ટીપાં છે; તેથી સમગ્ર સંભોગસુખના આપ પતિ છો, એ ભાવ છે.

दृशा—દૃષ્ટિથી. નેત્રને ઘણીવાર કમળની ઉપમા આપવામાં આવે છે, પણ આ શ્લોકમાં 'કમળ કરતાં પણ નેત્ર સુંદર છે,' એમ કહ્યું. આ પ્રતીપ નામનો અલંકાર છે. દૃષ્ટિનાં વખાણ કરીને સૂચવે છે કે-'અમે આપની દૃષ્ટિથી ઘાયલ-વિહ્વળ-લાચાર-બની ગઈ છઇએ. જે કોઇ હથિયારથી ઘાયલ કરે, તે દુશ્મન ગણાય, અને જે દૃષ્ટિથી ઘાયલ કરે,

---

૨ પદચ્છેદ—**हे सुरतनाथ**!—હે સંભોગના પતિ! **हे वरद**!—હે મનોરથ પૂરનાર. **शरदः उदाशयः** (સરોવર) **तस्मिन्–शरदुदाशये**-શરદ્ ઋતુના સરોવરમાં. **साधुजातं** (સારી રીતે ઉગેલું) **यत् सत्** (વિકાસ પામેલું) **सरसिजं** (કમળ) **तस्य उदरं तस्य श्रीः** (શોભા) **तां मुष्णाति** (ચોરે છે-હરિ લે છે) **इति साधुजातसत्सरसिजोदरश्रीमुट् तया इति दृशा**—સારી રીતે ઉગેલા પ્રફુલ્લિત કમળના ગર્ભની શોભાને હરિ લે એવી આપની દૃષ્ટિથી. **अशुल्कदासिकाः**-વિના મૂલ્યે પ્રાપ્ત થએલી એટલે નિષ્કામ દાસીઓને. **निघ्नतः**—હણનારા. **इति ते-तव**-એવા જે આપ તેનો. **इह किं वधः न**—આ વધ ન કહેવાય?

તે પ્રાણથી અધિક પ્યારો લાગે. હથિયારથી ઘાયલ કરનાર દૂર જાય, તો ગમે; અને દૃષ્ટિથી, ઘાયલ કરનાર દૂર જાય, તો જરા પણ ગમે નહીં. તાત્પર્ય-હવે વિરહ સહન થતો નથી.

૫૯.

ઠુમરી-ખમાચ.

દર્શન બિન તરસે નૈના—ટેક૦
શામળી સુરત પ્યારી, વનમાલ ગલ ધારી;
જબસેં નિહારી સારી, તનકી વિસારી સુખ,
પડત ન ઘડી પલ ચૈના— દર્શન૦
જમુનાકે નીરે તીરે, વિમલ સમીરે સખી;
ધીરે ધીરે ગાવે નંદ-લાલ ગ્વાલબાલ સંગ,
મધુર મધુર સ્વર વૈના— દર્શન૦

अशुल्कदासिका:—વગર પૈસે દાસી થએલી. એટલે નિષ્કામ અગર રાજી ખુશીથી આપને શરણે આવેલી. 'આપ સિવાય કોઈ પણ પ્રકારની વાસનાથી રહિત-એવી અમે આપની દાસીઓ છઈએ. નિષ્કામ ભકતોનો સર્વત્ર વિજય થાય છે, ત્યારે અમારો અહીં પરાજય કેમ? આપ અમને કેમ હજી મળતા નથી?'

દાસીઓના સંબંધમાં યાદ રાખવું ઘટે છે કે-દેવ મંદિરોમાં અગર સદ્‌ગુરૂ પાસે, સ્ત્રી પુરૂષો સેવા કરવા રહે છે. તેઓ પણ નિષ્કામ હોવાં જોઇએ-કોઇપણ પ્રકારની લૌકિક ચાહનાથી રહિત હોવાં જોઈએ. પ્રસાદનો રસાસ્વાદ અને કીર્તિ, દેવમંદિરની અને સંતોની સેવામાં વિઘ્નરૂપ છે.

वरद!—'હે વરદાન આપનાર!' વસ્ત્રાહરણની લીલા વખતે, 'શરદની રાત્રીઓમાં રમવાનું' આપે વચન આપ્યું હતું, તે શું આપને પાળવું નથી? તે શું અમારે યાદ દેવડાવવું પડે? **वरान् द्यति इति वरदः**-વચન તોડે તે પણ વરદ કહેવાય છે. એવો ભાવ લેવો હોય; તો પણ લેવાય!

ભકતોનું રક્ષણ કરવું એ આપનો ધર્મ છે. એમ હવે કહે છે—

विषजलाप्ययाद्व्यालराक्षसाद्–वर्षमारुताद्वैद्युतानलात् ॥
वृषमयात्मजाद्विश्वतोभया–दृषभ ते वयं रक्षिता मुहुः ॥३॥

અર્થ—[કાલિયનાગના] ઝેરવાળા જળથી થએલા નાશમાંથી, અઘાસુરથી,

---

૩ પદચ્છેદ—**विषेण युक्तं जलं तेन अप्ययः** (નાશ) **तस्मात् विषजलाप्ययात्** (કાલિયનાગના) ઝેરવાળા જળથી થએલા નાશથી. **व्यालराक्षसात्**—અઘાસુરથી **वर्षेण युक्तः मारुतः तस्मात्**-વરસાદ અને પવનની. **विद्युतः अयं इति–वैद्युतश्चासौ अनलः तस्मात्**—વિજળીઓમાંથી અને દાવાનલથી. **वृषश्च मयात्मजश्च एतयोः समाहारः वृषमयात्मजं तस्मात्**-અરિષ્ટાસુરથી અને વ્યોમાસુરથી **विश्वतः, भयात्**—અને બીજા પ્રકારના ભયોથી પણ. **हे ऋषभ**!-હે શ્રેષ્ઠ પુરૂષ. **ते-त्वया-वयं मुहुः रक्षिताः**-આપે અમારી ઘણીવાર રક્ષા કરી છે.

વરસાદ, પવન અને વિજળીના ભયમાંથી, દાવાનળમાંથી, અરિષ્ટાસુરથી અને વ્યોમાસુરથી, અને એવા બીજા અનેક ભયમાંથી, હે પુરૂષશ્રેષ્ઠ ! આપે અમારી ઘણીવાર રક્ષા કરી છે. (ત્યારે આજ કેમ આમ પીડો છો ? એ ભાવ છે.) [૩].

૩ વિવેચન—

'શરણાંગતની રક્ષા કરવી, તે આપનો પ્રાચીન ધર્મ છે,' એમ ગોપીઓ કહે છે—

પદ.

રાગ—કસુરી તાલ ૩.

દીનાનાથ દયાલ સુને, તુમ હૈ ભક્તન હિતકારી;
હિરણ્યાકંસને બાંધ ભક્તકો, ચાબુક જબ મારી;
થંભ ફોડકર પ્રગટ ભયે હરિ, નખસે કમર ફાડી—દીનાનાથ૦
ગજકો પકડલે ચલા ગ્રાહ જબ, જલમેં બલકારી;
માર ચક્ર ગ્રહકા સિર કાટા, ગજકી વિપત ટારી—દીનાનાથ૦
બીચ સભાકે નગન કરી, જબ પાંડવકી નારી;
દુઃશાસનકી ભુજા ચીરકો, ખેંચ ખેંચ હારી—દીનાનાથ૦
ધ્રુવને નામ લિયા જબ દીયા, અચલ ધામ ભારી;
બ્રહ્માનંદ દેર નહિ કીજે, અબ મેરી વારી—દીનાનાથ૦

વિભીષણને આવતો દેખીને, સુગ્રીવે શ્રીરામને સલાહ આપી કે-' આ રાક્ષસ છે, તેથી તે આપણને કાંઇક વિઘ્ન કરશે; માટે તેને શરણે ન લેવો.' તેના જવાબમા શ્રીરામ બોલ્યા કે—

જુઓ મોક્ષવાણી પાનુ ૪૬ A.

ચોપાઇ—" સખા ! નીતિ તુમ નીક વિચારી, **મમ પણ શરણાંગત ભયહારી;**

\+ \+ \+ \+ \+

સન્મુખ હોય જીવ મોહિ જબહિ, જન્મ કોટિ અઘ નાશૌં તબહી."

'આ કૃષ્ણાવતારમાં પણ, આપે અનેક રીતે વ્રજની-એટલે અમારી-રક્ષા કરી છે. ત્યારે અત્યારે કેમ સંતાઇને ઉભા છો ? કેમ! માણિગર ! મોંઘા થાઓ છો ?"

પ્રભુના અમળાટના સંબંધમાં, ઉદેપુરના ગોખમાંથી મીરાં બોલ્યાં છે કે—

પદ.

નંદલાલ મેલોને મનના આમળા, પ્યારા લાગો છો મને શામળારે વહાલા—નંદ૦ ટેક૦
પાંડવોની તમે પ્રતિજ્ઞા પાળી, લાખાભુવનમાં ઉગારવારે વ્હાલા— નંદ૦
તાતી કઢાઇ તમે શીતળ કીધી, સુધન્વાને બચાવવારે વ્હાલા—નંદ૦
ઝેર હતાં તે અમૃત કીધાં, મીરાંની લજ્જા રાખવારે વ્હાલા—નંદ૦
કુંવરબાઇનાં તમે મામેરાં પૂર્યાં, નરસીનો મહિમા વધારવારે વ્હાલા—નંદ૦
હિરણ્યાકશ્યપને નખે વધેર્યો, પ્રલ્હાદને ઉગારવારે વ્હાલા—નંદ૦
રાજા રાવણને રણમાં રોળ્યો, વિભીષણને રાજ આપવારે વ્હાલા —નંદ૦
બાઇ મીરાં કહે પ્રભુ ગિરધરના ગુણ, ચરણકમળ ચિત્ત રાખવારે વ્હાલા—નંદ૦

હવે ગોપિકાઓ કહે છે કે-આપને ઓળખવામાં અમારી ભૂલ થઇ નથી—

न खलु गोपिकानन्दनो भवा-नखिलदेहिनामन्तरात्मदृक् ॥
विखनसाऽर्थितो विश्वगुप्तये, सख उदेयिवान् सात्वतां कुले ॥४॥

અર્થ—'હે મિત્ર ! તમે કાંઈ માત્ર યશોદાજીના પુત્ર નથી; પણ સર્વ **પ્રાણીઓની બુદ્ધિના સાક્ષી આપ ઈશ્વર છો.** જગતના રક્ષણ માટે **બ્રહ્માજીની** પ્રાર્થનાથી આપ યાદવોના કુળમાં અવતર્યા છો.' (જગતના રક્ષણ માટે અવતરીને, આપ ભક્તોને પીડો, તે અયોગ્ય છે-એવો ભાવ અહીં છે. [૪]

૪ વિવેચન—

રેખતા-તાલ-દાદરા.

તેરે દેદારકે લિયે-બંદા હેરાન હૈ. [૨]
સુનતે નહિં હો અરજ, કયોં દયાનિધાન હૈ!—ટેક૦
કાશી ગયા દુવારકા, મથુરામેં ફિર લિયા; [૨]
મિલા નહિં મુઝકો તેરા, અસલી મકાન હૈ—તેરે૦
ફિરા તેરી તલાસમેં, જંગલ પહાડમેં; [૨]
દેખા નહિં તેરા કિસી, જગા નિશાન હૈ—તેરે૦
પૂછા જો [૧]આલિમોંસે તેરા, ખાસ કર પતા; [૨]
રહતા હૈ તેરે પાસ, યહ ઉનકા બિયાન હૈ—તેરે૦
કર મહેરકી નજર મુઝે, અબ દરસ દીજિયે; [૨]
બ્રહ્માનંદ તેરે ચરણમેં, કુર્બાન જાન હૈ—તેરે૦

ગોપિકા એટલે યશોદા, અને ગોપિકાનંદન એટલે શ્રીકૃષ્ણ. **खलु**નો અર્થ 'ખરેખર' કરવા કરતાં 'માત્ર' કરીએ, તો કાંઇ ખોટું નથી. એટલે 'આપ માત્ર યશોદાજીના પુત્ર નથી પણ-' 'શું આ કૃષ્ણ સાક્ષાત્ પરબ્રહ્મ ?-**अंतरात्मदृक्** ? અને બ્રહ્માજીની પ્રાર્થનાથી જગતના રક્ષણ માટે યાદવકુળમાં અવતરેલા ?' એવી શંકા કરનારા હજી છે. જે દેશમાં શ્રીકૃષ્ણને ઓળખવાનાં અનેક સાધન, તે દેશની પ્રજા ઉપર પ્રમાણે શંકા કરે, તે કેવું ગાંડપણ ગણાય ! વળી તેમાંએ હિંદુઓ આવી શંકા કરે, ત્યારે તો એમજ ખાત્રી થાય કે-'ખભે જગલો, અને જગલો ક્યાં ?'-'માથે ટોપી અને ટોપી ક્યાં ?'-'હાથમાં છત્રી અને છત્રી ક્યાં ?' એવી ભૂલ ગણાય. 'શ્રીકૃષ્ણ પરબ્રહ્મ છે,' તે સંબંધમાં ગીતા અને ઉપનિષદાદિની અનેક વાતો કરવા કરતાં, મહાન તત્ત્વવિદ્ શ્રી મધુસૂદન સરસ્વતી શું બોલ્યા, તે

---

૪ પદચ્છેદ—**सखे**-હે મિત્ર! **भवान् गोपिकायाः नंदनः न खलु**-તમે કાંઇ-માત્ર-યશોદાજીના પુત્ર નથી; પણ. **अखिलदेहिनां अंतरात्मदृक्**-સર્વ પ્રાણીઓની બુદ્ધિના સાક્ષી ઇશ્વર છો. **अंतरात्मानं पश्यति इति अंतरात्मदृक् ॥ विशेषेण खनति इति विखनाः-विखनस्**-બ્રહ્મા. **विखनसा विश्वगुप्तये अर्थितः**-જગતના રક્ષણ માટે બ્રહ્માએ પ્રાર્થના કરાએલા આપ. **हे सख**-એવા હે સખા! **सात्वतां कुले उदेयिवान्**-યાદવોના કુળમાં આપ અવતર્યા છો.

૧ તત્ત્વજ્ઞાની પુરૂષોને.

સાંભળો–**कृष्णात् परं किमपि तत्त्वमहं न जाने**'–'શ્રીકૃષ્ણથી ઉત્તમ બીજું કોઇ તત્વ હોય, એમ હું જાણતો નથી.'

શ્રી આદ્યશંકરાચાર્ય 'પ્રબોધસુધાકર' નામના પોતાના ગ્રન્થના 'સગુણનિર્ગુણયોરૈક્યમ્' નામના પ્રકરણમાં લખે છે કે—

श्रुतिभिर्महापुराणैः, सगुणगुणातीतयोरैक्यम् ।
यत्प्रोक्तं गूढतया, तदहं वक्ष्येऽतिविशदार्थम् ॥१९४॥
भूतेष्वंतर्यामी, ज्ञानमयः सच्चिदानंदः ।
प्रकृतेः परः परात्मा, यदुकुलतिलकः स एवायम् ॥१९५॥

× × × ×

इतरे दृश्यपदार्था लक्ष्यंतेऽनेन चक्षुषा सर्वे ।
भगवाननया दृष्ट्या, न लक्ष्यंते ज्ञानदृग्गम्यः ॥१९७॥
यद्विश्वरूपदर्शनसमये, पार्थाय दत्तवान् भगवान् ॥१९८॥

× × × ×

यद्यपि साकारोऽयं, तथैकदेशी विभाति यदुनाथः ।
सर्वगतः सर्वात्मा, तथाप्ययं सच्चिदानंदः ॥२००॥
एको भगवान् रेमे युगपद्गोपीष्वनेकासु ॥
अथवा विदेहजनकश्रुतदेवभूदेवयोर्हरियुगपत् ॥२०१॥
अथवा कृष्णाकारां स्वचमूं, दुर्योधनोऽपश्यत ॥
तस्माद्व्यापक आत्मा भगवान् हरिरीश्वरः कृष्णः ॥२०२॥

આ તમામ શબ્દો યદુકુળમાં ઉત્પન્ન થએલા, અને ગોપીઓના પ્યારા શ્રીકૃષ્ણને પરબ્રહ્મરૂપ માને છે.

विखनस्—બ્રહ્મા. બ્રહ્મતત્ત્વને વિશેષ વડે ખોદે–બહુ સારી રીતે વિચારે–તે વિખનસ્–બ્રહ્મા. વિખનસ્ ઉપરથી **વૈખાનસમત** ચાલે છે. વ્યંકટાદ્રિ [દક્ષીણ હિંદ]માં વૈખાનસમત પ્રમાણે ભગવાનનું પૂજન થાય છે.

अंतरात्मदृक्—'અમારા મનની વાત આપ જાણો છો, તેથી વિશેષ શું કહીએ ? કદિ અમારી પરીક્ષા કરવા આપ સંતાયા હો, તો તે કાર્યને હવે પૂરૂં થએલું માનો; કારણ કે અમારા અંતરમાં રહીને, આપે અમારૂં અંતર તપાસી લીધું હશે; વિશેષમાં પ્રાર્થના એટલી છે કે–આપ અંતરમાં છો, તેથી અમને સંતોષ નથી. આપ બહાર પ્રગટો, તો અમને સંતોષ થાય. ડાબલામાં મુકી રાખેલા પેંડાથી બાળક રીઝે નહીં. પટારામાં સાચવી રાખેલા દાગીનાથી, નાની વહુ રીઝે નહીં. દાગીના કાઢીને તેણીને પહેરવા આવે, તો મલકાય–છલકાય વિગેરે. પ્યારાનો પત્ર, હંમેશાં ટપાલમાં આવે; પણ તે પત્ર **પોતે** નહીં. તે પોતેની મજા જુદી. પ્રભુના પ્રગટ અને અપ્રગટ સ્વરૂપ સંબંધી, ભક્તરાજ દયારામભાઇ [ડભોઇ] બોલે છે—

પદ.

પ્રગટ મળે સુખ થાય–શ્રી નટવર–પ્રગટ મળે સુખ થાય;
અંતર્યામી અખિલમાં બેઠો, કહો કોનું દુઃખ જાય !—શ્રી નટવર૦

તેલ વિના બહુ તલ પુરેથી, દીપક કેમ પ્રગટાય;
પ્રગટ પાવક વિના કાષ્ટને ભેટે, શી પેરે શીત સમાય—શ્રી નટવર૦
પૃથ્વી ચાટે તૃષા છીપે નહીં, અંતરજળ શ્રુતિ ગાય;
દીવાસળી પાષાણુ સ્પર્શથી, કદિ જ્વાળા ન જણાય—શ્રી નટવર૦
સુરભિ પેટમાં પય તેમાં ધૃત, તેથી પુષ્ટિ ન પામે રાય;
દોહી મથી માખણ તાવ્યે, ઘી ખાધે સુખ થાય—શ્રી નટવર૦
વ્યાપકથી વાતો નવ થાએ, તે વિના જીવ અકળાય;
રસિયાજનમનરંજન નટવર, દયા પ્રીતમ વ્રજરાય—શ્રી નટવર૦

આવી ગોપિકાઓને અજ્ઞાન અને વ્યભિચારી ગણવી, એ વ્યાજબી જણાય છે? કદિ એમ જણાય; તો પૈની પેદાશ નહીં, અને નગરશેઠની ઠઠ્ઠા કરવી; તેના જેવી આ ભુલ છે. નારદ ભક્તિ સૂત્રમાં ગોપીકાઓના જ્ઞાનની પ્રશંસા છે.

રાગ—સવૈયા.

જિહિં શેષકિ સૈજમેં શૈન કિયો, પદ કોમલ કોમલતી કમલાહી;
કરમેં દર[1]—ચક્ર—સરોજ[2] ગદા, [3]ભૃગુપાદ ધરે સ્રક[4] અંગદ[5] બાંહી;
જિહિં [6]પાદકો વારિ સુચારૂ વિચારી, ધર્યો ત્રિપુરારિ સદા શિરમાંહિ;
અસરૂપ જિસે ઉર[7] ભીતર હૈ, ભવભીત રહે કછુ તા ઉર માંહી?

જેનાં રૂંવાડે રૂંવાડાંમાં કૃષ્ણ બીરાજે, તેને અજ્ઞાની વ્યભિચારી, વિગેરે કેમ કહેવાય?

હજી એજ વિષય ચાલે છે—

विरचिताभयं वृष्णिधुर्य ते, चरणमीयुषां संसृतेर्भयात् ॥
करसरोरुहं कान्त कामदं, शिरसि धेहि नः श्रीकरग्रहम् ॥५॥

અર્થ—'હે યાદવોમાં ઉત્તમ! હે પ્યારા! આપનું હસ્તકમળ કે જે સંસારના ભયથી શરણે આવેલાઓને અભય આપનારૂં છે; વળી મનોરથોને પૂરનારૂં છે; અને તે લક્ષ્મીજીનો હાથ ગ્રહણ કરનારૂં છે; તે હસ્તકમળ આપ અમારે માથે મૂકો.' [૫].

૫ વિવેચન—

'હસ્તકમળ અમારે માથે મૂકીને અમને નિર્ભય કરો. એટલે અમને દર્શન દ્યો.'

---

૧ શંખ. ૨ કમળ. ૩ વક્ષઃસ્થળમાં ભૃગુલંછન. ૪ વૈજયંતીમાળા. ૫ બાજુબંધ. ૬ ચરણોદક—ગંગાજળ. ૭ અંતરમાં.

૫ પદચ્છેદ—**वृष्णिषु धूर्यः तत् संबुद्धौ**—હે યાદવોમાં શ્રેષ્ઠ. **हे कांत**!—હે પ્યારા! **ते**—આપનું. **करः एव सरोरुहं**—હસ્તકમળ. **संसृतेः भयात्**—સંસારના ભયથી. **चरणं**—ચરણકમળને. **ईयुः इति ईयिवांसः तेषां ईयुषां**—પામેલા પુરૂષોને. [**ईयिवस्** મૂળ શબ્દ.] **विरचितं** (આપેલું છે) **अभयं येन तत्**—અભય આપનારૂં. **कामदं**—મનોરથને પૂરનારૂં. **श्रियः करं गृह्णाति इति श्रीकरग्रहम्**—લક્ષ્મીજીનો હાથ ગ્રહણ કરનારૂં. **नः शिरसि धेहि**—અમારે માથે મૂકો.

'लक्ष्मीवंतो न पश्यंति प्रायेण परवेदनां ધનવાન્ પારાકાની વેદનાની દરકાર કરતો નથી, એવો જે લૌકીક ભાવ છે, તે ભાવ આપને લાગુ પડતો નથી.'

કાંત—શબ્દથી ગૌરીપૂજનના વ્રતની યાદી આપે છે. એટલે-'આપ અમારા પતિ થાઓ.' એવું અમે ગૌરીપૂજન વખતે માંગ્યું હતું. અમારે અને તમારે આવો સંબંધ છે, તેથી આપ અમારો સ્પર્શ કરીને, અમારે માથે આપનો હાથ મૂકો. અમે કે જેઓ અહીં એકલી છઈએ-સભય છઇએ, તેમને આપ અહીં આવીને નિર્ભય કરો. પછી અમારો મનોરથ પણ પૂરો. કારણ કે આપનો હસ્તકમળ માત્ર ભયનેજ હરે છે, એટલું નહીં; પણ ભક્તોના મનોરથોને પણ પૂરે છે.

હવે કહે છે કે—'આપનું મુખકમળ અમને દેખાડો'—

व्रजजनार्तिहन् वीर योषितां, निजजनस्मयध्वंसनस्मित ॥
भज सखे भवत्किंकरीः स्म नो, जलरुहाननं चारु दर्शय ॥६॥

અર્થ—'હે વ્રજવાસીઓનાં દુઃખોને હરનાર! હે વીર! હે પોતાના ભક્તોના ગર્વનો મદ હાસ્યથી નાશ કરનાર! હે મિત્ર! અમે કે જે આપની દાસીઓ છઇએ, તેમને આપ સેવો. અમે કે જેઓ સ્ત્રીયો છઇએ, તેમને આપનું સુંદર કમળ સરખું મુખડું બતાવો.' [૬].

૬ વિવેચન—

અમે આપની દાસીઓ છઇએ'-'દાસીઓ' એટલે 'સ્ત્રીયો.'

કુલીન સ્ત્રી પતિને પત્રમાં લખે કે-'ખાવાપીવા અને ઓઢવા પહેરવાની કમી નથી-અહીં જે જોઈએ તે છે; પણ-પણ-હવે આપ આ તરફ ક્યારે પધારશો?'

(ગજલ તાલ-૩).

સુનરી સખી મોહનકી, વો બંસરી પિયારી;
જમુનાકે તીર બનમેં, ગાયન કરે મુરારી—ટેક.
જબસેં ધુની સુનાઈ, તનકી ખબર ભુલાઈ;
મનમેં બસે કન્હાઈ, નહિ ચૈન રૈન સારી—સુનરી સખી૦ ૧
મીઠી સ્વરોંસે ગાવે, દિલકો મેરે સુહાવે;
કોઇ આનકે મિલાવે, મોહે સાંવરો બિહારી—સુનરી સખી૦ ૨
\+ + + + +
મેરે નૈનોંકા તારા, બંસી બજાને હારા;
બ્રહ્માનંદ દે દિદારા, દાસી હું મૈં તુમારી—સુનરી સખી૦ ૩

૬ પદચ્છેદ—**व्रजजनानां आर्ति हंति इति व्रजजनार्तिहन्-हे व्रजजनार्तिहन्**-હે વ્રજવાસીઓના દુઃખોને હરનાર! **हे वीर**-હે વીર! **निजजनानां यः स्मयः तस्य ध्वंसनं स्मितं यस्य सः तत् संबुद्धौ**-હે પોતાના ભક્તોના ગર્વનો મંદહાસ્યથી નાશ કરનાર! **हे सखे**-હે મિત્ર! **भवतः किंकर्यः ताः भज**-અમે કે જે આપની દાસીઓ છઈએ તેમને સેવો-યાદ કરો. **नः योषितां**-અમે કે જે સ્ત્રિયો છઈએ તેમને **चारु**-સુંદર. **जलरुहं** (કમળ) **इव आननं जलरुहाननं स्म दर्शय**-કમળ સરખું મુખ બતાવો.

निजजनस्मयध्वंसनस्मित !—પોતાના જનના ગર્વને હરનારૂં જેનું સ્મિત છે એવા હે કૃષ્ણ! પોતાના ભક્તોનો ગર્વરૂપી દોષ, પ્રભુ મંદમંદ હસતાં દૂર કરે.' એવો ભાવ છે.

किंकर्यः—શબ્દ મૂકીને વિશેષમાં એમ પણ જણાવી દીધું કે-'હવે અમારે ગર્વ નથી.'-'હવે અમે નિરાભિમાની છઇએ.' અભિમાન મનનો ધર્મ છે. મનનું હરણ થયા પછી, અભિમાનને ઉભા રહેવાની જગ્યા નથી. આપનાં દર્શનથી આપે અમારૂં મન હરિ લીધું છે; અને ફરી દર્શન આપી અમારા મનને હરિ લ્યો, એટલે અભિમાન અનાયાસે હારી જશે.

ये यथा मां प्रपद्यंते વિગેરે શબ્દોથી શ્રીકૃષ્ણે ગીતામાં પ્રતિજ્ઞા કરી છે, તે પ્રતિજ્ઞા પાળવાનું ગોપિકાઓ શ્રીકૃષ્ણને કહે છે. 'વળી આપનો અવતાર જગતની રક્ષા માટે છે, તો અમે આ જગતમાં છઈએ. વળી આપ વ્રજજનના દુઃખને હરનારા છો, તો અમે વ્રજજન છઇએ.'

वीर !—શબ્દને **योषितां** શબ્દ સાથે જોડીને, 'સ્ત્રીયોનો વીર' એવો અર્થ કરવો નહીં. હે વીર! એટલે-હે કામાદિ શત્રુઓને તોડવા સમર્થ-એવો ભાવ લેવો.

योषितां શબ્દને **नः** સાથે લઇને-'અમે કે જેઓ સ્ત્રિયો છઇએ, અબળા છઇએ-આપને આશ્રયે આવી છઇએ. આપનાં દર્શનની પ્યાસી છઇએ' તેમને [દર્શન દો] એવો અર્થ કરવો.

આપનું સુંદર મુખડું બતાવો—**रसवर्जं रसोऽप्यस्य, परं दृष्ट्वा निवर्तते ।** [ગીતા અ. ૨] અમને લાગ્યું કે-અમો વિષયોનો ત્યાગ કરીને આવી છઈએ; તોપણ અભિમાન રૂપી દોષ આપે દેખ્યો. હજી એવો કોઇ દોષ હશે, તો તે દોષ સર્વ રસોના રસરૂપ અને સુખોના સુખરૂપ પરમાત્મા, એવા આપનો સાક્ષાત્કાર થતાં, અવશ્ય નિવૃત્ત થઇ જશે; પતિને દેખીને સ્ત્રી ભયથી મૂક્ત થાય, તેમ આપને જોઇને અમે ભયથી મુક્ત થશું.'

તાત્પર્ય—આશકમાશુકની માન્યતા જુદા પ્રકારની હોય છે. સાંભળો તે સંબંધી કાંઇ ગાઇએ—

રેખતા તાલ દાદરા.

આશક હૂયા જો દિલ તો, કયા દૂનિયાકી શરમ હૈ;
કરના ઇશકકા જગતમેં, નહિં સહજ કરમ હૈ—ટેક૦
દીપકકો દેખકે પતંગ, પ્રેમવશ ભયા; [૨]
પડકે અગનમેં જલ ગયા, કયા શીત ગરમ હૈ—આશક૦
ભ્રમર સુગંધકે લિયે, ફૂલનમેં જા બસા; [૨]
ફસકે કમળમેં રહ ગયા, ગરચે વો નરમ હૈ—આશક૦
જાકરકે રણમેં શૂરમા, આગે ચરણ ધરે;
ઘાયલ હૂયા બદન નહીં, મરણેકા ભરમ હૈ—આશક૦
ઇશુ તથા મનસૂરકો, શૂલી ચડા દિયા;
બ્રહ્માનંદ ગઇ જાન તો, છોડા ન ધરમ હૈ—આશક૦

અગ્નિ ઓલવવાના બંબાની પાઇપમાં ઘણું બળ હોય છે. તે બળ જ્યારે યોગ્ય ઠેકાણે કામે લાગે, ત્યારે જુજ વખતમાં ધાર્યું કામ કરી આપે; તે પ્રમાણેજ આસક્તિમાં

ઘણું બળ છે. આ આસક્તિ જ્યારે યોગ્ય ઠેકાણે-શ્રીહરિના ચરણમાં-જોડાય, ત્યારે જીવનની સુગંધ માલ કરતાં વધી પડે.

હવે કહે છે કે-આપનું ચરણકમળ અમારા સ્તન ઉપર મૂકો.' પણ ચરણકમળ તે કેવું તે યાદ રાખજો—

प्रणतदेहिनां पापकर्शनं, तृणचरानुगं श्रीनिकेतनम् ॥
फणफणार्पितं ते पदाम्बुजं, कृणु कुचेषु नः कृन्धि हृच्छयम् ॥७॥

અર્થ—'આપનું ચરણકમળ કે જે શરણે આવેલા જીવોના પાપનો નાશ કરે છે; કૃપાને લીધે પશુઓની પાછળ પાછળ ચાલે છે; સૌભાગ્યને લીધે લક્ષ્મીજીના સ્થાનકરૂપ છે; અને પરાક્રમને લીધે કાલિયનાગની ફણાઓ ઉપર નાચ્યું હતું; તે ચરણકમળ અમારા સ્તન ઉપર ધારણ કરો; અને અમારા કામજ્વરને દૂર કરો.' [૭].

૭ વિવેચન—

ચરણકમળ સ્તન ઉપર મૂકવાનું કારણ શું? તેના જવાબમાં કહે છે કે-'હૃદયમાં ચોરની માફક રહેલા કામને દૂર કરવા.' કુચ શબ્દ બહુ વચનમાં મૂકીને સૂચવ્યું કે-'અમે તમામ સરખા દુઃખથી પીડાઇએ છીએ, તેથી દરેક ગોપિ આપનું ચરણકમળ પોતાના સ્તન ઉપર મુકવા ચાહે છે.

ચરણકમળ કેવું?—

प्रणतदेहिनां पापकर्षणं—શરણે આવેલાના પાપનો નાશ કરનારૂં. તાત્પર્ય-અમારાં કોઇ પાપ, આપનાં દર્શનમાં અંતરાય કરતાં હોય, તો તે પાપનો આપે નાશ કરવો ઘટે છે; કારણ કે અમે આપને શરણે આવેલાં છીએ.

तृणचरानुगं—'શરણાંગત ભક્તો આપને એટલા બધા વ્હાલા છે કે-પશુઓ સુધી આપની કૃપાનો પ્રવાહ ચાલ્યો જાય છે. તો તે કૃપાના પ્રવાહમાંથી અમને ટીપું જળ કેમ ન મળે?

श्रीनिकेतनम्—નાનામોટા, સ્ત્રી-પુરૂષ, વિદ્વાન્-અભણ, અને આજકાલ તો ત્યાગીઓ પણ, લક્ષ્મીજી માટે ફાંફાં મારે છે. તે લક્ષ્મીજી આપના ચરણમાં દાસી થઈને રહે છે. એટલે આપ ઐશ્વર્યનું પણ ઐશ્વર્ય છો.

---

૭ પદચ્છેદ—**ते-तव-पदांबुजम्**-આપનું ચરણકમળ કે જે. **प्रणतदेहिनां पापकर्षणं**-શરણ આવેલા જીવોના પાપનો નાશ કરે છે. **तृणचरान् अनुगच्छति इति-तत् तृणचरानुगं**-[કૃપાને લીધે] પશુઓની પાછળ પાછળ ચાલે છે તે. **श्रीनिकेतनम्**-[સૌભાગ્યને લીધે] લક્ષ્મીજીના સ્થાનકરૂપ છે. **फणिनः फणासु अर्पितं**-કાળીનાગની ફણાઓ ઉપર મૂકેલું છે તે. **कुचेषु कृणु**-અમારા સ્તનો ઉપર મુકો. **हृदये शेते इति हृच्छयः तम्**-કામજ્વરને. **कृंधि**-દૂર કરો.

फणिफणार्पितं—કાલિય નાગને માથે મૂકેલું. એટલે-નિર્ભય અને વિષને પણ શમાવનાર. આપના ચરણે કાલિયનાગનું ઝેર શમાવી દીધું, તો અમારા હૃદયનો કામ કેમ ન શમાવે? એ ભાવ છે.

એ પાંચ હજારનો આશામી, તે ગામડામાં મોટો શેઠ; તેમ ગોપીઓ તો ગામડાની સ્ત્રિયો, તે જ્ઞાનની વાતમાં શું સમજે? વિદ્વાનો કૃષ્ણના ચરણનાં વખાણ કરે, તો અમે સાંભળીએ; એમ શંકા થાય, તેના નિવારણ માટે, એક સમર્થ સંત કહે છે, તે સાંભળો કે—

शरीरं सुरूपं, तथा वा कलत्रं; यशश्चारु चित्रं धनं मेरुतुल्यम् ।
मनश्चेन्न लग्नं हरेरंघ्रिपद्मे, ततः किं ततः किं ततः किं ततः किं । १
कलत्रं धनं पुत्रपौत्रादि सर्वं; गृहं बांधवा, सर्वमेतद्धि जातम्-मनश्चेन्न० २
षडंगादिवेदो मुखे शास्त्रविद्या; कवित्वादि गद्यं, सुपद्यं करोति-मनश्चेन्न० ३
विदेशेषु मान्यः, स्वदेशेषु धन्यः; सदाचारवृत्तेषु, मत्तो न चान्यः-मनश्चेन्न० ४
सभामंडले, भूपभूपालवृंदैः; सदा सेवितं यस्य पादारविंदम्-मनश्चेन्न० ५
यशो मे गतं दिक्षु, दानप्रतापाज्-जगद्वस्तु सर्वं करे यत्प्रसादात्-मनश्चेन्न० ६
न भोगे न योगे, न वा वाजिराजौ; न कांतामुखे नैव वित्तेषु चित्तम्-मनश्चेन्न० ७
अरण्ये न वा स्वस्य, गेहे न कार्ये; न देहे मनो वर्तते मे त्वनर्घ्ये-मनश्चेन्न० ८
अनर्घ्याणि रत्नानि, भुक्तानि सम्यक्; समालिंगिता कामिनी यामिनीषु ॥मन० ९
हरेरष्टकं यः पठेत् पुण्यदेही; यतिर्भूपतिर्ब्रह्मचारी च गेही ।
लभेद्वांछितार्थं पदं ब्रह्मसंज्ञं, गुरोरुक्तवाक्ये मनो यस्य लग्नम् ॥

ભાવાર્થ—સુંદર શરીર, સ્ત્રી, ઘણી કીર્તિ, મેરૂ જેટલી ઘણા પ્રકારની લક્ષ્મી હોય, તોપણ શ્રીહરિના ચરણમાં ચિત્ત ચોંટયું ન હોય, તો તે તમામથી શું?-કાંઇ નહીં. [૧] સ્ત્રી, ધન પુત્રાદિ સર્વ પરિવાર, ઘર, બાંધવો વિગેરે તમામ મળ્યું હોય; તોપણ શ્રીહરિના ચરણમાં ચિત્ત ચોંટયું ન હોય, તો તે તમામથી શું?-કાંઈ નહીં. [૨] ૭ અંગ સાથે વેદો ભણ્યા હોય, શાસ્ત્રોની વિદ્યા મુખે હોય, કવિત્વ શક્તિથી ગદ્ય પદ્ય બનાવી શકતા હોય; તોપણ શ્રીહરિના० [૩] પરદેશમાં ઘણું માન હોય, દેશમાં વાહ્‌વાહ્‌ કહેવાતી હોય, સદાચારનું પાલન કરતા હોય; તોપણ શ્રીહરિના० [૪] સભામંડળમાં રાજાઓના રાજા મોટા સમ્રાટ્‌ના ટોળાંઓથી, તેનું ચરણકમળ સેવાતું હોય; તોપણ શ્રીહરિના० [૫] દાનના પ્રતાપથી ચારે દિશાઓમાં કીર્તિ ફેલાણી હોય, અને જેની કૃપાથી જગતની સમગ્ર વસ્તુ પોતાને આધીન હોય; તોપણ શ્રીહરિના० [૬] કદિ કોઈ વૈરાગ્યવાન્ હોય, અને તેનું ચિત્ત ભોગમાં, યોગમાં, ઘોડાઓની હારમાં, સ્ત્રીના મુખમાં અને ધનમાં અનાસક્ત હોય, તોપણ શ્રીહરિના० [૭] કદિ કોઈ વૈરાગ્યવાન્ પુરૂષનું મન, અરણ્યમાં, અથવા પોતાના ઘરમાં અથવા કાર્યમાં અથવા અમૂલ્ય દેહમાં અનાસક્ત હોય. તોપણ-શ્રીહરિના० [૮] અમૂલ્ય રત્નો સ્વતંત્રપણે ભોગવવા મળ્યા હોય, રાત્રીઓમાં સુંદર સ્ત્રીનું સંતોષપૂર્વક ભેટવું થયું હોય; તોપણ શ્રીહરિના० [૯] ગુરૂનાં વચનમાં જેનું મન લાગી રહ્યું હોય, એવો કોઇ પુણ્યશાળી યતિ, રાજા, બ્રહ્મચારી અગર ગૃહસ્થાશ્રમી, શ્રીહરિઅષ્ટકનો પાઠ કરે, તો બ્રહ્મ નામનું ઇચ્છેલું પદ તેને મળે.

હવે શ્રીહરિનાં મીઠાં મધુરાં વેણુની વાત કરે છે—

मधुरया गिरा वल्गुवाक्यया, बुधमनोज्ञया पुष्करेक्षण ॥
विधिकरीरिमा वीर मुह्यती-रधरसीधुनाप्याययस्व नः ॥ ८ ॥

અર્થ—' હે કમળ સરખાં નેત્રવાળા ! હે વીર ! વિદ્વાનોને ગમે એવી સુંદર વાક્યો વાળી આપની મધુર વાણીથી, મોહ પામેલી અને દાસી બનેલી-આ અમે-તેમને, અધરામૃતના પાનવડે આપ જીવાડો. [૮]

૮ વિવેચન—

પદ.

વ્હાલા-લાગો-છો વ્રજલાડીલા—પ્યારા લાગો છો-વ્રજલાડિલા.
તારૂં મુખડું તે કમળ સરીખડું રે લોલ.
તારા મીઠા મધુરા વેણુજો— વ્હાલા લાગો છો. × × ×

બાળકની કાલી ઓબડી વાણી સાંભળીને, માતાપિતા હરખે; સ્ત્રીના પ્યારનાં વચનો સાંભળીને, પતિ હરખે; પતિનાં માનનાં વચનો સાંભળીને સ્ત્રી હરખે; રાજા અગર શેઠના શાબાશીનાં વચનો સાંભળીને નોકર હરખે; પણ શ્રીહરિનાં વચનો સાંભળીને કોણ હરખે ?—કોણ મલકાય ? કોણ છલકાય ? શ્રીહરિની વાણી કેવી ? તેના જવાબમાં કહ્યું કે-**बुधमनोज्ञा**-વિદ્વાનોના મનને રૂચે એવી-આત્મતત્ત્વ જાગ્રત્ થાય એવી.

શંકા—જ્યાં શ્રીહરિનાં દર્શન થતાં નથી, ત્યાં તેમને તેમનાં વચનની પ્રાપ્તિ ક્યાંથી હોય ?—સાંભળો-જેમ દીવાસળી અગ્નિને પ્રગટ કરનાર વસ્તુ છે; તેમ શાસ્ત્રોનાં વચનો-પ્રભુના ગુણાનુવાદ-શ્રીહરિને પ્રગટ કરનાર વસ્તુ છે. તમારે શાસ્ત્રોનાં વચનોમાં પ્રીતિ છે ? પ્રીતિ તે આ નહીં. આ તે કઇ ?—રજળતા રજળતા અહીં કથામાં આવો છો તે નહીં. સાંભળ્યું ન સાંભળ્યું કરીને ચાલતા થાઓ છો તે નહીં. એક ધાંયજાની તમે જેટલી ગરજ રાખો છો, તેટલી કથા વાંચનારની ગરજ રાખતા નથી. જેટલી ખંતથી હજામત કરાવો છો, તેટલી ખંતથી કથાવાર્તા સાંભળતા નથી. યાદ રાખજો કે-અહીં કરેલો પ્રમાદ પછી નડશે. ખેડુએ ખેતરની ખબર ન રાખી; તેથી ખળામાં ૨૫ મણને બદલે બે મણ દાણો આવ્યો. પ્રભુ ગુણાનુવાદ જેઓ બરાબર સાંભળે છે, તેમને કેવી અસર થાય છે ? તે સંબંધમાં શ્રી રામ કહે છે—

ચોપાઇ—" મમ ગુણ ગાવત પુલક શરીરા, ગદ્ ગદ્ ગિરા નયન બહ નીરા.
કામ આદિ મદ દંભ ન જાકે, તાત નિરંતર વશ મેં તાકે—"

[મોક્ષવાણી પાનું. ૩૩ A.]

---

૮ પદચ્છેદ—[**पुष्करे इव ईक्षणे** (નેત્રો) **यस्य सः तत् संबुद्धौ**] **हे पुष्करेक्षण** !-હે કમળ સરખાં નેત્રવાળા ! **हे वीर** !-હે વીર ! **वल्गुवाक्यया**-મધુર વાક્યવાળી. **बुधानां मनोज्ञा तया-मधुरया गिरा**-વિદ્વાનોની મનને રૂચે એવી મધુર વાણીથી **मुह्यतीः**-મોહ પામેલી. [**विधिं कुर्वंति इति विधिकर्यः ताः**] **विधिकरीः इमाः नः**-દાસી બનેલી આ અમે તેમને **अधरः एव सीधु** (અમૃત) **तेन अधरसीधुना**-અધરામૃત વડે. **आप्याययस्व** [**आ+प्याय** ધાતુ.)-જીવાડો.

પદ.

હરિના બોલની બલિહારી, હરિના કોલની બલિહારી.
હરિનું નામ સ્મરે ક્ષણક્ષણમાં, હરિમાં પ્રાણ ભરે ઉર ભારી.
પ્રાણ ભરે ઉર ભારી, હરિના નામ ઉપર જાઉં વારી— હરિના૦

નિર્ભયતા છે-નિશ્ચિંતતા છે-અંતરમાં તેને દઢતા છે,
નિજની, પરની, હરિપર મૂકી, જેણે જવાબદારી— હરિના૦

શાસ્ત્ર સંતની વાણી ઉપર, રાખી શક્યા વિશ્વાસ ન તેણે;
જરૂર જાણો જગે જન્મીને, જીવન ભર જખમારી— હરિના૦

વિદ્વાન્—જેમણે ભણીગણીને અનાચાર કર્યા; માતાપિતાનો અને સ્વધર્મનો ત્યાગ કર્યો; જેઓ એક બીજાને પાછા પાડવા વાણીવિલાસ કરતા થાક્યા નહીં; કામક્રોધાદિને તજવા પ્રયત્ન કર્યો નહીં; વૈરાગ્યનું રહસ્ય સમજ્યા નહીં; અવકાશ લઈને શાસ્ત્રોનું અવલોકન કર્યું નહીં; અને તે અવલોકન દ્વારા **હું** અને **મારૂં** રૂપી બેડીને શીથિલ કરી શક્યા નહીં; હું કોણ છઉં ? મારે કેવી રીતે મરવું ? એવો કદિ વિચાર પણ કર્યો નહીં-તેઓ ભલે કરોડો કમાયા; પણ તેમને મરણ વખતે ખાત્રી થશે કે-તેઓએ પાણીમાં મુઠીઓ ભરી છે.

અધરામૃત એટલે ચુંબનનું દાન. ચુંબનદ્વારા સ્પર્શસુખ થાય. 'અધરામૃતથી સજીવન કરો-' એટલે આપના સ્પર્શ અને ચુંબન વિના અમે બેહાલ બની ગઇએ છઇએ-લાચાર બની ગઇએ છઇએ; તેમને સનાથ કરો. અધરામૃતનો આધ્યાત્મિક અર્થ-પ્રભુનાં વચનો, અગર જ્ઞાન પણ થઇ શકે.

હે શ્રીકૃષ્ણ ! આપનામાં ઘણું વિશેષ છે. એટલે આપ સર્વશક્તિમાન્ છો, તે અમે ક્યાંથી જાણ્યું ? તે હવે કહે છે—

तव कथामृतं तप्तजीवनं, कविभिरीडितं कल्मषापहम् ॥
श्रवणमङ्गलं श्रीमदाततं, भुवि गृणन्ति ते भूरिदा जनाः ॥ ९ ॥

અર્થ—આપનું કથામૃત કે જે- [ત્રિવિધ તાપથી] તપી ગએલાને જીવન આપનાર છે; બ્રહ્માદિ તત્ત્વવિદ્ પુરૂષોએ તેની પ્રશંસા કરી છે; પાપનો નાશ કરનાર છે; સાંભળવાથી કલ્યાણ પ્રાપ્ત થાય એવું છે; વળી શોભાવાળું છે, તથા [ગમે તે ધર્મ અગર સંપ્રદાયોમાં] ફેલાઇને રહેલું છે-તે કથામૃતનું જે લોકો આ સંસારમાં વિસ્તારથી નિરૂપણ કરે છે-ગાયા કરે છે; તે લોકો મોટા દાની છે. [૯]

૯ પદચ્છેદ—**तव कथामृतं**-તમારૂં કથામૃત કે જે **तप्तजीवनं**-તપી ગએલા લોકોમે જીવન આપનાર. **कविभिः ईडितं**-બ્રહ્માદિ કવિઓથી-બ્રહ્મવિદ્ પુરૂષોથી-પ્રશંસા પામેલું-ગવાએલું. **कल्मषापहम्**-પાપનો નાશ કરનારૂં. **श्रवणमंगलं**-સાંભળવાથી કલ્યાણ પ્રાપ્ત થાય એવું. **श्रीमद्**-શોભા વાળું. **आततं**-ગમે તે ધર્મ અગર સંપ્રદાયમાં ફેલાઇને રહેલું. **ये जनाः भुवि गृणंति**-જે લોકો આ સંસારમાં વિસ્તારથી નિરૂપણ કરે છે-ગાયા કરે છે-તેઓ **भूरिदाः**-ઘણું આપનારા-મોટા દાની છે,

૯ વિવેચન—

કથા અમૃત છે ?—શ્રીમદ્ ભાગવતની શરૂઆતમાં [મહાત્મ્ય અ. ૧ માં] કહ્યું કે-'શ્રીશુકદેવજીએ ભાગવતની કથા શરૂ કરી ત્યારે, દેવોએ ત્યાં આવીને કહ્યું કે-' આ અમારા સ્વર્ગના અમૃતથી રાજાને અમર કરો, અને તે બદલે તમારૂં કથામૃત અમને આપો.' તેના જવાબમાં શ્રીશુકદેવજી બોલ્યા હતા કે-' **क्व सुधा क्व कथा लोके, क्व काचः क्व मणिर्महान्** ' ॥ ક્યાં સામાન્ય કાચ અને ક્યાં મણિ; તેમ ક્યાં તમારૂં અમૃત અને ક્યાં આ કથા ?' એટલે-દેવોના અમૃતથી પણ કથા રૂપી અમૃત શ્રેષ્ઠ છે.

ગમે તે ધર્મ, સંપ્રદાય, મત અગર પંથ કથામૃતથી રહિત નથી; તેથી એમ જણાય છે કે-**भुवि आततं**-કથાની રૂઢી વ્યાપક છે, અને પ્રાચીન છે. નવા નવા સંપ્રદાયો થયા, તેમણે પણ ધર્મના મૂળ ગ્રન્થોમાંથી, પોતાને રૂચતો માલ લઇને, પોતાના સંપ્રદાય માટે નવા નવા ગ્રન્થો રચ્યા. અહીં યાદ રાખવું ઘટે છે કે-મતમતાંતરમાં તણાતા વિદ્વાનોએ લખેલા ગ્રન્થો, કોડીયાના દીવા જેવા છે. એટલે-જે તે મતમાં છે, તેમનેજ કામ જેટલા તે ગ્રન્થો છે. જેઓએ મતમતાંતરોના તંતથી મૂક્ત થઇને, ગ્રન્થો લખ્યા છે; તે સૂર્ય ચંદ્રની માફક સર્વને પ્રકાશ [જ્ઞાન] આપે છે.

कथामृतं—કથા રૂપી અમૃત કેવું ?—

तप्तजीवनं—સંસારના તાપથી તપી ગએલા જીવોને જીવન [શાંતિ] આપનાર. જેમ જખમથી પીડાતાને એકદમ દવાખાને લઈ જવો પડે છે; તેમ કોઇ પણ પ્રકારના માનસીક દુઃખથી જખમાએલાને, સંત મહાત્માઓ પાસે લઇ જવો જોઇએ. દુઃખ અનેક પ્રકારનાં છે. જેમને જન્મમરણ રૂપી દુઃખનો ખ્યાલ આવે, તે દુઃખ મટાડવા જેમને રૂચિ થાય; તો તેઓ ઉદ્ધવ અને અર્જુન જેવા-રહુગણ જેવા-પરીક્ષિત જેવા-પરીક્ષિતના દાદા યુધિષ્ઠિર જેવા-ભાગ્યશાળી ગણાય.

कविभिः ईडितं—માઘ આદિ અનેક કવિઓએ, શ્રીકૃષ્ણલીલામૃતનું પાન કર્યું અને કરાવ્યું. પંડિતોએ અને નરસી મીરાં આદિ ભકતોએ પણ, કૃષ્ણલીલામૃતનું પાન કર્યું અને કરાવ્યું. મુસલમાન વેશ્યાઓ પણ, શ્રીકૃષ્ણલીલામૃતનું પાન કરે છે, અને કરાવે છે. બાદશાહ અકબરના દરબારમાં પણ શ્રીકૃષ્ણલીલામૃતને આવવાની છૂટ હતી. સાંભળો—

કવિત.

સોલ સિંગાર સજી ખૂબ શ્યામા, જાતી હતી યમુના તટ પાની;
તબ નીર ભરી અટકી મટકી, ચિતસેં લગી કૃષ્ણકી બહુ ચટકી,
તબ શ્યામ ગલે લિપાટાઈ ગયો, સિરસેં ફિર ડાર દીઇ મટકી;
કવિ ગંગ કહે સુન શાહ અકબર, બાદરસેં બિજુલી ચમકી.

कल्मषापहं—પાપને નાશ કરનારૂં. ગમે એવા લોઢાને પારસમણિનો સ્પર્શ થતાં, પારસમણિ સોનું બનાવે; તેમ ગમે એવા પાપીને, જો તે સન્મુખ થાય, તો પ્રભુ પાવન કરે. ચોપાઈ !—'સન્મુખ હોય જીવ મોહિ જબહી, જન્મ કોટિ અઘ નાશીં તબહિ.'

[મોક્ષવાણી પાનુ ૪૭ A.]

તે સંબંધમાં ગીતાજી પણ કહે છે કે—

अपि चेत्सुदुराचारो, भजते मामनन्यभाक् ।
साधुरेव स मंतव्यः, सम्यग्व्यवसितो हि सः ॥३०॥
क्षिप्रं भवति धर्मात्मा, शश्वच्छांतिं निगच्छति ।
कौंतेय प्रतिजानीहि, न मे भक्तः प्रणश्यति ॥३१॥ [અ. ૯].

ભાવાર્થ—'મને ભજનારા ગમે એવા પાપીઓને પણ, હું પાવન કરૂં છઉં.'

કરોડોમણ રૂના ઢગલાને, જેમ એક દિવાસળી સાફ કરી નાંખે; તેમ શ્રીહરિના ગુણાનુવાદ સાંભળ્યા પછી, પ્રગટેલો અનન્યભાવ, પાપના ઢગલાને સાફ કરી નાંખે.

કર્મનો વાંક—પાપનો નાશ કરવામાં જે સૌથી સબળ અને સહેલું સાધન છે; તે કરવું જીવને ગમતું નથી. કદિ તે કરે છે, તો વેઠીયા વેઠ જેવું કરે છે; અને જ્યાં ટિચાઇ ટિચાઇને જીવ નીકળી જાય છે-એવી યાત્રાઓ, એવા યજ્ઞાદિ મોટા સમારંભો, જીવ રાજી થઇને કરે છે. તે પણ જીવના કર્મનો વાંક સમજજો. કર્મનો વાંક સમજીને બેસી રહેશો નહીં; પણ કર્મને ઉથલાવવા પ્રયત્ન કરજો. આવતી જતી દોરડી કુવા ઉપરના કાળા પત્થરને કાપી નાંખે છે; તેમ તમારો સતત પ્રયત્ન, ગમે એવા કર્મને ઉથલાવી શકશે.

श्रवणमंगलं—ગાળો સાંભળીને ક્રોધ થાય, અને વખાણ સાંભળીને આનંદ થાય; તે પ્રમાણેજ-કથા શ્રવણ કરીને મંગળ-કલ્યાણ થાય. કોનું મંગળ થયું ?—

ચોપાઇ—"મજ્જનફલ દેખીય તત્કાલા, કાક કોઇ પીક બકહુ મરાલા,
સુની આશ્ચર્ય કરે જનિ કોઈ, સત્સંગત મહિમા નહિં ગોઈ.
વાલ્મીકિ નારદ ઘટયોની, નીજનીજ મુખન કહિ નિજ હોની;
જલચર થલચર નભચર નાના, જે જડચેતન જીવ જહાના.
× × × × ×
શઠ સુધરહિ સત્સંગત પાઇ, પારસ પરસિ કુધાતુ સુહાઇ;
વિધિવશ સુજન કુસંગે પરહિ, ફણી મણિસમ નીજ ગુણ અનુસરહિ."
[મોક્ષવાણી પાનુ ૯].

श्रीमद्—'શ્રી' નો અર્થ 'લક્ષ્મી' અને 'શોભા' બેઉ થઇ શકે. લક્ષ્મી અર્થ કરીએ તો તે પણ ઘટે. કારણકે બાળકની સંભાળ, જેમ માતાપિતા રાખે; તેમ ભગવદ્ ગુણાનુવાદમાં અનન્ય રહેનારની સંભાળ, શ્રીહરિ રાખે. શ્રીહરિ રાખે, એટલે શ્રીહરિની ધણીયાણી લક્ષ્મીબાઇને, ભક્તોના ઘરમાં હાજર રહેવું પડે. 'શ્રી' નો અર્થ શોભા કરીએ, તો તે પણ ઘટે. જેમણે શ્રીહરિની કથા ભાવથી સાંભળી, તેમની શોભા-કીર્તિનો પાર રહ્યો નથી. અનેક દષ્ટાંતમાંથી તુલસીદાસજીને લ્યો—

ચોપાઇ—'સો મોસન કહી જાત ન કૈસે, શાકવણિક મણિગુણગણ જૈસે.'
છંદ—જાકિ કૃપા લવલેશસેં, મતિમંદ તુલસીદાસ હું;
પાયો પરમ વિશ્રામ રામ-સમાન પ્રભુ નાંહિ કહુઁ.

જ્યારે નિર્ધન રાજાની નોકરીમાં ફાવે, ત્યારે આખું ગામ ભાઇનાં વખાણ કરે. તેમ વ્યવહારની, નિંદાની અને અદેખાઈની અનેક વાતો, રસ લઈને સાંભળનારો નિર્ધન જીવ, રસ લઈને શ્રીહરિના ગુણાનુવાદ સાંભળે; ત્યારે તેની શોભાનો પાર રહે નહીં.

ये गृणंति ते भूरिदाः जनाः—કથામૃત વહેંચનારા–કથાકારો–મોટા દાની–દાતાર છે. મૂર્તિઓના કરતાં, તિર્થોના કરતાં, અને યજ્ઞાદિ ક્રિયાઓ અને ચાંદ્રાયણાદિ વ્રતોના કરતાં, સંતોનો મહિમા શાસ્ત્રો વધારે ગાય છે; કારણકે તિર્થો સંતોથી પાવન થાય છે. મૂર્તિઓનો મહિમા પણ, સંતોથી વધ્યો છે અને વધે છે.

ત્યારે આજકાલ કથાકારોનો ધંધો હલકો કેમ જણાય છે?—જે કથાકારો મોજે ચડયા છે-જેમને પોતાને જોઇએ, તેથી વધારેની જરૂર પડે છે; તેઓને ધનવાનોની ખુશામત કરવી પડે છે. કોઇ સંપ્રદાય ધનિક હોય; તો માત્ર લક્ષ્મીજી માટે, મોજીલા કથાકારો, તે સંપ્રદાયનું ટીલું કંઠી કરીને, તેઓ તેમાં જોડાય છે. જોડાયા પછી પણ ખુશામતનો ખજાનો ખુલ્લો રાખે છે. તેથી તેઓ પૈસે ટકે સુખી થાય છે; પણ તેઓ શ્રીહરીથી વિમુખ રહે છે. જે કુવામાં જળ ન હોય, તેના અવેડામાં જળ ક્યાંથી હોય! યાદ રાખવું ઘટે છે કે–લક્ષ્મી અને હરિ–બેઉ ધણીધણીયાણી છે, એક બીજાંને અત્યંત વ્હાલાં છે, પણ તેમનો સંયોગ વિચિત્ર છે. એટલે–જ્યાં લક્ષ્મીનો આદર, ત્યાં શ્રીહરિની વિદાય; અને જ્યાં હરિનો આદર, ત્યાં લક્ષ્મીની વિદાય. તાત્પર્ય–માત્ર લક્ષ્મીજીના ઉપાસક–માત્ર ધંધાની નજરથી કામ કરનારા કથાકારો-નિંદાય, તેમાં કાંઇ નવાઇ જેવું નથી. પ્રથમ સિદ્ધાંત તો એ કે–કથાકાર ઉત્તમ પ્રકાકારનો મુમુક્ષુ હોવો જોઇએ. કથાકાર મહાત્મા અગર ગુરૂદેવ છેજ. છતાં–કથાકાર મહાત્મા થવા લલચાય; તો પ્રભુ તુરત તેમનાથી દૂર જઈને વસે. એટલે–આપણે જે (પ્રભુ)ની જરૂર છે, તે ત્યાંથી ક્યારનાએ વિદાય થયા હોય છે. આ ગેરસમજ જેવી તેવી નથી. પ્રભુ કૃપા હોય, તોજ કથાકારો, મહાત્મા–ગુરૂદેવ–વિગેરે બનવાની ગેરસમજથી મૂક્ત રહિ શકે. સાચા ક્ષત્રિઓને આંગણે, અભયદાનનાં સદાવ્રત હોય; સાચા વૈશ્યને આંગણે અન્નવસ્ત્રનાં સદાવ્રત હોય; તેમ સાચા બ્રાહ્મણને આંગણે–જ્ઞાન, વૈરાગ અને ભક્તિનાં સદાવ્રત હોય.

દૃષ્ટાંત—અજ્ઞાનપુરના ગર્વસિંહ રાજા પાસે, વૈરાગ્યશંકર કથા વાંચતા હતા. એક દિવસે કથા પ્રસંગ થઇ રહ્યા પછી, વર્ણાશ્રમની વાતો કરતાં કરતાં, ગર્વસિંહ બોલ્યા કે–'વૈરાગ્યશંકર! આપ ભલે પૂજ્ય ગણાઓ, પણ અમારા તો માગણ.'

વૈરાગ્યશંકર—હું તો માગણ છઉં; પણ આપ મને ક્ષમા કરો, તો તે વાતનો ખુલાસો કરૂં.

ગર્વસિંહ—સુખેથી ખુલાસો કરો.

વૈરાગ્યશંકર—જો જો નારાજ ન થતા. અમારે આપના રાજ્યાધિકારથી ન ડરવું જોઇએ; તોપણ દેશકાળને અનુસરીને, અમારે એમ કહેવું જોઇએ કે–આપ રાજા, અને અમે આ રાજના એક માગણ બ્રાહ્મણ.

ગર્વસિંહ—તમે સુખેથી ખુલાસો કરો. તમારાં વખાણ તમારે મુખે કરવાં, તે ઠીક નહીં; બાકી તમારી રેણીકરણીથી હું બહુ પ્રસન્ન છઉં. તમારી વૈરાગ્યવૃત્તિએ મને રાજી કર્યો છે. તમારો સ્વતંત્ર ખુલાસો સાંભળવાની આજ મને ઇચ્છા થઈ છે.

વૈરાગ્યશંકર—ત્યારે સાંભળો–એક ઘડીવાર રાજ્યાસનનો ગર્વ તજીને સાંભળો, તો ખાત્રી થશે કે–માગણ કોણ નથી? રાજા પ્રજા પાસે માગે, અને પ્રજા રાજા પાસે માગે; સ્ત્રી પતિ પાસે માગે, અને પતિ સ્ત્રી પાસે માગે; અમે તમારી પાસે માગીએ, અને તમે

અમારી પાસે માગો. આપ હજી બાળક છો, તેથી આપ અમારી પાસે માગતા નથી. પણ આપ બેડુ પાસે માગો છો–પ્રજા ઉપર કર વેરા નાંખીને પ્રજા પાસે માગો છો. વિગેરે

ગર્વસિંહ––ગઇ હુતાશણીએ અમને બાસઠમું વરસ બેઠું. જન્મ દિવસના ઉત્સવમાં તમને કાંઇ દક્ષણા પણ મળી હતી; છતાં તમે અમને બાળક કેમ કહ્યા ?

વૈરાગ્યશંકર––બાપુ ! આપ બાળકજ રહ્યા. આપે મોટા થવા પ્રયત્ન કર્યોજ નહીં.

ગર્વસિંહ—એટલે શું ? ખુલાસાવાર કહો.

વૈરાગ્યશંકર—આપ અમારા માગણ ન થયા–એજ આપની બાલ્યાવસ્થા. ગવરનર સાહેબ સાથે, આપને હવે બહુ તો પાંચદસ વરસ કામ હશે; પણ તેમની જેટલી ખુશામત કરો છો, એટલી અમારી ખુશામત કદિ કરતા નથી. યાદ રાખજો કે–અમારી પાસે જે દ્રવ્ય છે, તે મોટા સમ્રાટ્ પાસે પણ નથી. અમારી પાસે જે સુખ છે, તે ઈંદ્રની સ્વર્ગરૂપી ઝુંપડીમાં પણ નથી. તે દ્રવ્યની અગર તે સુખની આપને પરવા થાય; ત્યારે આપ બાળક મટીને મોટા ગણાઓ. હસ્તીનાપુરની ગાદી ઉપર બેસનારા યુધિષ્ઠરાદિ સમ્રાટો, નારદાદિ ધનવાનના ચરણ ધોઇને પીતા હતા. સિંધુ દેશનો રહુગણ રાજા, જડભરત પાસે દ્રવ્ય દેખીને, તે લેવા માટે, પાલખીમાંથી હેઠો ઉતરીને, જડભરતના પગમાં પડગો. મને આશા હતી કે–સાઠ વરસ પછી આપ બાળક મટીને વૃદ્ધ થશો. પણ—

ગર્વસિંહ—વૈરાગ્યશંકર ! આ બધું હું જાણું છઉં. મારો બાપ બેભાનસિંહ, હાય બોય કરતોજ મરી ગયો; અને મારે પણ આ બધું છોડવુંજ પડશે. પણ આ અજ્ઞાન મટે કેમ ? માયાનો બંધ છૂટે કેમ ? તેની કોઇ યુક્તિ છે ?

વૈરાગ્યશંકર—તેની કોઈ યુક્તિ હવે મારી પાસે નથી. સરકાર પાસે છે.

ગર્વસિંહ—સરકાર પાસે ? વળી કેમ અવળે રસ્તે ચાલ્યા ? હું ગર્વ તજીને ગોવિંદ ન ગાઉં, તેમાં સરકાર શું કરે ?

વૈરાગ્યશંકર—ખરૂં કહું છઉં. શાસ્ત્રોએ અને અમારા જેવા સંતોએ, આપને ઘણી વાતો કરી; પણ આપ વૃદ્ધ થયા નહી. સરકાર હમણાં આપને, અમુક કારણસર, ગાદીથી પદભ્રષ્ટ કરે; તો–આપને નસ્તર મુકવા જેવું–દુઃખ લાગે ખરૂં; પણ પછી–ઉઠતાં–બેસતાં, આપ શ્રીહરિને સંભારો. મારા જેવા ભીખારીને પણ નમ્રભાવથી પગે લાગો. મારા જેવા પાસે જે કાંઈ હોય, તેનો ખપ આપને ત્યારેજ થાય; અને તે આપ ત્યારેજ પ્રેમપૂર્વક માગો. વળી એમ કરવામાં આપની કીર્તિ પણ અમર થાય. હું રાજી થાઉં, અને મારો પ્રભુ પણ રાજી થાય.

આ શબ્દો સાંભળીને ગર્વસિંહનો ગર્વ ગળી ગયો. રાજ્યાસન ઉપરથી ઉઠીને વૈરાગ્યશંકરના પગમાં, સાષ્ટાંગ દંડવત કરીને પગે લાગ્યા. પગે લાગતાં આંખમાંથી જળની ધારા થઈ. આ ધારાએ વૈરાગ્યશંકરના પગ ધોઈ નાંખ્યા. દીવાન સાહેબે ગર્વસિંહને માંડ માંડ ઉભા કર્યા. રાજાની આ સ્થીતિ જોઇને, રાજસભા શાંત થઈ ગઇ. રાજા ઉભા થયા, પણ રાજ્યાસનપર ન બેઠા. સૌએ બેસવાની વિનંતિ કરતાં, આંખો લુછી નાંખીને ધીમે સ્વરે રાજા બોલ્યા–'હવે રાજ્યાસન મારૂં નથી–હવે મારૂં દર્ભાસન છે. દર્ભાસન લાવો તો બેસું.'

થોડીવારમાં કોઈ દર્ભાસન લઈ આવ્યું. વૈરાગ્યશંકરની સામે દર્ભાસન નાંખી, દીન ભાવે રાજા બેઠા. [રાજા શું બોલે છે, તે સાંભળવા સભા આતુર હતી.]

રાજા—વૈરાગ્યશંકર! જીવને માયા એટલી બધી મીઠી લાગે છે, કે-તેને યમરાજ મારી ઠોકીને બહાર કાઢે, ત્યારેજ તે માયાને છોડે. સ્ત્રીપુત્રાદિકને ડોસાની વાત ગમે નહીં; તોપણ ડોસો પોતાનું ડહાપણ રાજીખુશીથી છોડે નહીં. આપે મને અઘોર ઉંઘમાંથી ઉઠાડયો. આપે મને ભયંકર ભૂલમાંથી બચાવ્યો. હું આજથી આપનો માગણ છઉં. આ ભવબંધથી મુક્ત થાઉં-જન્મમરણ ઉત્પન્ન કરી આપે એવી મારી વાસનાઓ જે રીતે શમી જાય-તે તમામ ઔષધો આપ તૈયાર કરો. તેટલી વારમાં હું આ મારા રાજ્યભારથી મુક્ત થાઉં.'

વૈરાગ્યશંકર—દોહરો-' કરત કરત સત્સંગ, જડજન હોત સુજાન; રસડી આવત જાત પત્થર કરત નિશાન.' હે રાજન્! આજ તમારાં સુકર્મ પ્રગટયાં; તેથી તમે અમારી વાત માની. સુકર્મી સાંભળનારાં ભાગ્યેજ મળે છે.

પછી રાજાએ રાજ્યકારભાર સંબંધી જે કરવુ ઘટે, તે કરી લીધું; અને તે પ્રમાણે સરકારને ખબર આપી. આ વાત સાંભળીને પ્રજા તથા મિત્રો રાજી થયા; અને સૌ રાજાનાં દર્શને આવ્યાં.

તાત્પર્ય—વૈરાગ્યશંકર જેવા સ્પષ્ટ વક્તા મળે, અને શ્રોતાઓના કર્મનો ઉદય થાય, તોજ માયાની સાંકળો તુટી જાય.

આ શ્લોકમાં કથામૃતનો મહિમા બતાવીને ગોપીઓ સૂચવે છે કે-' આપ કોઈ સામાન્ય વ્યક્તિ નથી. સમગ્ર દુનિયા જેની સ્તુતિ કરે છે, તે આપ છો. સમગ્ર દુનિયાના પતિ થઈને અમને કાં પીડો ?-અમને કાં દર્શન ન દ્યો. સમગ્ર દુનિયા દુઃખના સમયમાં, આપની કથાનું અવલંબન કરીને રહે છે. તેમ અમે પણ આપની કથાનું અવલંબન-એટલે ' તમે ભક્તવત્સલ છો '-'પરમ દયાળુ છો.'-'નોધારાના આધાર છો,' અને-' તમે તમારાને કદિ ભૂલતા નથી' એવી જે આપની કથા-એવો જે આપનો મહિમા-છે, તેનું અત્યારે અમારે અવલંબન છે.

હવે ગોપિઓ પ્રભુને કપટી-ઠગારા-કહે છે—

प्रहसितं प्रिय प्रेमवीक्षणं, विहरणं च ते ध्यानमङ्गलम् ॥
रहसि संविदो या हृदिस्पृशः, कुहक नो मनः क्षोभयन्ति हि ॥ १० ॥

અર્થ—હે પ્રિય! હે કપટી! [હે ચિત્તડાના ચોર!] તમારૂં હસવું, તમારૂં પ્રેમથી જોવું તે, તમારૂં આમતેમ હરવું ફરવું, તમારૂં ધ્યાન ધરવાથી થતું સુખ, હૃદયમાં સ્પર્શ કરે એવી તમારી એકાંતની વાતો, ખરેખર અમારા મનને ક્ષોભ કરે છે-બેચેન કરે છે-અમને ખટકે છે-અમને વલોવી નાંખે છે-પીડે છે. તાત્પર્ય-હવે કૃપા કરીને દર્શન આપો. [૧૦]

---

૧૦ પદચ્છેદ—**हे प्रिय** !-હે પ્રિય! **हे कुहक** !-હે કપટી! **ते (तव) प्रहसितं**-તમારૂં હસવું. **प्रेमवीक्षणं**-તમારૂં પ્રેમથી જોવું તે. **च**-અને **विहरणं**-આપનું આમતેમ ફરવું તે. **ध्यानमंगलम्**-આપનું ધ્યાન ધરવાથી થતું સુખ. [**हृदि स्पृशः-हृदयारूढाः-हृदयंगमाः इति**] **हृदिस्पृशः याः रहसि संविदः**-હૃદયમાં સ્પર્શ કરે એવી આપની એકાંતની વાતો. **हि** ખરેખર-**नः मनः क्षोभयंति**-અમારા મનને ક્ષોભ કરે છે.

૧૦ વિવેચન—

કુહક:—'હે કપટી !' સ્ત્રીપુરૂષ પોતાંના અત્યંત પ્યારમાં. એક બીજાને ધુતારા-ધુતારી-કપટી વિગેરે કહે છે—

જેમ લાડકો દિકરો મીઠી મીઠી ગાળો ખાય; તેમ શ્રીકૃષ્ણે પણ ગોપીઓની ઘણી ગાળો ખાધી. શ્રીકૃષ્ણે ગોપીઓના તુંકારા પણ ખાધા.

સર્વાંગે રૂડા—તેને જોઈને કોણ મોહ ન પામે !

ગરબી.

કિયે ઠામે મોહિની ન જાણીરે, મોહનજીમાં. કિયે ઠામે૦ ટેક.
ભ્રકુટિની મટકમાં, કે ચાલવાની લટકમાં;
કે શું નથી મોહની ભરેલી એની વાણી રે— કિયે ઠામે૦
ખીટલીયાળા કેશમાં, કે મદનમોહન વેશમાં,
કે મોરલી મોહનની પીછાણી રે— કિયે ઠામે૦
શું મુખારવિંદમાં ! કે મંદ હાસ્ય ફંદમાં !
કે કટાક્ષે મોહની વખાણી રે— કિયે ઠામે૦
શું અંગે અંગમાં ! કે લલિત ત્રિભંગમાં !
કે શું અંગ ઘેલી કરી શાણી રે— કિયે ઠામે૦
ચપળ રસિક નેનમાં ! કે છાની છાની [1]સેનમાં !
જે જોબનનું રૂપ કરે પાણી રે— કિયે ઠામે૦
દયાના પ્રીતમ પોતે, મોહિની સ્વરૂપ છે;
તન મન ધન હું લુંટાણી રે— કિયે ઠામે૦

रहसि या हृदिस्पृशः संविद्:—પરદારાઓની સાથે ખાનગી વાતચિત કરવાનો અધિકાર, રાજાને પણ નહીં. ધર્માચાર્યો અગર ગુરૂને પણ નહીં. તે અધિકાર શ્રીકૃષ્ણને ક્યાંથી મળ્યો ?-સ્ત્રી સાથે આવી ખાનગી વાતચિત માત્ર પતિજ કરી શકે. અહીં શ્રીકૃષ્ણ પ્રાણી માત્રનાં પતિ રૂપે ઉભા છે. વળી આ વાતચિત તે કેવી ?-**हृदि स्पृशः**:-હૃદયમાં પ્રેમની તાલાવેલી કરી મૂકે એવી; પુનમનો ચંદ્ર જોઈને સમુદ્ર ખળભળે, એવી વાતચિત. પ્રભુની આવી ખાનગી વાતચીત, યાજ્ઞવલ્કયાદિ ઋષિઓએ ગંગાના તટે સાંભળી; જનકાદિ જીવ-મુક્તોએ રાજગાદી ઉપર બેસીને સાંભળી; તુલાધારાદિ વૈશ્યોએ ધંધારોજગારમાં રહીને સાંભળી. શંકરાચાર્ય આદિ આચાર્યોએ કાશીમાં સાંભળી. ગૌતમ બુદ્ધે બુદ્ધગયામાં સાંભળી; જીસસ ક્રાઈસ્ટે જેરૂસાલમમાં સાંભળી. મહમદ પેગંબરે મક્કામાં સાંભળી. નરસીમહેતાએ જુનાગઢમાં સાંભળી; મીરાંએ મેવાડમાં સાંભળી; તુકારામે મહારાષ્ટ્રમાં સાંભળી. તુલસીદાસજીએ અસિઘાટ [કાશી] ઉપર સાંભળી. તાત્પર્ય-પ્રભુ સાથે આવી ખાનગી વાતચિત, યોગિઓ, ભક્તો અને જીવ-મુક્તો કરી શકે. તેથી વિશેષ અધિકાર અહીં ગોપીઓને મળેલો છે.

આ શ્લોકનો અંતીમ ભાવ એ છે કે-'હે મોહક ! આ બધું બતાવીને આપે અમને ઘણો મોહ ઉત્પન્ન કર્યો; આપે અમને અદ્ધર ટાંગી દીધી. અમને ક્યાંઈ ચેન પડતું નથી; તેથી હવે આપે સંતાઈ રહેવું ઘટતું નથી-આપ જલદીથી પ્રગટ થાઓ.'

---

[1] ઇસારો; સનકારો.

શ્રીકૃષ્ણ ગાયો ચારવા જતા, ત્યારે ગોપિકાઓની કેવી સ્થિતિ હતી? તે હવે કહે છે—

चलसि यद् व्रजाच्चारयन् पशून्–नलिनसुन्दरं नाथ ते पदम् ॥
शिलतृणाङ्कुरैः सीदतीति नः, कलिलतां मनः कान्त गच्छति ॥ ११ ॥
दिनपरिक्षये नीलकुन्तलैर्–वनरुहाननं बिभ्रदावृतम् ॥
घनरजस्वलं दर्शयन् मुहुर्–मनसि नः स्मरं वीर यच्छसि ॥ १२ ॥

અર્થ—"હે નાથ! હે પ્યારા! આપ જ્યારે પશુઓને ચારવા માટે વ્રજમાંથી પધારો છો, ત્યારે કમળ સરખું કોમળ આપનું ચરણ, કાંકરીઓથી, ખડથી અને અંકુરોથી પીડાતું હશે. એ પ્રમાણે વિચાર કરતું અમારૂં મન, અસ્વસ્થ બની જાય છે-ચિંતામાં ડુબી જાય છે." 'આવી રીતે અમે આપના ઉપર પ્રેમ રાખીએ છઈએ, છતાં આપ કેમ અમારી સાથે કપટથી રમો છો?-' એ ભાવ છે. [૧૧] "હે વીર! સાયંકાળે કાળા વાળથી ઘેરાએલું, અને ગાયોની રજથી ધુસર-ભુખરૂં-બનેલું મુખકમળ જેનું છે, એવા આપ, તે મુખને વારંવાર બતાવીને, અમારા મનમાં કેવળ કામદેવને ઉત્પન્ન કરો છો." 'કામદેવને કેમ શમાવતા નથી?-કેમ સંગ આપતા નથી?' એ ભાવ છે. [૧૨]

૧૧-૧૨ વિવેચન—

ગોપાલ તે ગોપાલ—અણવણ પગે-ઉધાડે પગે-પ્રભુ ગાયો ચારવા જાય છે. સેવા કરવી તે બરાબર કરવી, નહીં તો ન કરવી, એ ભાવ છે. વગડામાં આમતેમ ફરતાં ફરતાં ચરણમાં કાંકરીઓ-કાંટા વિગેરે વાગે, તે માટે ગોપિકાઓના દિલ ગભરાય છે. 'જેમ કમળ સરોવરમાં ઉગ્યા પછી, ત્યાંજ સ્થિર રહે છે; અને ચાહના કરનારને મળે છે; તેમ કૃષ્ણનું ચરણ ગોકુળમાંજ રહેવું જોઇએ; અને અમારા જેવી ચાહના કરનારીઓને મળવું જોઇએ'.

---

૧૧ પદચ્છેદ—**हे नाथ!** હે નાથ! **कांत!**-હે પ્યારા! **यत्**-જ્યારે **व्रजात् पशून् चारयन्**-પશુ ચારવા માટે વ્રજમાંથી, **चलसि**-આપ પધારો છો ત્યારે **नलिनं इव सुंदरं-नलिनसुंदरं ते—तव-पदं**-કમળ સરખું કોમળ આપનું ચરણ. **शिलाश्च तृणानि च अंकुराश्च तैः-शिलतृणांकुरैः सीदति**-કાંકરીઓ ખડ અને અંકુરોથી પીડાતાં હશે. **इति नः मनः**-એ પ્રમાણે (વિચાર કરતું) અમારૂં મન. **कलिलतां गच्छति**-અસ્વસ્થ થઈ જાય છે, ચિંતાતુર બની જાય છે. [**कलिं लाति** (ગ્રહણ કરે છે) **इति कलिलं, तस्य भावः कलिलता.**]

૧૨ પદચ્છેદ—**हे वीर!**-હે વીર! **दिनपरिक्षये**-સાયંકાળે **निलकुंतलैः आवृतम्**-કાળાવાળોથી ઘેરાએલું. અને [**घनरजः अस्ति अस्य इति घनरजस्वलं. स्वलं**-વાળું.] **घनरजस्वलं-गोरजच्छुरितं**-ગાયોની રજથી ભુખરૂં થએલું. **वनरुहाननं बिभ्रत्**-એવું કમળ સરખું મુખ ધારણ કરતા-અથવા એવું કમળ સરખું જેનું મુખ છે તે મુખને. **मुहुः दर्शयन्**-વારંવાર બતાવીને **नः मनसि स्मरं यच्छसि**—અમારા મનમાં કેવળ કામદેવને ઉત્પન્ન કરો છો.

[પાનું ૧૧૮૦] કવિગંગે શાહ અકબરને કહ્યું કે—' ગર્જહિ ગોવિંદ ધેનુ ચરાવૈ '. તો તે સંબંધમાં વિચારવાનું કે—ગાયો ચારવામાં ગોવિંદને કઈ ગરજ હતી ?—સાંભળો—પૃથ્વીને પાવન કરવાની ગરજ; આપેલા વરદાનો પુરવાર કરવાની ગરજ; સરખે સરખા ગોપ બાળકો સાથે ખેલવાની ગરજ, અને તે દ્વારા તેમને લાડ લડાવવાની ગરજ; તથા કંસે મોકલેલા અસુરોને અનુકુળતા કરી આપવાની ગરજ. ઇશ્વરનો અવતાર થઇ ચૂક્યો છે, એમ બ્રહ્માને ઇંદ્રને સૂચવવાની ગરજ. મહી વેચવા જતી રાધિકા વિગેરે ગોપીઓને મળવાની ગરજ; તેમને લુંટવાની ગરજ. તેમની ગાળો ખાવાની પણ ગરજ. કલિયુગના જીવોને યાત્રાનાં સ્થાન બનાવી દેવાની ગરજ. બોલો શ્રીકૃષ્ણચંદ્ર દેવકી જય. હર હર મહાદેવ હર.

પ્રભુનાં દર્શનની આતુરતાનાં આ વચનો છે. પ્રભુનાં દર્શનના સંબંધમાં બ્રહ્માનંદ સ્વામીજી ગાય છે. સાંભળો—

પદ.

રાગ—રેખતા—તાલ—દાદરા.

આશક હુવા જો દિલ, તો ક્યા કાયરપણું કરે ?
[1]ઉખલ મેં દિયા શિશ, તો [2]ચોટનસે ક્યોં ડરે ?—ટેક૦
માશુકકા મિલના બડા હૈ, કઠિન સમઝ લે; [૨].
પાવેગા સો દિદાર, જો જીતા હુવા મરે—આશક૦
અગર મુકામ પારકે, જાના જરૂર હૈ; [૨]
જાતા હૈ [3]વક્ત બીતતાં, ફિર ધીર ક્યા ધરે ?—આશક૦
ચ્હાતા હૈ દેખના જબી, દિલદારકો અપને; [૨]
દુનિયાંકી તરફમેં સદા, ફિર ક્યોં નજર ભરે ?—આશક૦
તૃષ્ણા નદીકી ધારમેં, જો ડૂબતા ફિરે; [૨]
બ્રહ્માનંદ વો ભવસિંધુનીર, પાર ક્યા તરે ?

ગોપિકાઓ કહે છે કે—

એ ધનસ્યામ—સુંદર સ્યામ—અમારો પ્યારો—રી૦
પ્રાણ પીયારો છલ બલ વાળો,
નેનનકી સેનન દે, ચિતવા ચુરાય લીયો;
જાદુ અમપેં ડાર્યો—રી—એ ધનસ્યામ૦
મોર મુગટ સિરપેં સોહે, કુંડલ—હલન—ચલન—મન મોહે;
વ્રજધર, ગિરિધર, મુરલી અધરધર,
જીવન પ્રાણ હમારો—રી—એ ધનસ્યામ૦
નાચત સબ વ્રજબાલ લાલ સંગ,
છુમછુમ છુમછુમ છનનનનનન—ન;
ધાકીટ ધુમકીટ તકીટ તકતક, ધુમીકિટ ધુમીકિટ—ત્તકધા,
લેત અનાગત ન્યારો—રી—એ ધનસ્યામ.

૧ ખારણીયો. ૨ સાંબેલાના ઘાથી. ૩ સમય.

જેમ કમળની આસપાસ કાળાં ભમરો ઉડે, તેમ શ્રીહરિના મુખની આસપાસ કાળા કેશ ઉડતા હતા. 'ગાયો ચારવા જાઓ, ત્યાં તો સાયંકાળે આપનાં દર્શન ચોક્કસ થશે, એમ અમને આશા હતી. અહીં અમારે શું કરવું ? ક્યાં સુધી અમારે અહીં તમારી વાટ જોવી ? શું આપ અમારા નિશ્ચયનો ભંગ કરશો ?'—

વનરૂહ એટલે વનમાં ઉત્પન્ન થતું કમળ. જલરૂહ એટલે જળમાં થાય છે તે કમળ. વનરૂહ ભુખરા રંગનું હોય છે. શ્રીકૃષ્ણનું મૂખ ધુળ ઉડવાથી ભુખરા રંગનું બની જતું હતું, તેથી તેને વનરૂહ સાથે સરખાવ્યું છે.

'હે કૃષ્ણ! આપનું ચરણકમળ અમારા સ્તન ઉપર મૂકો' એમ ફરી કહે છે—

प्रणतकामदं पद्मजार्चितं, धरणिमण्डनं ध्येयमापदि ॥
चरणपङ्कजं शंतमं च ते, रमण नः स्तनेष्वर्पयाधिहन् ॥१३॥

અર્થ—હે મનની પીડાને હરનાર ! હે પ્યારા ! આપનું ચરણકમળ કે જે શરણે આવેલાઓની કામનાઓને પૂર્ણ કરે છે; જે ચરણકમળને બ્રહ્માજી પૂજે છે; જે ચરણકમળ પૃથ્વીના શણગારરૂપ છે; વળી જે આપત્તિ કાળમાં ધ્યાન ધરવા લાયકછે; તથા સેવાના સમયમાં પરમસુખરૂપ છે, તે ચરણકમળને (કપટ તજીને) અમારા સ્તન ઉપર મૂકો." તાત્પર્ય—અમારા કામાગ્નિને શાંત કરો.(૧૩).

૧૩ વિવેચન—

ગોપિકાઓ ક્યાં ઉભી છે ?—દેખાય છે ? તે સંબંધમાં રૈદાસ નામના ભક્ત કહે છે, તે સાંભળો—

પદ.

અબ કૈસે છુટે ! મુજે લેહ લાગી. ટેક૦

પ્રભુજી ! તુમ ચંદન હમ પાની, જાકી અંગ અંગ બાસ સમાની;
પ્રભુજી ! તુમ ઘન હમ વનમોરા, જૈસે ચિતવત ચંદ્ર ચકોરા.
પ્રભુજી ! તુમ દીપક હમ બાતી, જાકી જ્યોત બરે દિન રાતી;
પ્રભુજી ! તુમ મોતી હમ ધાગા, જૈસે સોનહિં મિલત સોહાગા,
પ્રભુજી ! તુમ સ્વામી હમ દાસા, ઐસી ભક્તિ કરે રૈદાસા.

સ્તન શબ્દ—માત્ર સ્તન શબ્દ સાંભળીને ભડકશો નહીં. [૭ મા શ્લોકમાં પણ ચરણકમળને સ્તન ઉપર ધારણ કરવાની પ્રાર્થના કરી હતી.] સ્તન તો જ્યાં ત્યાં છે. પશુઆદિ

૧૩ પદચ્છેદ—**हे आधिहन्**-હે મનની પીડાને હરનારા ! **हे रमण**-હે પ્યારા ! **ते-तव-चरणपंकजं**-આપનું ચરણકમળ કે જે. **प्रणतकामदं**-શરણે આવેલાઓની કામનાઓને પૂર્ણ કરનાર. [**पद्मजः**-બ્રહ્મા. **पद्मजा**-લક્ષ્મી. અહીં બેઉ અર્થ લઈ શકાય.] **पद्मजार्चितं**-બ્રહ્માજીએ પૂજેલું. **धरणिमंडनं**-પૃથ્વીના શણગારરૂપ **आपदि ध्येयं**-આપત્તિકાળમાં ધ્યાન કરવા લાયક. **च**-અને **अतिशयेन शम् इति शंतमं**-સેવાના સમયમાં પરમ સુખરૂપ. **नः स्तनेषु अर्पय** [કપટ તજીને] અમારા સ્તન ઉપર મૂકો.

અવતારોમાં પણ માદાઓને સ્તન છે. આ ચરણ કેવું છે, તે સાંભળો—

प्रणतकामदं—સમ્રાટ્ આદિ મહાન્ વ્યક્તિઓ અમુક પ્રમાણમાં મનોરથો પૂર્ણ કરી શકે; પણ સંપૂર્ણ રીતે નહીં. સંપૂર્ણ રીતે તો શ્રીહરિજ મનોરથો પૂર્ણ કરી શકે. આ શબ્દનો એવો અર્થ પણ થાય છે કે-**प्रकर्षेण नम्रेषु कामं द्यति सः तं**-જે ઘણા નમ્ર. જીવોના કામનું ખંડન કરે છે તે. પ્રહ્લાદ, ધ્રુવ વિગેરે તેનાં દૃષ્ટાંતો છે.

पद्मजार्चितं - બ્રહ્માજીએ પૂજેલું. કોઇ ભક્ત, કોઈ ગુરૂ અગર કોઈ આચાર્ય શ્રીકૃષ્ણ બનીને, સ્ત્રીયો સાથે કૃષ્ણલીલાનું અનુકરણ કરતા હોય, તો તેમને પૂછી જોજો કે-'આપનું ચરણ બ્રહ્માજીએ પૂજેલું છે? પરદારા સાથેના અવિવેકની નિંદા, જંગલી પ્રજા પણ કરે છે, તે અવિવેકનાં વખાણ, ભાગવતમાં અગર ધર્મમાં સંભવે?'

धरणिमंडनं—સંસારના શણગારરૂપ. ગમે તે ધર્મના લોકો હોય, પણ તેઓ પરમાત્માના ચરણના દાસ થવામાં મોટાઈ માને. વૃંદાવનાદિ પૃથ્વી પ્રભુનાં ચરણકમળથી વંદનીય ગણાય છે. વળી તે હોય, તોજ આ બધું જગત્ ગમે; શરીરમાંથી તે ઉઠયા-કે અંધારૂં.

आपदि ध्येयं—આપત્ કાળમાં મનુષ્ય પોતાની નજર પહોંચે, ત્યાં સુધી બળ કરે. છેવટે પ્રભુચરણમાં આવીને વિરમે. ગજરાજ, દ્રૌપદી વિગેરે તેનાં દૃષ્ટાંત છે.

शंतमं—સંસારમાં અનેક પ્રકારના કારભાર કરે; પોતાને સૌથી સુખી માને, પણ જ્યારે જીવ પ્રભુ ચરણમાં વિરમે, ત્યારે તે પરમાનંદ ભોગવે.

વસંતતિલકા—

त्यक्तैषणात्रयमवेक्षितमोक्षमार्गाः, भैक्ष्यामृतेन परिकल्पितदेहयात्रा।
ज्योतिः परात्परतरं, परमात्मसंज्ञं, धन्या द्विजा रहसि हृद्यवलोकयंति ॥८॥

[શ્રી શંકરનું ધન્યાષ્ટકમ્ સ્તોત્ર].

અર્થ—પુત્ર, ધન અને કીર્તિ-ત્રણે પ્રકારની વાસનાઓ તજીને, જેઓએ મોક્ષમાર્ગના ક્રમને જાણેલો છે, એવા સન્યાસીઓ ભિક્ષારૂપી અમૃતથી દેહનો નિર્વાહ કરે છે; અને પરથી પર, એવું પરમ જ્યોતિસ્વરૂપ જે પરબ્રહ્મ તત્ત્વ, તેને એકાંતમાં બેસીને હૃદયમાં અવલોકીને અનુભવે છે; તે દ્વિજોને ખરેખર ધન્ય છે.

आधिहन्—હે મનના દુઃખને હરનાર! મન અનેક ઠેકાણે સુખ મેળવે છે; પણ તે સુખ અનિત્ય હોય છે. નિત્ય સુખની પ્રાપ્તિ, પ્રભુ ચરણ વિના સંભવતી નથી. 'ઉપર જણાવ્યું, તે ચરણકમળ, સૌને સુખ આપે; તો અમારા મનની પીડાને કેમ ન શમાવે?' એ ભાવ છે. **रमण** શબ્દ શૃંગારી છે.

પુનરૂક્તિ—૭મા શ્લોકમાં ચરણને સ્તનો ઉપર મુકવા પ્રાર્થના કરી હતી, અને આ શ્લોકમાં પણ એ પ્રકારનીજ પ્રાર્થના છે. તે ગોપિકાઓની વિહ્વળતાનું ભાન કરાવે છે, એટલુંજ નહીં, પણ ચરણકમળનો મહિમા પોતે કેટલો સમજે છે, તે વિદીત કરે છે. વળી અમારા તમારા જેવાને પણ ઇસારો કરે છે કે-'આમાં કાંઇક લેવા જેવું છે-'**सर्वधर्मान् परित्यज्य मामेकं शरणं व्रज**'-ગીતાના એ શબ્દો આ વાતને ટેકો આપે છે.

હવે અધરામૃતની માગણી કરે છે—

सुरतवर्धनं शोकनाशनं, स्वरितवेणुना सुष्ठु चुम्बितम् ॥
इतररागविस्मारणं नृणां, वितर वीर नस्तेऽधरामृतम् ॥१४॥

અર્થ—હે વીર ! આપનું અધરામૃત કે જે-સંભોગને વધારનાર, શોકનો નાશ કરનાર, અવાજ કરતી વેણુ વડે સારી રીતે ચુંબન કરાતું-ચુસાતું, અને મનુષ્યોને બીજાં સર્વ સુખોને ભુલાવનાર-તે અધરામૃત અમને આપો." તાત્પર્ય હવે અમને મળો, અને સંગનું સુખ આપો. [૧૪].

૧૪ વિવેચન—

અધરામૃત કેવું ?—અધરામૃત એટલે અમુક જાતનું ઉત્તમ ઔષધ. સુરતવર્ધનં-સંભોગસુખને વધારનાર. પરસ્પરના સુખને વધારનાર. નરસી મહેતાએ સુરત સંગ્રામના ઘણાં પદો ગાયાં છે. આ સુરતસંગ્રામ કેવો ? આ મસ્તી કેવી ? વિગેરે વિચાર થતા હોય, તો સાંભળો—

પદ.

કોઇ હાલમસ્ત, કોઇ માલમસ્ત, કોઇ તૂતી મૈના સૂયેમેં,
કોઇ ખાનમસ્ત પહિરાનમસ્ત, કોઇ રાગરાગિની ધુયેમેં;
કોઇ અમલમસ્ત, કોઈ રમલમસ્ત, કોઇ સતરંજ ચોપાટ જુયેમેં[૧],
ઇકિ ખુદ મસ્તીબિન, અઉર મસ્તી સબ, ગિરે અવિદ્યા કુવેમેં.
કોઇ અકલમસ્ત, કોઈ શકલમસ્ત,[૨] કોઇ ચંચલતાઇ હાંસીમેં;
કોઈ વેદમસ્ત, કોઇ તિબ્બમસ્ત, કોઇ મક્કેમેં કોઇ કાસીમેં !
કોઈ ગામમસ્ત, કોઇ ઠામમસ્ત, કોઇ સેવકમેં કોઇ દાસીમેં;
ઇક ખુદ મસ્તી બિન, અઉર મસ્તી સબ, ફસેં અવિદ્યા ફાસીમેં.
કોઇ [૪]પાટમસ્ત, કોઇ ઠાઠમસ્ત, કોઇ ભૈરવમેં કોઇ કાલીમેં;
કોઇ ગ્રંથમસ્ત, કોઇ પંથમસ્ત, કોઇ શ્વેત પીત રંગ લાલીમેં,
કોઇ કામમસ્ત કોઇ ધામમસ્ત, કોઇ [૫]પૂરણમેં કોઈ [૬]ખાલીમેં;
ઇક ખુદ મસ્તી બિન, અઉર મસ્તી સબ, બંધે અવિદ્યા જાલીમેં.

× × × ×

કોઇ રાજમસ્ત, [૭]ગજવાજિમસ્ત, કોઇ છપ્પરમેં કોઇ [૮]પુલેમેં;
કોઇ યુદ્ધમસ્ત, કોઈ ક્રુદ્ધમસ્ત, કોઈ ખડગ કુઠાર [૯]બસુલેમેં ।
કોઇ પ્રેમમસ્ત, કોઇ નેમસ્ત, કોઈ [૧૦]છીકેમેં કોઈ [૧૧]ઝુલેમેં;
ઇકિ ખુદ મસ્તી બિન અઉર મસ્તી સબ, પડે અવિદ્યા ચૂલેમેં ॥

× × × ×

૧ જુગાર. ૨ ચહેરો. ૪ રાજ્ગાદી. ૫ સાકાર. ૬ નિરાકાર. ૭ હાથી ઘોડા. ૮ બગિચા. ૯ હથિયારનું નામ. ૧૦ પલંગ. ૧૧ હિંચકો.

૧૪ પદચ્છેદ—**हे वीर** !-હે વીર. **ते अधरामृतं**-આપનું અધરામૃત કે જે. **सुरत वर्धनं**-સંભોગને વધારનાર. **शोकनाशनं**-શોકનો નાશ કરનાર. **स्वरितवेणुना सुष्ठु चुंबितं**-અવાજ કરતી વેણુ વડે સારી રીતે ચુંબન કરાતું. **नृणां [इतरेषु रागः तं विस्मारयति इति-तं] इतररागविस्मारणं**-મનુષ્યોને બીજાં તમામ સુખને ભુલાવી દેનારૂં. **नः वितर**-અમને આપ.

યહ લૌકિક મસ્તી કહાઁ લૌં વરણોં, હે માયાકે [12]દંગલમેં;
કૌન કરે, તિનકી ગિનતી, સબ જકડે હેં દઢ [13]સંકલમેં।
છિનમે રૂષ્ટ, તુષ્ટ એક છિનમેં, સ્થિતિ સદા અમંગલમેં;
ઇક ખુદ મસ્તી બિન અઉર મસ્તી સબ, ડાલે અવિદ્યા જંગલમેં.

અખો—જ્ઞાની વિહારી ગોપી જશા, **તેજ જ્ઞાની જેને ગોપીની દશા;**
ગોપી ભૂલી ઘરને બાર, ગોપી ભૂલી કુટુંબ પરિવાર.
પોતાની દેહ પણ ભૂલી ગઈ, અખા કામની કુળવંત થઈ.

લેભાગુ વેદાંતીઓ અને સુધારકો કહે છે કે-'ગોપી અને કૃષ્ણની કથાને જાનમની ખાડીમાં ફેંકી દ્યો.' ત્યારે મહાન્ વેદાંતી અખો કહે છે કે-'**તેજ જ્ઞાની જેને ગોપીની દશા.**' જેમને આંગણે જ્ઞાનનાં અમૃત વરસ્યાં, તે લોટો લઇને કુવે જળ ભરવા દોડયા.

આવી એક ખુદમસ્તીમાં કોણ કોણ રમ્યું ?—સનકાદિકો રમ્યા; નારદ રમ્યા; શ્રી શુકદેવજી રમ્યા, ઋષભદેવ અને જડભરત રમ્યા. શ્રી શંકરાચાર્ય આદિ આચાર્યો રમ્યા. શ્રી વિદ્યારણ્ય સ્વામી અને મધુસૂદન સરસ્વતી રમ્યા. ગોપીઓ રમી ખરી-પણ હદ કરી. કારણ કે ગોપીઓ સ્ત્રીઓ અને શ્રીકૃષ્ણ પુરૂષ-ગોપીઓ જીવ, અને શ્રીકૃષ્ણશિવ-ગોપિઓ તરંગ અને શ્રીકૃષ્ણ સાગર-ગોપિઓ રસનાં ઉછળતાં મોજાં, અને શ્રીકૃષ્ણ રસનો સાગર. ચૈતન્ય ગૌરાંગ, તુલસીદાસ, નરસિ, મીરા, દયારામ, સુરસ્યામ વિગેરે રસના ભોગી, જે અત્યારે સંભળાય છે; તે ગોપિઓએ વલોવેલી રસસાગરની ગોળીની. મીઠી મધુરી-માખણભરી છાશ છે.

આ મસ્તીના મૂળમાં કોણ ?—શ્રીકૃષ્ણનું અદ્દભુત સ્વરૂપ. વેણુનાદ, અધરામૃત વિગેરે.

नृणां इतररागविस्मारणं—આ અધરામૃતનું જે પાન કરે, તેમને બીજું કાંઇ ગમેજ નહીં. તેને દુનિયાની મજામાં મજા પડે નહીં. જેને સોનું મળે, તે કથીરના કોથળા ભરે નહીં. દોહરો—કામી નારી પિયારી જિમિ, લોભી પ્રિય જિમિ દામ;
તિમિ રઘુનાથ નિરંતર, પ્રિય લાગુ મોહી રામ—સિયાવર૰

કામી—જેવી કામીની દશા, તેવીજ કામીનીની પણ દશા. સાંભળો-અભ્યાસ મંદ જોઈને, લેડી સુપ્રીન્ટેન્ડન્ટ મીસ હીલે પૂછ્યું કે-'ધનુ બ્હેન ! કેમ તમારો અભ્યાસ મંદ પડી ગયો છે ? દોઢ માસની રજા ભોગવીને આવ્યા પછી, તમારૂં ચિત્ત રજળતું જણાય છે.

ધનુ—અભ્યાસ મંદ છે, તે વાત ખરી; પણ મારૂં ચિત્ત રજળતું નથી. તે એકજ ઠેકાણે છે.

મીસ હીલ—કયે એકજ ઠેકાણે ?

આ પ્રશ્ન સાંભળીને ધનુ શરમાઇ ગઈ. આગળ બોલી શકી નહીં. તેનો ઉત્તર તેની બ્હેનપણી કમળાએ આપ્યો-'એમનું મન તો ધુતારો ધુતી ગયો છે-ચોર ચોરી ગયો છે-તે પાછું આપે, ત્યારે ધનુ બ્હેન અભ્યાસ કરી શકે. રજા ઉપરથી આવ્યા પછી ખાવું-પીવું, ઉઠવું-બેસવું, પહેરવું-ઓઢવું. વિગેરે બધું મંદ થઈ ગયું છે, ત્યાં અભ્યાસ બાપડો શું કરે !

મીસ હીલ—હાં-હવે હું સમજી. મને પણ કોઇ ધુતારો-માઇ ડીયર-મળશે; ત્યારે મારી પણ એજ સ્થિતિ થવાની કે ?-તે વખતે હું પણ ઇતરરાગને વિસરી જવાની.

લોભી—લોભીઆને મોસમ આવે, ત્યારે તે પણ ઇતરરાગને વિસરી જાય.

'આવો રંગ અમને નિરંતર લાગે,' એમ તુલસીદાસજી બોલ્યા. ભર્તૃહરિ કહે છે કે-

---

૧૨ અપરંપાર. ૧૩ સાંકળ.

રાગ—શાર્દુલ૦

रे कंदर्प करं कदर्थयसि किं, कोदंडटंकारवैः।
रेरे कोकिल कोमलैः कलरवैः, किं त्वं वृथा जल्पसि॥
मुग्धे स्निग्धविदग्धमुग्धमधुरैर्-लोकैः कटाक्षैरलं।
चेतश्चुंबितचंद्रचूडचरण-ध्यानामृतं वर्तते ॥९८॥ [વૈરાગ્યશતક].

અર્થ—હે કામદેવ! તું ધનુષના ટંકારથી હાથને શા માટે પીડા કરે છે? [તાત્પર્ય-હવે તારામાં અમને રાગ નથી.] હે કોયલડી! તું મનોહર અવ્યક્ત મધુર શબ્દો વડે શા માટે વૃથા ટૌકા કરે છે? [કારણ કે તારા ટૌકામાં હવે અમને પ્રીતિ નથી.] હે સુંદરી! તું સ્નેહ ભરેલા ચતુર મનોહર અને પ્રિય કટાક્ષથી શા માટે મારા તરફ જુવે છે? [તેથી હું હવે લલચાઉં તેમ નથી. તારા સુખના કરતાં વિશેષ સુખની પ્રાપ્તિ મને થઇ છે.] કારણ કે હવે તો મારૂં ચિત્ત, શંકરના ચરણના ધ્યાનરૂપી અમૃતનું પાન કરી રહ્યુ છે. (૯૮).

'અહો! લોઢાને સોનું બનાવનારી—આવી—પારસમણી અમને ક્યાં મળે? આવા સદ્‌વિચારોની હીંચોળાખાટમાં અમે ક્યારે ઝુલીએ? ક્યારે અમારાં ચિત્ત આ સંસારથી અવળાં ચાલે? અને શ્રીહરિને સન્મુખ થાય? શું મરણ પર્યંત, અમારે આ પાઘડીનો ગાભો, માથે લઇને ફર્યા કરવું? શું મરણ પર્યંત અહંતા મમતારૂપી બેડીથી અમારે અમારા હાથ પગ બાંધી રાખવા? શું આ કેદમાંથી છૂટવાનો અમારે માટે દિવસ મુકરર થયો નથી? **હું જે આ દેખાઉં છઉં, તે નહીં,** એવો અનુભવ મને ક્યારે થશે?' આવા વિચાર કદિ કરો છો? કોઇ વખત તો ખોંખારો મારીને બે પાંચ દિવસ બહાર નીકળો, અને તમારા સદ્‌ગુરૂને શરણે જઇને રહો. જે અંતરાય કરી રહ્યું છે; તેને તજીને સદ્‌ગુરૂને શરણે જજો. નહીં તો પુષ્પના બગીચામાં પણ, ગેંગાને છાણનો પોદળો ગમ્યો, એવું થશે. ભ્રમર બનીને ગુરૂને ઘેરથી સાર લેજો. રસ લેજો—અમૃત પીજો.

વેશ્યા બડી ચતુર, પણ પતિવ્રતાનો ધર્મ સમજે નહીં; તેમ તમે બડા ચતુર હશો, પણ જો તમારે ગુરૂના ઢગલા હશે—તમે જ્યાં ત્યાં રજળતા હશો—તો સદ્‌ગુરૂ શી વસ્તુ છે, તેનો તમને ખ્યાલ આવશે નહીં. માટે પ્રથમ જ્યાં ગમે ત્યાં, ચિત્તને એકાગ્ર કરો. પછી આગળ વધો. કયો વિષય ચાલે છે, તે તો ભૂલ્યા નથીને?—'આપનું અધરામૃત ઇતરરાગને વિસરાવી દે એવું છે,' એમ ગોપિઓ શ્રીકૃષ્ણને કહે છે. તે કથા ચાલે છે.

પદ.

રાગ—ગજલ તાલ ૩.

જો ભજે હરિકો સદા, સોઇ પરમ પદ પાયગા—જો ભજે૦
દેહકે માલાતિલક, અરૂ છાપ નહિં કિસુ કામકા;
પ્રેમ ભક્તિ કે બિના, નહિં નાથકે મન ભાયગા—જો ભજે૦
દિલકે દર્પણકો સફા કર, દૂર કર અભિમાનકો;
ખાખ હો ગુરૂકે કદમકી, તો પ્રભુ મિલજાયગા—જો ભજે૦
છોડ દુનિયાકે મજે સબ, બેઠ કર એકાંતમેં;
ધ્યાન ધર હરિકે ચરણકા, ફિર જનમ નહિં આયગા—જો ભજે૦
દઢ ભરોસા મનકે કરકે, જો જપે હરિ નામકો;
કહતા હૈ બ્રહ્માનંદ, બ્રહ્માનંદ બીચ સમાયગા—જો ભજે૦

યાદ રાખવું ઘટે છે કે—શ્રીહરિનો રસ્તો અટપટો છે. ખાવા જતાં ખવાઇ જઇએ એવો, છોડવા જતાં બંધાઇ જઇએ એવો, લેવા જતાં દેવાઇ જઇએ-એવો છે.

અખો—દેહાભિમાન હતું પાશેર, વિદ્યા ભણતાં થઇ ગયું શેર;
ચરચા વદતાં તોલું થયો, ગુરૂ થયો ત્યાં મણમાં ગયો.
અખા એમ હલકાથી ભારે હોય, આત્મજ્ઞાન તે મૂળગું ખોય.

હે કૃષ્ણ! તમારો જરા જેટલો વિયોગ, અમે કેવી રીતે સહન કરીએ છીએ, તે સાંભળો—

अटति यद्भवानह्नि काननं, त्रुटिर्युगायते त्वामपश्यताम् ॥
कुटिलकुन्तलं श्रीमुखं च ते, जड उदीक्षतां पक्ष्मकृद्दृशाम् ॥ १५ ॥

અર્થ—જ્યારે દિવસમાં આપ વનમાં આમતેમ ફરો છો, ત્યારે આપને નહીં દેખનારી અમોને, એક ત્રુટિ (ક્ષણનો સત્તાવીશમો ભાગ) યુગજેવી (લાંબી) જણાય છે; અને સાયંકાળે પાછું વાંકા કેશવાળું આપનું મુખ, જ્યારે અમે જોઇએ છીએ, ત્યારે અમારી આંખોની પાંપણો ઘડનારો બ્રહ્મા અમને જડ જેવો જણાય છે." તાત્પર્ય—'આપને જોવામાં અમને અમારી પાંપણો વિઘ્ન કરે છે. પાંપણો ઘડનાર બ્રહ્મા છે; માટે બ્રહ્મા ઠપકાને પાત્ર છે. એક પળ પણ અમે તમારાથી વિખુટાં રહી શકતાં નથી, અને આપ અમારો ત્યાગ કરીને નાસી જાઓ છો? તે કેમ બને? શું અમારા વૈરાગ્યમાં કાંઇ ખામી છે? [૧૫]

૧૫ વિવેચન—

આપનાં દર્શન થાય છે, ત્યારે અમારી પાંપણો ઉંચી નીચી થાય, તે પણ અમને ગમતું નથી. યોગીઓ ત્રાટક સાધીને આપને નિરખે છે, તેમ અમે કરીએ છીએ-એ ભાવ છે. 'બ્રહ્માએ અમારી પાંપણો બનાવી; પણ 'શ્રીકૃષ્ણ આ વ્રજમાં આવવાના છે, અને ગોપીઓ તેમની પાછળ ઘેલી થવાની છે;' તે વાત બાપડો બ્રહ્મા શું જાણે!' એમ ગોપીઓ સૂચવે છે.

શ્રીકૃષ્ણને કપટી કહીને પોતાના ત્યાગનું સૂચન કરે છે—

पतिसुतान्वयभ्रातृबान्धवा–नतिविलङ्घ्य तेऽन्त्यच्युतागताः ॥
गतिविदस्तवोद्गीतमोहिताः, कितव योषितः कस्त्यजेन्निशि ॥१६॥

---

૧૫ પદચ્છેદ—**યત્**-જ્યારે. **अह्नि**-દિવસમાં **भवान् काननं अटति**-આપ વનમાં આમતેમ ફરો છો. **त्वाम् अपश्यतां**-તે વખતે આપને નહીં દેખનારી અમોને **त्रुटिः युगायते**-એક પળ યુગજેવી જણાય છે. **च**-અને સાયંકાળે પાછું **कुटिलाः कुंतलाः यस्मिन् तत् इति श्रीमुखं**-વાંકા કેશવાળું આપનું મુખ. **उदीक्षतां**-અમે કે જેઓ જોનારાં છીએ તેમની. **दृशां पक्ष्मकृत्**-આંખોની પાંપણોનો બનાવનાર બ્રહ્મા. **जडः**-મૂર્ખ જણાય છે.

૧૬ પદચ્છેદ—**હે अच्युत**-હે પ્રભુ! **पतयश्च सुताश्च अन्वयाश्च** (સંબંધીઓ) **भ्रातरश्च बांधवाश्च तान् अतिविलंघ्य**-ધણી, પુત્રો, સગા, ભાઇઓ અને કુટુંબીઓને વટીને-તેમની ના છતાં. **ते अंति** (સમીપે) **आगताः**-આપની પાસે આવેલી છીએ.

અર્થ—"હે પ્રભુ! અમે કે જેઓ પતિ, પુત્રો, સગાઓ, ભાઈઓ અને કુટુંબીઓની ઉપરવટ થઈને–તેમની આજ્ઞાનો અનાદર કરીને–આપની પાસે આવેલી છઈએ. વળી આપ અમારા આવવાના કારણને જાણો છો. અમે કે જેઓ, આપના ગાયનથી મોહ પામેલી છઈએ, તેમનો રાત્રીના સમયમાં, હે ધુતારા! (તમારા સિવાય બીજો) કોણ ત્યાગ કરે?" તાત્પર્ય–અમો આટલી બધી ઓશીયાળી–ત્યાગી–બની જઈએ; છતાં આપ આમ નમેરા કાં બનો? [૧૬]

૧૬ વિવેચન—**અચ્યુત** કહીને સૂચવે છે કે—'આપ કોઈ કામી–વિકારી–નથી.'

गतिविद्—આપ અમારા આગમનનું કારણ જાણો છો. અમારી ઇચ્છા પૂર્ણ કરવા, આપે અમારૂં મન પણ હરિ લીધું–આપે બરાબર રસ જમાવ્યો. આમ કરીને આપ અંતર્ધ્યાન થયા; માટે આપ કપટી.

'પતિ, સુત વિગેરેના ઉપરવટ થઇને અમે આવી.' આ શબ્દ તીવ્રત્યાગનું સૂચન કરે છે.

'સર્વસ્વનો ત્યાગ કરે, તેને શ્રી હરિ મળે,' એવી શાસ્ત્રસિદ્ધ વાતને, શું તમારે ખોટી પાડવી છે?' એવો ભાવ છે. સર્વસ્વના ત્યાગ સંબંધી નિશ્ચલદાસજીના ગુરૂ દાદુ ગાય છે તે સાંભળો—

પદ.

તૂ સાહિબ મેં સેવક તેરા, ભાવે સિર દે સૂલી મેરા;
ભાવૈ કરવત સિરપર સારિ, ભાવૈ લેકરિ ગરદન મારિ.
ભાવૈ ચહુદિશિ અગિ લગાઈ, ભાવૈ કાલ દસો દિસિ ખાઈ;
ભાવૈ ગિરિવર ગગન ગિરાઈ, ભાવૈ દરિયામાંહિ બડાઈ.
ભાવૈ કનકકસોટી દેહુ, દાદુ સેવક કસિ કસિ લેહું.

तव उद्गीतमोहिताः—તમારા ગીતથી અમે મોહ પામીને આવી છઇએ. વેણુ ગીત [અ. ૨૧ મો] યાદ છે ને?

कः निशि योषितः त्यजेत्—રાત્રીએ સ્ત્રીઓનો કોણ ત્યાગ કરે?–'વીતરાગી પુરૂષોને પણ વૈરાગ્ય શીખવનાર–એવા આપ અચ્યુત છો. તેથીજ પાસે આવેલી–પ્રેમઘેલી–અમારા જેવી સ્ત્રીયોનો આપ ત્યાગ કરી શકો.' મીઠા ઠપકાના રૂપમાં લઈએ, તો–'રાત્રી અને વન ભયનાં સ્થાન છે. ત્યાં તમારા જેવો નિર્દય–કપટી–ધુતારોજ–અમારૂં મનરૂપી દ્રવ્ય ધૂતીને ચાલ્યો જાય.'

શ્રીકૃષ્ણના સ્વરૂપમાં થએલા મોહનું હજી સૂચન કરે છે—

रहसि संविदं हृच्छयोदयं, प्रहसिताननं प्रेमवीक्षणम् ॥
बृहदुरः श्रियो वीक्ष्य धाम ते, मुहुरतिस्पृहा मुह्यते मनः ॥१७॥

અર્થ—"આપનું હસતું મુખડું, આપનું પ્રેમપૂર્વક જોવું તે, અને લક્ષ્મીના સ્થાનરૂપ આપનું વૃક્ષઃસ્થળ જોઇને, અને કામદેવનો ઉદય થાય એવી, આપની

गतिं वेत्ति इति गतिविद् तस्य इति तव-આપ કે જે અમારા આવવાના કારણને જાણો છો તેના. **उद्गीतेन** (ગાયન) **मोहिताः इति योषितः**–અમે સ્ત્રીયો કે જેઓ આપના ગાયનથી મોહ પામેલી છઇએ તેમને. **हे कितव!**–હે કપટી! ધુતારા **निशि कः त्यजेत्**–અંધારી રાત્રીએ (તમારા સિવાય બીજો) કોણ તજે?

૧૭ પદચ્છેદ—**प्रहसिताननं**–આપનું હસતું મુખડું. **प्रेमवीक्षणम्**-પ્રેમપૂર્વક જોવું. **श्रियः धाम इति ते बृहत् उरः**–લક્ષ્મીના સ્થાપનરૂપ આપનું મોટું વૃક્ષઃસ્થળ. **वीक्ष्य**-

એકાંતની વાતચીત સાંભળીને, (આપને ભેટવાની અમને) તીવ્ર ઇચ્છા થઈ છે; (પણ આપ દેખાતા નથી,) તેથી અમારૂં મન વારંવાર ગભરાઈ જાય છે.” [૧૭]

૧૭ વિવેચન—જે સ્ત્રીને પોતાના પતિમાં મોહ થાય તે સતી, અને જે સ્ત્રીને પર પુરુષમાં મોહ થાય તે કુલટા કહેવાય. જે પુરૂષને પોતાની સ્ત્રીમાં મોહ થાય, તે પતિ; અને પરદારામાં મોહ કરે, તે પામર નાલાયક. તે પ્રમાણેજ જીવને શિવમાં મોહ થાય, તો તે નિજાનંદનો લાભ લે.

‘હે કૃષ્ણ ! તમારા કર્તવ્યનો વિચાર કરો, અને અમને આ રોગ મટાડવા કાંઇ દવા આપો’ એમ હવે કહે છે—

व्रजवनौकसां व्यक्तिरङ्ग ते, वृजिनहन्त्र्यलं विश्वमङ्गलम् ॥
त्यज मनाक् च नस्त्वत्स्पृहात्मनां, स्वजनहृद्रुजां यन्निषूदनम् ॥१८॥

અર્થ—“હે કૃષ્ણ આપનો અવતાર, વ્રજમાં રહેનારાં ગોપલોકોનાં અને વનમાં રહેનારા ઋષિયોના દુઃખના નિવારણ માટે છે, અને આ અવતાર વિશ્વના અતિ મંગળરૂપ છે; તેથી અમે કે જેઓનાં મન આપની કામનાથીજ વ્યાપ્ત છે, એટલે અમે કે જેઓ તમારીજ આશા રાખીને બેઠી છઇએ-તેઓને, તમારા ભકતોના હૃદયના રોગનો નાશ કરવા, જે અત્યંત ગુપ્ત ઔષધ આપ વાપરો છો, તે ઔષધ થોડુંક આપો.” [૧૮]

૧૮ વિવેચન—કામનારૂપી ભયંકર રોગ—આ રોગ નાના મોટા સૌને પીડે. જેમ જેમ બાહ્યમાં પ્રગતિ થાય; તેમ તેમ આ રોગ વૃદ્ધિ પામે. યાદ રાખવું કે ગોપિકાઓને લૌકીક કામના નથી. ગોપિકાની કામનાનો વિષય શ્રીકૃષ્ણ પોતેજ છે. કૃષ્ણ મળે, એટલે તેમની કામનો અંત આવ્યો એમ સમજવું.

કૃષ્ણચરણને માટે ગોપિકાઓ કેટલી સંભાળ રાખે છે તે હવે કહે છે—

यत्ते सुजातचरणाम्बुरुहं स्तनेषु, भीताः शनैः प्रिय दधीमहि कर्कशेषु ॥
तेनाटवीमटसि तद्व्यथते न किंस्वित् , कूर्पादिभिर्भ्रमति धीर्भवदायुषां नः ॥१९॥

॥ इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे पूर्वार्धे रासक्रीडायां गोपीगीतं नामैकत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३१ ॥

જોઇને. **हृदि शेते इति हृच्छयः** (કામદેવ) **तस्य उदयः येन सः तं इति रहसि ते संविदं**-વળી કામદેવનો ઉદય થાય એવી આપની એકાંતની વાતચીત સાંભળીને. **अतिस्पृहा**-આપને ભેટવાની અમને તીવ્ર ઇચ્છા થઇ છે પણ તમે દેખાતા નથી તેથી **मनः मुहुः मुह्यते**-અમારૂં મન વારંવાર ગભરાઇ જાય છે.

૧૮ પદચ્છેદ—**हे अंग !**-હે કૃષ્ણ ! **ते व्यक्तिः**-આપનો અવતાર. **व्रजवनौकसां वृजिनहन्त्री**-વ્રજમાં રહેનારા ગોપ લોકોનાં અને વનમાં રહેનારા ઋષિયોના દુઃખનો નાશ કરવા માટે છે. **अलं विश्वमंगलम्**-વિશ્વના અત્યંત મંગળરૂપ છે. **स्वजनानां हृद्यानि तेषां रुजः** (રોગ) **तासां स्वजनहृद्रुजां**-પોતાના ભકતોના હૃદયના રોગને મટાડનારૂં **यत् निषूदनम्**-જે ઔષધ છે તે. **त्वत्स्पृहात्मनां इति नः**-અમે કે જેઓ તમારામાં સ્પૃહા રાખનારી છઇએ તેમને. **मनाक् त्यज**-જરા આપો.

૧૯ પદચ્છેદ—**प्रिय !**-હે પ્યારા ! **यत्**-જે **ते तव**-આપનું **सुजातञ्च** (રમ્ય)

અર્થ—[હવે અત્યંત પ્રેમથી વ્યાકુળ થઇને રોતી રોતી બોલે છે-] " હે પ્યારા ! આપના રમ્ય ચરણ કમળને, અમે . અમારા કઠણ સ્તન ઉપર, બીતાં બીતાં ધીરેધીરે, ધારણ કરીએ છઇએ. જ્યારે આપ પૃથ્વી ઉપર ફરો છો, ત્યારે તે ચરણકમળ ઝીણી કાંકરીઓ આદિથી વ્યથા નહીં પામતું હોય ! આવી રીતે અમે કે જેમના જીવનસ્વરૂપ આપ છો, તેમની બુદ્ધિ ભમે છે." તાત્પર્ય-અમને તમારા સિવાય બીજું કાંઈ દેખાતું નથી. [૧૯]

૧૯ વિવેચન—ગોપિકાઓ સૂચવે છે કે-' અમે આપને માટે આટલી બધી લાગણી રાખીએ છઇએ. અને તમે આમ અબોલડા કાં લીધા ?-કાં આટલા બધા મોંઘા ? '

कर्कशेषु स्तनेषु—કઠણ સ્તનમાં ' સ્તનના કરતાં પણ આપનું ચરણ કોમળ છે. તે ગાયોની પાછળ, દર્ભના કાંટા જેવા અંકુરોમાં અને કાંકરીઓમાં, દોડે-તે અમને ગમતું નથી,' એ ભાવ છે. ગાયો પાછળ દોડો, ત્યારે તો ઠીક; પણ અત્યારે શામાટે ચરણને જ્યાં ત્યાં મૂકો છો ? અત્યારે તો આપનું ચરણ, અમારા સ્તન ઉપર ધારણ કરો.

नः भवदायुषः—આપ જેમનું જીવન છો એવાં અમને. આ મહાન્ સતી ધર્મ છે.

नः धीः भ्रमति—' અમારી બુદ્ધિ ભમે છે. હવે અહીં અમારે શું કરવું ? તે અમને સૂજતું નથી. તમે અમારા નિશ્ચયમાં દઢ છઇએ; પણ જ્યાં અમારા નિશ્ચય ઘડાય છે, ત્યાં ત્યાં તમે વસો છો. ત્યાં તમારી સત્તા છે. ત્યાં રહીને અમારા નિશ્ચયને આઘા પાછા કરવા આપ **अंतरात्मवृक्**—સમર્થ છો. તેથી તમારી સાથે અમારે કેવી રીતે કામ લેવું, તે અમને સુજતું નથી.

આવી મુંજવણ સુતીક્ષ્ણને થઈ હતી. તેનો જવાબ તેના અંતરમાંથી મળ્યો હતો કે-

ચોપાઇ-' એક બાનિ કરૂણાનિધાનકી, સો પ્રિય **જાકે ગતિ ન આનકી.** '

હવે તો પ્રભુ પધારો— [રાગ-શેરી વળાવી સજ કરૂં.]

આ શરદ્ ખીલી શત પાંખડી-હરિ ! આવોને,
આ સૃષ્ટિએ ધરિયા સોહાગ-હવે તો હરિ આવોને. વિગેરે—[જુઓ ગયો અંક.]

ઇતિશ્રીમન્ મહાપુરાણ ભાગવતના દશમસ્કંધ પૂર્વાર્ધનો ૩૧ મો અ. સંપૂર્ણ. બોલીયો હરિ. બોલો શ્રીરામચંદ્ર દેવકી જય. બોલો શ્રીદ્વારકાંધીશકી જય. હર હર મહાદેવ હર. જ્યાં જ્યાં આ કથા વાંચો, ત્યાં સૌને અમારા ઘણાંજ હેતથી જયશ્રીકૃષ્ણ કહેશોજી.

મોક્ષમંદિર, અમદાવાદ.
૧૯૮૬ મકરસંક્રાંતિ. } **લી. રામશંકર મોનજી ભટ્ટ.**

વેદાંતનો ફરમો—ગોપિકાગીતનો વિષય પૂરો કરવાનો હોવાથી, આ અંકમાં માસીકના ૪ ને બદલે ૫ ફરમા આપ્યા છે. આવતા અંકમાં માસીકના ૩ ફરમા અને વેદાંતના બે ફરમા સાથે મળશે.

तत् चरणांबुरुहं-રમ્ય ચરણકમળ. **कर्कशेषु स्तनेषु**-કઠણ સ્તન ઉપર. **भीताः शनैः दधीमहि**-બીતી બીતી ધીરે ધીરે ધારણ કરીએ છઇએ. **तेन**-તે ચરણવડે **अटवीं अटसि**-આપ આ પૃથ્વી ઉપર ફરો છો. **तत्**-ત્યારે તે ચરણ. **कूर्पादिभिः किंचित् न व्यथते.** ઝીણી કાંકરીઓ આદિથી વ્યથા નહીં પામતું હોય ? **भवान् एव आयुः यासां ताः तासां भवदायुषां इति नः**-એવી રીતે અમે કે જેમના જીવનરૂપ આપ છો તેમની. **धीः भ्रमति**-બુદ્ધિ ભમે છે.

આ અંકનો ખાસ વધારો.

નવસારી અને મુંબઇ શાંતાક્રુઝ.

વ્હાલાં હરિજનોના આગ્રહથી—

આ ફાગણ માસમાં સુદી ૬ ને ગુરૂવારથી ફાગણ વદી ૨ રવિવાર સુધી અમારો મુકામ નવસારી (તાબે વડોદરા. C/o વૈદ્યરાજ દલપતરામ પ્રેમાનંદ પંડયા શેરીમાં) થશે. ફાગણ વદી ૩ થી ફાગણ વદી ૧૧ ભોમવાર સુધી મુંબાઇ શાંતાક્રુઝ. ઠે. રા. રા. ડાહ્યાભાઇ એન. દેસાઇ, ડે. સ્ટેશન માસ્તર કૉલાબા. પોલીસચોકી સામે શાંતાક્રુઝ થશે. પ્રભુ અવકાશ આપે તો મળજો.

મોક્ષ મંદિર, અમદાવાદ
ફાગણ સુદી ૩.

તંત્રી,
મોક્ષપત્રિકા.

ફ઼૦ નં૦ ૧૫૧ Re istered No. B. 1434.

श्रीसद्गुरवे नमः।

શ્રીમોક્ષપત્રિકા.

શ્રીમદ્ભાગવત

દશમસ્કંધ પૂર્વાર્ધ—રાસલીલા.

તંત્રી અને પ્રકાશકઃ—રામશંકર મોનજી ભટ્ટ. ઠે. મોક્ષમંદિર—અમદાવાદ.

પુસ્તક ૧૧ મું.] ફાગણ માસ, ૧૯૮૬. [અંક ૨ જો.

ક્યાં સુધી ગ્રાહકો રહેશો?—દસ વરસ થયાં. હવે તો હરિજન થઈ જાઓ. વી. પી. કરવાં, તે ગ્રાહકોને હોય. હરિજનને ન હોય. હજી થોડાં વી. પી. થાય છે. અમારી અને તમારી વચ્ચે નકામી તકલીફ બંધ પડી જવી જોઈએ. આ કોઈ પેપર નથી. આ કોઈ વેપારબુદ્ધિ નથી. આ તો સંતસંગ ગંગાની સેર તમારા ઘર સુધી પહોંચાડવાની સગવડ છે. લવાજમ માત્ર સગવડની કીંમત છે. મહેનતની કીંમત નથી. કારતક શુદી ૧ થી લવાજમ માટે સૂચના અપાય છે; ત્યારે તે કામ ફાગણ સુધી કેમ પહોંચે? ફાગણમાં તો આપણે તે કામથી પરવારીને શ્રીહરિને શરણે બેઠાં હોઈએ. હવે તેમ ન કરશોજી.

વેદાંતનો વધારો—ગયા અંકમાં છેડે સૂચના આપી હતી કે-'ગોપીકાગીતનો વિષય પૂરો કરવાના હેતુથી, આ અંકમાં માસીકના ૪ ને બદલે પાંચ ફરમા [૩૨ ને બદલે ૪૦ પાનાં] આપ્યા છે. હવે આવતા ફાગણના અંકમાં માસીકના ચારને બદલે ત્રણ અને વેદાંતના એકને બદલે બે ફરમા મળશે.' તે પ્રમાણે આ અંકમાં છે. માસીકને બરાબર વાંચો. એટલે નકામો પત્રવહેવાર અટકી જશે.

આઠ આનામાં અઢળક લાભ—આ અંક સાથે 'તત્ત્વજ્ઞાનની પ્રથમ પોથી' નીકળી છે. રૂ. એંશી દેતાં આવી પોથી મળશે નહીં. જે જાણ્યા વિના હિંદુપણું શોભતું નથી—એવી આ પોથી છે. હજી વિચાર થાય, તો તુરત સાડાઆઠ આના મોકલો.

પાછલા અંકો—પાછલાં તમામ પુસ્તકોની ફાઈલો મેળવીને ખાત્રી કરો. કયા કયા અંકો ખૂટે છે. ખૂટતા અંકો અહીંથી મંગાવી લ્યો. હશે તો મોકલવામાં આવશે. દરેક વરસની ફાઇલો કંપલીટ થાય, તો બંધાવી લ્યો. બંધામણી બચાવતાં પુસ્તક ખોશો.

પાછલાં પુસ્તકો—આ માસીકની દર વરસની ફાઈલો હજી મળી શકે છે. જોઇએ તો તુરત લખો; પછી રૂપૈયા સો દેતાં એક ફાઇલ નહીં મળે. પાકા પુંઠાથી બંધામણી સાથે દર વરસની ફાઈલના રૂ. ૨-૬-૦

દશમસ્કંધ પૂર્વાર્ધ.

અધ્યાય ૩૨ મો—રાસલીલા.

વિષય—આ અધ્યાયમાં-ગોપિકાઓના કાલાવાલા સાંભળીને શ્રીકૃષ્ણ પ્રગટ થાય છે. શ્રીકૃષ્ણનાં દર્શન કરીને ગોપિકાઓનાં હૃદય ઉભરાય છે. ગોપિકાઓ પ્રભુને પ્રેમના પ્રકાર પુછીને, સાચા ભક્ત પ્રત્યે પ્રભુનો પ્રેમ કેવો હોય છે, તેનો નિર્ણય કરે છે. પ્રેમમાં પ્રભુ હારે છે, અને કહે છે કે-' હે સ્ત્રિયો ! પ્રેમની બાબતમાં હું હાર્યો-તમે જીતી. હું તમારો ઋણી છે. આ ઋણમાંથી તમે તમારી ખાનદાનીથી મને બચાવો, તોજ હું બચી શકું.'

હજી કાલાવાલાનો વિષય ચાલે છે—

॥ श्रीशुक उवाच ॥

इति गोप्यः प्रगायंत्यः, प्रलपंत्यश्च चित्रधा ॥
रुरुदुः सुस्वरं राजन्, कृष्णदर्शनलालसाः ॥ १ ॥

અર્થ—હે પરીક્ષિત રાજા ! ઉપર પ્રમાણે ગાતી અને અનેક પ્રકારે વિલાપ કરતી ગોપીઓ, ભગવાનનાં દર્શનની લાલસાથી ઉંચે સ્વરે રોવા લાગી. (રોવું-એટલે નિઃસાધનપણું બતાવવું.) [૧]

૧ વિવેચન—

પદ.

[સાવધાન થઇ જાઓ. આસપાસ જુઓ કોઇ ઉંઘતું તો નથી ને ? બરાબર ઉપાડજો.]

હાંરે કાન ! ઓરા આવો-તો-કહું વાતડી;
ચાલી જાયે-આ ચાલી જાયે-સરદની રાતડીરે—કાન ! ઓરા૦ ટેક૦
વાંસળી સુણીને-મન મોહ્યું માહરૂં (૨)
ખિલિ હૃદયકમળની પાંખડીરે—કાન ! ઓરા૦
વિશ્વાસ દઇને હવે કેમ તલસાવો; (૨)
રોઈ રોઇ ખોઇ છે-અમે આંખડીરે—કાન ! ઓરા૦
રખડી રખડીને-પગ હવે થાકયા; (૨)
અંતે આવ્યાં જુમનાજીની ઘાટડીરે—કાન ! ઓરા૦
ભક્તવત્સલ છતાં, કેમ થાઓ મોંઘા ? (૨)
વીતી જાશે રઢીયાળી રૂડી રાતડીરે—કાન ! ઓરા૦
સુરના સ્વામી પ્રભુ ! કૃષ્ણ મોરારી; (૨)
તમને નિરખતાં ઠરશે, મારી આંખડીરે—કાન ! ઓરા૦

---

૧ પદચ્છેદ—**हे राजन्** !–હે પરીક્ષિત રાજા ! **इति प्रगायंत्यः**–ઉપર પ્રમાણે ગાતી અને **चित्रधा प्रलपंत्यः**-અનેક પ્રકારે વિલાપ કરતી. **कृष्णस्य दर्शने लालसा यासां ताः इति गोप्यः**-શ્રીકૃષ્ણના દર્શનમાં જેમને લાલસા છે તે ગોપીઓએ **सुस्वरं रुरुदुः**- ઉંચે સ્વરે રોવા માંડયું.

'પતિ, સુત વિગેરેના ઉપરવટ થઇને અમે આવી' આ શબ્દ તીવ્રત્યાગનું સૂચન કરે છે. 'સર્વસ્વનો ત્યાગ કરે, તેને શ્રી હરિ મળે,' એવી શાસ્ત્રસિદ્ધ વાતને, શું તમારે ખોટી પાડવી છે ?' એવો ભાવ છે.

આ ભક્તિ કેવી કહેવાય ?—

શ્રુતિ કહે છે કે—'**एतस्यैवानंदस्यान्यानि भूतानि मात्रामुपजीवंति** ।—આ આનંદના અંશથી અન્ય તમામ જીવો જીવે છે.' ગોપિકાઓ કહે છે કે-અમે આ આનંદ વિના કેવી રીતે રહી શકીયે ? વળી '**चक्षुषः चक्षुः श्रोत्रस्य श्रोत्रमुत प्राणस्य प्राणं मनसो ये मनो विदुः** ।' શ્રુતિ કહે છે કે-'આપ આંખની આંખ છો, કાનના કાન છો, પ્રાણના પ્રાણ અને મનના મન છે.' એટલે અમારા અંતરની વાત આપ જાણો છો—અમારી વિહવળ દશા આપનેજ વિદીત છે, છતાં દયા કેમ આવતી નથી ? શું આપ દયાળુ નથી ?'

नायमात्मा प्रवचनेन लभ्यो, न बहुना श्रुतेन ।
यमेवैषः वृणुते तेन लभ्यस्-तस्यैष आत्मा वृणुते तनुं स्वाम् ॥ શ્રુતિ.

અર્થ—આ આત્મા પ્રવચન કરવાથી એટલે મોટાં મોટાં વ્યાખ્યાનો કરવાથી, પ્રાપ્ત થતો નથી; બુદ્ધિથી અગર બહુ કથા શ્રવણથી પણ પ્રાપ્ત થતો નથી. પણ જેના ઉપર તે કૃપા કરે છે; તેનેજ આ આત્મા પોતાનું દાન કરે છે.

હાર આપતાં શ્રીહરિએ ઢીલ કરી. નરસિં મહેતો ગભરાણો. ગભરાઇને મહેતાજીએ પ્રભુને બોલાવ્યા—

પદ.

વહાલા વેગે આવોરે—હો—દયા દિલે લાવોરે—ભીડો મારી ભાંગવા-હોજી.
નહિં આવો તો છાનાં ઉઘાડું બધાં છિદ્ર [૨]—વહાલા નહીં૦

સાખી—આહિરડામાં ઉછર્યા, ગોવાળીયામાં વાસ;
ખાંધે કાળી કામળી, માગી પીતા છાશ;
અનેકને ઉધારીયા—તેમ પૂરો મારી આશ.
હું કરૂં છઉં તમથી દાવોરે—દયા દિલે લાવોરે—ભીડો મારી૦ વહાલા૦ નહીં૦

સાખી—બે માના બે બાપના, નકટા નિરલજ બાળ;
મહી માખણના ચોરટા, કંસ તણા હે કાળ;
ધણી ધાર્યો મેં વીઠ્ઠલો, કેમ દુરીજન આપે આળ,
વીરા વેગે આવોરે, દયા દિલે લાવોરે—ભીડો મારી૦ વહાલા૦ નહીં૦

તાત્પર્ય—અહીં પાસેજ છો; અને શોધ્યા કયાંઈ જડો એમ નથી; માટે કૃપા કરીને દર્શન દ્યો. શ્રીહરિ કૃપાથીજ પ્રસન્ન થાય છે, તે બાબતમાં ગીતાજી કહે છે કે—

नाहं वेदैर्न तपसा, न दानेन न चेज्यया ॥
शक्य एवंविधो द्रष्टुं, द्रष्टवानसि मां यथा ॥

અર્થ—હે અર્જુન ! તું જેવી રીતે મને જોઇ શકયો, તેવી રીતે વેદથી, તપથી, દાનથી, તથા યજ્ઞોથી હું કદિ જોઈ શકાતો નથી.

તેનો ઉત્તર ત્યાંજ આપે છે—

भक्त्या त्वनन्यया शक्यः, अहमेवंविधोऽर्जुन ।
ज्ञातुं द्रष्टुं च तत्त्वेन, प्रवेष्टुं च परंतप ॥

અર્થ—કેવળ અનન્ય ભક્તિથીજ [નિર્ગુણા પ્રેમલક્ષણા ભક્તિથીજ] પ્રભુ ઓળખી શકાય છે, તેમનાં દર્શન કરી શકાય છે, અને તત્ત્વે કરીને તેમનામાં પ્રવેશ કરી શકાય છે.

પ્રેમલક્ષણા ભક્તિ ક્યાં રહેતી હશે?—દિનતામાં.

દિનતા ક્યાં રહેતી હશે?—નિર્મળ અંતઃકરણમાં. નહીં તો—

'નમે નમે મેં ફેર હે, બોત નમે નાદાન;
દગલબાજ દોનુ નમે, ચિત્તા ચોર કમાન.'

દૃષ્ટાંત—મંડળી લઈને ભક્તરાજ ડાકોર ગયા. કલ્યાણ બાગમાં ઉતર્યા. એક તરફ રસોઈ થતી હતી, અને બીજી તરફ ભજનની ધૂન મચી હતી. તે વખતે ત્યાં બે ભગત આવ્યા. તેઓએ આવીને મંડળીને દસ દંડવત્ પ્રણામ કર્યા. પછી ભક્તરાજના ચરણની રજ બે પાંચવાર લીધી. ફરી ઉભા ઉભા મંડળીને પ્રણામ કર્યા. પછી મંડળીમાં બેઠા, અને હાથમાં કાંસી જોડું લઈને સૌની સાથે રંગભેર ગાવા લાગ્યા. માળા અને તિલકનો દેખાવ પણ ઠીક હતો; તેમની ભજન ગાવાની ઢબ અને નમ્રતા જોઈને આખી મંડળી રાજી થઈ. ભક્તરાજે તેમને સાથે ભોજન કરવા આગ્રહ કર્યો. પેલા બેએ આમંત્રણ સ્વિકાર્યું. બપોર થતાં પાતળ પડી. સૌ જમવા બેઠા. તે વખતે ભક્તરાજે પૂછ્યું-'પેલા ભક્ત ક્યાં ગયા?'

એક ભાઈએ કહ્યું કે—ગોમતીએ નહાવા ગયા છે; પણ વાર ઘણી થઈ.

ભક્તરાજ—નાહીને કાંઈ નિત્ય કર્મ બાકી હશે, તે હજી કરતા હશે.

વળી કલાક પછી ભક્તરાજે પૂછ્યું-'પેલા ભગત આવ્યા?'

કોઇએ કહ્યું કે—ના-હજી નથી આવ્યા.

ભક્તરાજ—ત્યારે મણિભાઇ! ગોમતીને આરે તપાસ કરોને. શી વાર છે? આપણે તેમને જમવાનું કહ્યું; તેથી ચીવટ રાખીને તેમને જમાડવા જોઇએ.

મણિભાઈ—[ગોમતીને આરે જઇ આવીને]-ગોમતીને આરે ઘણી તપાસ કરી; પણ ત્યાં તેઓ નથી.

'ત્યારે ભાગ્ય તેમનાં. તેમને જમવું નહીં હોય.' એમ કહીને ભક્તરાજે વાત માંડી વાળી.

એટલામાં મોદી હીસાબ લેવા આવ્યો. રણછોડભાઈ હીસાબ આપવા બેઠા. હીસાબ નક્કી કરીને, બંડીના ગજવામાંથી પૈસા કાઢવા જાય, ત્યાં ખબર પડી કે-રૂા. પચાસની નોટો ગૂમ થઈ. તેણે ભક્તરાજને વાત કરી. ભક્તરાજ કહે-'જાય કયાં? તપાસ કરો.' સૌ એકબીજાને પૂછવા લાગ્યા. તેટલામાં રણછોડભાઈને વિચાર થયો કે-"પેલા મોટી માળાવાળા ભક્તો તો લઈ નહીં ગયા હોય! ત્રણ વાગવા આવ્યા છે. ગાડીનો સમય છે, તેથી લાવ સ્ટેશને આંટો ખાઈ આવું." આવો વિચાર કરી, ભાડાની ગાડી કરીને રણછોડભાઈ સ્ટેશને પહોંચ્યા. ત્યાં પેલા બે ભકતોનાં દર્શન થયાં. પૂછપાછ કરતાં ભકતો ગુરૂના અને કંઠીના સોગન ખાવા લાગ્યા; તો પણ રણછોડભાઇએ બળ કરીને તેમનું ગજવું તપાસ્યું. તો નોટોનું બંડલ જડયું. રણછોડભાઇએ તે બંડલ પોતાના ગજવામાં મૂકયું. 'ત્યારે તમારૂં હોય,

તો તમે લઈ જાઓ.' એમ કહીને પેલા બે ભક્તો વીલે મોયે ચાલતા થયા. કાર્ય સિદ્ધ થઈ ગયું છે, એમ જાણીને, રણછોડભાઈ વધારે ઉંડા ઉતર્યા નહીં. બાગમાં આવીને ભક્તરાજને વાત કરી. ભક્તરાજે મંડળીને કહ્યું કે—' આવી દીનતાથી લોકો ઠગાય; પણ શ્રીહરિ ઠગાય નહીં; માટે તમારે શ્રીહરિને ઠગવા હોય, તો નિર્મળ અંતઃકરણવાળી દીનતા પ્રાપ્ત કરજો. માત્ર ભજન ગાવાથી અને માત્ર ચરણરજ લેવાથી, અંતઃકરણ નિર્મળ થાય એમ નથી.

કારણકે— ગરબી.

શ્યામ સેવીએરે, ગોવિંદ ગાઇએરે—
કોરી કથનીથી શું થાય—શ્યામ૦ ટેક૦
વિષતણી વાતો કર્યે, કોઇનું મોત ન થાય;
અમૃતની વાતો થકી, અમર કદી ન થવાય—શ્યામ૦ કોરી૦
તેલ છોટું ધૃત મોટું કહે, તેથી પુષ્ટિ ન પમાય;
જ્યારે તે ખાવા મળે, અને રૂચે તો પૃષ્ટ થવાય—શ્યામ૦ કોરી૦
સહુ કોઈને શિખામણ દે, ને આપ ચાલે અન્યાય;
શિષ્યને સ્ત્રીનો દોષ બતાવે, ને પોતે લાગે પાય—શ્યામ૦ કોરી૦
લખી અંગારા દારૂમાં ચાંપે, તેથી ન લાગે લ્હાય;
કહેણી તેવી દયા રહેણી મળે નહીં, કેમ રીઝે વ્રજરાય—શ્યામ૦ કોરી૦

પોતાના દોષ સ્ફુરે—દેખાય, અને તે શમાવવા પ્રયત્ન થાય, ત્યારે ધીમે ધીમે અંતઃકરણની નિર્મળતા વધે.

ગોપિકાઓ જેમ શ્રીહરિનાં દર્શનની અપેક્ષા રાખે છે, તેમ આપણે પણ પ્રભુનાં દર્શનની અપેક્ષા રાખવીજ જોઇએ. સૌ સાવધાન થઈ જાઓ, તો પ્રાર્થના કરીએ. અરજી નાંખતા રહેશો, તો કોઈ દિવસ સરકારને જવાબ આપવો પડશે.

ગઝલ.

શરણ આવી પડેલાંને, પ્રભુ ! સંભાળશો ક્યારે ?
અમીની આંખડી વહાલા ! અમોપર ઢાળશો ક્યારે ?
તમારા ભક્ત અર્જુનને, કુરુક્ષેત્રે દીધેલાં જે;
પ્રભો ! તે આપનાં વચનો, હવે તો પાળશો ક્યારે ?
થતી સદ્દધર્મની ગ્લાનિ, છવાતું પાપથી ભારત;
સનાતન ધર્મનું ડિંડિમ, ફરી વગડાવશો ક્યારે ?
परित्राणाय साधूनाम्, કહેલું શ્રીમુખે સ્વામિન્ !
ધરી અવતાર કલિયુગમાં, પ્રકટ દર્શાવશો ક્યારે ?
अनन्याश्चिन्तयंतो माम्, વગેરે ભાવનાં વચનો;
પુનઃ તે યાદ લાવીને, બિરદ બતલાવશો ક્યારે ?
કહ્યુંતું ' સર્વ ધર્મોને, તજી લે શરણ તું મારું;
બચાવીશ સર્વ પાપોથી,' કહો છોડાવશો ક્યારે ?

સુરક્ષા ગાયની કરવા, સ્વયં ગોપાલ કહેવાયા;
હવે એ ગાયને માટે, સુદર્શન ધારશો ક્યારે ?
ગયા પાતાલમાં વેદો, ગયા યાજક અને યજ્ઞો;
ગયા પર્જન્ય ભૂતલથી, કૃપાળો ! લાવશો ક્યારે ?
ગયું તે યોગબલ સાચું, અને અધ્યાત્મવિદ્યા ક્યાં ?
ગયું છે ક્ષાત્રબલ નાશી, પુનઃ પ્રકટાવશો ક્યારે ?
હતી આ સ્વર્ગસમ ભૂમી, તમે અવતાર લેતા જ્યાં;
અરેરે ! એ બિચારીને, પ્રભો ! ઉદ્ધારશો ક્યારે ?
લુંટાતી લાજ ને લક્ષ્મી, સહસ્રાક્ષે નિહાળો છો;
દયાસિંધો ! દયા દીલની, પુનઃ રેલાવશો ક્યારે ? [દીલ.]

ગરબો.

કૃષ્ણ તારી છબી તે–મારી નજરે તરે;
નજરે તરે રે–મારા મનમાં ફરે (૨)—કૃષ્ણ૦ .
સાખી—મોર પીછાનો મુગટ ધર્યો, કાને કુંડળ સોહાય;
હાથે શોભે બંસરી, ગૌધન ચારવા જાય—
વેણુ નાદ તે જીવને ઘેલાં કરે—કૃષ્ણ તારી છબી૦
સાખી—બાંહે બાજુબંધ બેરખા, ઉર લટકે વેજંતી માળ;
બહુ શોભામાં દીપતા, જોઇ મોહી વ્રજનાર;
ઘર છોડી ગોપી વનમાં ફરે—કૃષ્ણ ! તારી છબી૦
સાખી—પીળાં પીતાંબર પહેરીયાં, જુક્તે જગદાધાર;
ગોપીજનને બહુ ગમ્યા, નટવર નંદકુમાર;
મહીડાનાં માટ વહાલો ફોડતા ફરે—કૃષ્ણ ! તારી છબી૦
સાખી—નરસી મહેતાનો સ્વામી શામળો, પાય અધરના પાન;
ગોપી શોધે કૃષ્ણને, ભૂલ્યાં દેહનાં ભાન;
ગોપીઓ વનમાં રોઇ રોઈ મરે—કૃષ્ણ ! તારી છબી૦

હવે પ્રભુ પ્રગટ થાય છે—

तासामाविरभूच्छौरिः, स्मयमानमुखांबुजः ॥
पीतांबरधरः स्रग्वी, साक्षान्मन्मथमन्मथः ॥ २ ॥

અર્થ—[તે વખતે] પિતાંબર જેણે ધારણ કર્યું છે, કંઠમાં (વૈજયંતી) માળા પહેરી છે, સાક્ષાત્કામદેવને પણ મોહ પમાડે એવું જેનું રૂપ છે, અને

૨ પદચ્છેદ—**पीतं अंबरं धरति इति पीतांबरधरः**–પીતાંબરધારી. **स्रक् अस्ति अस्य इति स्रग्वी**–માળા ધારણ કરનાર. **साक्षात्**–સાક્ષાત. **मन्मथस्य मन्मथः**–કામદેવનો પણ કામદેવ. **स्मयमानं मुखाबुजं यस्य सः इति शौरिः**–જેમનું મુખ કમળ હસતું હતું તે શ્રીકૃષ્ણ **तासां आविर्भूत्**–તેઓની વચ્ચે પ્રગટ થયા.

જેમનું મુખડું મંદમંદ હસે છે, એવા શ્રીકૃષ્ણ, ગોપીઓની વચ્ચે પ્રગટ થયા. [૨]

૨ વિવેચન—

પ્યારાનાં દર્શન થતાં ગોપીઓ ગાંડી બની ગઇ.

[સૌ સાથે રહેજો. વૃંદાવનમાં વિખુટાં પડશો નહીં.] સાંભળો—

ધૂન.

હું તો થનગન નાચું રે, નિહાળી ઘનશ્યામ. [૨]
નિહાળી ઘનશ્યામ-નિહાળી સુંદિર શ્યામ—હુંતો૦
[થવાદો-થવા દો-થવા દો-]
હુંતો થનગન નાચું રે-નિહાળી ઘનશ્યામ. [૨]
[કેમ કયાં હતા ? ઘેર કે વૃંદાવનમાં ?]

હવે પ્રેમથી પ્રભુની આરતિ ઉતારીએ. સાવધાન થઈ જાઓ [થોડાં પુષ્પો હાથમાં રાખજો.]

આરતિ.

કમલનયન શ્રીપતિ, પુરૂષોત્તમ પ્યારા; પ્રભુ ! પુરૂષોત્તમ પ્યારા.
નટવર નંદદુલારા [૨] જય જય રઢીયાળા.
જય રાધારમણા-પ્રભુ! જય રાધારમણા.
કુંજ બિહારી દયાળુ, [૩] જય પાતક હરણા-જય રાધા૦
સહસ્ર ફેણુ રાજુ, ત્રિભુવન ત્રીપુરારી, પ્રભુ ! ત્રિભુવન ત્રિપુરારી.
શ્રીધારી મોરારી, જય મોરલીવાળા-જય રાધા૦
ગોવર્ધન તોળ્યો, ગોકુળને તારી, પ્રભુ ! ગોકુળને તારી;
ઈંદ્રનો ગર્વ ઉતાર્યો, જય જય ગિરધારી-જયરાધા૦
શ્રી રણછોડરાયા, મોહનવનમાળી, પ્રભુ ! મોહન વનમાળી.
મન મંદિરમાં વસીયા, વસતા સુખકારી-જય રાધા૦

[પ્રભુને પુષ્પથી વધાવો.]

હવે કાંઇક સ્તુતિ કરીએ. શ્રીશંકરાચાર્ય શ્રીકૃષ્ણની સ્તુતિમાં કાંઇક બોલ્યા છે. સાંભળો—

કૃષ્ણાષ્ટકમ્

ભજે વ્રજૈકમંડનં, સમસ્તપાપખંડનં, સ્વભક્તચિત્તરંજનં, સદૈવ નંદનંદનં ।
સુપિચ્છગુચ્છમસ્તકં, સુનાદવેણુહસ્તકં; અનંગરંગસાગરં, નમામિ કૃષ્ણનાગરમ્ ॥
મનોજગર્વમોચનં, વિશાલલોલલોચનં, [૧]વિધૂતગોપશોચનં, નમામિ પદ્મલોચનમ્ ।
[૨]કરારવિંદભુધરં, સ્મિતાવલોકસુંદરં, મહેંદ્રમાનદારણં, નમામિ કૃષ્ણ[૩]વારણમ્ ॥
કદંબસૂનકુંડલં, [૪]સુચારૂ ગંડમંડલં, વ્રજાંગનૈકવલ્લભં, નમામિ કૃષ્ણદુર્લભં ।
યશોદયા સમોદયા, સગોપયા સનંદયા, યુતં સુખૈકદાયકં, નમામિ ગોપનાયકં ॥
સદૈવ પાદપંકજં, મદીયમાનસે નિજં; દધાનમુત્તમાલકં[૫], નમામિ નંદબાલકં ।

૧. શોકનો નાશ કરનાર ૨ ગોવર્ધન ધારણ કરનાર ૩ હસ્તી ૪ પુષ્પ ૫ કેશ, વાળ.

સમસ્તદોષશોષણં, સમસ્તલોકપોષણં, સમસ્તગોપ માનસં, નમામિ કૃષ્ણ [૬]લાલસં ॥૪॥
ભુવો ભરાવતારકં, ભવાબ્ધિકર્ણધારકં[૭], યશોમતીકિશોરકં, નમામિ દુગ્ધચોરકં ।
દગંત[૮]કાંતભંગિનં, સદા [૯]સદાલસંગિનં, દિને દિને નવં નવં, નમામિ નંદસંભવમ્ ॥
ગુણાકરં સુખાકરં, કૃપાકરં કૃપાવરં, સુરદ્વિષન્નિકંદનં, નમામિ ગોપનંદનં ।
નવીનગોપનાગરં, નવીનકેલિલંપટં,[૧૦] નમામિ મેઘસુંદરં, તડિત્પ્રભાલસત્પટં ॥૬॥
સમસ્તગોપનંદનં, [૧૧]હૃદંબુજૈકમોહનં, નમામિ કુંજમધ્યગં, પ્રસન્નભાનુશોભનમ્ ।
[૧૨]નિકામકામદાયકં, દગંત[૧૩]ચારૂસાયકં, રસાલવેણુગાયકં, નમામિ કુંજનાયકં ॥૭॥
[૧૪]વિદગ્ધગોપિકામનો–મનોજ્ઞતલ્પશાયિનં, નમામિ કુંજકાનને, [૧૫]પ્રવૃદ્ધવહ્નિપાયિનં ।
યદા યદા તથા તથા, તથૈવ કૃષ્ણસત્કથા, મયા સદૈવ ગીયતાં, તથા કૃપા વિધીયતાં ।
પ્રમાણિકાષ્ટકદ્વયં, જપત્યધીત્ય યઃ પુમાન્, ભવેત્ સ નંદનંદને, ભવે ભવે સુભક્તિમાન્ ॥૮॥

મોટા મોટા પંડિતો પણ શી ઇચ્છા રાખે ?

अहं हरे तव पादैकमूल-दासानुदासो भवितास्मि भूयः ।
मनः स्मरेतासुपतेर्गुणानां, गृणीत वाक् कर्म करोतु कायः ॥

હે હરિ ! આપના ચરણકમળને વારંવાર સેવનારા દાસનો હું દાસ થાઉં. આપ કે જે પ્રાણપતિ છો, તેના ગુણોનું સ્મરણ મારૂં મન કર્યા કરે; મારી વાણી આપનાં કીર્તન કર્યા કરે, અને મારૂં શરીર સદા આપની સેવામાં લાગ્યું રહે.

शौरिः—યાદવકુળમાં શૂરવંશ છે. તે વંશમાં ઉત્પન્ન થએલા, માટે કૃષ્ણ શૌરિ કહેવાય છે.

स्मयमानमुखांबजः—હસતા મુખવાળા કૃષ્ણ. મુખને કમળ સાથે સરખાવ્યું. કમળ સૂર્ય અગર ચંદ્રને દેખીને વિકસે છે. તેમ પ્રભુ ભકતોનાં જ્ઞાન અગર ભક્તિ દેખીને વિકસે છે. મંદ મંદ હસે છે. આ એંધાણે અનેક ભકતો શ્રીહરિને ધ્યાનમાં લેછે. હસવામાં એ ભાવ છે–કે 'મારે તમારી સાથે વૈર નથી–હું તમારોજ છઉં. માત્ર કસોટી કરીને લેવાનો મારો સ્વભાવ છે.'

પીતાંબર અને કમળની માળા કૃષ્ણના ખાસ એંધાણ છે. આ એંધાણેજ કાળયવન કૃષ્ણની પાછળ દોડયો હતો. પિતાંબર અને પગ સુધી લબડતી કમળની માળાઓ પહેરનારી, શ્રીકૃષ્ણની રઢીયાળી મૂર્તિઓ ડાકોરમાં અને શ્રીનાથજીમાં છે. તમે હજારો વાર ત્યાં જતા હશો, પણ તેને હૈયામાં ઘાલીને ઘેર લાવો છો ? ઘેર લાવીને એકાંતમાં બેસીને કોઈ વાર તેને ભેટો છો ? જે સ્ત્રી પતિને એકાંતે ન મળે, તેને સંતાનનો લાભ કદિ મળી શકતો નથી; તેમ જે મુમુક્ષુ શ્રીહરિને એકાંતે ન મળે, તેને જ્ઞાન અગર ભક્તિનો લાભ મળી શકતો નથી.

स्रग्वी—પ્રભુએ પુષ્પની માળા પહેરી હતી. આ માળા કયાંથી આવી ?–શ્રીકૃષ્ણ રાધાજી સાથે વનમાં એકલા ફરતા હતા; ત્યારે 'રાધાજીના વાળમાં ગુંથવા માટે, પ્રભુ

૬ ભકતોની લાલચ રાખનારા અગર ભકતોને લલચાવનારા ૭ નાવીક ૮ દષ્ટિના ખુણાને સુંદર રીતે ભાંગનાર ૯ રાધા સહિત કૃષ્ણ ૧૦ ઘણોજ પ્રેમી ૧૧ હૃદય કમળને મોહ પમાડનાર ૧૨ અત્યંત કામ આપનાર, મનોરથો પૂરનાર ૧૩ મનોહર નેત્રબાણવાળા. ૧૪ ચતુરગોપિકાઓના મનરૂપી મનોહર શૈય્યા ઉપર સુનાર.

પુષ્પ વીણતા હતા,' એમ આગળ કહ્યું છે. તે વખતે રસઘેલી રાધાજીએ, પુષ્પો વીણીને, શ્રીકૃષ્ણને પુષ્પની વરમાળ પહેરાવીને, ગાંધર્વ લગ્નથી,શ્રીકૃષ્ણને પોતાના કર્યા હોય, એમ જણાય છે.

साक्षात् मन्मथमन्मथः–'શ્રીકૃષ્ણ કામદેવના પણ કામદેવ છે.' એમ કહેવામાં બે ભાવ છે. એક તો કૃષ્ણ એટલે 'સુંદરતાનો છેડો.' તુલસીદાસજી પણ કહે છે કે–'રૂપ અપાર મારમદમોચન.' તેનો બીજો ભાવ એ છે કે–સિંહ જેવા પુરૂષોના કાન, કામદેવ થોભે છે. શિવ બ્રહ્માદિને પણ કામદેવ નચાવે છે. તે કામદેવને નચાવનાર આ પરમાત્મા સ્વરૂપ શ્રીકૃષ્ણ છે. તાત્પર્ય—આ કોઇ કામી પૂરૂષ નથી. શ્રીકૃષ્ણની સૌંદર્યતામાં જેમને મોહ થાય, તેમનો લોકિક કામ શમી જાય, એટલુંજ નહીં; પણ કામદેવને ઉત્પન્ન કરનારી લૌકિક વાસનાઓ પણ શમી જાય.

ભક્તિ—ગોપિકાઓને ઘણી તાવી, તોપણ—

ચોપાઇ—ધર્મને વિરતી–યોગતે જ્ઞાના, જ્ઞાનમોક્ષપ્રદ વેદ બખાના;

તોપણ—

જાતે વેગિ દ્રવૈં મેં ભાઇ, સો મમ ભક્તિ ભક્તસુખદાઈ.

[મોક્ષવાણી પાનું ૩૩ A]

શ્રીરામચંદ્ર લક્ષ્મણજીને કહે છે કે—"ધર્મના શ્રવણ અને પાલનથી વૈરાગ્ય પ્રાપ્ત થાય. તે ક્રિયામાં યોગ સાધવાથી–લાગ્યા રહેવાથી–જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય. 'જ્ઞાનથી મોક્ષ પ્રાપ્ત થાય છે,' એમ વેદ સાક્ષી પૂરે છે; તોપણ–હું જલદીથી પ્રસન્ન થઇ જાઉં, એવું કોઇ સાધન હોય, તો તે મારી ભક્તિ છે."

ભક્તિ તે કઇ ?—એકાદશીને પડતી મેલીને, આરોગવા બેસે તે ? જેવું તેવું ખાય તે ? પરિગ્રહથી મોટા માલદાર બને તે ? પરદારાઓને પોતાના કબજામાં લેતાં શીખે તે ? ના–તે નહીં. ત્યારે ?

ચોપઇ—પ્રથમહી વિપ્ર ચરણ અતિ પ્રીતિ, નિજ નિજધર્મ નિરત શ્રુતિરીતિ.
ઇહિકરફલ પુનિ વિષયવિરાગા, તબ મમ ચરણ ઉપજ અનુરાગા.
શ્રવણાદિક નવભક્તિ દઢાઈ, મમ લીલારતિમતિ અધિકાઈ;
સંતચરણ પંકજ અતિપ્રેમા, મનક્રમ વચન ભજન દઢનેમા;
ગુરૂ પિતુ માતુ બંધુ પતિ દેવા, સબ મોહક જાને દઢ સેવા.
મમ ગુણ ગાવત પુલક શરીરા, ગદ્દગદ્દ ગિરા નયનબહ નીરા;
કામ આદિ મદ દંભ ન જાકે, તાત નિરંતર વશ મેં તાકે.

ઘણા દિવસથી ભક્તિ કરો છો; તો આ ઘડીયાળ સાથે તમારી ઘડીયાળ મેળવી જુઓ.

પ્રભુના દર્શન થતાં ગોપિકાઓની સ્થીતિ કેવી થઇ, તે હવે કહે છે—

तं विलोक्यागतं प्रेष्ठं, प्रीत्युत्फुल्लदृशोऽबलाः ॥
उत्तस्थुर्युगपत् सर्वास्-तन्वः प्राणमिवागतम् ॥ ३ ॥

૩ પદચ્છેદ—**तं प्रेष्ठं आगतं विलोक्य**–તે પ્યારા શ્રીકૃષ્ણને આવેલા જોઇને. **प्रीत्या उत्फुल्लाः दृशः यासां ताः प्रीत्युत्फुल्लदृशः अबलाः**–જેઓની દૃષ્ટિ પ્રીતિથી

काचित् करांबुजं शौरे-र्जगृहेंऽजलिना मुदा ॥
काचिद्दधार तद्बाहु-मंसे चंदनभूषितम् ॥ ४ ॥
काचिदंजलिनाऽगृह्णात्-तन्वी तांबूलचर्वितम् ॥
एका तदंघ्रिकमलं, संतप्ता स्तनयोरधात् ॥ ५ ॥

અર્થ—તે પ્યારા શ્રીકૃષ્ણને આવેલા જોઇને, પ્રીતિથી જેમનાં નેત્રો પ્રફુલ્લીત થઈ ગયાં હતાં એવી ગોપીઓ, જેમ પ્રાણ આવવાથી ઇંદ્રિયો ઉઠે, તેમ એકદમ ઉભી થઇ ગઇ. [૩] કોઇ ગોપીએ પ્રીતિથી ભગવાન શ્રીકૃષ્ણનું હસ્તકમળ પોતાના હાથમાં લીધું. વળી કોઈએ ચંદનથી શોભી રહેલા શ્રીકૃષ્ણના હાથને પોતાના ખભા ઉપર મૂક્યો. [૪] બીજી કોઈ કોમલાંગી સ્ત્રીએ, ભગવાનનું ચાવેલું પાન પોતાના હાથમાં લીધું. વળી કામજ્વરથી તપી ગએલી એક બીજી ગોપીએ, શ્રીકૃષ્ણનું ચરણકમળ, પોતાના સ્તન ઉપર ધારણ કર્યું. [૫]

૩-૪-૫ વિવેચન—

જેમ ઈંદ્રિયોમાં પ્રાણ મૂખ્ય છે, તેમ ગોપિકાઓને શ્રીકૃષ્ણ મૂખ્ય હતા. જેમ જીવનું જીવન પ્રાણને અવલંબીને રહે છે, તેમ ગોપિકાઓનું જીવન કૃષ્ણને અવલંબીને રહ્યું હતું. તાત્પર્ય-ગોપિકાઓને—

'કૃષ્ણ તે કંઠ કેરૂ ઝુમણું રે લોલ;
હરિ હૈયા કેરા હાર મ્હારા વહાલા.'

હરિ અને હરિના જનને દેખીને, જીવ સંભ્રમ-અચાનક-ઉઠે, એ મુમુક્ષુપણાની ઉત્કૃષ્ટ ભૂમિકા છે.

એક ગોપિકા ગાવા લાગી કે—

પદ.

અયે કૃષ્ણ તેરે નામપે, કુર્બાન હો રહી;
સુરતકો તેરી દેખ, પરેશાન હો રહી (૨)—અયે કૃષ્ણ૦

પ્રફુલ્લીત થઇ ગઇ હતી એવી ગોપીઓ. **आगतं प्राणं तन्वः इव**-જેમ પ્રાણ આવવાથી ઇંદ્રિયો ઉઠે તે પ્રમાણે. **सर्वाः युगपत उत्तस्थुः**-સર્વે એકદમ ઉભી થઇ ગઇ.

૪ પદચ્છેદ—**काचित्**-કોઈ ગોપીએ **शौरेः करांबुजं**-શ્રીકૃષ્ણના હસ્ત કમળને. **अंजलिना मुदा जगृहे**-પોતાના હાથમાં પ્રેમથી લીધું. **काचित्**-વળી કોઇએ. **चंदन भूषितम् बाहुं अंसे दधार**-ચંદનથી શોભી રહેલા શ્રીકૃષ્ણના હાથને પોતાના ખભા ઉપર મૂકયો.

૫ પદચ્છેદ—**काचित् तन्वी**-કોઈ કોમલાંગી સ્ત્રિએ. **चर्वितं तत् तांबूलं तांबूल चर्वितं**-શ્રીકૃષ્ણનું ચાવેલું પાન **अंजलिना अगृह्णात्**-પોતાના હાથમાં લીધું. **संतप्ता एका**-કામજ્વરથી તપી ગએલી એક બીજી સ્ત્રીએ. **तस्य अंघ्रिः एव कमलं**-શ્રીકૃષ્ણનું ચરણ કમળ **स्तनयोः अधात्**પોતાના સ્તન ઉપર ધારણ કર્યું,

. સિરપર વો મોરકી મુકુટ, કાનોમેં હે કુંડલ;
વો અધર બંસરીકી મધુર, તાન હો રહી—અયે કૃષ્ણ૦
ફૂલોંકી માલ હૈ ગલેમેં, તિલક ભાલહે;
મુખચંદ મંદ હાસસેં, બેભાન હો રહી—અયે કૃષ્ણ૦
નહીં ખાનપાનકે સુધી, ન લોકલાજ હે;
તેરે દિદારકે લિયે, હૈરાન હો રહી—અયે કૃષ્ણ૦
ન ભૂલિયે મુઝે, દીનનકે નાથ તુમ સુને;
બ્રહ્માનંદ તેરે દરકી, મૈં દરવાન હો રહી—અયે કૃષ્ણ૦

અઢળક દોલત દેખીને લોભી લલચાય, તેમ અઢળ રૂપ દેખીને, ગોપીઓ લલચાણી. આવો જબકારો શવરીની ઝુંપડીએ થયો હતો—

ચોપાઇ—'શ્યામગૌર સુંદિર દોઉ ભાઇ, શવરી પરી ચરણુન લપટાઈ;
પ્રેમમગન મુખ બચન ન આવા, પુનિ પુનિ પદસરોજ શિરનાવા,'

આવો જબકારો ઋષ્યમુક પર્વત પાસે હનુમાનને થયો હતો—

ચોપાઈ—પ્રભુ પહિચાની પર્યો ગહિ ચરણા, સો સુખ ઉમા જાય નહિં બરણા.
પુલકિત તનુ મુખ આવ ન વચના, દેખત રૂચિર વેશકી રચના.

[મોક્ષવાણી પાનુ ૩૯ A]

આવો જબકારો વિદુરને ત્યાં કર્યો. અંદરથી પૂછ્યું કે કોણ? જવાબ મળ્યો કે-'હું-કૃષ્ણ.' 'કૃષ્ણ' શબ્દ સાંભળતાં સ્નાન કરતી વિદુરપત્નિ દોડી. વસ્ત્ર પહેરવાનું પણ ભાન રહ્યું નહીં. [દુર્યોધને પોતાને બારણેથી ધક્કા મારીને કૃષ્ણને કાઢયા, અને વિદુરને બારણે શ્રીકૃષ્ણને દેખીને વિદુરપત્નિ ઘેલી થઈ ગઈ. આ પણ કર્મના સંયોગ સમજવા. આંખે દેખાય પણ ઓળખાય નહીં. ખોળામાં હોય પણ ખવાય નહીં.' માટે કહીએ છઇએ કે-સત્કર્મ કરો, અને ખોટાં કર્મથી બચો. તો સત્ય વસ્તુ સમજાશે.]

હાથ લાંબો ક્યારે થાય? સ્પર્શ ક્યારે થાય? જેવોતેવો સ્નેહ હોય, તો હાથ લાંબો ન થાય; જેવોતેવો સ્નેહ હોય, તો સ્પર્શ કરવો પણ ગમે નહીં. હૃદય ઉભરાય, ત્યારેજ હાથ લાંબો થાય. હૃદય ઉભરાય, ત્યારેજ સ્ત્રી પુરૂષપ્રત્યે હાથ લાંબો કરે, પુરૂષનો સ્પર્શ કરે. પતિસાથે દ્વૈતભાવ મટે, ત્યારેજ સ્ત્રીઓ પતિનો હાથ, પોતાના હાથમાં લે, અગર પોતાના સ્તન ઉપર ધારણ કરે. લજ્જા પ્રેમમાં અંતરાયરૂપ છે. લજ્જાનો ત્યાગ ન થાય, ત્યાં સુધી પ્રેમ જામે નહીં. ઇશ્વિરભક્તિ પણ લજ્જાનો ત્યાગ થયા વિના જામે નહીં; એ ભાવ છે.

પ્રભુ ચંદનભૂષિત હાથ ક્યાંથી લાવ્યા?—થોડા વખત ઉપર પ્રભુ રાધાજીની સાથે એકાંતમાં હતા. રાધાજીના સ્તન ઉપર કેસરચંદનનો લેપ હોવો જોઇએ. રાધાજીના સ્તનને સ્પર્શ કરતાં, શ્રીકૃષ્ણનો હાથ ચંદનવાળો થયો હોય, એમ જણાય છે. હસ્તને કમળની ઉપમા આપી, તથા હસ્તને ચંદનથી ભૂષિત કહેવામાં આવ્યો, તેમાં ભાવ એ છે કે-ગોપીઓના વિરહાગ્નિને ઠારવા માટે હસ્તમાં શીતળતા હતી.

એક ગોપીએ શ્રીકૃષ્ણે ચાવેલું પાન, પોતાના હાથમાં લીધું-આ માન ગોપીએ પોતાના હાથમાં લઇને, પોતાના મોંમાં મૂક્યું હશે. 'ગોપીઓએ શ્રીકૃષ્ણનું ચાવેલું પાન ખાધું, માટે અમે અમારા સંતનું, અગર ગુરૂનું ચાવેલું પાન વિગેરે ખાઇએ છઇએ,'. એમ બાંઠી બ્હેનો

ઘણીવાર કહે છે, અને કરે છે. આ ગેરસમજના નિવારણ માટે, શ્રીશુકદેવજી આગળ કહેશે કે-'શ્રીકૃષ્ણ જે રીતે ગોપીઓ સાથે વર્ત્યા; તે રીતે જો કોઇ પુરૂષ પરદારાઓ સાથે વર્તે, તો તે નરકનો અધિકારી થાય.' કુલીન સ્ત્રીઓએ પોતાના પતિ સિવાય કોઇનું અજીઠું ખાવું ઘટતું નથી. જેમને કલ્યાણમાં પ્રીતિ હોય; જેમને પ્રભુ વ્હાલા કરવા હોય; તે સ્ત્રીપુરૂષોએ, આવા ખોટા છંદમાં ફસાવું નહીં.

યાદ રાખજો કે-કૃષ્ણ વસ્તુ કાંઈ જુદીજ છે. બે હાથ જોડી જાઓ, તો ફરી સ્તુતિ કરીએ—

પ્રભુસ્તુતિ.

રાગ-જીલાટોડી તાલ ૩.

પ્રભુજી તેરી કિસબિધ, કરૌં મેં વડાઈ. (૨) (ટેક)
બ્રહ્મા નિશદિન વેદ ઉચારે, શંભુ ધ્યાન સમાધિ ધારે;
સનકાદિક નારદમુનિ ભારે, અજહું પાર નહિં પાઇ—પ્રભુજી૦
ભૂમિ-અગન-પવન-જલ-અંબર, સરવર સાગર પર્વત કંદર;
સૂરજચાંદ સિતારે સુંદર, તુમ સબ સૃષ્ટિ બનાઈ—પ્રભુજી૦
દેવ દનુજ માનવ નરનારી, પશુપક્ષી જલથલ નભચારી;
સકલ જીવ સંતાન તુહારી, તુમ પાલક સુખદાઈ—પ્રભુજી૦
વિશ્વ બનાકર નાશ કરાવે, નાશ કરાકર ફિર ઉપજાવે;
બ્રહ્માનંદ પાર નહિં પાવે, અચરજ ખેલ રચાઈ—પ્રભુજી૦

એક પ્રેમી ગોપી ક્રોધના આવેશમાં પ્રભુ સામે કડક નજરથી જુએ છે—

एका भ्रुकुटिमाबद्ध्य, प्रेमसंरंभविह्वला ॥
घ्नंतीवैक्षत् कटाक्षेपैः, संदष्टदशनच्छदा ॥ ६ ॥

અર્થ—સ્નેહના કોપથી પરવશ થએલી બીજી કોઇ ગોપીએ, હોઠડસીને, અને ભ્રકુટિ ચડાવીને, કટાક્ષ નાંખવાથી જાણે [શ્રીકૃષ્ણને] તે હણતી હોય, તેમ જોવા લાગી. (૬)

૬ વિવેચન—

આ સમયે આ ગોપીમાં પ્રેમનો રૌદ્રરસ એટલો બધો વ્યાપી ગયો હતો કે-કેણીનું ચિત્ત વિકળ બની ગયું હતું. આ એક પ્રકારનું રીસામણું છે. તે શું કહે છે ?—

પદ.

જાઓ જાઓ કપટી કાનારે ! તમ સાથે કોણ બોલે ? [૨]
તમ સાથે કોણ બોલે ?-તમ સાથે કોણ ચાલે ?—જાઓ૦

---

૬ પદચ્છેદ—**प्रेम्णः संरंभेण** (ક્રોધ) **विह्वला प्रणयकोपावशेन**-પ્રેમના કોપથી પરવશ થએલી કોઇ ગોપીએ. **संदष्टः दशनच्छदः** (દાંતને ઢાંકનાર-નીચલો હોઠ) **यया सा**-જેણીએ હોઠ ડસ્યો છે એવી ગોપી અને **भ्रुकुटिं आबद्ध्य**-ભ્રકુટિ ચડાવીને. **कटाक्षाः आक्षेपाः तैः**-કટાક્ષ નાંખવાથી. **घ्नंती इव ऐक्षत्**-જાણે હણતી હોય એમ તે જોતી હતી. [**घ्नतिने** બદલે **घ्नंति** શબ્દ વાપર્યો છે.]

દિલમાં રાખો છો દગા, તમે નથી કોઇના સગા;
અમને એકલાં મેલ્યાંરે, તમ સાથે કોણ બોલે—જાઓ૦
તમ સાથે કોણ બોલે ?–તમ સાથે કોણ ચાલે ?—જાઓ૦
શરણાંગતના બેલી બનીને, શરણાંગતને મેલ્યાં રખડતાં.
અહીં અમને એકલાં મેલ્યાંરે–તમસાથે કોણ બોલે ?—જાઓ.

આવા ઠપકા કદિ પ્રભુને દ્યા છો ? તમારે પણ આમજ બન્યું છે. તમને પણ લટકો દેખાડીને સંતાયા છે. વિચાર કરીજોજો.

कटाक्ष—આંખનો ચાળો. સ્ત્રીઓ અબળા ગણાય છે; પણ તેઓ કટાક્ષરૂપ બાણુથી મોટા મરદને વીંધી નાંખે છે–કામી પુરૂષને રીબી રીબીને મારે છે. શ્રીકૃષ્ણ આવા કટાક્ષથી વિહ્વળ થયા નથી, કારણકે તે કામી નથી. ઉત્તમ કોટિના સંતો લલનાના કટાક્ષ અને હાવભાવથી લલચાતા નથી; ત્યારે જેમને ઉત્તમકોટિના સંતો નિરંતર ભજે છે, તે પુરૂષ લલનાઓના કટાક્ષથી કેવી રીતે લલચાય !

હવે શ્રીકૃષ્ણના દર્શનનો મહિમા બતાવે છે—

अपराऽनिमिषद्दृग्भ्यां, जुषाणा तन्मुखांबुजम् ॥
आपीतमपि नातृप्यत्, संतस्तच्चरणं यथा ॥ ७ ॥
तं काचिन्नेत्ररंध्रेण, हृदि कृत्य निमील्य च ॥
पुलकांग्युपगुह्यास्ते, योगीवानंदसंप्लुता ॥ ८ ॥
सर्वास्ताः केशवालोक–परमोत्सवनिर्वृताः ॥
जहुर्विरहजं तापं, प्राज्ञं प्राप्य यथा जनाः ॥ ९ ॥

---

૭ પદચ્છેદ—**अनिमिषंत्यौ** (નહીં વિંચાએલી–ઉઘાડી.) **च ते दृशौ च अनिमिषद्दृशौ ताभ्यां–अनिमिषद्दृग्भ्यां**–નહીં વીંચેલી આંખો વડે. **तन्मुखांबुजं**–શ્રીકૃષ્ણના મુખને, **आपीतं अपि सम्यक् पीतम् अपि**–સારી રીતે જોઇ લીધું તો પણ **जुषते इति जुषाणा**–વારંવાર જોતી, **अपरा**–બીજી કોઇ ગોપી. **संतः तस्य चरणं यथा न अतृप्यत्**–જેમ કૃષ્ણના ચરણસેવનથી સત્પુરૂષો તૃપ્તિ ન પામે, તેમ તૃપ્તિ પામી નહીં.

૮ પદચ્છેદ—**काचित्**–વળી બીજી **नेत्ररंध्रेण तं हृदि कृत्य**–નેત્રદ્વારથી શ્રીકૃષ્ણને હૃદયમાં લઇને **च** અને **निमील्य**–આંખ વીંચી જઇને, **पुलकानि अंगानि यस्याः सा पुलकांगी**–જેનાં રૂવાડાં ઉભાં થઈ ગયાં હતાં એવી કોઈક ગોપી. **योगी इव**–યોગીની પેઠે. **उपगुह्य**–ભગવાનનું આલિંગન કરીને. **आनंदसंप्लुता आस्ते**–આનંદથી વ્યાપ્ત–એટલે સાગરમાં ડુબી ગઇ.

૯ પદચ્છેદ—**केशवस्य आलोकेन परमः उत्सवः तेन निर्वृताः**–શ્રીકૃષ્ણના દર્શનના પરમ ઉત્સવથી રાજી થએલી. **इति सर्वाः ताः**–એવી તેઓ. **विरहजं तापं जहुः**–વિરહથી ઉત્પન્ન થએલા તાપને તજી દીધો. **प्राज्ञं प्राप्य यथा जनाः**–જેવી રીતે ઇશ્વરને પામીને મુમુક્ષુ લોકો તાપ તજી દે અથવા બ્રહ્મવેત્તાને પામીને સંસારી લોકો પોતાનાં દુઃખ વિસરી જાય, અથવા સુષુપ્તિના સાક્ષીને પામીને વિશ્વસ્ અને તૈજસ્ જીવ તાપ છોડી દે.

અર્થ—નહીં વિંચાએલી આંખોથી શ્રીકૃષ્ણના મુખારવિંદને, બીજી કોઈ ગોપીએ, સારી રીતે જોઈ લીધું; તો પણ તે મુખને વારંવાર જોતી, જેમ શ્રીકૃષ્ણના ચરણસેવનથી સત્પુરૂષો તૃપ્તિ ન પામે, તેમ તૃપ્તિ પામી નહીં. [૮]

અર્થ--નેત્રદ્વારથી ભગવાનને હૃદયમાં લઇને, પછી આંખો મીંચી જઈને, અને એમ કરવાથી, જેનાં રૂવાંડાં ઉભાં થઇ ગયાં હતાં-એવી કોઇ ગોપી, યોગીની પેઠે ભગવાનને આલિંગન કરીને આનંદસાગરમાં ડુબી ગઈ. [૮]

અર્થ—જેમ ઇશ્વરને પામીને, મુમુક્ષુઓ ત્રિવિધતાપને તજીદે; અથવા-બ્રહ્મવેત્તાને પામીને સંસારી લોકો પોતાનાં દુઃખ વીસરી જાય; અથવા સુષુપ્તિના પ્રાજ્ઞને-સાક્ષીને-પામીને, વિશ્વસ્ અને તૈજસ્ જીવ, પોતાના તાપ તજીદે, તે પ્રમાણે શ્રીકૃષ્ણના દર્શનના પરમ ઉત્સવથી રાજી થએલી તે ગોપિકાઓએ, શ્રીકૃષ્ણના વિરહથી ઉત્પન્ન થએલા તાપને તજી દીધો. [૯]

૭-૮-૯ વિવેચન.

સાતમા શ્લોકમાં કહ્યું કે-જેમ સત્પુરૂષો, શ્રીહરિનું ચરણકમળ સેવતાં તૃપ્ત ન થાય, તેમ ગોપિકાઓ શ્રીકૃષ્ણનું મુખ દેખીને તૃપ્તિ થઇ નહીં. ત્યારે આ મૂર્તિ કેવી હશે ?— દેખી હોય, તેમને પૂછો. દયારામભાઇએ દેખી, અને દેખી એવી લખી-સાંભળો—

ગરબો.

શોભા સલુણા શ્યામની, તું જોને સખિ શોભા સલુણા શ્યામની.
કોટિ કંદર્પને લજાવે જેનું મુખડું, ફીકી પડે છે કળા કામની-તું જોને૦
સદ્દગુણ સાગર નટવર નાગર-ઓ-હો-હો-[થવાદો]
સદ્દગુણસાગર નટવર નાગર, બલિહારી છે જેના નામની-તું જોને૦
કોટિ આભુષણનું જે છે ભૂષણ, સીમા જે છે અભિરામની-તું જોને૦
જે તેને ઓળખે, તે ધન્ય જગતમાં, (તેને) બીજી વસ્તુ નથી કામની-તું જોને૦
અનૂપમ એ અલબેલો રસીયો, જીવન મૂડી છે દયારામની-તું જોને૦

ગોપિકાઓની વચ્ચે ઉભેલા શ્રીકૃષ્ણને જોઇને, શ્રીવલ્લભ મહાપ્રભુજી પણ કાંઇક બોલ્યા છે. પ્રેમથી સાંભળો—

दरप्रादुर्भूत-द्विजगणमहःपूरितवने ।
चरन् [1]कुहूं राका-रुचिरतरशोभाधिकरुचि ॥
हरिर्यस्तस्मिन् स्त्री-गणपरिवृतो नृत्यति सदा ।
रतिप्रादुर्भावो, भवतु सततं श्रीपरिवृढे ॥ ६ ॥
स्फुरद्गुंजापुंजा[2]-कलितनिजपादाब्जविलुठत् ।
व्रजि श्यामाकामा-स्पदपदयुगे [3]मेचकरुचि ॥
[4]वरांगे शृंगारं, दधति शिखिनां पिच्छपटलैः ।
रतिप्रादुर्भावो, भवतु सततं [5]श्रीपरिवृढे ॥ ७ ॥

[પરિવૃઢાષ્ટકમ્]

અર્થ—[1]કંઈક ઉદય પામેલા તારાગણનો પ્રકાશ, જેમાં પથરાયેલો છે;' એવા અને રાત્રિની રળિયામણી શોભાથી અધિક શોભા ધારણ કરનાર વૃંદાવનમાં, જે હરિભગવાન્ [1]રાત્રે ફરે છે; અને સર્વદા સ્ત્રિયોના સમુહથી ઘેરાએલા નૃત્ય કરે છે; તેવા લક્ષ્મીનાપતિ ભગવાન્‌માં મારી રતિનો પ્રાદુર્ભાવ થાઓ. [૬] જેમનો હાર સ્ફુરાયમાન થતી ગુંજાની માળાથી [2]શબ્દ કરતો, નિજચરણ રૂપી કમળ સુધી લટકે છે; જેમના ચરણનું જોડું ગોપિકાઓના કામનું સ્થાન છે; જેમની કાંતિ [3]શ્યામ છે; જે મોરના પિંછાના પટલથી પોતાના [4]શિર ઉપર શૃંગાર ધારણ કરે છે. એવા [5]લક્ષ્મીના પતિ ભગવાન્‌માં મારી રતિનો પ્રાદુર્ભાવ થાઓ. (૭)

આઠમા શ્લોકમાં શ્રી શુકદેવજી કહે છે કે-એક ગોપી યોગીની માફક શ્રીકૃષ્ણને હૃદયમાં ઉતારતી હતી.

નિર્ધન ડોસી પુત્રને પરણાવીને, નવવધુના સામું જોયા કરે; પણ તૃપ્ત થાય નહીં; તેમ એક ગોપી શ્રીકૃષ્ણના સામે ટગર ટગર જોઇ રહી, પણ તૃપ્ત થઇ નહીં. લાવણ્યમૃતથી ધરાણી નહીં. ડાકોર જાઓ છો, ત્યારે કોઇ વખત આ પ્રમાણે કરો છો ? શ્રી રણછોડરાયના લાવણ્યમૃતનું નેત્ર-દ્વારા પાન કરો છો ? નેત્ર રૂપી અંજલીમાં લાવણ્યામૃતને કદિ ઝીલો છો ? ડાકોર જતાં હશો, ત્યારે ખાવા પીવા વિગેરેની મોટી ખટપટ, તમારી પહેલાં ગાડીમાં ચડી બેસતી હશે. હોકા, બીડીયો, વિગેરે વ્યસનો તમારી આગળ દોડતાં હશે. યાત્રાઓમાં સાત્વિક જીવન ગાળો, અને જરૂર જેટલી ખટપટ [ઉપાધી] સાથે લ્યો; તોજ ચિત્ત નિવૃત્ત રહી શકે. ચિત્ત નિવૃત્ત રહી શકે; તોજ શ્રીહરિનું મુખકમળ દેખાય-તોજ શ્રીહરિના મુખ કમળમાં ચિત્ત ઠરે. ચિત્ત ઠરે, તોજ મુખકમળમાંથી અમૃત-દ્રવે. કાંઇક પ્રાપ્ત કરવું હોય, તો આવા અખતરા કરતા રહો. આવા અખતરામાં જે ફાવ્યા, તે સંત કહેવાયા. પૂર્વે ગોપિકાગીતમાં કહ્યું છે કે-'**न खलु गोपिकानंदनो भवान्**'-એટલે આપ આત્મદ્દ્ક્-અંતર્યામી છો.' દેવસેવા વખતે અને મંદિરોમાં થતાં દર્શન વખતે, સંસારમાંથી જરા પાછા હઠી જઇને, એટલે લૌકિક ઉપાધિઓને ઘડી પળ વિસરી જઇને, પ્રભુને નિહાળતાં શીખો. આખો દિવસ ન બની શકે; તો રાત્રે સાયં નિત્યકર્મ કરતી વખતે, અગર રાત્રે સુવા પહેલાં, જે મૂર્તિ આપને વ્હાલી હોય; તેને હૃદયમાં ઉતારતાં શીખો. યાદ રાખજો કે—

ચોપાઇ-'નિજસુખ બિનુ મન હોઇ કી થીરા, સ્પર્શ કી હોઇ વિહીન સમીરા.' પોતાના સુખ વિના મન સ્થિર થાય નહીં. આ યોગાભ્યાસનો વિષય છે. અહીંથી પ્રગટ થએલી ઘણીજ સાદી પાતંજલ યોગદર્શનની ટીકા કદિ વાંચો છો ? અવકાશ નહીં હોય. અવકાશને તમે નહીં પકડો, ત્યાં સુધી તે નહીં પકડાય.

ગોપિઓના હૃદયમાં પ્રભુ કેમ પેસે છે ?

ચોપાઇ—જાતિ પાંતિ ધન ધર્મ બડાઇ, પ્રિય પરિવાર સદન સમુદાઈ;
સબ તજી તુમહિ રહહિ લવલાઇ, તાકે હૃદય બસહું રઘુરાઇ.

[મોક્ષ વાણી પાનુ ૨૪ A]

રામાવતારમાં વાલ્મીકિએ શ્રીરામને કહ્યું હતું કે-'જાતિ, પ્રાંતિ [પ્રતિષ્ઠા], ધન અને ધર્મની બડાઇ, વ્હાલો પરિવાર અને ગૃહાદિ-તે તમામને તજીને, તમારી સાથે જેઓ લવ લીન રહે; તેમનાં હૃદયમાં હે રઘુરાઇ, આપ વાસ કરજો.'

રામાવતારમાં વાંદરા ફાવ્યા, અને કૃષ્ણાવતારમાં ગોપિકાઓ ફાવી. બ્રહ્માજીએ રામને સુવેલુ ઉપર કહ્યું હતું કે—

છંદ–'કૃતકૃત્ય વિભો સબ વાનર એ, નિરખંતિ તવાનંન આદર જે.
ધિક્ જીવન દેવ શરીર ધરે, તવ ભક્તિવિના ભવ ભૂલી પરે.'

ગોપિકાઓનાં નામ—શ્રીમદ્ ભાગવતકારે ગોપિકાઓનાં નામ આપ્યાં નથી. કોઈ કોઇ ટિકાકારો કહે છે કે-'ગોપિકાઓનાં નામ નીચે પ્રમાણે હતાં–રાધા, ચંદ્રાવલી, સ્યામલા, શૈબ્યા, પદ્મા, લલિતા, વિશાખા, ભદ્રા, વિગેરે.' ગોપાલતાપિનીમાં રાધાને 'ગાંધર્વી' નામ આપ્યું છે.

પ્રાજ્ઞં પ્રાપ્ય [નવમો શ્લોક] પ્રાજ્ઞને પાતીને. પ્રાજ્ઞ એટલે 'ઇશ્વર,' 'બ્રહ્મવેત્તા,' અથવા સુષુપ્તિનો સાક્ષી. સુષુપ્તિ સંબંધી થોડી વાત કરીએ—

સુષુપ્તિ શું?—જાગ્રત્, સ્વપ્ન, સુષુપ્તિ અને તૂર્યા એમ ચાર અવસ્થાઓ છે. પહેલી ત્રણ અવસ્થાઓમાં મનુષ્યો વારા ફરતી રહે છે. તૂર્યાવસ્થામાં કોઇ વિરલા યોગીઓજ જઇ શકે છે. 'જાગ્રત્' એટલે-દસ ઈંદ્રિયો અને અગીઆરમા મન સહિત આપણે જે વ્યવહાર કરી રહ્યા છઇએ તે. સ્વપ્ન એટલે–જોયેલો અગર સાંભળેલો પ્રપંચ, ઉંઘમાં અનુભવાય તે. સ્વપ્નામાં સ્થૂલ શરીર અને સ્થૂલ ઇંદ્રિયો ક્રિયા સહિત હોય છે, અને સૂક્ષ્મ શરીર અને સૂક્ષ્મ ઇંદ્રિયો ક્રિયાશીલ હોય છે. સુષુપ્તિ અવસ્થા એટલે-જેમાં સ્વપ્ન જેવું કાંઇ પણ વિઘ્ન નહોય, એવી ગાઢ નિદ્રા. તુર્યાવસ્થા–યોગિઓની નિર્બીજ સમાધિદશા. જાગ્રતમાં સાક્ષીરૂપે રહેલો આત્મા, 'વિશ્વસ્' એવા નામથી ઓળખાય છે. સ્વપ્નાવસ્થામાં સાક્ષી રૂપે રહેલો આત્મા, 'તૈજસ્' એવા નામથી ઓળખાય છે. સુષુપ્તિ અવસ્થામાં સાક્ષી રૂપે રહેલો આત્મા, 'પ્રાજ્ઞ' એવા નામથી ઓળખાય છે. તુર્યાવસ્થામાં પોતે પરબ્રહ્મમાં લીન થઇ ગયો હોય છે. દ્વૈત મટીને અદ્વૈતરૂપે પ્રકાશ કરી રહ્યો હોય છે.

અવસ્થાઓમાં દેખાતો ફરક—જાગ્રતમાં અને સ્વપ્નમાં ઈંદ્રિયોનો વ્યવહાર, ઉપાધિઓ અને પ્રપંચ કાર્યશીલ હોય છે. સુષુપ્તિમાં અને તર્યાવસ્થામાં, ઇંદ્રિયોનો વ્યવહાર, ઉપાધિઓ, અને પ્રપંચ વિરમી જાય છે. જાગ્રતમાં ઇંદ્રિયો સાવધ દશામાં વ્યવહાર ખેલે છે; અને સ્વપ્નાવસ્થામાં અસાવધ દશામાં ઇંદ્રિયો વ્યવહાર ખેલે છે. તૂર્યાવસ્થામાં ઇંદ્રિયો, ઉપાધિઓ અને પ્રપંચ જ્ઞાનદ્વારા વિરમી જાય છે; અને સુષુપ્તિ અવસ્થામાં, તે ત્રણે અજ્ઞાનદ્વારા વિરમી જાય છે. ગોપિકાઓની આ અવસ્થાને સુષુપ્તિ અવસ્થા સાથે સરખાવવામાં, અજ્ઞાનનું સૂચન નથી; પણ વિરહતાપનું અમુક સમય માટે તદન વિરમી જવાનું સૂચન છે.
ચોપાઈ—સરિતા જલ જલનિધિમેં જાઈ, હોઇ અચલ જિમિ જીવ હરિ પાઇ.

નદીના જળે સમુદ્રમાં મળી જઇને, પોતાનાં નામ, રૂપ, ગુણ વિગેરે વિસારી દીધાં–તે તમામનું અભિમાન તજી દીધું. તે પ્રમાણેજ ગોપિઓએ સુખ સાગરને ભેટીને, દુઃખ સાગરને વિસારી રીધો. યાદ રાખવું ઘટે છે કે–ગોપિઓ જેમ લૌકિક નથી, તેમ તેઓ મુક્તિની જીજ્ઞાસુઓ–ધણ નથી. નરસીમહેતાએ તે સંબંધમાં ગાયું છે કે—

પદ.

ભૂતળ ભક્તિ પદારથ મોટું, બ્રહ્મલોકમાં નાંહી રે; [૨]
પુણ્ય કરી અમરાપુર પામ્યા, અંતે ચોરાશી માંહી રે— ટેક૦

હરિનાં જન તો મુક્તિ ન માગે, માગે જન્મો જન્મ અવતારારે;
નિત્ય સેવા નિત્ય કીર્તન ઓચ્છવ, નિરખવા નંદ દુલારારે- ભૂતળ.
ભરતખંડ ભૂતળમાં જન્મી, જેણે ગોવિંદના ગુણ ગાયારે;
ધન્ય ધન્ય એના માતપિતાને, સફળ કરી તેણે કાયારે- ભૂતળ૦
ધન્ય વૃંદાવન ધન્ય એ લીલા, ધન્ય એ વ્રજનાવાસીરે;
અષ્ટમા સિદ્ધિ આંગણીએ ઉભી, **મુક્તિ તો એની દાસીરે**- ભૂતળ૦
એ રસનો સ્વાદ શંકર જાણે, જાણે શુકદેવ જોગીરે;
બહુ બહુ જાણે વ્રજની ગોપી, ભણે નરસયો ભોગીરે- ભૂતળ૦

તાત્પર્ય—મુક્તિના અધિકારીઓ કરતાં, ગોપિઓની દશા વિલક્ષણ છે.

શ્રીકૃષ્ણ ગોપિકાઓની વચ્ચે કેવા શોભતા હતા, તે કથા હવે શ્રીશુકદેવજી કહે છે-

ताभिर्विधूतशोकाभिर्-भगवानच्युतो वृतः ॥
व्यरोचताधिकं तात, पुरुषः शक्तिभिर्यथा ॥१०॥

અર્થ—સાત્ત્વિક શક્તિઓથી જેમ પરમાત્મા શોભે, ઉપાસક પુરૂષ જેમ જ્ઞાન વૈરાગ્યાદિ શક્તિઓથી શોભે, તેમ હે રાજન્! શોક રહિત થએલી તે વ્રજાંગનાઓથી વિંટાએલા શ્રીકૃષ્ણ, અત્યંત શોભવા લાગ્યા. [૧૦]

૧૦ વિવેચન—

પ્રાકૃત દષ્ટિથી જોનારાઓને, શ્રીકૃષ્ણ અને ગોપિકાઓ પ્રાકૃત દેખાય. તેના નિવારણ માટે, શ્રીશુકદેવજી કહે છે કે-આ શ્રીકૃષ્ણ તે '**भगवान्**' '**अच्युतः**' '**शक्तिभिः पुरुषः यथा**', ભગવાન્, અચ્યુત [નિર્વિકાર]; અને માયાદિ શક્તિઓથી જેમ પરમપુરૂષ (શોભે) તેવા. આ શંકામાંથી પરીક્ષિત રાજાને બચાવી લેવા માટે, **हे तात**! એવું માનનીય-પુજ્યતા ભરેલું-સંબોધન કર્યું.

अधिकं શબ્દ સૂચવે છે કે-ગોપિકાઓના સમુહથી ભગવાન વધારે શોભતા હતા. ભગવાન્ પોતે પૂર્ણકામ છે; નટવર છે; કામદેવના પણ કામદેવ છે. તેમની શોભામાં વધારો કરનાર ગોપીકાઓ કોણ?-પોતાની શોભા વધારવા, શું ભગવાને ગોપિકાઓનો આશ્રય લીધો?-આ શંકાના નિવારણ માટે આ અધ્યાયનો છેલ્લો ૨૨ શ્લોક બસ છે. ત્યાં કૃષ્ણ બોલ્યા છે કે-'હે ગોપિઓ! હું તમારો ઋણી છઉં.' મયુર [મોર] સજીવ છે, અને પીંછા નિર્જીવ છે, તોપણ મોર, પીંછાથી શોભે છે. દેહ તપ અને પવિત્રતાંથી શોભે છે; વાણી વિનય અને સત્યથી શોભે છે; રાજા પ્રજાથી શોભે છે; તેમ ભગવાન્ મહાન્ વીતરાગી ભકતોથી શોભે છે. આગળ એકાદશ સ્કંધમાં [અ. ૧૪ શ્લો, ૧૫ થી ૨૫ માં] શ્રીકૃષ્ણ ઉદ્ધવને કહેશે કે-શિવ, બ્રહ્મા અને લક્ષ્મીજી કરતાં પણ, તમે અને તમારા જેવા ભકતો, મને વ્હાલા છે.'

---

૧૦ પદચ્છેદ—**तात**-હે રાજન્! **विधूतः शोकः याभिः ताः ताभिः वृतिः ताभिः वृतः**-જેમનો શોક નાશ પામી ગયો છે એવી તે ગોપીકાઓથી વિંટાએલા **भगवान् अच्युतः**-અચ્યુત ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણ **शक्तिभिः पुरुषः यथा व्यरोचत**-પરમાત્મા જેમ તત્ત્વાદિક શક્તિઓથી શોભે. **अधिकं व्यरोचत**-વિશેષ શોભવા લાગ્યા.

ચોપાઇ—ભક્તિહીન વિરંચી કીન હોઇ, સબ જીવન સમ પ્રિય મોહી સોઇ."
ભક્તિવંત અતી નીચો પ્રાણી, મોહી પરમપ્રિય યહ મમ વાણી.

તાત્પર્ય—પતિ પત્નિથી, અને પત્નિ પતિથી અધિક શોભે છે; **मणिना वलयं वलयेन मणिः**-મણિથી કંકણ, અને કંકણથી મણિ અરસપરસ શોભે છે, તેમ ભક્ત ભગવાનથી અને ભગવાન્ ભક્તોથી અધિક શોભે છે.

શ્રીકૃષ્ણ પોતાના કાર્યમાં આગળ શું કરે છે, તે સાંભળો—

ताः समादाय कालिंद्या, निर्विश्य पुलिनं विभुः ॥
विकसत् कुंदमंदार-सुरभ्यनिलषट्पदम् ॥ ११ ॥
शरच्चंद्रांशुसंदोह-ध्वस्तदोषातमः शिवम् ॥
कृष्णाया [illegible]-चितकोमलवालुकम् ॥ १२ ॥

અર્થ—તે સમયે શ્રીકૃષ્ણ ગોપિયોને સાથે લઇને, યમુનાજીના તટ ઉપર પધાર્યા. તે કાઠામાં, ખીલતાં કુંદ અને મંદાર પુષ્પોની સુગંધીવાળા પવનને લીધે, ભ્રમરો ઉડતા હતા. [૧૧] તે સુખાકારી કાંઠા ઉપર શરદ્ ઋતુના ચંદ્રમાના કિરણોના સમુહોથી, રાત્રીનું અંધારૂં નાશ પામી ગયું હતું. તે કાંઠા ઉપર યમુનાજીએ પોતાના હાથ રૂપી તરંગોથી, કોમળ રેતી પાથરી દીધી હતી. [૧૨]

૧૧-૧૨ વિવેચન—

કુંદ પુષ્પો અને મંદાર પુષ્પો સુગંધથી ભરપૂર હોય છે. કુંદ એટલે ડોલર.

विकसत શબ્દ સૂચવે છે કે-શ્રીકૃષ્ણ તે તટ ઉપર આવતાં, કુંદમંદાર ખીલવા લાગ્યાં. એટલે-તે પહેલાં આ પુષ્પો ખીલ્યાં નહોતાં. પુષ્પોની સુગંધથી પવન સુગંધવાળો થયો હતો. રસલોભી ભ્રમરો પણ ત્યાં આમતેમ ઉડતા હતા. એક રાજા પધારે ત્યાં અનેક નવીન ઠાઠ ખડા થાય; ત્યારે આ તો રાજાઓના રાજા-બાપુઓના બાપુ.

विभुः—શ્રીકૃષ્ણને 'વિભુ'-'વ્યાપક'-કહેવામાં એવો ભાવ છે કે-તે વખતે સ્ત્રીઓનું ટોળું મોટું હતું; તોપણ શ્રીકૃષ્ણ અનેક રૂપે તેઓની વચ્ચે જ્યાં ત્યાં ઉભા હતા.

---

૧૧ પદચ્છેદ—**विभुः ताः समादाय**-શ્રીકૃષ્ણ પરમાત્મા તેમને સાથે લઇને. **कालिंद्याः पुलिनं निर्विश्य**-યમુનાજીને કાંઠે આવ્યા. **विकसंतः कुंदमंदाराः तैः सुरभिः यः अनिलः तेन षट्पदाः यस्मिन् तत् इति पुलिनं**-તે કાંઠામાં ઉઘડી રહેલાં કુંદ અને મંદારના પુષ્પોની સુગંધી વાળા પવનને લીધે, ભ્રમરો ઉડતા હતા.

૧૨ પદચ્છેદ—**शरदः चंद्रांशूनां** (ચંદ્રના કિરણોના) **संदोहैः** (સમુહોથી) **ध्वस्तं** (નાશ પામ્યું હતું) **दोषातमः** (રાત્રીનું અંધારૂં) **यस्मिन् तत् इति शिवं पुलिनं**-તે સુખકારક કાંઠા ઉપર શરદ્ઋતુના ચંદ્રમાના કિરણોના સમુહોથી રાત્રીનું અંધારૂં નાશ પામી ગયું હતું. **कृष्णायाः हस्ताः इव तरलाः तैः आचिताः** (પાથરી) **कोमलाः वालुकाः यस्मिन् तत् इति पुलिनं**-તે કાંઠા ઉપર યમુનાજીએ પોતાના હાથ રૂપી તરંગોથી કોમળ રેતી પાથરી દીધી હતી.

કોમલવાલુકમ્—નદી તો હોય, પણ તેમાં કોમળ [ઝીણી] રેતીવાળા તટપ્રદેશ બહુજ થોડા હોય.

આ બે શ્લોકમાં યમુનાજીના તટપ્રદેશની શોભાનું વર્ણન છે. શરદ્ ઋતુના ચંદ્રોદયથી રમણીય રાત્રિ, સુંદર યમુના તટ, કુંદમંદાર પુષ્પોની ગંધ, મંદમંદ પવન, ભ્રમરોનો મધુર ગુંજારવ, વિગેરે સામગ્રિઓ રાસક્રીડાની તૈયારી કરી રહી હતી.

कृष्णा—યમુનાજીનાં જળ કાળાં છે-ઘાટાં છે; તેથી યમુનાજીને 'કૃષ્ણા' કહ્યાં. અથવા કૃષ્ણ જેમ શરણે આવનારને મુક્તિ આપે છે; તેમ યમુનાજી પણ શરણે આવનારને મુક્તિ આપે છે; તેથી યમુનાજીને 'કૃષ્ણા' કહ્યાં જણાય છે. વૈષ્ણવો કહે છે કે—

પદ.

યમુનાજીનું પાન કરને તું પ્રાણીરે—
તેને અધમ ઉદ્ધારણ જાણી— યમુનાજીનું૦
એનું મહાત્મ્ય છે પદ્મ પુરાણેરે, પૃથ્વીપર શ્રીવારાહજી વખાણેરે;
એ તો વ્રજવાસી સુખ માણે— યમુનાજીનું૦
એ તો મથુરાજી નીકટ બિરાજેરે, મંદ મંદ મહા ધૂનિ ગાજેરે;
એનાં દરસનથી દુઃખ ભાજે— યમુનાજીનું૦
વિશ્રામ ઘાટે તે આરતિ થાયરે, વૈષ્ણવ સાંભળી દોડયા જાયરે;
[1]જળજંતુઓ દર્શને ધાય— યમુનાજીનું૦
જે કોઇ યમુનાનાં જળપાન કરશેરે,-તેને જમકીંકર ભય ટળશેરે;
કહે છે વૈષ્ણવ રાધાવર વરશે— યમુનાજીનું૦

હવે ગોપિકાઓ પ્રભુને આસન પાથરીને બેસાડે છે—

वंशस्थ—

तद्दर्शनाह्लादविधूतहृद्रुजो, मनोरथान्तं श्रुतयो यथा ययुः ॥
स्वैरुत्तरीयैः कुचकुङ्कुमाङ्कितै-रचीक्लृपन्नासनमात्मबन्धवे ॥१३॥

અર્થ—કર્મમાર્ગમાં પરમાત્માને નહીં દેખવાથી, તે તે કામનાઓથી અપૂર્ણ જેવી જણાતી શ્રુતિઓ, જ્ઞાનમાર્ગમાં પરમાત્માને દેખીને, તેનાં આનંદથી પૂર્ણ થવાને લીધે, (તે શ્રુતિઓ) સઘળી કામનાઓને તજી દે છે; તે પ્રમાણે પ્રથમ ભગવાનના અદર્શનથી આતુર થએલી ગોપીઓ-એટલે કામનાવાળી ગોપીઓ, પછી ભગવાનના દર્શનના આનંદથી મનોરથોને છેડે પહોંચી; એટલે ગોપીઓએ પોતાના સઘળા મનોરથો છોડી દીધા. આવી સ્થીતિને ગોપીઓ પહોંચી; તોપણ-શ્રીકૃષ્ણ કે જે અંતર્યામી છે, તેમને માટે, સ્તન ઉપર ચોપડેલાં કેસરથી રંગાએલાં પોતાનાં ઓઢવાનાં વસ્ત્રોથી આસન કરી આપ્યું. [૧૩]

૧ માછલાં, કાચબા વિગેરે કાંઠે આવીને આરતિનાં દર્શન કરે.

૧૬ વિવેચન—

હૃદ્રુક્—હૃદયનો રોગ. પ્રભુ હવે અમને મળશે કે નહીં?–આ ચિંતાને અહીં હૃદયનો રોગ સમજવો. આ રોગ પ્રભુનાં દર્શનથી શમી ગયો.

શ્રુતયઃ યથા મનોરથાંતં યયુઃ—પરમાત્માની પ્રાપ્તિ ન થાય, ત્યાં સુધી શ્રુતિઓની દોડાદોડ-શ્રુતિઓની ચર્ચા થાયછે.એટલે શ્રવણ મનન વિગેરે રહે.પરમાત્માની પ્રાપ્તિ થતાં શ્રુતિઓની ચર્ચા વિરમી જાય; તે પ્રમાણેજ શ્રીકૃષ્ણ મળ્યા નહોતા, ત્યાં સુધી ગોપિકાઓની તાલાવેલી હતી; શ્રીકૃષ્ણનાં દર્શન થતાં-શ્રીકૃષ્ણ હાથમાં આવી જતાં–ગોપિકાઓ શાંત થઇ ગઇ. શ્રુતિઓને અને ગોપિકાઓને મનોરથોના અંતરૂપ પરમાત્મા છે 'ગોપિકાઓ વેદની ઋચાઓ છે,' એમ આગળ કહ્યું છે, તે પણ યાદ રાખવું.

આત્મબંધુઃ—'ભયમાંથી બચાવે, તે ભાઇ,' એવો બંધુનો સામાન્ય અર્થ. 'આત્મબંધુ' એટલે 'આત્મિક ભયમાંથી બચાવે તે ભાઇ.' 'આત્મા સંબંધી થએલા અજ્ઞાનમાંથી બચાવે તે આત્મબંધુ કહેવાય.' આ શબ્દ સદ્ગુરૂને લાગુ પડે. અહીં પરમાત્મા પોતે સદ્ગુરૂનું કામ કરવા હાજર થયા છે; માટે અહીં શ્રીકૃષ્ણને 'આત્મબંધુ' કહ્યા છે.

આસન શેનું આપ્યું?—પોતે જે વસ્ત્રો ઓઢયાં હતાં, તે પાથરી આપ્યાં. આ વસ્ત્રોનું નામ ચુંદડી અથવા ઓઢણી.

બ્હેનોને પૂછીએ–આવું હેત કદિ પતિ ઉપર આવે છે? પતિને આવતા દેખીને,ઉભા થાઓ છો? આસન નાંખી આપો છો? પતિને ભાજીમૂળા જેવા માનશો, ત્યાં સુધી તમે પવિત્ર પ્રેમને પારણે ઝુલી શકશો નહી. ત્યાં સુધી તમે ગોપીતત્ત્વને ઓળખી શકશો નહીં. ત્યાંસુધી કૃષ્ણ-તત્ત્વ તમારાથી દૂર નાસશે. પતિ અને માતાપિતા બહુજ દયાળુ અને પ્રેમી છે; તોપણ સદાના સહવાસને લીધે, તમે તેમનો અનાદર કરો છો. કલ્યાણને ચાહનારા જીવે, આ ભૂલ સુધારવી જોઇએ. વિવેક અને વૈરાગ્યથી સત્પુરૂષ પ્રભુને રીજવે છે, અને સતી પતિને રીજવે છે.

સ્ત્રીઓએ ઓઢવાનાં વસ્ત્રો તજીને, પરપુરૂષ પાસે ઉઘાડાં બેસાય?—એક પુરૂષમાં પ્રભુત્વ સ્થાપીને, સ્ત્રી તે પુરૂષને, લગ્નક્રિયા દ્વારા, પોતાનો પતિ બનાવે છે. આ પ્રભુતુલ્ય પતિ પાસે, સ્ત્રી ઘણીવાર ઉત્તરિય (ઓઢવાનું) વસ્ત્ર તજીને બેસે છે. ત્યારે આ તો સાક્ષાત્ પ્રભુ, અને ગોપિકાઓને કૃષ્ણમાં પતિભાવ છે. તેથી ગોપિઓ તેમની સાથે અદ્વૈતભાવે વર્તે છે.

---

૧૩ પદચ્છેદ—**શ્રુતયઃ યથા મનોરથાંતં યયુઃ**–કર્મમાર્ગમાં પરમાત્માને નહીં દેખવાથી તે તે કામનાઓથી અપૂર્ણ જેવી જણાતી શ્રુતિઓ જ્ઞાનમાર્ગમાં પરમાત્માને દેખીને, તેના આનંદથી પૂર્ણ થવાને લીધે સઘળી કામનાઓને છોડી દે છે તે પ્રમાણે. **તસ્ય દર્શનેન યઃ આહ્લાદઃ તેન વિધૂતાઃ હૃદ્રુજઃ** (મનની પીડા) **યાસાં તાઃ**–પ્રથમ ભગવાનના દર્શન માટે આતુર થએલી ગોપીઓ પાછળથી ભગવાનના દર્શનના આનંદથી પૂર્ણકામ થઇ. આ પ્રમાણે પૂર્ણકામ થતાં ગોપીઓ મનોરથોને છેડે પહોંચી. તોપણ-**આત્મનઃ બંધુઃ તસ્મૈ**–શ્રીકૃષ્ણ કે જે અંતર્યામી છે તેમને માટે. **કુચાનાં કુંકુમેન અંકિતાની તૈઃ સ્વૈઃ ઉત્તરીયૈઃ**–સ્તન ઉપર ચોપડેલા કેસરથી રંગાએલી પોતાની ચુંદડીયોથી. **આસનં અચીક્લૃપન્**—આસન કરી આપ્યું.

આ વસ્ત્રોની શોભા માટે કહે છે કે-'તે વસ્ત્રો સ્તન ઉપરના કેસરથી રંગાએલાં હતાં. અત્યારે ઘણાં સારાં સારાં કુટુંબોમાં, ભાલમાં તિલક કરવા કેસર મળતું નથી, ત્યારે પ્રાચીન ભારતની ભરવાડો, પોતાના સ્તન ઉપર કેસરનો લેપ કરતી હતી.

હવે ગોપિઓ શ્રીકૃષ્ણને પોતાની વચ્ચે બેસાડે છે—

तत्रोपविष्टो भगवान्स ईश्वरो, योगेश्वरान्तर्हृदि कल्पितासनः ॥
चकास गोपीपरिषद्गतोऽर्चितस्-त्रैलोक्यलक्ष्म्येकपदं वपुर्दधत् ॥१४॥

सभाजयित्वा तमनङ्गदीपनं, सहासलीलेक्षणविभ्रमभ्रुवा ॥
संस्पर्शनेनांककृतांघ्रिहस्तयोः, संस्तुत्य ईषत्कुपिता बभाषिरे ॥१५॥

અર્થ—ગોપીઓએ માન આપેલા, ગોપીઓની સભામાં બેઠેલા, ત્રૈલોકયની શોભાના એક સ્થાનકરૂપ શરીરને ધારણ કરનાર (શ્રીકૃષ્ણ), વળી યોગેશ્વરોનાં અંતઃકરણના ઉંડાણમાં આસન કરનારા-બેસનારા, અને ગોપીઓએ આપેલા આસનમાં બેઠેલા-ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણ શોભતા હતા. [૧૪].

અર્થ—શ્રીકૃષ્ણના ચરણોને અને હાથોને પોતાના ખોળામાં લઇને, ચાંપતાં ચાંપતાં, હાસ્ય તથા લીલાસહિત જોવાથી, પ્રફુલ્લીત થએલી ભ્રકુટિ વડે, કામ ને વધારનાર શ્રીકૃષ્ણનો સારી રીતે સત્કાર કરીને, [એટલે-પોતાની વચ્ચે. જરા પણ સંકોચ વિના પ્રેમથી બેસાડીને.], અને પછી વખાણ કરીને, જરા ખીજાઇને સ્ત્રિયો બોલી. [૧૫].

૧૪-૧૫ વિવેચન—

ગોપીઓએ આપેલા આસનમાં મૂખ્ય શું હતું?-વસ્ત્ર, તાંતણા કે પ્રેમ?-મૂખ્ય પ્રેમ

---

૧૪ પદચ્છેદ—**गोपीभिः अर्चितः**-ગોપીઓએ માન આપેલા **गोपीपरिषद्गतः**-ગોપીઓની સભામાં બેઠેલા. **त्रैलोक्यलक्ष्म्याः एकपदं इति वपुः दधत् (कृष्णः)**-ત્રૈલોકયની શોભાના એક સ્થાનકરૂપ શરીરને ધારણ કરનારા કૃષ્ણ. **योगेश्वरांतर्हृदि**-યોગેશ્વરોના અંતઃકરણના ઉંડાણમાં **कल्पितं आसनं येन सः**-આસન કરનારા. **तत्र**-ગોપીઓએ આપેલા આસનમાં **उपविष्टः भगवान् स ईश्वरः**-બેઠેલા ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ **चकास**-શોભતા હતા.

૧૫ પદચ્છેદ—**अंके कृतौ यौ अंघ्रिहस्तौ तयोः संस्पर्शनेन**-શ્રીકૃષ્ણના ચરણોને અને હાથોને પોતાના ખોળામાં લઇને ચાંપવાથી-એટલે-ચાંપતાં ચાંપતાં. **सहासं च यत् लीलया ईक्षणं च तेन विभ्रमः** (પ્રસન્નતા) **यस्यां सा सहासलीलेक्षणविभ्रमा या भ्रूः** (ભ્રકુટિ) **तया-सहासलीलेक्षणविभ्रमभ्रुवा**-હાસ્ય તથા લીલાસહિત જોવાથી પ્રફુલ્લીત થએલી ભ્રકુટી વડે. **अनंगं दीपयति इति अनंगदीपनः इति तं**-કામને વધારનાર શ્રીકૃષ્ણનો. **संभाजयित्वा**-સારી રીતે સત્કાર કરીને. **संस्तुत्य**-(પછી) વખાણ કરીને. **ईषत् कुपिताः बभाषिरे**-જરા ખીજાઇને બોલી.

હતો. શવરીના આશ્રમમાં પ્રેમથી આપેલી સડેલી ગોદડી ઉપર પ્રભુ બેઠાં. રોહીદાસની ઝુંપડીમાં પ્રેમથી આપેલી ગંધાતી ગાદી ઉપર બેઠા.

શું ભગવાન્ સ્ત્રીયોના ટોળાની વચ્ચે બેઠા?–ગોપીઓ તો ગાંડી હતી; પણ ભગવાન્ ન સમજ્યા?–તેના જવાબમાં કહે છે કે-**योगेश्वरान्तर्हृदि कल्पितासनः**-યોગેશ્વરોના હૃદયના ઉંડાણમાં જે આસન વાળીને બેસે છે તે આ કૃષ્ણ છે. વળી એમ પણ કહ્યું કે **त्रैलोक्यलक्ष्म्येकपदं वपुः दधत्**-ત્રૈલોક્યની શોભાના સ્થાનરૂપ શરીર ધારણ કર્યું હતું. તે કૃષ્ણ. [રઢીયાળા રણછોડની મૂર્તિ, આપણને ઘણીવાર મંદિરમાંથી બહાર નીકળવા દેતી નથી; ત્યારે આતો હસ્તે પોતે; અને વળી ગોપીઓની વચ્ચે.]'

अर्चितः—પૂજન બે પ્રકારે થાય; ચંદન પુષ્પાદિથી અને સત્કારનાં મધુર વચનોથી થાય. અહીં બીજા પ્રકારનું પૂજન થયું જણાય છે. ['ઇશ્વરાવતાર અને શ્રીકૃષ્ણતત્ત્વ' નામનું પુસ્તક અહીંથી બહાર પડ્યું છે. તેમાં સીતાજી જગતની સ્ત્રીઓને સંદેશો આપે છે કે-'તમે તમારા પતિનું પૂજન ન કરી શકો, તો ભલે; પણ મીઠાં મધુરાં વચનોની માળા પતિને પહેરાવવાનું ભૂલશો નહીં.' આ પુસ્તકનો પોસ્ટેજ સાથે માત્ર ૦-૧-૦ છે. જોઈએ તો તુરત ૦-૧-૦ મોકલો.]

હાસ્ય, લીલા, ઈક્ષણ, વિલાસ અને કટાક્ષ અગર ઈસારા કરવા, તે પાંચે કામને જાગ્રત્ કરે છે. તે ઉપરાંત ગોપિકાઓએ કૃષ્ણના ચરણ પોતાના ખોળામાં લીધા, અને કૃષ્ણના હાથ પોતાના હાથમાં લીધા. હાથ પગ ચાંપવાને બ્હાને સ્પર્શ સુખ અનુભવ્યું.

પંદરમા શ્લોકમાં **ईषत्** શબ્દ **कुपिताः**ની સાથે મૂકીને, પ્રેમનું સૂચન કર્યું. તે ઉપરાંત આપણને એમ પણ સૂચવ્યું કે-જ્યાં પ્રેમ કરવો ઘટે, ત્યાં કોપ કરાય નહીં. કદિ કોપ કરવો પડે, તો તેને નાનામાં નાના રૂપમાં આવવા દેવો.

હવે ગોપીકાઓ શ્રીકૃષ્ણને કાંઇક પૂછે છે—

॥ गोप्य ऊचुः ॥

भजतोऽनुभजन्त्येक, एक एतद्विपर्ययम् ॥
नोभयांश्च भजन्त्येक, एतन्नो ब्रूहि साधु भोः ॥१६॥

અર્થ—હે શ્રીકૃષ્ણ! કેટલાએક પુરૂષો પોતાને ભજનારાને, તેઓના ભજનના પ્રમાણમાં ભજે છે. કેટલાએક એથી ઉલટું કરે છે, એટલે પોતાને નહીં ભજનારાને પણ ભજે છે. અને કેટલાએક પુરૂષો ભજનારાઓને અને નહીં ભજનારાઓ બેઉને-ભજતા નથી. આ ત્રણમાં સારૂં શું? તે બાબતનો અમારી પાસે ખુલાસો કરો. [૧૬].

---

૧૬ પદચ્છેદ—**भोः**-હે કૃષ્ણ **एके भजतः अनुभजंति**-કેટલાએક પુરૂષો પોતાને ભજનારાને, તેઓના ભજનના પ્રમાણમાં ભજે છે. **एके**-કેટલાએક. **एतस्मात् इति एतद्-विपर्ययम्**-એથી ઉલટું કરે છે. એટલે નહીં ભજનારાને પણ ભજે છે. **च एके** અને કેટલાએક **उभयान न भजंति**-ભજનારાઓને અને નહીં ભજનારાઓને-બેઉને-ભજતા નથી. **एतत्-एतेषु त्रिषु नः साधु ब्रूहि**-આ ત્રણે બાબતમાં ઉત્તમ કોણ? તે અમારી પાસે કહેો.

૧૬ વિવેચન—

કેટલા પ્રશ્ન કર્યા ?—

૧ કેટલાએક ભજનારાઓનેજ ભજે છે. એટલે અરસપરસ ભજે છે.

૨ કેટલાએક નહીં ભજનારાઓને ભજે છે. એટલે સામા પક્ષમાં પ્રેમ હોતો નથી, તોપણ તેમને ભજે છે.

૩ કેટલાએક ભજનારાઓને અને નહીં ભજનારાઓને–એમાંથી એકેને ભજતા નથી.

ઉપર પ્રમાણે ત્રણ પ્રશ્ન જુદા જુદા દેખાય છે, તો પણ ભાવ એ છે કે–'હે પ્રભુ ! અમે તમારે માટે તલપાપડ થઇએ છઈએ, અને તમે નાસતા ફરો છો. તમારે અમારી દરકાર નથી, એવી રીતે તમે અમારી સાથે વર્તો છો, ત્યારે આપનો પ્રેમ કેવો ? આપ કેવા પ્રકારના પ્રેમી ગણાઓ ?" વિગેરે.

આ શ્લોકમાં વિશેષ દૃષ્ટિ કરો, તો જણાશે કે–પ્રેમ વિના આ સંસાર ટકી શકે નહીં. પ્રેમ હોય તોજ એકબીજાનો સંબંધ હોય, અને સંબંધ હોય ત્યાં સુધીજ સંસાર હોય. વળી–આ સંસારમાં અનેક પ્રકારના પ્રેમ છે. તેમાં કયો પ્રેમ કરવા જેવો છે ? તેનો ખુલાસો ગોપીકાઓ શ્રીહરિના સ્વમુખથી કરાવીને, આપણને આપે છે. આ પ્રશ્નોથી ગોપિકાઓ સમજુને ઈસારો કરે છે. સાચો સ્નેહ કરવા જેવું કયું સ્થાન છે ? તથા ભકતોની વચ્ચે અને ભગવાનની વચ્ચે, કેવા પ્રકારનો પ્રેમ હોવો જોઈએ ? તેનો પ્રશ્ન કરે છે.

હવે શ્રીકૃષ્ણ તેનો ખુલાસો કરે છે—

श्रीभगवानुवाच ॥

मिथो भजन्ति ये सख्यः, स्वार्थैकान्तोद्यमा हि ते ॥
न तत्र सौहृदं धर्मः, स्वार्थार्थं तद्धि नान्यथा ॥१७॥

અર્થ—હે સખીઓ ! જેઓ અરસપરસ એકબીજાને ભજે છે, તેઓ ખરેખર પોતાના સ્વાર્થ માટેજ, એકબીજાને ભજે છે. તે ચાહના ગમે તે પ્રકારના સ્વાર્થ માટેજ હોય છે, તેથી તેમાં સાચો સ્નેહ હોતો નથી, અને તેમાં ધર્મ પણ હોતો નથી. [૧૭]

૧૭ વિવેચન—

પ્રેમમાં સ્વાર્થ જ્યાં આગળ આગળ દોડતો હોય; ત્યાં સાચો પ્રેમ ટકી શકતો નથી. સાચા પ્રેમને પગ મુકવાની ત્યાં જગ્યા નથી. ત્યાં જે પ્રેમ દેખાય છે તે વેશ્યા અને ધનવાનના પ્રેમ જેવો કૃત્રીમ પ્રેમ છે. પ્રેમની કૃત્રીમતાને હઠાવીને, પવીત્ર પ્રેમના પ્રવાહને

---

૧૭ પદચ્છેદ—**હે सख्यः**–હે સખીઓ ! **ये मिथः भजंति**–જેઓ અરસપરસ એકબીજાને ભજે છે. **ते**–તેઓ **हि**–ખરેખર **स्वार्थे एकांतः** (મુખ્ય) **उद्यमः येषां ते इति स्वार्थैकान्तोद्यमाः**–પોતાના સ્વાર્થ માટેજ એક બીજાને ભજે છે. **तत्र सौहृदं न**–તેમાં સાચો સ્નેહ નથી. **तत् अन्यथा स्वार्थार्थं हि**–તે ગમે તે પ્રકારના સ્વાર્થ માટેજ છે. તેથી **तत्र धर्मः अपि न**–તેમાં ધર્મ પણ નથી.

જીવનમાં આવવા દેવા માટે, લગ્નક્રિયા યોજી જણાય છે. સતીઓ અને રામચંદ્ર જેવા એક પત્નિવ્રત પુરૂષો, પ્રેમની ઉત્કૃષ્ટતાનું ભાન કરાવે છે. દુકાનદારો ગ્રાહકો સાથે કૃત્રીમ પ્રેમ રાખે છે. કામી પુરૂષો અને લંપટ સ્રીઓ, અરસ્પરસ કૃત્રીમ પ્રેમનેજ પોષે છે. સ્વાર્થી મિત્રો આવા પ્રેમમાંજ મલકાય છે.

ધર્મ અને કૃત્રીમ પ્રેમ-મંદિરોમાં, સંતોમાં અને સદ્દગુરૂઓમાં લૌકિક ઉપાધિઓ વધે છે, ત્યારે સ્વાર્થની વૃત્તિ જાગ્રત થાય છે. જેમ ઉધાઇ કાગળને અને વસ્રોને સપાટાબંધ ખાઇ જાય, અને બચે તેને બેડોળ કરી નાંખે; તેમ સ્વાર્થ વૃત્તિ પવિત્ર પ્રેમને તાબડતોપ ખાઇ જાય; અને જે બચે, તેને બેડોળ કરી નાંખે. મંદિરોમાં ધનવાન્ આવે, તો 'પધારો-પધારો-આવો ભિતર આવીને દર્શન કરો.' વિગેરે; અને નિર્ધન આવે-તો 'એ ડોસા!' 'એ ડોકરી!' વિગેરે અઘટિત શબ્દો. યાદ રાખવું ઘટે છે કે-મંદિર, સંત અને સદ્દગુરૂ એટલે સાત્વિકતાનું મીઠું-મધુરૂં ઝરણું; નમ્રતાનો નમુનો, અને વૈરાગ્યની સૃષ્ટિ. ત્યાં રજો-તમોના રંગ ન ઘટે. જો ત્યાં રજોને પેસવા દેશો, તો ત્યાં સ્વાર્થ વણતેડયો દોડયો આવશે. સ્વાર્થની પાછળ તમોગુણ પણ ડોકીયાં કરશે. મંદિરના રાજભોગ માટે રૂપૈયો લીધા પછી, પુજારીને પ્રસાદમાં બે આનાનો માલ આપવો ગમે; અને પ્રસાદ લેનારને સત્તર આનાનો માલ લેવો ગમે. તેમાં જયારે વાંધો પડે, ત્યારે તમોગુણ દોડયો આવે. તાત્પર્ય-અન્યોન્યના ભજનમાં-સેવામાં, સ્વાર્થ છે-ધર્મ નથી. કીર્તિ માટે ધર્મ કરો, તો તે પણ ધર્મ નથી. દહીં દુધને માટે ગાય ભેંશ પાળો, તો તે પણ ધર્મ નથી. દવાની ગોળીઓ માટે, મણિશંકર વૈદ્યને લાડુ જમાડવા, તે પણ ધર્મ નથી. સ્વર્ગાદિ સુખ માટે યજ્ઞાદિ થાય, તે પણ વણિકવૃત્તિ છે-ધર્મ નથી.

નહિં ભજનારાઓને કેટલાએક ભજે છે, તેનો ખુલાસો હવે શ્રીકૃષ્ણ કરે છે—

भजंत्यभजतो ये वै, करुणाः पितरो यथा ॥
धर्मो निरपवादोऽत्र, सौहृदं च सुमध्यमाः ॥ १८ ॥

અર્થ—શ્રીકૃષ્ણ આગળ બોલ્યા કે-' હે સુંદરીયો ! નહીં ભજનારાઓને જેઓ ભજે છે, તેમના બે પ્રકાર છે. એક તો દયાળુ, અને બીજા માતાપિતા. દયાળુ લોકો નિર્દોષ ધર્મથી ભજે છે; અને માતપિતા સ્નેહથી-વાત્સલ્યભાવ રૂપી દોષથી-ભજે છે. [૧૮]

૧૮ વિવેચન—

જેઓ નહીં ભજનારાઓને ભજે છે, તેમના બે પ્રકાર છે-એક લૌકિક અને બીજું વૈદિક. લૌકિક એટલે માતા પિતાની માફક પ્રીતિથી બાળકોને સેવવા તે. આ પ્રેમ પશુપક્ષીઓમાં પણ છે. અપૂર્ણ.

૧૮ પદચ્છેદ—**हे सुमध्यमाः** ! હે સુંદરીયો ! **अभजतः ये भजंति**-નહીં ભજનારાઓને જેઓ ભજે છે. (તેમના બે પ્રકાર છે.) **करुणाः** એકતો દયાળુ લોકો. **यथा पितरः**-અને માતાપિતા. **अत्र**-આ બાબતમાં કરૂણાળુઓને **निरपवादः धर्मः**-અપવાદરહિત-દોષરહિત-ધર્મ છે. **च**-અને માતા પિતાઓના પ્રેમમાં **सौहृदं**-સ્નેહ રૂપી દોષ છે.

રે. નં. ૧૫૪ Re istered No. B. 1434.

श्रीसद्गुरवे नमः।

શ્રીમોક્ષપત્રિકા.

શ્રીમદ્ભાગવત

દશમસ્કંધ પૂર્વાર્ધ—રાસલીલા.

તંત્રી અને પ્રકાશકઃ—રામશંકર મોનજી ભટ્ટ. ઠે. મોક્ષમંદિર-અમદાવાદ.

પુસ્તક ૧૧ મું.] ચૈત્ર માસ ૧૯૮૬. [અંક ૩ જો

નવસારી-શાંતાકુંજ. "સીંધુ રાગ સોહામણો, થર મન હરખ ન માય;
શિરપડે ધડ લડે, તેનાં વધામણાં વૈકુંઠ જાય."

અમારે અને તમારે કામકાજનાં તો ઢગલા. પ્રભુ એ સૈકા જીવવા દે; તો પણ પુરૂં ન થાય, એટલું કામ; છતાં ઘણાં આમંત્રણ આવતાં, હરિજનનાં દર્શને અમે અહીંથી નીકળ્યા; અને નવસારી શાંતાકુંઝ અને તેની આસપાસના ગામોનાં ઘણાં જીજ્ઞાસુઓ અમને મળ્યાં. જેમ કંકુ કેસરની કોટડીમાં આવજા કરનારના હાથ પગ અનાયાસે રંગાય-રાતા થાય; તેમ હરિજનોના સંમાગમમાં અનાયાસે ભગવદ્ ભાવ ઉભરાય. જીવભાવ ઘટીને બ્રહ્મભાવ વધે. ચિંતામણી વેશ્યા પણ બૂમ પાડીને બોલી હતી કે—"સંતો તણા સહવાસમાં ગુણ કૃષ્ણના ગાવા દીયો." જ્યાં જ્યાં ગયા, ત્યાં સવારમાં ૮ થી ૯ સાધન પંચક વિગેરે વેદાંતના વિષયો, અને રાત્રે ૮ થી ૯-૩૦ અગર દસ સુધી તુલસીકૃત રામાયણના રંગ સાથે ભજન કીર્તન. રોતીતી અને પીપરીયાં મળ્યાં—હરખ અને વળી હરિજન મળ્યાં.

તા. ૬—૩-૩૦ ના રોજ સવારમાં નવસારી પહોંચ્યા. વૈદ્યરાજ દલપતરામ પ્રેમાનંદને ત્યાં મુકામ કર્યો. તેમનું કુટુંબ સુશીલ અને સંસ્કારી છે. તેમનો સહકુટુંબ પ્રેમ વીસરાય તેવો નથી. નવનીતભાઇ પણ ભુલાય તેવા નથી. તા. ૯-૩-૩૦ ના રોજ બીલીમોરા અને ગણદેવી જઈ આવ્યા. બીલીમોરામાં રાઇસ મીલવાળા શેઠ મંચ્છારામ લક્ષ્મીદાસ સોનવાડીવાળાને ત્યાં મુકામ કર્યો. સંસ્કૃત પાઠશાળામાં મંત્રી ડાહ્યાભાઇ મંચ્છારામને મળ્યા. ગણદેવીમાં મહારાણીશંકર શર્માનો બાલિકાશ્રમ જોયો. તા. ૧૦-૩-૩૦ સોમવારે દેસાઈ મકનજી શંકરજીનો આગ્રહ થતાં, બપોરના અમ્બામે (વેડછા સ્ટેશન થઇને) મુકામ કર્યો. ટેકરી ઉપર રામજી મંદિરમાં ૩ થી ૪-૩૦ ભગવદ્ રંગ ઉછાળ્યો. પ્રજા ઘણીજ પ્રેમી. તા. ૧૬-૩-૩૦ ના રોજ નવસારીમાં સવારમાં ૧૦-૩૦ થી ૧૨ વડોદરા રાજ્યના અમીર દેસાઈ સોરાબજી મનચેરજીને મળ્યા. તેઓ ઘણાજ વિદ્યાવિલાસી છે. તેમનો પુસ્તક ભંડાર ખાસ જોવા જેવો છે. તેમનો વિનય વિસરાય એવો નથી. તેજ દિવસે સાંજે ખરસેદ વાડીમાં, થીઓસોફીકલ સોસાઇટીના મંડળ પાસે-'ઇશ્વર કેવી ભક્તિથી રીઝે?' તે સંબંધી વાતો કરીને 'તમે ક્યાં છો?' એ નામનું પુસ્તક દરેકને વહેંચ્યું. આ મંડળીમાં

પારસીઓની સંખ્યા ઘણી છે. તેજ દિવસે રાત્રે અમ્બામાના પરમ ભગવદીય શાસ્ત્રી મણિશંકર ગણપતરામનાં દર્શન થયાં. તેઓશ્રી અમ્બામેથી નવસારી ખાસ મળવા પધાર્યા હતા. શાસ્ત્રીમણિશંકરનું કુટુંબ વિદ્યામાં અને ભગવદ્‌ભાવમાં પ્રશંસાપાત્ર છે. કલિયુગમાં ગોવિંદ ડમાકમાં રહી શકતા નથી; પણ ગાભામાં–સાદા ગૃહસ્થાશ્રમમાં–રહે છે, તેની તેઓશ્રી ખાત્રી પૂરે છે. નવસારીમાં તળાવ કાંઠે સત્યનારાયણના મંદિરમાં વ્યાખ્યાનની ગોઠવણ કરી હતી. વ્હાલાં હરિજનોએ અમને હરિરસમાં રોળ્યા. ત્યાં એક સત્સંગ મંડળ સ્થાપ્યું છે. ઉત્સાહથી અને ખંતથી લાગ્યા રહે, તો ભગવદ્‌ભાવ વધે એવું છે.

શાંતાક્રુઝ—તા. ૧૭–૩–૩૦ બપોરે બે વાગે શાંતાક્રુઝ પહોંચ્યા. રા. રા. ડાહ્યાભાઇ એન. દેસાઇ અને ઝવેરી ઝવેરચંદ જાદવજી અંધેરી સુધી સામે આવ્યા હતા. મળતાંની સાથે ડાહ્યાભાઈ **રડી પડયા.** પૂર્વની પીછાણ ઉખલી; જુનાં સગપણ તાજાં થયાં. મોક્ષ-પત્રિકામાંથી કાંઇક લીધું છે–પત્રિકા વાંચીને કાંઈક ખાટયા છે, એવી ખાત્રી થઇ. હૃદય ઉભરાય, ત્યારેજ આંખે જળ ભરાય. [પત્રિકા વાંચીને આવા બે પાંચ રત્ન પાકે, તો પત્રિકા લખ-વાનો પ્રયત્ન સફળ માનું. જે કાંઇ જાણવા જેવું હોય–કરવા જેવું હોય–તે કહી દેવું; તે અમારૂં કામ છે; પણ તે સાંભળીને અગર પત્રિકામાં વાંચીને, આત્મતત્ત્વ ખીલવવું, તે આપનું પોતાનું કામ છે. યાદ રાખજો કે–'જેમ પાઘડીનો વળ છેડે આવે; તેમ આ પ્રમાદ તમને અંતકાળ વખતે નડશે. આ પ્રમાદ તમને રાજી ખુશીથી મરવા નહીં દે.'] ડાહ્યાભાઇનાં બાળગોપાળ પણ સુશીલ અને ભગવદીય છે. સવારે અને રાત્રે, તેમને ઘેર, નિયમસર સત્સંગ થતો હતો. સવાર કરતાં રાત્રીએ વિશેષ લોકો લાભ લેતાં હતાં. શાંતાક્રુઝ સુધારામાં આગળ વધેલું ગણાય છે; તો પણ નવીન યુગનાં ઘણાં સ્ત્રી પુરૂષો, પ્રેમથી તાળી પાડીને પ્રભુને રીજવતાં હતાં. તા. ૨૧–૩–૩૦ ના રોજ બપોર પછી, મુંબઇકોટમાં હોળી ચકલા પાસે, સોની ઝવેરચંદ જાદવજીના આગ્રહથી તેમને ઘેર ગયા. ત્યાં ઘણાં હરિજનો મળ્યાં. પરમ ભગવદીય રોહા-વાળા વીઠ્ઠલદાસ લાલદાસ ત્યાં હાજર હતા. તેઓએ પ્રથમ તો લૌકિક નિયમ મુજબ પ્રણામ કર્યા; પણ પછી તુરત કાંઈક ઉભરાયું. ઉભરાતાં ભેટી પડયા. ગદ્‌ગદ્ કંઠે વિખુટા પડયા. જુની ઓળખાણ તાજી થઈ હોય, એમ જણાયું. ત્યાં બે ત્રણ ભજન ગવરાવીને રંગ ઉડાડયો. પછી 'ગીતા કોને ફાયદો કરે?' [ગીતા અ. ૧ પાનુ ૪] તે સંબંધી ખુલાસા કર્યા. બીજે દિવસે બપોર પછી વિલેપારલેના સત્સંગ મંડળમાં હાજરી આપી; ત્યાં પણ ઉપલા વિષયની ચર્ચા કરીને, બે ત્રણ ભજન ગવરાવતાં હરિરસ છલકાયો. ગમે એવો જમાનો બગડી ગયો છે; તો પણ હજી હરિજનો છે. ફૂંક મારીને રાખ ઉડાવી નાંખો, તો હજી અગ્નિ છે–શ્રીહરિને ભજવાની ધગશ હજી છે. અરણીના લાકડાં બાર વરસ સુધી પાસે પાસે પડયાં રહે; પણ અગ્નિ પ્રગટે નહીં; અને જો તે લાકડાંને ઘસવા માંડો; તો થોડીવારમાં તણખા ખરે; તેમ ભગવદીયજનો સંસારી જેવા જણાય; પણ સાથે મળીને હરિ ભજે; તો ભગવદ્‌ભાવ જબકારા મારે. એટલે–હૃદય ઉભરાય, હાથ તાળી પાડે, નાદાનુંસંધાન થાય, અને પરિણામે ઘડી બે ઘડી જગત્ વિસરી જવાય. આ સિવાય મુંબઇ, અંધેરી, મલાડ, માટુંગા, ઘાટકોપર મલુંદ, નાસીક વિગેરે સ્થળના હરિજનો પણ શાંતાક્રુઝ આવ્યાં હતાં. દેસાઇ ડાહ્યાભાઇનું ઘર દિવસે દેવ મંદિર બન્યું, અને રાત્રે સત્સંગ વખતે વૃંદાવન બન્યું. **"અમે રાજનગરથી આવીયા, રૂડાં હરિજન દર્શનકાજ"** એ અમારી મુરાદ કેટલેક અંશે સંપૂર્ણ થઈ. તા. ૨૬–૩–૩૦ ના રોજ રાત્રે અમદાવાદ હાજર થયા.

દશમસ્કંધ પૂર્વાર્ધ.

અધ્યાય ૩૨ મો ચાલુ.

[ગયા અંકના ૧૨૨૦ મા પાનાથી ચાલુ].

**वृद्धौ च मातापितरौ, साध्वी भार्या शिशुः सुतः ।
अप्यनर्थशतं कृत्वा, भर्तव्या मनुरब्रवीत् ॥**

મનુ કહે છે કે—'વૃદ્ધ માતાપિતા, સાધ્વી સ્ત્રી, અને બાળક પુત્ર અનર્થ કરે, તો પણ તેમનું પાલન પોષણ કરવું, એ પુરૂષની ફરજ છે.' ફરજથી આગળ વધીને જોઇએ, તો જણાય છે કે-બાળકો પ્રત્યેના પ્રેમના ઉંડાણમાં, જીવને બંધન કરનારો રાગ છે. આવો રાગ પશુપક્ષીઓને પણ છે. આવા રાગે જડભરતને પણ બંધન કર્યું હતું. કોઈ પણ પ્રકારની આસક્તિ રહિત પ્રીતિ થાય, તે વૈદિક પ્રીતિ. હજી આગળ વધીને જોઇએ તો જણાય છે કે-જીવનો ઈશ્વર સાથેનો સંબંધ માતાપિતાના સંબંધ કરતાં વધે છે.

પદ—'જન્મ્યા પહેલાં જગના' નાથે ઉપાય શોધ્યો શુદ્ધ જોને, હાડમાંસના હૈયા મધ્યે દૈવે સરજ્યું દુધ જોને.'—'માતાના ગર્ભમાંથી જીવ બહાર આવ્યો, તે પહેલાં માતાના સ્તન દુધથી ભરી રાખ્યાં.'

હવે ત્રીજા પ્રશ્નનો ખુલાસો કરે છે—

**भजतोऽपि न वै केचिद्, भजन्त्यभजतः कुतः ॥
आत्मारामा ह्याप्तकामा, अकृतज्ञा गुरुद्रुहः ॥ १९ ॥**

અર્થ—હવે ત્રીજા પ્રશ્નનો ઉત્તર આપું. જેઓ ભજનારાઓને પણ ભજતા નથી, ત્યારે નહિ ભજનારાઓને તો કયાંથીજ ભજે ! તેમના ચાર પ્રકાર છે. ૧ આત્મારામ [તેઓ સમાધિદ્વારા આત્મામાંજ આરામ લેનારા હોવાથી, બહિર્દષ્ટિ વગરના હોય છે.] ૨ પૂર્ણકામ [તેઓની સર્વ કામનાઓ સંપૂર્ણ હોવાથી, તેમને બાહ્ય પદાર્થોની સ્પૃહા રહેતી નથી.] ૩ અકૃતજ્ઞ [બીજાએ કરેલા ઉપકારને નહીં જાણનારા મૂઢ લોકો] ૪ ગુરૂદ્રોહી [ગુરૂ એટલે ઉપકાર કરનાર-વડીલ. ઉપકાર કરનારને ભજે નહીં એટલુંજ નહીં, પણ તેમનો દ્રોહ કરનારા, એટલે અત્યંત મલીન અંતઃકરણવાળા.] [૧૯].

---

૧૯ પદચ્છેદ—**केचित्**-કેટલાએક **भजतः अपि न वै भजंति**-કેટલાએક ભજનારાઓને પણ ભજતા નથી. [તેમના ચાર પ્રકાર છે.] **अभजतः कुतः**-ત્યારે ન ભજનારાઓને તો કેમ ભજે ! **आत्मारामाः**-આત્મારામી પુરૂષો. **आप्तकामाः**-પુર્ણ કામ. **अकृतज्ञाः**-કરેલા ઉપકારને નહીં જાણનારા. **गुरुद्रुहः**-ઉપકાર કરનારનો પણ દ્રોહ કરનારા.

૧૯ વિવેચન—

આત્મારામી—આત્મા કે જે સુખનો સાગર છે, તેમાંજ રમનારા—આરામ લેનારા—સમાધિસ્થ પુરૂષો, અગર જીવન્મુક્ત પુરૂષો.

આપ્તકામી—નિસ્પૃહ,

આ બે ઉત્તમ પ્રકાર છે. તેઓ ભજનારાઓને અને નહીં ભજનારાઓને ભજતા નથી, તેમાં તેમનો કોઇ પણ પ્રકારનો માનસીક દોષ નથી.

ઉપકારને નહીં જાણનાર અને ગુરૂદ્રોહી પુરૂષો અધમ છે; કારણ કે તેઓ તદ્દન સ્વાર્થી છે.

માતાપિતા, વડીલબંધુ, સ્ત્રીને પતિ—અને પતિને સ્ત્રી, તથા ધંધામાં જોડી દેનાર—આ ચાર લૌકિક ઉપકાર કરનારાઓમાં મૂખ્ય છે. તેમનો જેઓ દ્રોહ કરે છે, તેઓ અધમથી પણ અધમ છે. તેમના આગલા ઉપકારો યાદ રાખીને, એટલે તેમની જમા બાજુ યાદ રાખીને, તેમના ઋણમાંથી મુક્ત થવા પ્રયત્ન કર્યા કરવો. ધાર્મિક દૃષ્ટિથી તેઓ અધમ છે, એટલું જ નહીં; પણ લૌકિક દૃષ્ટિથી આ ભયંકર બેવકુફી છે. ગુણચોરોની આ બેવકુફીએ અરસપરસ અવિશ્વાસ ઉત્પન્ન કર્યો છે. રાખેંગારે પોતાના ભાણેજ દેશળ અને વિશળને ઉછેરીને મોટા કર્યા. તેઓએજ દગો દઇને રાખેંગારને મરાવ્યો. પરિણામ એ આવ્યું કે—સિદ્ધરાજે જય પ્રાપ્ત કર્યો; પણ દેશળવિશળને વિશ્વાસઘાતી ગણીને કેદ કર્યા.

૪ ગુરૂદ્રોહી—વડીલોનો દ્રોહ કરનાર. ગુરૂનો અર્થ સદ્દગુરૂ પણ થઈ શકે. સદ્દગુરૂએ કરેલા ઉપકારનો બદલો, સોનાના કરોડો મેરૂ આપતાં પણ, વળે એવો નથી. કુમારિલ ભટ્ટે ગુરૂનો દ્રોહ કર્યો હતો, તેથી તેમણે પોતે ફોતરામાં બળી મરીને પોતાના દેહનો ત્યાગ કર્યો હતો. આ પાપમાંથી બચવા માટે, જ્યાં ત્યાં ગુરૂ કરી લેશો નહીં. આજકાલ ગુરૂઓનો રાફડો ફાટયો છે. ત્યાગી—બાવા—સાધુ અને સન્યાસીઓ પણ, વાસના મૂકીને વાસનામાં વીંટાયા છે. તેઓ પણ ગુરૂ બનવા લલચાયા છે. બરાબર તપાસ કરીને ગુરૂ કરજો, '**पतिरेव गुरुर्भर्ता**' વિગેરે મનુના વચનોથી, સન્નારીઓને 'પતિજ ગુરૂ' છે. તેથી સન્નારીઓને કદિ ગુરૂના ફંદમાં ફસાવું નહીં, [વિશેષ ખુલાસા માટે ૮૫ના વૈશાકનો અંક જુઓ.] સદ્દગુરૂ શી વસ્તુ છે ? તેનો ખુલાસો શ્રીશંકરાચાર્યે 'વેદાંત કેસરી' નામના ગ્રન્થમાં બહુ સારી રીતે કર્યો છે. તે કથા આપને વેદાંતના વધારા દ્વારા મળશે.

હજી પ્રશ્નનો ઉત્તર ચાલે છે—

ઉપજાતિ

नाहं तु सख्यो भजतोऽपि जंतून्, भजाम्यमीषामनुवृत्तिवृत्तये ॥
यथाऽधनो लब्धधने विनष्टे, तच्चिन्तयाऽन्यन्निभृतो न वेद ॥२०॥

૨૦ પદચ્છેદ—**हे सख्यः**—હે સખિઓ ! **अहं तु**—હું તો **भजतः जंतून् अपि न भजामि**—ભજનારા લોકોને પણ ભજતો નથી—દૃષ્ટિગોચર થતો નથી. **अमीषां**—આ લોકોનું **अनुवृत्तेः वृत्तिः तस्यै**—નિરંતર ધ્યાન મારામાં રહે એવા હેતુથી. **यथा निर्धनः**—જેમ નિર્ધન માણસ. **लब्धधने विनष्टे**—પ્રાપ્ત થએલા ધનનો નાશ થતાં. **तत्—तस्य चिंतया**—તેની ચિંતાથી **निभृतः**—વ્યાપ્ત થઈ ગએલો હોવાથી. **अन्यत् न वेद**—ભૂખ તરસ આદિ બીજાં સુખનું તેને ભાન રહેતું નથી.

एवं मदर्थोज्झितलोकवेद-स्वानां हि वो मय्यनुवृत्तयेऽबलाः ॥
मया परोक्षं भजता तिरोहितं, माऽसूयितुं माऽर्हथ तत्प्रियं प्रियाः ॥२१॥

અર્થ—હે સખિઓ ! ભજનારાઓને પણ હું ભજતો નથી; એટલે હું તેમની દૃષ્ટિગોચર થતો નથી. તેમ કરવાથી તેઓનું ચિત્ત મારામાં રહે છે. જેમ પ્રાપ્ત થએલ ધન નાશ પામી જતાં, નિર્ધન ચિંતાથી એવો ઘેરાઇ જાય છે કે-તેને ભૂખ તરસનું પણ ભાન રહેતું નથી. એટલે તેનું ધ્યાન નિરંતર ધનમાં જ રહે છે. તે પ્રમાણે તમે કે જેઓએ, યોગ્ય અયોગ્ય નહીં જોવાથી લોકનો, ધર્મ અધર્મ નહીં જોવાથી વેદનો, અને સ્નેહ છોડી દેવાથી સંબંધીઓનો પણ, મારે માટે ત્યાગ કર્યો છે; તેઓનું ધ્યાન મારામાંજ નિરંતર રહે, એવા હેતુથી હું અંતર્ધ્યાન થઈ ગયો હતો. આવી રીતે અદૃશ્ય રહીને પણ તમારાં પ્રેમનાં વચનો હું સાંભળતો હતો. તેથી હે પ્રિય સ્ત્રિયો ! હું કે જેને એમ કરવુંજ વ્હાલું લાગે છે, તેના ઉપર તમારે દોષનો આરોપ ન મૂકવો જોઇએ. [૨૦-૨૧].

૨૦-૨૧ વિવેચન—

શ્રીકૃષ્ણ કહે છે કે—'ઉપર જણાવેલા તમામ પ્રકારોથી મારો પ્રકાર જુદો છે. હું આત્મારામી અને આપ્તકામી છઉં; તોપણ મને ભક્તો બહુજ વ્હાલા છે. મને ભક્તો બહુજ વ્હાલા છે, તો પણ 'હું તેમને ભજતો નથી. એટલે દૃષ્ટિગોચર થતો નથી; 'કારણ કે જીવને અપ્રાપ્ત વસ્તુમાં વધારે મોહ હોય છે; અને પ્રાપ્ત વસ્તુમાં પૂર્વે થએલા મોહને જીવ ધીમે ધીમે તજી દેછે. સતી સ્ત્રીઓ પતિને નવીન નવીન પ્રેમથી સેવે છે, અને સામાન્ય સ્ત્રિયો સદા સાથે રહેવાથી પતિથી કંટાળે છે. સતી સ્ત્રી પતિને અંતરથી ચાહે છે; તોપણ પતિ પોતાને વિશેષ ચાહે, એવા લોભમાં, તે સ્ત્રી પતિને પોતાનું હૃદય ખોલીને બતાવતી નથી. એટલે સતી સ્ત્રી પતિ પાસે મોંઘાઇ કરે છે. તે પ્રમાણેજ હું ભક્તોને બહુજ ચાહું છઉં; તોપણ જેમ રસ લોભી ભ્રમરો કમળમાં લોટપોટ રહે છે; તેમ ભક્તો મારામાંજ લોટપોટ થઇને રહે; એવા હેતુથી, હું ભક્તો પાસે મોંઘો થાઉં છઉં. જેમ વેપારી ખખડાવીને નાણું લે છે, તેમ હું ખખડાવીને-કસોટીએ ચડાવીને-ભક્તોને મારે શરણે લઉં છઉં. જેવા તેવા ભક્તોને રિદ્ધિ સિદ્ધ આપીને; વૈભવોમાં લલચાવીને, મઠ, મકાન, ગાદી, કીર્તિ અગર ઘણા શિષ્યો આપીને, મારૂં સ્મરણ તેમને વિસરાવી દઉં છઉં. એટલે હું તેમનાથી વિખુટો પડી જાઉં

---

૨૧ પદચ્છેદ—**एवं**-એવી રીતે, **मदर्थ उज्झिताः** [તજ્યાં છે] **लोकवेदस्वाः** (સ્વજનો, **याभिः ताः तासां इति वः**-તમોએ યોગ્ય અયોગ્ય નહીં જોવાથી લોકનો ધર્મ અધર્મ નહીં જોવાથી વેદનો, અને સ્નેહ છોડી દેવાથી સંબંધીઓનો પણ મારે માટે ત્યાગ કર્યો છે, તેઓનું **हे अबलाः**-હે સ્ત્રિયો ! **मयि अनुवृत्तये**-મારામાં ધ્યાન રહે એવા હેતુથી. **परोक्षं**-પરોક્ષ રીતે-તમે મને દેખી ન શકો એવી રીતે **भजता मया**-હું કે જે તમારાથી ભજાઉં છઉં તેનાથી-હું કે જે તમારો વાર્તાલાપ સાંભળતો હતો; તેનાથી. **तिरोहितं**-અંતર્ધાન થવાયું. તેથી **तत् प्रियं मा-मां**-હું કે જેને તે વ્હાલું છે, તેના ઉપર. **असूयितुं**-દોષ કાઢવો તે **प्रियाः**-હે પ્રિય સ્ત્રિયો ! **मा अर्हथ**-તમને ઘટતું નથી.

છઉં. જીવ જ્યારે કોઈપણ લાલચમાં લપટાય નહીં, અને મારે માટે જબરી જંખના ઉભી કરે; ત્યારેજ હું ત્યાં પ્રગટ થાઉં છઉં. કાચી રોટલી જેમ રૂડો પુરૂષ જમતો નથી; તેમ અપકવ પ્રેમનું પાન હું કદિ કરતો નથી. પ્રથમ હું તમને મળ્યો, ત્યારે તમારા અપકવ પ્રેમને, એટલે અભિમાનથી દોષીત થએલા તમારા પ્રેમને, વિરહાગ્નિથી પકવવા માટે, હું અંતર્ધ્યાન થયો હતો. હું અંતરધ્યાન થઈને તમારી પાસેજ હતો '**परोक्षं मया भजता**'-હું તમનેજ ભજતો હતો; તોપણ પ્રેમની પકવતાની રાહ જોતો હતો."

શ્રીકૃષ્ણના આ ખુલાસામાંથી આપણે જાણવા જેવું ઘણું છે. જ્યાં પ્રયત્ન કરીને આગળ વધવા જેવું છે, ત્યાં આપણે સંતોષનું ડોળ કરીને આગળ વધતા નથી; અને જ્યાં પ્રયત્ન અટકાવીને, પાછા વળવું ઘટે છે; ત્યાં પ્રયત્ન કરીને આપણે આગળ વધીએ છઈએ. યાદ રાખવું કે-ભગવાન સહેજ પ્રયત્નથી હાથ થાય એવા નથી.

શ્રીરામકૃષ્ણ પરમહંસ કહે છે કે-"ઇશ્વરનાં દર્શન કરવા કોને તાલાવેલી થાય છે? ભોગની અપ્રાપ્તિમાં મનુષ્યો વારંવાર રડી પડે છે. પુત્રાદિની વ્યાધિઓમાં મનુષ્યો ગળગળાં બને છે; પણ 'હાય! હજી ઈશ્વરનાં દર્શન થયાં નથી' એમ કહીને આંખમાં આંસુ લાવનારા ક્યાં છે? દર્શનને માટે જેઓ આંખમાં આંસુ લાવી શકે, તેઓજ શ્રીહરિનાં દર્શન કરી શકે."

હવે કહે છે કે હું તમારો ઋણી છઉં—

न पारयेऽहं निरवद्यसंयुजां, स्वसाधुकृत्यं विबुधायुषापि वः ॥
या माऽभजन्दुर्जरगेहशृंखलाः, संवृश्च्य तद्वः प्रतियातु साधुना ॥ २२ ॥

इति श्रीभागवते महापुराणे दशमस्कंधे पूर्वार्धे द्वात्रिंशोऽध्यायः ॥३२॥

અર્થ—આ વાતને પડી મેલીને, હું હવે તમને સ્પષ્ટ ખુલાસો કરૂં. તમે કે જેઓ મારી સાથે નિર્દોષ રીતે જોડાએલી છો, તેઓનો બદલો વાળવા હું ઘણા કાળથી અસમર્થ છઉં. તાત્પર્ય-હું તમારો ઋણી છઉં. કાપી કપાય નહીં એવી ઘરરૂપી બેડીઓ બહુ સારી રીતે કાપી નાંખીને, તમોએ મારૂં સેવન કર્યું છે. હવે તો આ ઋણ તમારી સુશીલતાથી, મારા ઉપરથી ઉતરવું જોઈએ. એટલે-તમારે તમારી ખાનદાનીથીજ મને આ ઋણથી મૂક્ત કરવો જોઇએ. (૨૨)

૨૨ વિવેચન—

શ્રીકૃષ્ણે સૂચવ્યું કે-"થોડા જળની તુલના, ઝાંઝવાંનું ઘણું જળ કરી શકતું નથી;

૨૨ પદચ્છેદ—**निरवद्या**-(નિર્દોષ.) **संयुक्** (સંયોગ) **यासां तासां इति वः**-તમે કે જેઓ મારી સાથે નિર્દોષ રીતે જોડાએલી છો તેના. **स्वस्य साधुकृत्यं**-તેનો બદલો વાળવા માટે **विबुधानां आयुः तेन विबुधायुषा**-ઘણાલાંબા કાળથી **अपि**-પણ **अहं न पारये**-શક્તિમાન નથી. **दुर्जराः गेहशृंखलाः ताः संवृश्च्य**-ન કાપી શકાય એવી ઘરરૂપી બેડીને અત્યંત છેદીને **याः**-જે તમે. **मा**-માં **अभजन्**-મારૂં સેવન કર્યું. **तत्**-તે કરેલા ઉપકારનું ઋણ. **वः साधुना**-તમારી સુશીલતાથીજ. **प्रतियातु**-મારા ઉપરથી ઉતરવું જોઈએ.

તેમ તમારા નિર્મળ પ્રેમ પાસે, મારો કળાયુક્ત પ્રેમ હિસાબમાં નથી. એટલે તમારૂં ભજન નિષ્કપટ છે, અને મારૂં ભજન સકપટ છે. તેથી હું તમારો ઋણી છઉં."

નરસીંહ મહેતાને હાર આપ્યા પછી, પ્રભુ બોલ્યા હતા કે—

રાગ પ્રભાતિયું.

પ્રાણથકી મને વૈષ્ણવ વ્હાલા, હરનિશ તેમને ગાઉંરે.
તપ તીરથ વૈકુંઠપદ મૂકી, મારા ભક્ત બોલાવે ત્યાં જાઉંરે—પ્રાણ૰
અંબરીષરાજા મને અતિ ઘણો વહાલો, દુર્વાસા માન ભંગ કીધુંરે;
મે મારૂં અભિમાન તજીને, ચક્રદર્શન વાળી લીધુંરે—પ્રાણ૰
ગજને માટે ગરૂડેચઢી પળિયો, હરિજનની શુદ્ધ લેવારે;
ઉંચ ને નીચ હું તો કંઈ નવ જાણું, મને ભજે તે મુજ જેવારે—પ્રાણ૰
લક્ષ્મીજી અર્ધાંગના મારી, પણ મારા સંતની દાસીરે;
અડસઠ તીરથ મારા સંતને ચરણે, કોટિ ગંગા કોટિ કાશીરે—પ્રાણ૰
સંત ચાલે ત્યાં હું આગળ ચાલું, ને સંત સુવે તો હું જાગુંરે;
મારા સંતની નિંદા કરે તેની, જીભ સઘજ [1]કાપુંરે—પ્રાણ૰
મારારે બાંધ્યા વૈષ્ણવ છોડે, વૈષ્ણવે બાંધ્યા મેં નવ છૂટેરે;
કદિ કોઇ વૈષ્ણવ મને બાંધે તો, તે બંધન મેં નવ તૂટેરે—પ્રાણ૰
બેસી ગાય ત્યાં હું ઉભો ઉભો સાંભળું, ઉભા ગાય ત્યાં હું નાચુંરે;
હું તો વૈષ્ણવથી ક્ષણ નહીં અળગો, ભણે નરસૈયો એ સાચુંરે—પ્રાણ૰

જેમ ગોપિકાઓએ પ્રેમમાં શ્રીકૃષ્ણને હરાવ્યા; તેમ અંગદે પ્રેમમાં શ્રીરામને હરાવ્યા. (જુઓ મોક્ષવાણી પાનું ૧૦૯ A) રાવણને જીતીને પ્રભુ પોતાના કેટલાએક સખા સાથે અયોધ્યામાં પધાર્યા. અયોધ્યાની શોભા અને શ્રીરામનો પ્રેમ જોઇને, સખાઓ ઘરબારનાં સુખ વિસરી ગયા. શ્રીરામે તેમને સમજાવીને પોતાને ઘેર જવા વિદાય આપી. વિદાય આપતી વખતે અંગદે પ્રભુની પાસેજ રહેવા, વિનંતી કરી.

ચોપાઈ—સુનુ સર્વજ્ઞ કૃપા સુખ સિંધો, દીનદયાકર આરતબંધો;
મરતીવાર નાથ ! મોહી વાલી, ગયો તુહ્માર કોછે ઘાલી.
અશરણ શરણ બિરદ સંભારી, મોહિ જનિ તજહું ભક્ત ભયહારી;
મોરે પ્રભુ ! તુમ ગુરૂ પિતુ માતા, જાઉ કહાં તજી પદ જલ જાતા ?
તુમહિ વિચાર કરહું નરનાહા, પ્રભુ તજી ભવન કાજ મમ કાહા ?
બાલક અબુધ જાન બલ હીના, રાખહું શરણ જાની જન દીના.
નીચ ટહેલ ગૃહકી સબ કરિહૌં, પદપંકજ વિલોકી ભવ તરિહૌં;
અસ કહિ ચરણ પરે પ્રભુપાંહિ, અબ જનિ નાથ કહહું ગૃહ જાહી.

દોહરો—અંગદ બચન વિનિત સુન, રઘુપતિ કરૂણાસિંવ
પ્રભુ ઉઠાય ઉર લાયઉ, સજળ નયન રાજવ. સીયાવર૰

૧ આ અવતાર પછી તેને તુરત પશુપક્ષીના અવતારમાંજ મુકી દઉં છઉં.

અંગદની વિનંતી પ્રભુ સ્વિકારી શક્યા નહીં. અંગદ જીત્યો અને રામ હાર્યા. તેથી કાગભુશંડીએ ગરૂડજીને કહ્યું કે—

દોહરો—કુલીશહુ ચાહિ કઠોર અતિ, કોમલ કુસુમહુ ચાહિ;
ચિત્ત ખગેશ અસ રામકર, સમુઝિ પરે કહુ કાહુ ? સીયાવર૦

કજીયામાં હરાવનાર ઘણા મળે; પણ પ્રેમમાં હરાવનારા વિરલા મળે. પતિપત્નિ એકજ અંગ છે; અરસપરસ પ્રેમના સાગર છે; તે પણ ઘણે ઠેકાણે એકબીજાને કજીયાથી હરાવે, પણ પ્રેમથી હરાવી શકે નહીં. કેટલીએક ગાંડી બ્હેનો, ગોપિકાઓ બનીને, બાવાજીને અગર ગુરૂને પ્રેમમાં હરાવે; પણ આ તેમની ગેરસમજ છે. બ્હેનોને કહીએ કે-તમે કૃષ્ણમાં પ્રેમ કરો, તેતો ઠીક; પણ કૃષ્ણ બનીને બેઠેલા-બાવા, સાધુ અગર ગુરૂઓમાં પ્રેમ કરવા દોડશો, તો ફસાઈ જશો. ધાર્મિક ચેતનવ્યક્તિઓ તરફ, ડરી ડરીને ડગલાં ભરશો, તોજ શ્રીકૃષ્ણ તમારો અંગિકાર કરશે. મોક્ષમંદિરમાં આવનારી અને મોક્ષપત્રિકા વાંચનારી બ્હેનોને, જ્યારે અમે ધર્મને બ્હાને, જ્યાં ત્યાં રજળતી દેખીએ છીએ; ત્યારે અમને તેમના ઉપર બહુ દયા આવે છે. પત્થર ઉપર કથામૃત ઢોળાઈ ગયું, તે માટે અમને લાગી આવે છે.

ઇતિશ્રીમન્ મહાપુરાણ ભાગવતના દશમસ્કંધ પૂર્વાર્ધનો ૩૨ મો અ. સમાપ્ત. બોલીયે હરિ. શ્રીરામચંદ્ર દેવકી જય. હર હર મહાદેવ હર. જ્યાં જ્યાં આ કથા વાંચો, ત્યાં આસ-પાસ બેઠેલાં હરિજનોને અમારા ઘણાજ હેતથી જયશ્રીકૃષ્ણ કહેશોજી.

નવસારી,
૧૯૮૬ ફાગણ શુદી ૧૧ } લી. રામશંકર મોનજી ભટ્ટ.

દશમસ્કંધ પૂર્વાર્ધ.

અધ્યાય ૩૩ મો.

વિષય—આ અધ્યાયમાં રાસમંડળની કથા, તથા જળમાં અને સ્થળમાં શ્રીકૃષ્ણે ગોપીકાઓ સાથે જે જે ક્રીડાઓ કરી, તેનું વર્ણન આવશે.

શ્રીકૃષ્ણના વિયોગથી ગોપીકાઓને જે દુઃખ થયું હતું; તે દુઃખનું નિવારણ કરવા, ગોપિકાઓએ ગયા અધ્યાયમાં શ્રીકૃષ્ણને ઘણા પ્રશ્નો કર્યા હતા. તે પ્રશ્નોના ઉત્તર સાંભળીને ગોપિકાઓને શો લાભ થયો, તે શ્રીશુકદેવજી આ અધ્યાયના પ્રથમ શ્લોકમાં કહે છે—

श्रीशुक उवाच ॥

इत्थं भगवतो गोप्यः, श्रुत्वा वाचः सुपेशलाः ॥
जहुर्विरहजं तापं, तदंगोपचिताशिषः ॥१॥

---

૧ પદચ્છેદ—**तत्** [**तदा**] **हे अंग** ! તે વખતે હે રાજન્ ! [**तदंग** નો બીજી રીતે પણ અર્થ થાય છે-**तस्य अंगेन** (કૃષ્ણના અંગથી) **उपचिताः** (પ્રાપ્ત થયા છે-સિદ્ધ થયા છે) **आशिषः** (મનોરથો) **यासां ताः** એવી ગોપીઓ]. **इत्थं भगवतः सुपेशलाः** (સુકોમળ) **वाचः श्रुत्वा**-શ્રીકૃષ્ણની ઉપર પ્રમાણે કોમળ વાણી સાંભળીને **उपचिताः आशिषः यासां ताः इति गोप्यः**-જેમના મનોરથો સિદ્ધ થયા છે એવી ગોપિકાઓએ **विरहजं तापं जहुः**-વિરહથી ઉત્પન્ન થએલા તાપને તજી દીધો.

અર્થ—શ્રીશુકદેવજી કહે છે કે–હે પરીક્ષિત રાજા! એ પ્રમાણે ભગવાનનાં અત્યંત કોમળ વચનો સાંભળીને, જેમના મનોરથ પૂર્ણ થયા હતા, એવી ગોપીઓનો વિરહથી ઉત્પન્ન થએલો તાપ શમી ગયો. [૧]

૧ વિવેચન—

સ્ત્રી અગર પુરૂષ, પોતાની ચપળ અને કોમળ વાણીથી, સામાનું અરધું દુઃખ હરિ લે છે. કોમળ વાણીવાળો વૈદ્ય, મળતાંની સાથે, દરદીને ઘણો દિલાસો આપી શકે છે; ધંધાંથી થાકીને આવેલો પતિ, સ્ત્રીનાં મધુરાં વચનો સાંભળીને, નવીન ઉત્સાહથી ઉભરાય છે. વિયોગથી ધવાએલી સ્ત્રી, પતિના મીઠાં મધુરાં વચનો સાંભળીને ફૂલી જાય છે; પાંખ વિનાનાં બચ્ચાં માને દેખીને મલકાય છે; ખીલે બાંધેલું વાછડું, સાંજે ગાયને આવેલી દેખીને હરખાય છે; ત્યારે આ તો શ્રીહરિનાં મધુરાં વચનો. સ્વપ્નથી જાગ્રત થએલા મનુષ્યને સ્વપ્નનું દુઃખ રહે નહીં; તેમ શ્રીકૃષ્ણ મળતાં ગોપિકાઓનું વિયોગદુઃખ નાશ પામ્યું.

तदंगोपचिताशिषः—શ્રીકૃષ્ણના અંગના સ્પર્શથીજ જેમના મનોરથો સિદ્ધ થયા હતા તે ગોપિકાઓ. આ શબ્દ શ્રીકૃષ્ણના અંગની કોમળતા સૂચવે છે. સુંદર સ્ત્રીનાં દર્શન અને સ્પર્શ, મુનીઓને પણ ચળાવે છે; ત્યારે આ તો સુંદરતા અને મૃદુતાનો સાગર.

હવે ગોપિકાઓ રાસની શરૂઆત કરે છે—

तत्रारभत गोविन्दो, रासक्रीडामनुव्रतैः ॥
स्त्रीरत्नैरन्वितः प्रीतै-रन्योन्याबद्धबाहुभिः ॥ २ ॥

અર્થ—પછી ત્યાં શ્રીકૃષ્ણે પોતાને અનુસરનારી, રાજી થએલી અને પરસ્પરના હાથની સાથે હાથ ગુંથી લઇને–મેળવી લઇને–ઉભેલી, એ ઉત્તમ વ્રજાંગનાઓની સાથે, રાસક્રીડા રમવાનો આરંભ કર્યો. (૨)

૨ વિવેચન—

રાસની શરૂઆત કેવી રીતે કરે છે?—

રાસેશ્વરીને પ્રાર્થના.

(ઢાળ—મા! સુંદર ગિરિથી ઉતર્યાં બીરવાળી મા!)

ગરબો.

આ શરદ પુનમ સોહામણી! રાસેશ્વરી મા!
શો ચંદ્રતણો ચમકાર! રાસ રમાડો મા.
તમે સ્વર્ગ સદનથી ઉતર્યાં—રાસેશ્વરી મા!
આવ્યા રમવા વૃંદાવન—રાસ રમાડો મા.

---

૨ પદચ્છેદ—**तत्र**-પછી ત્યાં. **अनुव्रतैः**-પોતાને અનુસરનારી. **प्रीतैः**-પ્રીતિવાળી. **अन्योन्यं आबद्धाः बाहवः यैः तानि तैः स्त्रीरत्नैः**-પરસ્પરના હાથ સાથે ગુંથીલઇને ઉભેલી ઉત્તમ સ્ત્રીઓથી. **अन्वितः**-વિંટાએલા. **गोविंदः**-કૃષ્ણે. **रासक्रीडाम् आरभत**-રાસક્રીડા શરૂ કરી.

અમો અમૃત તરસ્યા હંસલા—રાસેશ્વરી મા !
તમે અમૃતરસની ખાણુ—રાસ રમાડો મા !
તમ આંખડલીએ અમી ઝરે—રાસેશ્વરી મા !
દ્યો અમૃતકેરા દાન—રાસ રમાડો મા !
તમ પગલે પગલે ફુલડાં—રાસેશ્વરી મા !
ફૂલડે ફૂલડે હરિ નામ—રાસ રમાડો મા !
મહામાયાકેરી બંસરી—રાસેશ્વરી મા !
તે ખેંચે રસશૂરને સુખધામ—રાસ રમાડો મા ! [વેદ]

૫૬.

સખિ ! આજનો લ્હાવો લીજીએરે-કાલ કોણે દીઠી છે ?
ફુલની ગાદી ને ફુલના તકીયા, ફુલના બીછાનાં બીછાવીએરે—કાલ૦
સોનાનાં સોગઠાં ને રેશમની ચોપાટ, હીરલાના પાસા ઢળાવીએરે—કાલ૦
સોનાનું પારણું ને રેશમની દોરી, હરખે મારા લાલને ઝુલાવીએરે—કાલ૦
વાણીના મેહુલા ને આનંદની એલી, સુખને સરવડે ભીજાવીએરે—કાલ૦
વલ્લભના સ્વામી પ્રભુ રસીક શીરોમણી, વાળી વાળી મુખડાં નિહાળીએરે—કાલ૦

રાધિકા ગોપિકાઓને નોતરે છે.

અંતર્જ્યોતિનો ગરબો.

મ્હારા અંતરમાં જ્યોતિ એક જાગી, સુહાગી કોઈ રશ્મિ લ્યો—રશ્મિ લ્યો. [૨]
જેની દીપ્તિથી માયા દૂર ભાગી, સુહાગી કોઇ રશ્મિ લ્યો-રશ્મિ લ્યો—મારા૦

રશ્મિ એ અલૌકિક, જીવનને ઉજાળતી;
અંતરના તિમિરને, તે સહજમાં-ટાળતી;

પૂર્ણપણે ત્હેમાં અનુરાગી, મહાભાગી-કોઈ રશ્મિ લ્યો-રશ્મિ લ્યો—મારા૦

જે કાંઇ જેવું છે, તેવું બતાવતી;
ભ્રાંતિને ટાળીને સ્વરૂપ જણાવતી;

અન્ય સર્વ આસક્તિ ત્યાગી-વિરાગી-કોઇ-રશ્મિ લ્યો. રશ્મિ લ્યો—મારા૦

પૂર્ણ અભિમુખતા, એ રશ્મિને ઝીલાવે;
તન્મય થાતાં હૃદય, જ્યોતિને જગાવે;

સિદ્ધિ સધાવે મ્હોં માગી, બડભાગી કોઈ-રશ્મિ લ્યો. રશ્મિ લ્યો—મારા૦

[શ્રી ઉપેંદ્રાચાર્ય.]

રાગ—સરોવર પાણીડાં ગઇતી સાહેલડી.

હૈયાના હોજ આ હેલે ચઢયાં હો, રેલે બ્રહ્માંડ રસ ધારા—રે લોલ.
ઝીલો-ઝીલાવો મનમહેલે રસિકડાં, નીતરે સંદેશ કાંઇ ન્યારા—રે લોલ. હૈયાના૦

× × × × ×

ચંદાની દૂર દૂર ચળકે કીકી જ્યાં, ઉછળે મહેરામણુ ખારારે લોલ.
એવા સંકેત ઉર ધારો રસિકડાં, ઉંડા છે આત્મના ઉધારારે લોલ.

× × × × ×

હૈયાના હોજ આ હેલે ચઢ્યા હો, રેલે છે આત્મના ઓવારારે લોલ.
આવો આવો રસ આંગણુ રસિકડાં, ઝીલજો સંદેશ કાંઇ ન્યારારે લોલ.

ખબરદાર.

રાસ—'શાસ્ત્રોમાં વળી રાસ શું ?' 'કલ્યાણુની વાતોમાં વ્યભિચાર જેવું આ શું ?' એમ અનેક તર્ક વિતર્ક કરીને, ડાહ્યાં ડાહ્યાં સ્ત્રી પુરૂષો પણુ, 'રાસ' શબ્દ સાંભળીને અનેક જમાનાઓથી ભડકે છે. દોરડી દેખીને ભડકયા, પણુ દીવો આવતાં ખાત્રી થઇ કે-તે સાપ નથી. માણુસે વૃક્ષનું ઠુંઠું દેખીને 'તે ચોર છે, એમ જણુાતાં ડર લાગ્યો; પણુ સૂર્યોદય થતાં ખાત્રી થઇ-કે તે ચોર નથી. તેમ સત્યશોધક સ્ત્રી પુરૂષોને કહીએ કે-તમને તર્કવિતર્ક થાય, તો તેની ના નથી; પણુ તે શમાવા પ્રયત્ન કરજો. ઉતાવળા થઇને અભિપ્રાય બાંધશો નહીં. શ્રીકૃષ્ણુ અને ગોપિકાઓનો વિશેષ પડતો અગર વાંધો પડતો સંબંધ, આ સ્કંધના ૨૨ મા અધ્યાયથી [એટલે ૭૭૧ મા પાનાથી સંવત ૧૯૮૫ ના મહામાસના અંકથી] શરૂ થાય છે. સત્યશોધકે આ ૩૩ મો અધ્યાય વાંચવા પહેલાં, ૭૭૧ મા પાનાથી આ વિષયને પ્રેમપૂર્વક વિચારી જવો. જેમ કોલસા ઉપાડતાં હાથ પગ કાળા થાય; ગુલાલ અને કંકુ ઉપાડતાં હાથ પગ લાલ થાય; કસ્તુરીનો વેપાર કરનારના હાથ સુગંધથી બહેંકી રહે; તેમ ૭૭૧ મે પાનેથી આ વિષયને પ્રેમથી વિચારી જનારના રૂંવાડે રૂંવાડામાં પ્રેમ ઉભરાય; હૈયું હરખાય; આ શું થાય છે ? તે તે પોતે પણુ સમજી શકે નહીં. જેમ દહીં વલોવતાં માખણુ ઉપર આવે; તેમ આ વિષય આ પત્રિકાદ્વારા વારંવાર પ્રેમથી વિચારતાં, માખણુ ચોર-પ્યારા શ્રીકૃષ્ણુ-આપણુને કાંઇક અટપટું ભાન કરાવે.

[નવીન ગ્રાહકોને ટકોર મારીને કહીએ છઇએ કે-તમારે દશમસ્કંધ બરાબર વાંચવો હોય, તો તમે ૮૩ થી જે પુસ્તક ખૂટતાં હોય તે તમામ મંગાવી લ્યો. પ્રમાદ ન કરો. દ્રવ્યની સગવડ ન હોય, તો દર વરસે એક એક વરસની ફાઇલ મંગાવી લ્યો. દરેક વરસની ફાઇલના પાકા પુંઠાથી બંધામણી સાથે રૂ. ૨-૬-૦ છે.]

કદિ આપ એટલું બધું ન વાંચી શકો, તો ૭૭૧ મે પાને-વેણુગીતની પ્રસ્તાવના આપી છે, તે વાંચો. પછી ૧૦૦૨ મે પાને-ઓગણત્રીશમે અધ્યાયે રાસલીલાની પ્રસ્તાવના આપી છે, તે વાંચો. ૧૦૦૨ મે પાને સૂચવ્યું છે કે-રાસલીલાને યથાર્થ સમજવા માટે, નીચેની ૧૩ નોંધો વાંચો, અને વિચારો '[૧] રાસ એટલે શું ? [૧ A] રાસલીલા માટે બે મતો. [૨] ભયંકર માન્યતા-ભયંકર ભૂલ. [૩] રાસના ઉદ્દેશો. [૪] રાસ કે વ્યભિચાર ? [૫] શું રાસલીલાની કથા ભાગવતમાં પાછળથી ઉમેરાઈ છે ? [૬] રાસલીલાને ટેકો આપનારા સંતોના અભિપ્રાયોઃ [૭] લૌકીક આનંદનું બ્રહ્માનંદ સાથે માપ. [૮] બ્રહ્માનંદ અને ભજનાનંદ. [૯] શ્રીકૃષ્ણુતત્ત્વ. (આ વિષયમાં સુધારો વધારો કરીને એક ખાસ પુસ્તક પ્રગટ કર્યું છે. કીંમત માત્ર (૭ પાઇ છે. પોસ્ટેજ-૭પાઇ વધારે.) [૧૦] રાધાતત્ત્વ. [૧૧]

ગોપીતત્ત્વ [૧૨] બંસી સાંભળીને ગોપિકાઓ એકલી કેમ આવી? તે વખતે બંસી **ગોપીને** કેમ પ્રિય ન લાગી? [૧૩] ત્યારે શું ગોપીકાઓ સન્યાસીનીઓ છે?'

રાસનો ઇતિહાસ—રાસનો ઇતિહાસ અગર 'રાસની પરંપરા.' તે સંબંધી થોડી વાતો કરી લઇએ. હરિવંશમાં અને વિષ્ણુપુરાણમાં રાસલીલાના ઈસારા છે; અને શ્રીમદ્ ભાગવતના આ (૩૩ મા) અધ્યાયમાં રાસલીલાનું વર્ણન છે. આ વર્ણન, પરીક્ષિત રાજાને તર્ક-વિતર્ક કરતાં જોઈને, શ્રીશુકદેવજી એ કાંઇક ટુંકાવ્યું જણાય છે. જુઓ પાનું ૭૮૨–ત્યાં નરસીંહ મહેતો ટુંકાવવાની બાબતમાં ખાત્રી આપે છે. સામવેદના રાસ ભાગવતમાં ઉતર્યા. ભાગવતના રાસ પંચાધ્યાયીમાં સમાયા. એટલે દશમસ્કંધના ૨૯ થી ૩૩ અધ્યાયમાં, શ્રીવેદવ્યાસે અમૃતની અંજળીયો છાંટીને, સમાજમાં રાસ–ભાવના જાગ્રત કરી. ગુજરાતમાં રાસભાવનાના પ્રથમ દર્શન કરાવનાર નરસીમહેતો ગણાય છે. નરસીમહેતાએ ગોપનાથ મહાદેવને પ્રસન્ન કર્યા. મહાદેવજીએ નરસિંહને ગોલોકની રાસમંડળની ઝાંખી કરાવી. નરસીંહ મહેતાએ દીઠું તેવું ગાયું. નરસીંહમહેતાએ ગાયેલા 'સુરતસંગ્રામ' અને 'રાસ સહસ્રપદી'માં કૃષ્ણ ગોપીઓના સંબંધની લીલાનું વર્ણન ઘણુંજ સ્ફુટ કર્યું છે. હારમાળાના છેલા પદમાં–'સંવત પંદર બારોતરો, ચૈત્ર સપ્તમીને સોમવાર'–વિગેરે શબ્દોથી પોતાની હૈયાતીનો સમય સંવત ૧૫૧૨ સૂચવે છે. તે પછી શ્રીમદ્ વલ્ભાચાર્ય, વીર રાઘવાચાર્ય, જીવ ગોસ્વામી, અને બીજા વિદ્વાનોએ રાસપંચાધ્યાયી ઉપર સંસ્કૃત ટિકાઓ લખી. તે પછી મેવાડમાં માધવઘેલી મીરાંએ, અને ડભોઈમાં દયારામભાઇએ રાસલીલાનો રંગ ઉછાળ્યો રંગ રેલાવ્યો. નરસી, મીરા અને દયારામનાં રાસનાં પદો, સમાજને સાકરના કટકા જેવા મીઠા લાગ્યા; અને રસઘેલાં ભગવદીય સ્ત્રી પુરૂષોને કંઠે, હીરામોતીના હાર જેવા શોભવા લાગ્યા. તે પછી સમાજે વલ્લભના ગરબા ગાયા. પ્રીતમ, બ્રહ્માનંદ, પ્રેમાનંદ, રત્નો, ભાલણ, રાજે, વિગેરે અનેક ભક્તોએ, રાસના ભજનો ગાયાં, અને ગવરાવ્યાં. પરિણામે વિરહની તાલાવેલી, દર્શનની ઝંખના, હૈયાના કોડ, મનના મનોરથો, મેળાપની આતુરતા, પ્રેમના આત્મપોકાર, કવિતા, કલ્પના, ઉર્મિના ઉમળકા, હલકભરી મસ્તી, હલકભરી હીંચ-એમ અનેક રીતે **'कलौ तद् हरिकिर्तनात्'**-ભક્તિભાવ છલકાયો. આત્માઓ પરમાત્માની સાથે સંગીતદ્વારા વાતો કરવા લાગ્યા. આત્માઓ પરમાત્માના ભણકારા સંગીતદ્વારા સાંભળવા લાગ્યા ગામે ગામે શરદૃઋતુ [આશોશુદી ૧ થી ૧૫] શોભવા લાગી.

રાસ અને ગુજરાતનું સંગીત—સંગીત સામવેદમાંથી સંસ્કૃત ભાષાદ્વારા, ગુજરાતી ભાષામાં ઉતર્યું. દુહા, ચોપાઈ, છપય અને હરિગીત વ્રજભાષાએ ગુજરાતને આપ્યાં. ગજલોની પ્રવૃત્તિ ઉરદુ ફારસી ભાષામાંથી થઈ. અષ્ટપદીઓ વૈષ્ણધર્મદ્વારા–જયદેવજીની ઝીલાઈ. ઉસ્તાદી રાગરાગણીઓ દક્ષીણના અને ઉત્તરના ઉસ્તાદોએ આપણને આપી. ભજન, ધોળ, ઢાળ, કીર્તન, કડવાં, રાજીયા, હાલરડાં, ગરબા–ગરબીઓ અને રાસડા તથા લગ્નનાં ગીત, ગુજરાતનો પોતાનો પરિવાર ગણાય છે.

રસોડે રાંધણકળા; શણગારે સૌભાગ્યકળા; શીવણમાં ભરતકળા; સેવામાં અંતરની નિર્મળકળા; જળ સીંચતી વખતે–અને જળ છાંટતી વખતે અંગની હિંડોલકળા; તેમ રાસમાં રસકળા; એમ અનેક કળાઓથી શોભતી બાળાઓ, પોતાનું તથા પોતાના કુટુંબનું જીવન, સુખરૂપ બનાવે છે. રાજાઓની રસીલી રાણીઓ પણ, પોતાના રાણીવાસમાં ગરબા ગાવાની ગોઠવણ કરે છે. વચ્ચે એક કળાકૌશલ્ય સ્ત્રી મધુરૂં ઢોલક વગાડે છે.

રાસ એટલે શું?—

बहुनर्तकीयुक्तो, नृत्यविशेषो रासः। रसस्याभिव्यक्तिर्यस्मादिति।
रसप्रादुर्भावार्थमेव नृत्यं, रासे क्रीडा लीला त्वस्य ॥

વિગેરે શબ્દોથી શ્રીમદ્ વલ્લભાચાર્ય કહે છે કે-'નાચનારી જેમાં વિશેષ હોય, તેનું નામ રાસ. રસની અભિવ્યક્તિ તે રાસ. રાસના પ્રાદુર્ભાવ માટેજ નૃત્ય છે. રાસમાં પ્રભુની જે ક્રીડા તે રાસલીલા.' ઇશ્વરને રીજવવા માટે, અમુક વિધિસર ગાતાં ગાતાં, અમુક વિધિમાં નાચવું તે. રાસનો આત્મા તાલ છે. હીંચ અને વાજીંત્ર રાસના પ્રાણ છે. તાલ, હીંચ અને વાજીંત્ર સાથે, મીઠા મધુરા છતાં બુલંદ અવાજથી, જે ગરબા ગવાય છે, તે સંગીતની ઉત્કૃષ્ટ ભૂમિકા છે. કરડા, અંગુઠીયા, અણુવટ વીંછીયા, માછલીઓ, ઝાંઝર, ઘુઘરીયાળા ચણીયા, કાંબી અને કડલાં વિગેરે શણગાર સુધારો વધતાં ઓસરી ગયા છે. તેને બદલે દાંડીયા, ખંજરી, ઝાંઝ, મંજીરા, ઉરનાસૂર સમી વાંસળીયો અને એવાં બીજાં વાજીંત્રો કામ કરે છે. હિંચની જલક ગુજરાતે ઝાંખી છે. કાઠીયાવાડની રંગીલી સ્ત્રીયો, ઠમકતી ચાલથી જ્યારે હિંચ લેછે, સંગીતના રંગમાં રંગાય છે—સંગીતના પારણામાં ઝુલે છે; ત્યારે જાણે વસંતની વેલીઓ ફુદડી ફરવા લાગી. હિંચ, હમચી, હીંચકો, અને હીંચકવું એ સહુ એક ધાતુનો પરિવાર છે. અમદાવાદમાં લોદણોના ગરબા, રાજકોટમાં ભીલડીઓના ઝીલણિયાં, જામનગરમાં ખવાસણોના રાસડા, ગિરનારે ગિરનારી સ્ત્રીઓના રાસ, અને સમગ્ર કાઠીયાવાડમાં (નવરાત્રીમાં) ગામડે ગામડે ખેડુતોના ગરબા, અને રસઘેલી રબારણોના રાસ, પ્રાચીન ગુજરાતનું ગૌરવ સૂચવે છે. મીરાણીઓના કિન્નરકંઠ શોકના અને આનંદના અવસરે રાજદરબારના શણગાર છે. જન્માષ્ટમી અને રામનવમી એ વૈષ્ણવી રાસપર્વ; શીવરાત્રી અને શ્રાવણીયા સોમવાર, એ શૈવોના રાસપર્વ; વસંત પૂર્ણિમા અને શરદ પૂર્ણિમા સકલ સુંદરીઓના રાસપર્વ. લગ્ન પ્રસંગે રાંદલ માતા તેડાય છે; ત્યાં હમચી ખુંદાય છે. હમચી એટલે માતાજીને પ્રસન્ન કરવા—અગર માતાજી પાસે પોતાનું દેહાભિમાન તોડી નાંખવા માટે, કુલીન સ્ત્રીયોનો નર્મળ સાદો નાચ.

રાસ અને નવીનયુગ—મીરા, દયારામ પછી કેટલાએક સમય સુધી, અંગ્રેજી ભણેલા ગુજરાતના વિદ્વાનો રાસ શબ્દથી ભડકયા. રાસ ગાવાથી અગર રાસની પ્રશંસા કરવાથી, રખે આપણે કૃષ્ણના ઉપાસક (ભગતડાં) ગણાઇ જઇએ, એવી ભીતિમાં રહ્યા. આ ભીતિ ટાળવાનું પગરણ દલપતરામ કવિએ કર્યું. દલપતરામ કવિએ નાની નાની થોડી ગરબીઓ બનાવી. પછી સાહિત્ય સૃષ્ટિમાં નર્મદનાં દર્શન થયાં; તેમણે કુદરતના વર્ણનની ગરબીઓ લખી. પછી નવલરામે બાળ ગરબાવળી લખી. તે અદ્યાપિ પર્યંત કન્યાશાળાઓમાં વંચાય છે. તે પછી દિવાન બહાદુર રણછોડભાઇ, ગોવર્ધનરામ, મણિભાઇ નભુભાઇ, મણિશંકર રત્નજી ભટ્ટ, કવિશ્રી નાનાલાલ, રામમોહનરાય, દામોદરદાસ ખુ. બોટાદકર, વિગેરે વિદ્વાનો ગરબા ગરબી લખવા લાગ્યા. મોરબી કંપનીના માલેક વાઘજી આશારામે, 'પુનમ ચાંદની'નો ગરબો નાટકની રંગભૂમી ઉપર રંગભેર ગવડાવ્યો. તેનું અનુકરણ ડાહ્યાભાઇ ધોળશા અને એવા બીજી નાટક કંપનીવાળાઓએ પણ કર્યું. 'ઉગ્યો સખિ સૃષ્ટિનો શૃંગાર' અને 'શ્રી નટવર વસંત થૈ થૈ નાચી રહ્યો', આ બે રાસ, ડાહ્યાભાઇ ધોળશાના છે. વાઘજીભાઇના સમકાલીન

દેવરામભાઈએ પંચપાંખડીનો રાસ–'નૈશધનાથ ! તજી ના જશો વને'–ગવરાવ્યો, અને ગુજરાતે તે રાસ ઝીલ્યો. બાપાલાલ ભાઇશંકર ભટ્ટે સુબોધ ગરબાવળીમાં, જસમાનો રાસ–'ગાજે પાટણપુરમાં ગરવી ગુર્જરનો ધણીરે'–આપ્યો. તે રાસે પતિવ્રતા સ્ત્રીઓને ઘણું પોષણ આપ્યું; અને નવીનયુગમાં નાતરા કરવા લલચાએલી બાળાઓને બોધ કર્યો. કન્યાશાળાઓનાં સંગીતનો વિષય દાખલ થયો. ફૅશનમાં ફસાએલી બાળાઓ પણ, મેળાવડાઓમાં ગરબા ગાવા લાગી. આ પ્રમાણે ધીમે ધીમે રાસ પ્રત્યે નવીન સ્ત્રીયોનો ભાવ વધ્યો. સુધારાના પવનમાં તણાતી પ્રજામાં, મરવા પડેલો રાસ સજીવન થયો. તેને સજીવ રાખવા કવિશ્રી નાનાલાલે ઇ. સ. ૧૯૧૦ માં રાસસંગ્રહ છપાવી આપ્યો. તે પછી કેશવ હ. શેઠ, બોટાદકર, રાયચુરા, લલીતજી, શ્રી. નરસીંગરાવ ભોળાનાથ, અ. ફ. ખબરદાર, અંધ કવિ હંસરાજ, કુસુમાકર, જનાર્દન, પાદરાકર, ડૉ. ચંદુલાલ દેસાઇ, મુળજીભાઈ વેદ, શ્રી દેશળજી પરમાર, શ્રી. મનહરરામ, સ્વ. વિજીયાગૌરી ત્રિવેદી, સ્વ. ચૈતન્યબાળા મજમુદાર, શ્રી મેઘાણી, વિગેરે અનેક કવિતાકાર સ્ત્રી પુરૂષોએ, રાસભૂમિમાં રંગ પૂર્યા. રાસના અભ્યાસમાં વૃદ્ધિ કરવા માટે–કવિશ્રી નાનાલાલે 'ન્હાના ન્હાના રાસ બે ભાગ', 'ગીતમંજરી', વિગેરે પુસ્તકો બહાર પાડયાં. બોટાદકરે, 'સ્રોતસ્વિની', નિર્ઝરિણી' વિગેરે પુસ્તકો સમાજને આપ્યાં; છોટીગૌરી નાનુભાઇ દીવાને 'મહિલાગરબાવળી', કેશવ હ. શેઠે 'રાસમંજરી' વિગેરે, દેશળજીએ 'ગૌરીના ગરબા', અને એવા બીજા સાક્ષરોએ, નાનાં નાનાં પુસ્તકોમાં, રાસની સામગ્રિ ભરી આપી. સૌ. શાંતિ ચુનિલાલ બરફીવાળા [અંધેરી મુંબઇ] બ્હેને, સંવત ૧૯૮૪ માં 'રાસકુંજ' નામનું પુસ્તક બહાર પાડ્યું. તેમાં નવીન સાક્ષરોના રસની ચુંટણી છે.

નવીનરાસયુગમાં કાંઇક ઉણપ—વસંતોત્સવમાં, શરદુત્સવમાં, કન્યાશાળાઓમાં, મહિલામંડળોમાં, ભગિની સમાજોમાં, અને એવાં બીજાં સ્ત્રીમંડળોમાં, નવીન યુગની નવસુંદરીયો સમાજને રાજી કરવા, અને પ્રસંગને દીપાવવા, રંગભેર ગરબા ગાઇ શકે છે. યાદ રાખવું ઘટે છે કે–આ તમામ સંસારના શોભા સમારંભો છે. સંસારના જીવનસમારંભો નથી. એટલે હજી આ નવીન રાસોત્સવ નગરમંદિરે ઉજવાય છે; ગ્રામ્યમંદિરે અને ધર્મમંદિરે ઉજવાતો નથી. સમારંભો દીપાવવા ખ્રિસ્તી પ્રજાઓમાં પણ, રાસ જેવું કાંઇક–ડેનસીંગ બોલ–છે. ભારતની પ્રજાએ ખ્રિસ્તી પ્રજાના રાસનું–નાચનું–અનુકરણ કરવું નહીં, એટલુંજ નહી; પણ–નવીન યુગ જ્યાં–શોભાના સમારંભો સુધી–પહોંચ્યો છે; ત્યાંથી પણ આગળ વધીને, જીવનસમારંભો દીપાવવા પ્રયત્ન કરવો જોઇએ. વેશ્યા બહુ સારી રીતે નાચી શકે છે, ગાઈ શકે છે, અને સમાજને રીજવી શકે છે; તોપણ તે વેશ્યા છે. નાટકની રંગભૂમિ ઉપર અમુક એકટર પણ, સ્ત્રીનો પાઠ સારી રીતે ભજવી શકે છે; પણ તે એકટર છે. સમાજમાં આગળ પડતો ભાગ લેનારી બ્હેનોએ, તેથી આગળ વધવું ઘટે છે. તેથી આગળ વધીને એટલે–શ્રીહરિને શરણે આવવું ઘટે છે. મીરાંના પદો મન મુકીને ગાતાં શીખવું જોઇએ. આ માસીકમાં મીરાંનાં અનેક પદો છે.

સ્ત્રીજીવનમાં પ્રેમનાં પાણી, અને હલકના ઉછળતાં મોજાં, સામાન્ય રીતે સમાઇને રહેલાં છે. પૂર્ણિમાના ચંદ્રને દેખીને જેમ સમુદ્ર છલકાય–મલકાય અને ઉભરાય; તેમ શ્રીહરિનો મહિમા જાણીને, સ્ત્રીજીવન છલકાય–મલકાય અને ઉભરાય, ત્યારે મીરાંની પંક્તિમાં–અમરોના લીસ્ટમાં–સ્ત્રીઓનાં નામ નોંધાય. સાક્ષરોએ પણ સમાજને માત્ર સાહિત્ય પુરૂં પાડવા ઉપરાંત નરસી અને દયારામની માફક શ્રીહરિના રંગમાં ઉતરવું ઘટે છે.

રાસ અને અધ:પાત—રાસ ઉત્કૃષ્ટ ભૂમિકાની વસ્તુ છે. રાસ સ્વસ્વરૂપનું ભાન કરાવનારી વસ્તુ છે. રાસ લૌકિકમર્યાદાઓને ફેંકી દેનારી મસ્તી છે. રાસ તીવ્ર વૈરાગ્યનાં ફળરૂપ છે. રાસમાં ગાનારાં, વગાડનારાં અને જોનારાં, તીવ્ર વૈરાગી હોવાં જોઈએ. તેમ બનવું, ઘણુંજ મુશ્કેલ છે; તેથી જીવ-મુક્તપણાનો-બ્રહ્મમયતાનો-ડોળ કરીને, અગર કૃત્રીમ કૃષ્ણ અને કૃત્રીમ ગોપીકાઓ બનીને, **સ્ત્રીપુરૂષોએ શેળભેળ થઇને,** કદિ રાસ રમવા નહીં. કદિ કોઈ પુરૂષ સ્ત્રીનો પોશાક પહેરીને-સખી બનીને, અગર દેવપણાનો ડોળ કરીને, સ્ત્રીઓમાં સેળભેળ થઇને રમવા આવે, તો તેવા રાસમાં પણ, સુશીલ બ્હેનોએ કદિ રમવું નહીં. પુરૂષોના દેખતાં રાસ રમવામાં પણ સ્ત્રીયોને ભયંકર ભય છે. પાઇ લેવા જતાં રૂપૈયાનું નુકસાન થઇ જાય, એવી બાબત છે. નાચવાનો ધંધો કરનારી સ્ત્રીયો પણ, અમુક પુરૂષને પોતાના પતિ તરીકે સ્વિકાર્યા પછી, અન્ય પુરૂષો પાસે નાચતી નથી. મર્યાદાનું વિશેષ પાલન થાય એવા હેતુથી, બ્હેનોએ રાસ રમતી વખતે, વાજીંત્ર વગાડનાર પણ સ્ત્રીઓને રાખવી. બહુજ યાદ રાખવું ઘટે છે કે-વિદ્યા, વૈભવ, શણગાર અને રૂપના કરતાં, સ્ત્રિયોને વધારે દીપાવનાર શીયળ, લજ્જા, અને મર્યાદા છે. તાત્પર્ય-રાસને બને તેટલી મર્યાદાથી અને પવિત્રતાથી દીપાવજો.

અધ્યાત્મ દૃષ્ટિથી ગોપિકાઓને ઈંદ્રિયો અગર વૃત્તિઓ કહો-તો તેમની પણ પ્રભુ પાસે એવી જ માગણી છે કે—

જીવનવેલ.

ગરબો.

આ જીવનવેલને પોષો, હો ! વ્હાલા રસમાળી ! રસમાળી !
સ્નેહસુધા સલિલથી સીંચો, હો ! વ્હાલા રસમાળી ! રસમાળી !
સાખી—બ્રહ્મ ઉદ્યાને ઉપજી, સુંદર જીવનવેલ;
વિશ્વવાયુની સેરમાં, ખેલે જગના ખેલ;
અમીરસથી એ વેલડી ભીંજો, હો ! વ્હાલા રસમાળી ! રસમાળી !
જગકુંજે એ વેલડી સુહાવો, હો ! વ્હાલા રસમાળી ! રસમાળી !
સાખી—જ્ઞાનવૃક્ષની સાથમાં, અખંડ એની પ્રીત;
વળગી રહે એ વેલડી, ધરી નાથનું ચિત્ત;
એ વેલીને વૃક્ષે ચડાવો, હો ! વ્હાલા રસમાળી ! રસમાળી !
એ અરજી અનેરી સ્વિકારો, હો ! વ્હાલા રસમાળી ! રસમાળી !

(રાયચુરા.)

अनुव्रतैः स्त्रीरत्नैः—સ્ત્રીઓનો અવતાર અધમ ગણાય છે, તોપણ જો તેઓ શ્રી હરિને અનુસરે-સેવે-શ્રીહરિમાં તલ્લીન થાય, તો તે સ્ત્રીઓ રત્નો કરતાં પણ મોંઘી છે. રત્નશબ્દથી બીજો એવો પણ ભાવ છે કે-જેમ રેતીના ઢગલાઓમાંથી જરાપણ તેલ ઉત્પન્ન થતું નથી: તેમ સ્વચ્છંદમાં રમનારી-અનેક લૌકિક સ્ત્રીઓમાંથી, દિવ્યરસ ઉત્પન્ન થતો નથી. સ્ત્રીરત્નોમાંથી જ દિવ્યરસ ટપકે-ઝરે. તેઓ સર્વ વિષયોને તજીને શ્રીકૃષ્ણની પાસે આવી હતી. એટલે આ ગોપિકાઓ કોઈ સામાન્ય સ્ત્રીઓ નહોતી-પરમ ધામનાં પંખિડાં હતાં. રત્ન નપુસકલિંગ-નિર્ગુણ, અને બ્રહ્મ પણ નપુસકલિંગ-નિર્ગુણ. તેમનો આ રાસ હતો.

ગોવિંદ:—ઇંદ્રિયો ઉપર વિજય મેળવનાર જીતેંદ્રિય કૃષ્ણ. ગોપિકાઓની વચ્ચે શ્રીકૃષ્ણને દેખીને, શંકાના પુરમાં તણાવું નહીં એ ભાવ છે.

'**રાસક્રીડાં**—શેરડીને અમુક રીતે પીલવાથી રસ નીકળે, તેમ નૃત્યાદિ ક્રીડાથી રાસ 'રમતાં રમતાં, રસ-પ્રેમ-ઝલક-વિગેરે ઉત્પન્ન થાય.

રાસમંડળમાં શ્રીકૃષ્ણે કેવી રીતે પેઠા ? તે કથા હવે કહે છે.

रासोत्सवः संप्रवृत्तो, गोपीमण्डलमण्डितः ॥
योगेश्वरेण कृष्णेन, तासां मध्ये द्वयोर्द्वयोः ॥
प्रविष्टेन गृहीतानां, कण्ठे स्वनिकटं स्त्रियः ॥३॥
यं मन्येरन्नभस्तावद्-विमानशतसंकुलम् ॥
दिवौकसां सदाराणा-मौत्सुक्यापहृतात्मनाम् ॥४॥

અર્થ-તમામ ગોપીઓ મંડળાકારમાં ઉભી રહી; (એટલે ગોઠવાઇ ગઈ;) અને યોગેશ્વર એવા ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણે, ગોપીઓના મંડળથી શોભતો રાસોત્સવ શરૂ કર્યો. શ્રીકૃષ્ણ પોતાની અચિંત્ય યોગશકિતથી, દરેક બબ્બે ગોપીઓ વચ્ચે, એક એક રૂપથી પેઠા; અને તેમણે પડખામાં ઉભેલી દરેક ગોપિકાઓના કંઠમાં હાથ નાંખ્યા. આથી દરેક ગોપિ એમ માનવા લાગી કે-શ્રી કૃષ્ણ મારી પાસેજ ઉભા છે. આ પ્રમાણે રાસોત્સવ ચાલુ થયા પછી, ઉત્સાહથી જેમનાં ચિત્ત ખેંચાયાં હતાં, એવા દેવતાઓ, પોત પોતાની સ્ત્રીયો સહિત જોવા આવ્યા. તેઓનાં સેંકડો વિમાનોથી આકાશમાં ભીડ થઇ. [૩-૪]

૩-૪ વિવેચન—

યોગેશ્વરઃ—શ્રીકૃષ્ણ કેવા ? કે યોગેશ્વર-યોગીઓના પણ ઇશ્વર. તેથીજ બબ્બે ગોપીઓની વચ્ચે અનેક રૂપે શ્રીકૃષ્ણ ઉભા રહ્યા. માત્ર અનેક રૂપેજ નહીં; પણ પાસે ઉભેલી ગોપીઓના જેવડા ઉંચા નીચા પ્રભુ બન્યા. પોતે અનેક બન્યા છે; છતાં દરેક ગોપી અનેકપણું ન દેખતાં, એકજ કૃષ્ણને દેખે છે; અને તે પણ પોતાનીજ બાથમાં.

૩-૪ પદચ્છેદ—**योगेश्वरेण कृष्णेन**-યોગેશ્વર શ્રીકૃષ્ણથી **गोपीनां मंडलेन मंडितः**-ગોપીઓના મંડળથી શોભતો **रासोत्सवः संप्रवृत्तः**-રાસનો ઉત્સવ શરૂ કર્યો. **कंठे गृहीतानां तासां द्वयोः द्वयोः मध्ये**-કંઠમાં હાથ નાંખીને તે ગોપિકાઓમાં બબ્બે ગોપીકાઓની વચ્ચે **प्रविष्टेन कृष्णेन**—પેઠેલા શ્રીકૃષ્ણ '**स्वस्य निकटः स्वनिकटः तं स्वनिकटं यं कृष्णं स्त्रियः मन्येरन्**-પ્રત્યેક ગોપી એમ માનવા લાગી કે ભગવાન્ મારી પાસે છે. **तावत्**-તે વખતે. **दारैः सह वर्तंते इति सदाराः तेषां सदाराणां**-સ્ત્રીઓ સહિત દેવોમાં **औत्सुक्येन अपहृताः** (ચોરાયાં છે) **आत्मानः** (મન) **येषां ते, तेषां इति दिवौकसां**-ઉત્સાહથી જેમનાં ચિત્ત ખેંચાયા છે એવા દેવોનાં. **विमानशतेन संकुलं** (વ્યાપ્ત) **नभः** સેંકડો વિમાનોથી નભ વ્યાપ્ત થયું

મંડળમાં ભગવાન્ કેવી રીતે ઉભા રહ્યા હશે?—બીજા શ્લોકમાં કહ્યું કે—'સ્ત્રીઓ એક બીજીના હાથ થોભીને ઉભી હતી.' આ શ્લોકમાં કહ્યું કે—'પ્રભુ બબ્બે ગોપિકાઓની વચ્ચે ઉભા રહ્યા, અને પાસે ઉભેલી બેઉના ગળામાં હાથ નાખ્યા.' ગોપીકાઓએ એક બીજીના જે હાથ પકડયા હતા, તે હાથ પ્રભુના ઉદર પાસે રહેલા હોવા જોઇએ. કુંડાળામાં ફરતી વખતે ગોપિકાઓના હાથ, તાળી પાડવા માટે છૂટી ગએલા હોવા જોઇએ. શ્રીકૃષ્ણના બે હાથ ગોપિકાઓને કંઠે હતા, છતાં તેઓ મધુરી મોરલી વગાડતા હતા; તેથી રાસ વખતે બાપુ, ચાર હાથવાળા થયા હોય; અગર કંઠમાંથી હાથ કાઢી લઇને મોરલી વગાડતા હોય, એમ જણાય છે. વળી આગળ ૨૦ મા શ્લોકમાં કહે છે કે—'જેટલી ગોપી તેટલાં પોતે બન્યા.' તેમ પણ હોય, કારણ કે ગૌરીના પૂજનના ફળ રૂપ, પોતે દરેકના પતિ થવા કબુલ કર્યું હતું. યાદ રાખવું ઘટે છે કે—આ 'કાનજી ઠક્કર' અગર આ 'કાનજી પટેલ' નથી; આ તો કાનજી યોગેશ્વર છે. એટલે તે ગમે તેમ કરવા સમર્થ છે. શ્રીકૃષ્ણે કેટલાં રૂપ લીધાં હતાં, તેની ગણત્રી કરવા, કેટલાએક ટિકાકારો લલચાયા છે; પણ તે વૃથા વાતો છે. તેવી વાતોમાં ગુંથાવા કરતાં, અમૃત ઝરતું શ્રીકૃષ્ણનું મુખડું નિહાળી લેવું.

औत्सुक्यापहृतात्मनाम्—ભગવદ્ માયામાં દેવો પણ ભુલા પડે; ત્યારે સામાન્ય જીવોની શી વાત કરીએ! પોતાને માથે કેટલા વાળ છે, તે ગણતાં ન આવડે; તે વાળ ઉગાડનારનો મહિમા કેવી રીતે જાણી શકે! દેવો પોતાની સ્ત્રીઓ સહિત રાસલીલા જોવા પધાર્યા. તે સૂચવે છે કે—રાસલીલા પવિત્ર હતી. એટલે બહિર્દૃષ્ટિથી રાસમાં જે કાંઈ ગેરવ્યાજબી દેખાય છે; તે માત્ર સમજ ફેર છે—અજ્ઞાનજનક છે. દેવોને આ ક્રીડા બતાવવામાં, એવો પણ ભાવ છે કે, દેવ શરીર મળ્યું, છતાં જીતેંદ્રિય ન બન્યા, તો તે તમામ ફોતરાં ખાંડીને ચોખા કાઢવા, જેવો પરિશ્રમ છે. રાસમાં કેવો દેખાવ હશે?—

પદ.

વદન સોહામણાં, શ્રામ શામા તણાં, રાસ રમત રમે વનમાંહે;
નાથ બાથે ભરે, અધર ચુંબન કરે, પ્રગટીયું પ્રેમસુખ કહ્યું ન જાયે—વદન૦
ચરણને પ્રહારે, ધરણી ધમધમી રહી, ઘુઘરાના ઘમકાર થાએ;
તત્તા થૈ થૈ કરે, તાલ તરૂણી ધરે, મદભરી માનની ગીત ગાએ—વદન૦
શ્રમજળ બિંદુને, સુભગ અંબર શીર, કંચુકી બંધ તે શીથિલ સોહે;
ભણે નરસૈંયો રંગ રસ ઉલટયો, ઉપર કુસુમની વૃષ્ટિ હોયે—વદન૦

બીજાઓ પણ રાસ જોવા આવ્યા છે. સાંભળો—

રાગ—ગજલ કવ્વાલી.

ચાલો સખિ! બિંદરાવનમેં, વો તો બંસરી સ્યામ બજાવત હૈ—ટેક૦
ધર્મકે પાલન કારણસેં, હરિને વ્રજમેં અવતાર લિયા;
મિલ ગ્વાલન બાલનકે સંગમે, જીમનાતટ ધેનુ ચરાવત હૈ—ચાલો૦
સિર મોરકે પાંખકો ટોપ ધરે, મકરાકૃત કુંડલ કાનનમેં;
ગલમેં વનમાલ બિરાજ રહી, કટિમેં પટપીત સુહાવત હૈ—ચાલો૦
વનકુંજનમેં હરિરાસ રચી, સખિયાં સંગમેં મિલ ગાન કરે;
ભાગ્ય બડે વ્રજ ગોપિનકે, હરિ હાથ મિલાય નચાવત હૈ—ચાલો૦

મધુરી મુરલી ધ્વનકો સુનકે, સબ દેવસમાજ ખડે નભમેં;
બ્રહ્માનંદ નિહાર છબી પ્રભુકી, અપને મનમેં સુખ પાવત હૈ—ચાલો૦

હવે આરતિ તૈયાર કરો. રાસ રમતા પ્રભુની આરતી કયાં ઉતારશો ? ભાવપૂર્વક ઉપાડજો—

આરતિ.

જય જય નટવર વેષા, આરતિ ઉતારૂં જદુવર જગદીશા. જયદેવ જયદેવ.
મોરમુગટ મુસ્તક પર રાજે, કંઠે વનમાળા-પ્રભુ ! કંઠે વનમાળા;
શ્રવણ કુંડળ લળકે, (૨) સંગમેં વ્રજબાલા—જયદેવ જયદેવ૦
નૃત્ય કરે વૃંદાવન, ઘુઘરડી ઘમકે—પ્રભુ ! ઘુઘરડી ઘમકે;
નાચે રાધા માધવ, (૨) પાવલ ઠમઠમકે—જયદેવ જયદેવ૦
ઘમઘમ ઘુઘરડી ઘમકે, તાલ પખાજ વાજે—પ્રભુ ! તાલ પખાજ વાજે;
સુંદર સ્વર અતિ સારો, (૨) ઉંચે સ્વર ગાજે—જયદેવ જયદેવ૦
તાતા થેઈ તાતા થેઇ, શબ્દ થાય આજે—પ્રભુ ! શબ્દ થાય આજે;
નૂપુર જાંજર વાગે, (૨) કૌસ્તુભમણિ રાજે—જયદેવ જયદેવ૦
ઉંચે સ્વર ગાજે ગિરધારી, ઉંચે સ્વર ગાજે—પ્રભુ ! ઉંચે સ્વર ગાજે;
મન મોહનની શોભા, (૨) મનમથ બહુ લાજે—જયદેવ જયદેવ૦
રાચ રચ્યો વૃંદાવન, જોવાને આવ્યાં—પ્રભુ ! જોવાને આવ્યાં;
માધવ મુખ નિરખીને, નરસૈને ભાવ્યાં—જયદેવ જયદેવ૦

હવે કહે છે કે–'આ રાસમાં દેવોનાં દુંદુભી વાગતાં હતાં, પુષ્પવૃષ્ટિ થતી હતી, અને સ્રીયો સહિત ગંધર્વો ગાન કરતા હતા—

ततो दुन्दुभयो नेदुर्–निपेतुः पुष्पवृष्टयः ॥
जगुर्गन्धर्वपतयः, सस्त्रीकास्तद्यशोऽमलम् ॥५॥

અર્થ—પછી દુંદુભીયો વાગવા લાગ્યાં, પુષ્પની વૃષ્ટિઓ થવા લાગી, સ્રિયો સહિત મોટા મોટા ગંધર્વો શ્રીહરિના નિર્મળ યશ ગાવા લાગ્યા. (૫).

૫ વિવેચન—

આ શ્લોક રાસની પવિત્રતાનું ભાન કરાવે છે, **गंधर्वपतयः**-ગંધર્વોના પતિઓ એટલે 'વિશ્વાવસુ' વિગેરે મોટા ગંધર્વો. દેવો અને ગંધર્વો બન્ને પોતાની સ્રિયો સહિત, આ રાસ જોવા આવ્યા. તે સૂચવે છે કે–આ ઉત્કૃષ્ટ રસનો વિષય છે. પતિપત્નિ પણ એકતાવિના ઉત્કૃષ્ટ રસ ભોગવી શકાતાં નથી. શિવ અને જીવના સંબંધથી બીજે નંબરે પતિપત્નિનો સંબંધ છે. અદ્વૈત ભાવે જીવ શિવરૂપ બને છે, અને શિવમાં સમાઇ જાય છે; તેમ અદ્વૈતભાવે ભજનારી સ્રિ પતિરૂપ બને છે, અને પતિમાં સમાઇ જાય છે. તેમ કૃષ્ણ અને ગોપિકાઓનો નિર્મળ પ્રેમ પ્રશંસાપાત્ર છે. શ્રીકૃષ્ણ અને ગોપિકાઓના સંબંધમાં '**अमलं यशः**' [નિ-

૫ પદચ્છેદ—**ततः दुंदुभयः नेदुः**-પછી દુંદભીયો વાગવા લાગી. **पुष्पवृष्टयः निपेतुः**-પુષ્પની વૃષ્ટિઓ થવા લાગી. **स्त्रीभिः सहिताः सस्त्रीकाः**-સ્રીઓ સહિત. **गंधर्वपतयः**-મોટા મોટા ગંધર્વો, [**तत्–तस्य.**] **अमलं तस्य यशः**-શ્રી હરિનો પવિત્ર યશ. **जगुः**-ગાવા લાગ્યા.

મંળ યશ] શબ્દો મૂકીને, રાસની પવિત્રતાનું સૂચન કરે છે. ગંધર્વો કેવું ગાતાં હશે?' તે પણ સાંભળો— પદ.

રસ શ્રેલીંઓ રાસ વિશે રમતી,
દઇ તાલ પરિક્રમથી ફરતી;
રસગાન વડે રસ રેલવતી,
રસ રંગ વડે જગને ભરતી.

સૌંદર્ય કોને ગમતાં નથી? આ સૌંદર્ય કોનાં છે?

રાસડો.

સોહે સૌંદર્ય જગે, જૂજવા રે લોલ;
જૂજવાં જીવનવેણુ-સૂર જો, સજનિ! સૌંદર્ય મારે પૂજવાં રે લોલ-ટેક૦
નભનાં સૌંદર્ય તેજ તારલા રે લોલ, રત્ને છલકંત
નિધિ નૂર જો— સજનિ૦
સરની[1] સૌંદર્યકલા હંસલા રે લોલ, જળના સૌંદર્ય
કમળકુંજ જો— સજનિ૦
સૃષ્ટિ સૌંદર્ય બાગ ફૂલડાંરે લોલ, ફૂલનાં સૌંદર્ય
અલિવૃંદ જો— સજનિ૦
ગોપી સૌંદર્ય કૃષ્ણ કાનુડોરે લોલ, કૃષ્ણે સૌંદર્ય વેર્યાં
વિશ્વજો— સજનિ૦ [શિ૦]

परमा वा एषा या दुंदुभी ॥ શ્રુતિ કહે છે કે—દુંદુભીની જે વાણી (અવાજ) છે, તે ઉત્તમ છે-શુભ સૂચક છે.

હવે રાસની શોભાનું વર્ણન કરે છે—

वलयानां नूपुराणां, किंकिणीनां च योषिताम् ॥
सप्रियाणामभूच्छब्दस्-तुमुलो रासमण्डले ॥६॥

અર્થ—રાસમંડળમાં પોતાના પ્યારા શ્રીકૃષ્ણ સહિત ગોપિકાઓનાં કંકણ, ઝાંઝર અને ઘુઘરીયોનો ઘણો અવાજ થવા લાગ્યો. [૬]

૬ વિવેચન—

सप्रियाणां योषितां—પતિઓ સહિત, સ્ત્રિયોનાં. 'પતિઓ' એટલે અનેક રૂપે બનેલા શ્રીકૃષ્ણ. રાસમાં કેવો રંગ જામ્યો હશે? તે પણ સાંભળો—

---

૬ પદચ્છેદ—**रासमंडले** રાસ મંડલમાં. **प्रियेण** [કૃષ્ણ] **सहिताः सप्रियाः तासां सप्रियाणां इति योषितां**-પોતાના પ્યારા શ્રીકૃષ્ણ સહિત. ગોપિકાઓમાં **वलयानां नूपुराणां किंकिणीनां**-કંકણ, ઝાંઝર અને ઘુઘરીયોનો **तुमुलः शब्दः अभूत** ઘણો અવાજ થવા લાગ્યો.

[1] સરોવર.

રાસ.

થેઈ થેઇકાર કરે છે કામા, વૃંદાવન મોઝારરે;
તાલમૃદંગ વેણાવંસ વાજે, નેપુરનો ઝમકારરે—થેઇ૦
મધુરૂં ગાન કરંતી ગોપી, ગોવિંદજીની સંગેરે;
ભુજ ઉપર ભુજ ધરી પરસ્પર, નૃત્ય કરે અતિ રંગેરે—થેઈ૦
આનંદ સાગર લહેરી ઝકોળે, મગન થઇ સહુ નારીરે;
નરસૈયાના સ્વામી સંગ રમતાં, દેહદશા વિસારીરે—થેઈ૦

રાગ–પ્રભાત.

થેઈ થેઇ કરે, અગણિત અંગના, ગોપી ગોપી પ્રત્યે સોહે કહાન;
ઝાંઝર નેપુર કટિતણી કીંકણી, તાલમદંગ રસ એક તાત—થેઇ થેઇ૦
નાચંતાં નાચંતાં છેલ છંદે ભર્યો, સપ્તસ્વરધૂન તે ગગન ચાલી;
લટકે લટકાં કરે, નાથને ઉર ધરે, પરસ્પર બાંહોડી કંઠ ઘાલી—થેઈ થેઈ૦
પ્રગટ ભાવે ભજે, પૂરણ પુરૂષોત્તમ, જેહનું મહામુનિ ધરતા ધ્યાન;
ભણે નરસૈયો વિહારરસ વિસ્તર્યો, ગોવિંદ ગોપી મળી કરતાં ગાન—થેઈ થેઇ૦

તુમુલઃ શબ્દઃ—નાચતી વખતે મોટો અવાજ થતો હતો. યાદ રાખવું કે આ અવાજ સ્વર્ગમાં સંભળાયો, પણ વ્રજમાં સંભળાયો નહીં. મથુરામાં કંસને પણ સંભળાયો નહીં.

આ રાસમાં શ્રીકૃષ્ણ કેવા શોભતા હતા, સાંભળો—

तत्रातिशुशुभे ताभिर्–भगवान् देवकीसुतः ॥
मध्ये मणीनां हैमानां, महामरकतो यथा ॥७॥

અર્થ—બબ્બે સોનાના મણિઓની વચ્ચે, ઇંદ્રનીલમણિ જેમ શોભે; તેમ તે રાસમંડળમાં દેવકીજીના પુત્ર શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન, સ્ત્રિયોની સાથે બહુ શોભવા લાગ્યા. [૮]

૭ વિવેચન—

'કંદર્પદર્પહર'—'કામદેવના ગર્વને પણ હરિ લે–' એવું જેમનું વિશેષણ હોય, તેમની શોભાનો પાર નજ હોય. પ્રભુ કેવા શોભતા હતા, તે સાંભળો—

પદ.

ભજન તાલ કવ્વાલી.

દેખો વૃંદાવનની કુંજમેં, હરિ નાચે નંદકુમાર (૨) ટેક૦
મોર મુગટ સિર ઉપર સોહે, ગલે ફુલનકો હાર;
પિતાંબર કટિ બીચ બીરાજે, મુરલી અધર સુધાર— દેખો૦

---

૭ પદચ્છેદ—**हैमानां मणीनां मध्ये**—સોનાના મણિઓની વચ્ચે. **महामरकतः यथा शुशुभे**-ઈંદ્ર નીલમણિ જેવી રીતે શોભે. તેવી રીતે. **तत्र**-તે રાસમંડળમાં **देवकीसुतः भगवान्**-દેવકીના પુત્ર શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન્ **ताभिः अतिशुशुभे**-સ્ત્રિયોની સાથે બહુ શોભવા લાગ્યા..

વીણા તાલ મૃદંગી બાજે, બાંજે ઝાંઝ સિતાર;
છન છન છન છન નેપૂર બાજે, કર કંકણુ ઝણુકાર— દેખો૦
સખિયાં કે સંગ રાધા નાચે, નાચે વ્રજકી નાર;
ગ્વાલબાલ સબ મિલ કર નાચે, કર કરકે સિંગાર— દેખો૦
જલચર મોહે થલચર મોહે, મોહે સબ સંચાર;
બ્રહ્માનંદ મુનિશ્વર મોહે, બંસીધુન નિર્ધાર— દેખો૦

देवकीसुतः—દેવકીજીના પુત્ર. કારાગૃહમાં શ્રીકૃષ્ણે પોતાના જન્મ સમયે દેવકીજીને દર્સન દીધાં હતાં, તે ભગવાન્. તાત્પર્ય આ કોઈ કામી પુરૂષ નથી.

महामरकतः—નીલમણી. આ મણિ સ્વાભાવિક રીતે સુંદર હોય છે; તો પણ આજુબાજુના મણિઓથી તે વધારે શોભે છે. તેમ ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણ સાધારણ રીતે નટવર છે; તો પણ આજુબાજુ ઉભેલી રસઘેલી સુંદરીઓની વચ્ચે વધારે શોભતા હતા. હારમાં પરોવેલાં અનેક સુંદર પુષ્પો, જેમ દોરાથી શોભે; રાજા પ્રજાથી શોભે; તેમ ભગવાન્ ભક્તિભાવથી ઉભરાતી ગોપીઓથી શોભતા હતા, એ ભાવ છે.

હવે રાસની શોભાનું વર્ણન કરે છે.

રાગ-મંદાક્રાંતા.

पादन्यासैर्भुजविधुतिभिः सस्मितभ्रूविलासैर्-
भज्यन्मध्यैश्चलकुचपटैः कुण्डलैर्गण्डलोलैः ॥
स्विद्यन्मुख्यः, कवररशना, ग्रन्थयः कृष्णवध्वो ।
गायन्त्यस्तं, तडित इव ता, मेघचक्रे विरेजुः ॥८॥

અર્થ—રાસમાં ફરતી વખતે પગ માંડવા, હાથ હલાવવા, મંદહાસ્ય સહિત ભ્રુકુટીના વિલાસ, જાણે કટકા થઇ જતી હોય તેમ વળતી કેડ્યો; ડોલતાં સ્તન, ઉડતાં વસ્ત્ર, ગંડસ્થલમાં ડોલતાં કુંડળો, અને પસીનાવાળાં મુખોથી શોભતી, ભગવાનનું ગાયન કરતી, અને જેઓના અંબોડાની ગાંઠો, અને કટિમેખ-

૮ પદચ્છેદ—**पादन्यासैः**-પગ માંડવા તે વડે. **भुजानां विधुतयः ताभिः**-હાથ હલાવવા વડે. **स्मितेन सहिताः सस्मिताः तैः इति भ्रूविलासैः**-મંદહાસ્ય સહિત ભ્રુકુટિના વિલાસો વડે. **भज्यन् मध्यैः**-કટકા થઇ જતી હોય તેવી રીતે વળતી કેડયો વડે. **कुचाश्च पटाश्च कुचपटाः चलाश्चते कुचपटाः तैः चलकुचपटैः**-ડોલતાં સ્તન અને ઉડતાં વસ્ત્રો વડે. **कुंडलैः गंडेषु लोलानि तैः गंडलोलैः**-ગંડસ્થળમાં હાલતાં કુંડળો વડે **स्विद्यंति मुखानि यासां ताः स्विद्यन्मुख्यः**-પસીના વાળા મુખવાળી **कवराश्च** (અંબોડા) **रशनाश्च** (કંદોરા, કટિમેખળા અગર ચણિયાની નાડી) **तासु अग्रन्थयः यासां ताः कवररसनाग्रंथयः इति कृष्णवध्वः**-જેમના અંબોડાની અને ચણીયાની નાડીની ગાંઠો ઢીલી પડી ગઇ હતી એવી કૃષ્ણની સ્ત્રીયો. **गायंत्यः**-ગાતી હતી. **ताः**-તે સ્ત્રિયો. **मेघचक्रे तडितः इव विरेजुः**-મેઘના સમુહમાં વિજળીઓ શોભે તેવી રીતે શોભતી હતી.

ળાઓની [અગર ચણીયાઓની] ગાંઠો, પોચી પડી ગઈ હતી—એવી ગોપીકાઓ, મેઘના સમુહમાં વિજળીયો શોભે, તેમ [ભગવાન્‌ના અનેક શરીરોથી વચ્ચે] શોભતી હતી. [૮]

૧૮ વિવેચન—

ગરબો.

શ્રી વૃંદાવનમાં થનકકાર થેઇ થેઇ. [૨]
રાધાકૃષ્ણ રમે રાસ, [૨] બીજું નહિં નહિં રે [૨]—વૃંદાવનમાં૦
નેપુર ચરણ કનક વર્ણ-ઝાંઝર જોડો;
ઘુઘરીયાળો ઓપે છે—અકેકો તોડો.
રે મુગટ મણિ વાંકડો અંબોડો,
રે કુંડળ કાન—કુંડળ કાન, ભ્રકુટિ ભાન—તિલક તાન, નેનબાન, કંપમાન—
ફક્ક ફેઈ—ફેઈ—ફેઈ—વૃંદાવનમાં૦ [૨]
વાગે તાલ ને કરતાલ મૃંદગ તાલી,
કોઇ તંબુરોને કોઇ મૃદંગવાળી,
સોળ સહસ્ર ગોપિકા છે વચે બાળી,
કે સુર સળકે, સુર સળકે, ઘુઘરી ધમકે,
નાચે થનક થનક બલ—બલ બલ, લઇ લઇ લઇરે—વૃંદાવનમાં૦ [૨]
કે કર કટિઓ દીધી છે વંક વાળી,
મદન ગાન મુખ્ય ગાય એ વનમાળી,
કે બોલે ૧બેન, બોલે બેન,૨ અમૃતએન,૩ સુધાસેન,૪ પ્રગટ ચેન;
થકે નહીં હૃદય—દઇ દઇ દઈ દઈ રે—વૃંદાવનમાં. [૨]
કે મુગટ માંહી રૂપ દીઠું છે રાધાએ,
કે મનમાં માનની વીસામણ થાએ,
કે હુંથી છાની રાખી કોને મુગટ માંહે,
કે તે બહુ વ્હાલી, હઠ ઝાલી, બેઠી બાળી, ઉઠી ચાલી, ઘુઘર વાળી, દીધી તાળી,
દયા પ્રભુ જે જે જે જે રે—વૃંદાવનમાં. [૨]

પદ.

રાગ—સામગ્રિ.

વાંસળી વાહેરે વાહરે, મધુરૂં ગાયે કહાન;
સમ સુરને શબ્દ નાના વિધ, રાગ રાગણી ને તાન;
ઇહાં તતા થેઇરે, ઇહાં નનનન નહીં રે— વાંસલડી૦
ઇહાં માંહો માંહેરે, માનની રાખે રંગ;
ગણણ ગણણણ ઉપાંગ વાગે, દે તાળી વગાડે શંખ મૃદંગ;
ઇહાં રમઝમ રમઝમરે, ઇહાં ઝાંઝર ઝમકે રે:
ઇહાં ઠમઠમ ઠમકરે, ઇહાં વીંછીડા ચમકે રે— વાંસલડી૦
ઇહાં ધમ ધમ ધમકેરે, કર્ણ ઝબુકે ઝાલ;

એકને દે આલિંગન, ચાલે મધુરી ચાલ— વાંસલડી૦
અનિહાંરે વૃંદાવન રાસ રચ્યોરે, રાસ રચ્યોરે, મરકડા કરે બાળી;
કોટિ કલશ શશીઅરની શોભા, ઉગ્યો અજુઆલી— અનિહાંરે૦
અનિહાંરે સુરપતિ મોહી રહ્યા, સ્થિર થઇ ગયાં દેવ વિમાન;
નૃત નાચે રંભા પુષ્પ વૃષ્ટિ હોયે, જય જય જગત નિધાન–અનિહાંરે૦
અનિહાંરે રેણુ અધિક થઇ અધિક થઇ, પ્રગટ ન હોયે ભાણુ;
નરસૈંયાચો સ્વામિ રાસ રમે, ત્યાં મુનીજને મેલ્યાં ધ્યાન— અનિહાંરે૦

ભજ્યન્ મધ્યૈઃ—કેડોના કટકા થઇ જતા હતા. એટલે કેડેથી નમી નમીને હાથ તાળી સં-હિત ઠુમકતી ચાલે ગરબો ગાય, ત્યારેજ ગરબો ચકે. આવા ગરબામાં ડોસીઓ ટકી શકે નહીં. આ ગરબા યુવતીઓના કહેવાય. રંગીલા પુરૂષો એ પણ આ પ્રમાણેજ ગરબા ચકાવવા જોઇએ.

વચ્ચે વચ્ચે ગોપિકાઓનો શ્રમ ઉતારવા માટે, અલબેલાની આંખલડીનો ચાળો ચમકતો હતો. ગોપિકાઓ મંદ મંદ હસીને નેત્ર બાણથી કનૈયાને લલચાવતી હતી–ફસાવતી હતી. લટકતાં અને ચળકતાં કુંડળોથી ગાલની શોભા વધતી જતી હતી. ગાલમાં ઉભરાતા રસનું પાન કરવા, (ચુંબન કરવા], તેઓ ભોગી ભ્રમરને (શ્રીકૃષ્ણને) લલચાવતી હતી. સ્તન ઉપ-રથી સરી પડતો વસ્ત્રનો છેડો, સ્પર્શ સુખ લેવા અને દેવા, શ્રીકૃષ્ણને બોલાવતો હતો. મુખ ઉપર આવેલાં પરસેવાનાં બિંદુઓ, શ્રમનું અને વિહ્વળતાનું–કામ જ્વરનું–ભાન કરાવતાં હતાં. જેમ વિજળીયો મેઘમાંજ શોભે, તેમ આ સુંદરીયો શ્રીકૃષ્ણના અનેક રૂપોમાં શોભતી હતી. વીજળીના જબકારા પાતળા લીસોટા જેવા હોય છે; તેમ ગોપિકાઓનાં શરીર, શ્રીકૃષ્ણની બાથમાં ચોળાઇ જવાથી, હતાં તેના કરતાં કાંઇક પાતળાં બન્યાં. પરિણામે અંબોડાની અને કેડે પહેરેલાં વસ્ત્રાભુષણોની ગાંઠો ઢીલી પડી ગઇ.

રસની લુંટ—રસની લુંટ બે પ્રકારે થાય છે. પાત્રરહિત, અને ૨ પાત્રસહિત.

૧ નાટકાદિમાં પાત્રરહિત રસનું લુંટ થાય છે; તેથી તે લુંટ લુખી ગણાય છે. નાટયશાસ્ત્રના મૂળ પ્રવર્તક આંજનેય (અંજનીના પુત્ર હનુમાન) ગણાય છે. હનુમાન શ્રી રામના પરમ ભક્ત હોવાથી તેમની 'નાટય ચેષ્ટાઓ શ્રીરામને રાજી કરવા પૂરતીજ હતી. નાટયશાસ્ત્રનો વિસ્તાર અને સંગ્રહ **ભરત** મુનિએ કર્યો. ભરત મુનિએ નાટકમાં આઠ રસને વર્ણવ્યા છે. તેમાં મુખ્ય રસ શૃંગાર છે. તોપણ 'નાટય શાસ્ત્રના જ્ઞાતાનો મોક્ષ થાય છે' એમ ભરત મુનિ કહે છે. તેમ કહેવામાં કારણ એ છે કે–શૃંગાર વિષ્ણુ રૂપ છે. વિષ્ણુ સ્યામ છે, તેથી શૃંગાર પણ સ્યામ છે. ઉપનિષદમાં રસાત્મક બ્રહ્મનું સ્વરૂપ સ્યામ છે. તાત્પર્ય–નાટકનું પ્રયોજન લૌકિક નથી; પણ અલૌકિક છે. અલૌકિક ભાવ પ્રગટ કરવા માટેજ, નાટક જોયું, એ ભાવ છે.

૨ પાત્ર સહિત—તેના પણ બે પ્રકાર છે. પરદારા સાથેજ અને સ્વદારા સાથે. પર-દારા સાથે રસની લુંટ થાય, તે સદોષ લુંટ છે, નરક ગામી છે. તે ભયથી પણ કલંકીત છે; અને સ્વદારા સાથે રસની લુંટ થાય, તે દોષથી અને ભયથી મુક્ત છે, અને ગૃહસ્થોનો ધર્મથી યુક્ત છે. ત્યારે આ દોષ કૃષ્ણને કેમ લાગુ પડતો નથી? તે સંબંધમાં વિચારવું કે–કૃષ્ણ પ્રાણીમાત્રના પતિ છે. કૃષ્ણ લૌકિક નથી, અલૌકિક છે. કૃષ્ણને અલૌકિક દષ્ટિથી જુઓ, એટલે શંકાઓ શમી જશે.

નૃત્યની અસર વિશ્વ ઉપર કેવી થઇ તે કહે છે—

उच्चैर्जगुर्नृत्यमाना, रक्तकंठ्यो रतिप्रियाः ॥
कृष्णाभिमर्शमुदिता, यद्गीतेनेदमावृतम् ॥९॥

અર્થ—નાચતી, અનેક પ્રકારના રાગોથી રંગાએલા કંઠવાળી, રતિમાં પ્રીતિ રાખનારી, શ્રીકૃષ્ણના સ્પર્શથી રાજી થએલી, ગોપીકાઓ ઉંચા સાદથી ગાવા લાગી. તેમના ગાયનથી આ જગત્ વ્યાપી ગયું-ભરાઇ ગયું. [૯]

૯ વિવેચન—

બ્રહ્મરસ.

દગરસભર મોરે દિલ છાઈ રહીં;
છાઈ રહી છલકાઇ રહી—દગ૦
ઝાંખ ઝંપટ નિદ્રા નવ કાંઇ, પલક પલટ અણુખાઈ રહીં—દગ૦
પૂર્ણભરી મદ મંદ વિલાસિની, નવીન સુધા વરસાવી રહીં—દગ૦
દુઃખી સુખી વળી વિધવિધરંગી, ખલક સુરંગ મચાવી રહી—દગ૦
ભીતર બાહેર ઉપર નીચે, મણિમય મોદ મચાવી રહી—દગ૦

[મણિલાલ ન૦]

ગરબો.

રાગ–કાનુડો કામણગારોરે.

ગગને આજ પ્રેમની ઝલક છાઇરે—ગગને૦
પૃથ્વી રહી છવાઈ, પરવતો રહ્યા નાહીં; સચરાચરે ભરાઇરે—ગગને૦
ભૂતને ભવિષ્ય ગયાં, વર્તમાન સર્વે થયા; એકમાં અનેક રહ્યાંરે—ગગને૦
કીડીથી કુંઝર સુધી, ગળી ભેદ બુદ્ધિ ઉંધી; વાટડી અભેદ સુધીરે—ગગને૦
વાદને વિવાદ ગળ્યા, ઝેર વિખવાદ ટળ્યા; જૂદા સહુ ભેગા મળ્યારે—ગગને૦
વ્રત જોગ તપ સેવા, જૂઠા છે પ્રસાદ મેવા; પંડિતો વેદાંતી તેવારે—ગગને૦
ધનભાગ્ય તેનાં જેણે, પ્રેમ પી નિહાળ્યો તેણે, સુખને શું કહેશે વેણેરે—ગગને૦
સાંભળશે-કોણ કે'શે ? શા થકી વખાણી લેશે ? ન કહે કે'વાઇ રે'શેરે—ગગને૦
પ્રેમ જે કહી બતાવે, પ્રેમ જે કરી બતાવે; મણિ તેને મન ભાવેરે—ગગને૦

[મણિલાલ નભુભાઇ].

रक्तकंठ्यः—જેમનાં કંઠ રંગાઈ ગયેલા હતા તે સ્ત્રીઓ. વીવાતી સ્ત્રીયોનાં કંઠ રક્ત કહેવાય છે. જેમનો કંઠ સંગીતદ્વારા સામાને રંજન કરે, તે રક્તકંઠી.

---

૯ પદચ્છેદ—**नृत्यमानाः**-નાચતી. **रक्तः कंठः यासां ताः रक्तकंठ्यः**-અનેક પ્રકારના રાગોથી રંગાએલા કંઠવાળી. **रतिः प्रिया यासां ताः रतिप्रियाः**-રતિમાં પ્રીતિ રાખનારી. **कृष्णस्य अभिमर्शेन** (સ્પર્શથી) **मुदिताः**-કૃષ્ણના સ્પર્શથી રાજી થએલી. **उच्चैः जगुः**—ઉંચા સાદથી ગાવા લાગી. **यासां गीतेन यद्गीतेन**-જેમના ગાયનથી. **इदम्**-આ જગત **आवृतम्**-વ્યાપ્ત થઈ ગયું. ભરાઈ ગયું.

નાદના બે પ્રકાર—આહત અને અનાહત. અનાહતનાદ આણુઘોષાત્મક છે–તે દેહની અંદર થાય છે. આહત નાદ દેહની બહાર થાય છે તે. તે પ્રથમ આત્મામાંથી સ્ફુરે છે. આ સ્ફુરણ મનમાં આવે છે. મન દેહમાં રહેલા અગ્નિને પ્રેરે છે. અગ્નિ પવનને પ્રેરે છે. બ્રહ્મગ્રંથિમાં રહેલો પવન ધીમે ધીમે ઉંચે ચડે છે, અને નાભિ, હૃદય, કંઠ, મસ્તક અને મુખદ્વારા ધ્વનિને પ્રગટ કરે છે.

ઉત્તમ ગવૈયાઓનું ગાન પશુ પક્ષિઓને સ્થિર કરી દેછે; ત્યારે શ્રીકૃષ્ણનું અને ગોપિકાઓનું ગાન મોહક હોય, તેમાં કાંઇ નવાઈ નથી.

હવે **काचित्समं मुकुंदेन, स्वरजातिरमिश्रिताः** ॥ ગોપિકાઓ ભગવાનના નાદમાં નાદ મિલાવે છે—

उन्निन्ये पूजिता तेन, प्रीयता साधु साध्विति ॥
तदेव ध्रुवमुन्निन्ये, तस्यै मानं च बह्वदात् ॥१०॥

અર્થ—શ્રીકૃષ્ણના સ્વરની સાથે પોતાના સ્વરની ગતીઓ નહીં મળવાથી, કોઈ ગોપીએ તે વખતેજ, ધ્રુવતાલ કરીને, પોતાના સ્વર ઉંચા કર્યા. તેથી રાજી થઇને શ્રીકૃષ્ણે 'વાહ-વાહ' કહીને, તેણીનાં વખાણ કર્યા, અને તેણીને બહુ માન આપ્યું. [૧૦].

૧૦ વિવેચન—

નાદમાં નાદ મેળવતાં પ્રભુ રાજી થયા–લૌકિક વ્યવહારમાં પણ કોઇના નાદમાં (મતમાં) આપણો નાદ (મત) મેળવીએ ત્યારે તે રાજી થાય છે. તાત્પર્ય-સામાના નાદમાં નાદ મેળવનાર સામાને વશ કરી શકે છે. ધર્મશાસ્ત્રો પણ આજ્ઞા કરે છે કે–જીવન સુખરૂપ કરવું હોય, તો–પુત્રોએ માતાપિતાના નાદમાં પોતાનો નાદ મેળવવો. સ્ત્રીએ પતિના નાદમાં નાદ મેળવવો; કુલિન વધુઓએ સાસુના નાદમાં પોતાનો નાદ મેળવવો; ગુમાસ્તાએ શેઠના નાદમાં પોતાનો નાદ મેળવવો; નાના ભાઇઓએ મોટાભાઈના નાદમાં પોતાનો નાદ મેળવવો. અલૌકિક દૃષ્ટિથી જોઈએ, તો શિષ્યોએ ગુરૂના નાદમાં પોતાનો નાદ મેળવવો. અધ્યાત્મ દૃષ્ટિથી જોઇએ તો–જીવોએ શિવના નાદમાં પોતાનો નાદ મેળવવો. ભકતોએ ભગવાનના નાદમાં પોતાનો નાદ મેળવવો, ભગવાનના નાદમાં નાદ મેળવવો, એટલે શાસ્ત્રો અને સંતોની આજ્ઞા પ્રમાણે જીવન લાઈન દોરવી. નાદની એકતાના પ્રમાણમાં જીવનની ઉત્કૃષ્ટતા માપી શકાય. ગૌતમબુધ્ધે, મહાવીર સ્વામીએ, શ્રી આદ્યશંકરાચાર્યે, શ્રીમદ્ રામાનુજાચાર્યે, શ્રીમદ્ વલ્લભાચાર્યે અને એવા બીજા મહાપુરૂષોએ ઇશ્વરના નાદમાં પોતાનો નાદ કાંઈક વિશેષ પ્રમાણમાં મેળવ્યો. આપણે જે કાંઈ ધર્મનું પાલન કરી રહ્યા છીએ, તે ઇશ્વરના નાદમાં આપણો નાદ મેળવવાનો પ્રયત્ન છે. ઇશ્વરના નાદમાં નાદ મેળવવાની જેટલી બેદરકારી છે;

---

૧૦ પદચ્છેદ—**काचित्**-કોઇ ગોપીએ. **मुकुंदेन समं**-ભગવાનના સ્વરની સાથે. **स्वरजातीः अमिश्रिताः**-પોતાના સ્વરની ગતીઓ નહીં મળવાથી **तदा एव**-તે સમયેજ **ध्रुवं उन्निन्ये**-ધ્રુવતાલ કરીને. **ताः उन्निन्ये**-પોતાના સ્વર ઉંચા કર્યા. **प्रियता तेन**-તેથી રાજી થએલા કૃષ્ણથી. **साधु साधु इति पूजिताः**-બહુ સારૂં સારૂં એમ કહીને તેણીનો સત્કાર કરાયો. **च**-અને **तस्यै**-તે ગોપીને **बहु मानं अदात्**-બહુ માન આપ્યું.

તેટલી ઉણપ, આપણા જીવનમાં તરી આવે છે. મહાત્મા ગાંધીજી અત્યારે [સંવત ૧૯૮૬માં] આ જે કાંઇ કરી રહ્યા છે; તે ઇશ્વરના નાદમાં પોતાનો નાદ મેળવે છે. મહાત્મા ગાંધીનો ઢેડવાડો આપણને ન ગમે, તો તે ન લેવો; પણ તેમનાં સત્ય, વૈરાગ, વિવેક અને નિડરતા લેવાય તેટલાં લઈ લેવાં.

ગોપિકાઓ નાદમાં નાદ કેવી રીતે મેળવે છે?—

રાગ—માલવ.

જેમ જેમ વહાલો વેણુ વગાડે, તેમ તેમ નાચે નારીરે;
સરખે સાદે ગાયે ગોપી, રીઝવીયો મોરારીરે—જેમ૦
રૂમઝુમ રૂમઝુમ નેપૂર વાજે, થૈ થૈ થૈ થૈ થાયરે;
તાલ મેળાવે મહારસમાતી, માનની મોદ ન માયરે—જેમ૦
સન્મુખ આવી શામળીયોજી, અબળા આગળ નાચેરે;
સુરનર મુનીજન ધ્યાન ન પાવે, બ્રહ્મા એ પદ જાચેરે—જેમ૦
તે વ્રજ વનિતા નંદકુંવરસું, અદ્વૈત રસ ઉભરાતોરે;
ભણે નરસૈયો સર્વશ સોંપી, ગોવિંદને વશ કરતોરે—જેમ૦

ગોપિકાએ ભગવાનના તાલ સાથે તાલ મેળવ્યો. સ્વર સાથે સ્વર મેળવ્યો. પણ સ્વર કેટલા?-સંગીત શાસ્ત્ર પ્રમાણે સ્વર સાત છે. ષડજ, ઋષભ, ગાંધાર, મધ્યમ, પંચમ, ધૈવત અને નિષાદ. તે ઉપરથી સા, રી, ગ, મ, પ, ધ, ની છે. સંગીતશાસ્ત્રની રચના આ સારીગમ ઉપર રચાએલી છે. જેટલા પ્રમાણમાં સારીગમમાં પ્રવીણતા પ્રાપ્ત થાય, તેટલા પ્રમાણમાં સંગીતમાં આગળ વધી શકાય.

હવે કોઇ ગોપી ભગવાનનો ખભો પકડે છે—

काचिद्रासपरिश्रान्ता, पार्श्वस्थस्य गदाभृतः ॥
जग्राह बाहुना स्कन्धं, श्लथद्वलयमल्लिका ॥११॥

અર્થ—રાસના પરિશ્રમથી થાકેલી, અને જેમનાં કંકણ તથા મલ્લિકાનાં પુષ્પ શિથિલ થઇ જતાં હતાં, એવી બીજી કોઈ ગોપી, પડખામાં ઉભેલા બંસીધર ભગવાનનો ખભો, પોતાના હાથથી પકડીને ઉભી રહી. [૧૧].

૧૧ વિવેચન—

મલ્લિકાનાં પુષ્પો છૂટી જવામાં-શ્રમ અને પ્રેમની વિહ્વળતા-એઉ-છે.

गदाभृतः—ગદાને ધારણ કરનાર શ્રીકૃષ્ણ. અહીં 'ગદા'નો અર્થ બંસી કરવો.

અધરનું પાન કરનારી વાંસલડી ગોપીકાઓને ખટકે છે. વ્રજનાર વાંસલડીને ઠપકો દેછે.

પદ.

ઓ વાંસલડી! વેરણ થઈ લાગીરે, વ્રજની નારને;
શું શોર કરે? જાતલડી તારી તું મન વિચારને—

---

૧૧ પદચ્છેદ—**रासेन परिश्रान्ता**-રાસથી થાકેલી **श्लथंति वलयानि मल्लिकाश्च यस्याः साः श्लथद्वलयमल्लिका इति काचित्**-અને જેનાં કંકણ તથા મલ્લિકાનાં ફૂલની માળા શિથિલ થઇ જતાં હતાં, એવી કોઇ બીજી ગોપી. **पार्श्वस्थस्य**-પાસે ઉભેલા. **गदाभृतः स्कंधं**-બંસીધર ભગવાનના ખભાને. **बाहुना जग्राह**-પોતાના હાથથી પકડી લીધો.

તું તો જંગલ કાષ્ટ તણો કટકો,
રંગરસીએ દીધો રંગ ચટકો;
અલિ! તેપર આવડો શો લટકો?— ઓ વાંસલડી૦
તને કા'ન કુંવર કરમાં રાખે;
તું અધર તણો નીત રસ ચાખે,
તું તો અમને દુઃખડાં બહુ દાખે— ઓ વાંસલડી૦
તું તો મોહનના મુખપર મ્હાલે,
તુંજ વિના નાથને નવ ચાલે;
તું તો શોક્ય થઈ અમને સાલે— ઓ વાંસલડી૦
તને હરીએ હાથ ગ્રહી લીધી,
તને સૌમાં શિરોમણિ કીધી;
ક્ષણ મુખથી નવ મૂકે વીલી— ઓ વાંસલડી૦
હું તુજને આવી નવ જાણતી,
નહિં તો તુજપર મહેર ન આણતી;
તારાં ડાળ મુળ સાહીને તાણતી— ઓ વાંસલડી૦
દયાના પ્રીતમને પુરણ પ્યારી,
તને અળગી નવ મુકે ન્યારી;
તારો ભેદ ગુણ દિસે ભારી— ઓ વાંસલડી૦

વાંસલડી વ્રજનારને જવાબ દેછે—

પદ.

ઓ વૃજનારી! શા માટે તું અમને આળ ચડાવે,
પૂર્વપૂણ્ય થકી પાતળાયોજી અમને લાડ લડાવે;
મેં પુરણ તપ સાધ્યાં વનમાં,
મેં ટાઢ તડકા વેઠયા તનમાં,
ત્યારે મોહને મહેર આણી મનમાં— ઓ વૃજનારી૦
હું ચોમાસે પાધર રહેતી,
ઘણી મેઘ ઝડીઓ શરીરે સહેતી;
સુખદુઃખ કાંઈ દીલમાં નવ લેતી— ઓ વૃજનારી૦
મારે અંતે વાઢ વઢાવિયા;
વળતી સંઘાડે ચઢાવિયા,
તે ઉપર છેદ પડાવીયા— ઓ વૃજનારી૦
ત્યારે હરિએ હાથ ગ્રહી લીધી,
સહુકોમાં શિરોમણિ કીધી;
દેહ અરપી અધર અંગે લીધી— ઓ વૃજનારી૦
માટે દયાના પ્રીતમને છું પ્યારી,
નીત્ય મુખડે રમાડે મુરારિ;
મારો ભેદ ઘણો દિસે ભારી— ઓ વૃજનારી૦

'ખભો શોભવો' એ સખાભાવ છે-મિત્રભાવ છે. સ્ત્રીને પતિમાં જેમ બધા ભાવ છે; તેમ જીવને શિવમાં બધા ભાવ છે. તેથી આગળ વધીને જોઇએ તો જણાય છે કે- સંસારના શ્રમથી પીડાએલા જીવો, શ્રીહરિને ખભે હાથ રાખીને, પોતાનો થાક ઉતારે છે. જેમ આંધળાને લાકડી, તેમ ભક્તોને શ્રીહરિ.

જિલા-રેખતા-તાલ-દાદરા.

અયે રામ તેરા નામકા મુઝકો અધાર હૈ;
અંધેકો જૈસી લાકડી, તનકા સહાર હૈ—અયે૦
તપ યોગ યજ્ઞ ઓર કર્મ, બન પડે નહીં;
કલિયુગમેં તેરે નામકી, મહિમા અપાર હૈ—અયે૦
લિખનેકોં રામનામકે, જલમેં શિલા તરી;
કૈસે મનુજ ન જા સકે, ભવસિંધુ પાર હૈ—અયે૦
શવરીકે પાદનીરસે, સરવર વિમલ હુઆ;
છૂનેસેં ચરણકે તરી, ગૌતમકી નાર હૈ—અયે૦
કરકે ભરોસા મનમેં, રામનામ સુમરલે;
બ્રહ્માનંદ મિટે જન્મ, મરણ બારબાર હૈ—અયે૦

હવે એક ગોપી શ્રીકૃષ્ણના હાથનું ચુંબન કરે છે—

तत्रैकांऽसगतं बाहुं, कृष्णस्योत्पलसौरभम् ॥
चन्दनालिप्तमाघ्राय, हृष्टरोमा चुचुम्ब ह ॥१२॥
कस्याश्चिन्नाट्यविक्षिप्त-कुण्डलत्विषमण्डितम् ॥
गण्डं गण्डे संदधत्या, अदात्ताम्बूलचर्वितम् ॥१३॥
नृत्यन्ती गायती काऽपि, कूजन्नूपुरमेखला ॥
पार्श्वस्थाऽच्युतहस्ताब्जं, श्रान्ताधात्स्तनयोः शिवम् ॥१४॥

---

૧૨ પદચ્છેદ—**तत्र**-તે રાસમાં. **एका**-કોઇ ગોપી. **उत्पलस्य** (કમળના) **इव सौरभं** (સુગંધ) **यस्य सः तं उत्पलसौरभं**-કમળ સરખી સુગંધીવાળો. **चंदनालिप्तम्**-ચંદનથી લીંપેલો. **अंसे गतं अंसगतं**-ખભે રહેલો. **कृष्णस्य बाहुं**-શ્રીકૃષ્ણના હાથને. **आघ्राय**-સુંઘીને. **हृष्टानि रोमाणि यस्याः सा इति हृष्टरोमा-इति एका**-જેનાં રૂવાડાં ઉભાં થઇ ગયાં હતાં એવી એક ગોપીએ. **चुचुंब ह**-તે હાથને ચુંબન કર્યું.

૧૩ પદચ્છેદ—**नाट्येन** (નાચવાથી) **विक्षिप्ते** (ડોલતા) **कुंडले तयोः त्विट्** (તેજ, કાંતિ) **तया मंडितं** (શોભતું) **इति नाट्यविक्षिप्तकुंडलत्विषमंडितं इति गंडं**-નાચવાથી હાલતાં કુંડલોની કાંતિથી શોભતું કૃષ્ણનું ગંડસ્થલ. [આ સમાસમાં **त्विष्** શબ્દ આર્ષ છે. તેને બદલે **त्विट्** શબ્દ જોઇએ.] **गंडे**-પોતાના ગંડસ્થળ (ગાલ) સાથે. **संदधत्याः इति कस्याश्चित्**--લગાવતી એવી કોઈ ગોપીને **चर्वितं तांबुलं अदात्**-ચાવેલું પાન શ્રીકૃષ્ણે આપ્યું.

૧૪ પદચ્છેદ—**नृत्यंती**-નાચતી. **गायती**-ગાતી. [**गायंती**ને બદલે **गायती** શબ્દ છે.] **नूपुरे च मेखला च नूपुरमेखलाः कूजंत्यः** (અવાજ કરતાં) **नूपुरमेखलाः**

અર્થ--તે રાસમાં કમળ સરખી સુગંધીવાળા, ચંદનથી લીંપાએલા, અને પોતાના ખભા ઉપર રહેલા, શ્રીકૃષ્ણના હાથને સુંઘીને, જેનાં રૂવાડાં ઉભાં થઈ ગયાં હતાં, એવી કોઇ એક ગોપીએ, તે હાથને ચુંબન કર્યું. [૧૨]

અર્થ--કોઇ ગોપિકાએ નાચવાથી હાલતાં કુંડળોની કાંતિથી શોભી રહેલું ભગવાનનું ગંડસ્થલ (ગાલ), પોતાના ગંડસ્થલ સાથે લગાવતાં, ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણે, તેણીને પોતાનું ચાવેલું પાન આપ્યું. (૧૩)

અર્થ--નાચતી, ગાતી, અને જેનાં ઝાંઝર અને કટિમેખળા શબ્દ કરતાં હતાં એવી કોઈ થાકી ગએલી ગોપિકાએ, પાસે ઉભેલા અચ્યુત ભગવાન્‌નો સુખકારી હસ્તકમળ, પોતાના સ્તન ઉપર ધારણ કર્યો. (૧૪)

૧૨-૧૩-૧૪ વિવેચન—

હાથ ચુંબવો અને રોમાંચ થવું, એ પ્રેમની ઉત્કટ ભૂમિકાનાં ચિન્હ છે. ચુંબન તો અધરનું હોય. હાથનું ચુંબન કેમ કર્યું ?–વ્હાલાનું સર્વાંગ ચુંબન કરવાલાયક ગણાય છે. એક કવિ લખે છે કે—

'વાલમનાં વસ્ત્ર, છાની ચુમું-સાહેલડી ! વાલમની વાત, છાની પૂછું-સાહેલડી !'

શ્રીકૃષ્ણનો હાથ ચંદનથી કેવી રીતે લીંપાયો ?–ગોપીકાઓના સ્તન ઉપર કેસર ચંદન ચોપડયું હતું. આ હાથે સ્તનનો સ્પર્શ કરેલો હોવો જોઇએ. "પ્રભુનો હાથ એક ગોપીએ પોતાના સ્તન ઉપર મૂકયો" એમ આગળ ૧૪ મા શ્લોકમાં કહે છે.

ગાલેગાલ મિલાવવો, તે પણ ઉત્કટ પ્રેમનું ચિન્હ છે. સામાન્ય રીતે પુરૂષો સ્ત્રીના ગાલ સાથે પોતાનો ગાલ મિલાવે; પણ સ્ત્રી, શરમમાં દબાઈ રહીને, પતિના ગાલ સાથે પોતાનો ગાલ મિલાવે નહીં. તાત્પર્ય–એટલો દ્વૈતભાવ રાખે. શરમ રૂપી આવરણને તોડીને, અદ્વૈત ભાવે, સ્ત્રી પતિમાં સમાઈ જાય; ત્યારેજ સ્ત્રી પોતાનો ગાલ પતિના ગાલ સાથે મિલાવે. આમ થાય, ત્યારેજ **योगः कर्मसु कौशलं ॥** આવા પ્રકારનો અદ્વૈત યોગજ ઉત્તમ ગણાય. આવા ઉત્કટ પ્રેમના બદલામાં, પ્રભુએ તે ગોપીને પોતાનું ચાવેલું પાન આપ્યું.

ચૌદમા શ્લોકમાં કહે છે કે એક ગોપિકાએ શ્રીકૃષ્ણનો હાથ પોતાના સ્તન ઉપર મૂકયો. આ પણ અત્યંત વ્હાલનું નિશાન છે. સ્ત્રીને જ્યારે પ્રેમ ઉભરાય, ત્યારેજ પતિનો હાથ પોતાના સ્તન ઉપર મૂકે. ગોપિકાએ આમ કરવાથી ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણને કાંઈ દોષ ન લાગ્યો ?–તેના જવાબમાં શ્રીશુકદેવજી કહે છે કે–'તેતો **अच्युतः** અચ્યુત–નિર્વિકારી–નિર્લેપ–કોઈના લીધા ન લેવાય એવા–છે–નરસીમહેતો ગાય છે.

રામ–પ્રભાતિ.

પ્રાણનો પ્રાણ તે, આજ મુજને મળ્યો, તેણે કરી મારે હૃદે હર્ષ વાધે;
પીયુતણી સેજ તે, નવીન કુસુમે રચી, નવી નવી ભાતનો સંગ સાધે.

यस्याः सा इति कूजन्नूपुरमेखला इति का अपि–જેનાં ઝાંઝર તથા કટિમેખળા શબ્દ કરતાં હતાં એવી કોઇ ગોપીએ. **श्रांता**–થાકી ગએલી. **पार्श्वस्थश्चासौ अच्युतश्च पार्श्वस्थाच्युतः तस्य हस्तः अब्जं इव तं पार्श्वस्थाऽच्युत हस्ताब्जं**–પાસે ઉભેલા અચ્યુત ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણના હસ્તકમળને **शिवं**–સુખકારી. **स्तनयोः अधात्**–સ્તન ઉપર ધારણ કર્યો.

તેણે અંજન કરી, નરસૈયા શ્રીહરિ, પ્રેમશું આવીને સાંઇ લીધું.
અધરચુંબન કરી, કુચપર કર ધરી, સ્નેહસુ શામળે ગુહ્ય કીધું.
ધન્ય ધન્ય આજની, રાતડી કૃષ્ણજી, સાથે રમી ગોપી લાજલોપી;
નરસૈયાના સ્વામીને, ધન્ય ધન્ય વશ કર્યો, શું કરે સાસુડી અધિક કોપી !

હૈયું હાથ છે ને ? સંભાળ રાખજો. નહીંતો ધમંડ. અનેક ડાહ્યાં ડાહ્યાં સ્ત્રીપુરૂષો આવું આવું વાંચીને અને સાંભળીને ઘમંડ થઈ ગયાં છે. યાદ રાખજો કે આ યોગેશ્વર શ્રીકૃષ્ણની કથા છે. કૃષ્ણ તે માત્ર ગોવાળ એટલે ભરવાડ નહીં; પણ કૃષ્ણ તે–ગો (ઇંદ્રિયો) નો વાળ (કબજે કરનાર). જે અગોચર છે. જ્યાં ઇંદ્રિયોની ગતિ નથી, તે આ વસ્તુ છે. **ये यथा मां प्रपद्यंते, तान् तथैव भजाम्यहं ॥** જેવા ભાવથી મુમુક્ષુઓ મને ભજે એવા ભાવથી હું તેમને ભજું છઉં.' દેવકી અને વસુદેવે પરમાત્માને પુત્રરૂપે ભજ્યા; તો તેમના પુત્ર થયા; કંસે શત્રુરૂપે ભજ્યા, તો તેના શત્રુ થયા; પાંડવોએ સખા ભાવે ભજ્યા, તો તેમના સખા થયા; દ્રૌપદીએ વીરભાવે ભજ્યા, તો તેના વીર બન્યા. તે પ્રમાણે ગોપિકાઓએ પતિભાવે ભજ્યા, તો તેમના પતિ થયા; અને ગોપ બાળકોએ પોતાના ગોઠીયાભાવે ભજ્યા, તો તેમના ગોઠીયા બન્યા. ઉપાસનામાં પણ–રામરૂપે ભજે, તેને ધનુષ્યબાણધારી પ્રભુનાં દર્શન થાય. કૃષ્ણરૂપે ભજે, તેને બંસીવાળા ઘનસ્યામનાં દર્શન થાય. જેમને શરીરની અંદરના અવાજ સાંભળવા હોય; તે જેમ પોતાના કાન બંધ કરી દે છે. એટલે બહારના અવાજ સાંભળતા નથી. તે પ્રમાણેજ જેમને કૃષ્ણતત્ત્વને કાંઇક ઓળખવું હોય, સમજવું હોય, તેમણે જેમ બને તેમ બાહ્ય વિષયોનો મનથી ત્યાગ કરતાં શીખવું જોઇએ.

એક બીજી વાત–એક બીજીવાત પણ કહી દઉં. તે પણ આટલીજ ભયંકર છે. તે એ કે–આજકાલ બ્રહ્મરૂપે અગર કૃષ્ણરૂપે પૂજાતા, કેટલાએક ગુરૂઓ અને સંતો, ભોળી સ્ત્રીઓની સાથે ભારે અનાચાર કરી રહ્યા છે. સ્ત્રીઓ તેમને પ્રભુ માનીને ફસાય છે. કૃષ્ણ તો દાવાનળ પી ગયા હતા; અને કલિયુગના કંગાલો ઉની કઢી પી શક્તા નથી. માટે ધર્મને બ્હાને થતા પાખંડથી સાવધાન રહેજો. જ્યાં જરા જેટલી ગંદકી હોય, ત્યાં રાજા રહે નહીં. તેમ જ્યાં જરા જેટલો અનાચાર હોય, ત્યાં પ્રભુ રહે નહીં. હવે આપણે આપણા મૂળ વિષય તરફ આવીએ. આરંભ કૃષ્ણ કેવા દેખાતા હતા ?

રાગ–પ્રભાતિ તાલ દાદરા.

દેખ સખિ ! કૃષ્ણચંદ્રકી છબી સુહાવની—ટેક૦
સિરપે મુગટ અલકભાલ, શ્રવણ કુંડળ દગ રસાળ,
ગલમેં માલ ભુજ વિશાલ, પીતપટ ધરાવની —દેખ૦
બાજુબંધ કંકણહાથ, કમરમણિ તિલક માથ;
બંસી અધર મધુર મધુર, સરસ રાગ ગાવન્તી—દેખ૦
ચંદનવદન મંદહાસ, સખિયનસંગ કરત રાસ;
પગમેં છનન છનન–નૂપરોંકી ધુન બજાવની–દેખ૦
સજલમેઘ શામ રંગ, સંગ, રાધિકા ઉમંગ;
બ્રહ્માનંદ શ્રીમુકુંદ, ચરણરતિ લગાવની—દેખ૦

હવે કહે છે કે—ગોપીઓનો શ્રીકૃષ્ણ સાથેનો સંબંધ પતિ પત્નિ જેવો અદ્વૈત હતો—

गोप्यो लब्ध्वाऽच्युतं कान्तं, श्रिय एकान्तवल्लभम् ॥
गृहीतकण्ठ्यस्तद्दोर्भ्यां, गायन्त्यस्तं विजह्रिरे ॥१५॥

અર્થ—લક્ષ્મીજીના પરમપ્રિય અચ્યુત ભગવાનને, પોતાના પતિરૂપે પામીને, શ્રીકૃષ્ણના હાથ જેમના ગળામાં વિંટાયા હતા એવી, અને શ્રીકૃષ્ણનાં ગાન જે કરી રહી હતી એવી ગોપીકાઓ, આમતેમ રાસમાં (કુંડાળામાં) ફરવા લાગી. [૧૫]

૧૫ વિવેચન—

श्रियः एकांतवल्लभम् अच्युतं इति कांतं—લક્ષ્મીજીને અત્યંત પ્યારા, અને વળી નિર્લેપ-એવા કૃષ્ણને, પતિ તરીકે સ્વિકાર કરીને. જળને ગમે તેટલી દીવાસળીઓથી સળગાવીએ, પણ જળ સળગે નહીં; તે પ્રમાણે ગોપિકાઓના અનેક પ્રકારના હાવભાવથી શ્રીકૃષ્ણ લલચાતા નથી. એટલે જે નિર્લેપ છે-અનાસક્ત છે, તે કૃષ્ણને ગોપિકાઓએ પતિ તરીકે સ્વિકાર્યાં. જે દેવ જમતા નથી, તેમને પાસેર પ્રસાદ ધરો, અગર પાંચમણ પ્રસાદ ધરો; તે તમારે પોતાને માટેજ છે—દેવને માટે નથી. તેમ જે નિર્લેપ છે, તેમને એક અગર અનેક હાવભાવ કરો, તો તેનું સુખ નિર્લેપને નથી; હાવભાવ કરનારનેજ છે. જીવ જ્યાં ત્યાં દ્રવે, પણ પ્રભુ પ્રત્યે દ્રવે નહીં. પ્રભુ પ્રત્યે જીવ દ્રવે, ત્યારે જીવ ઠેકાણે આવ્યો ગણાય; ત્યારે જીવ પોતાના વાસ્તવ સ્વરૂપને સમજ્યો ગણાય.

गृहीतकंठ्यः—જેમના કંઠને ભગવાને આલિંગન કર્યું છે તે ગોપિકાઓ. આ શબ્દ સૂચવે છે કે-ગોપિકાઓએ ભક્તવત્સલતા જાગ્રત કરી-ગોપિકાઓએ અમાપને માપમાં લીધા-ગોપિકાઓએ ભગવાનને વશ કર્યા.

પદ.

હાંહાંરે વાંસળી વાઇરે, મધુરૂં ગાયે કહાન;
સ્વર શબ્દ નાના વિધના, રાગ રાગણીના ગાન—વાંસળી૦
હાંહાંરે માંહે માંહેરે, માનની રાખે રંગ;
ધુણુણુણુણુ ધણુણુ ઉપાંગ વાજે, તાલ નિશાન મૃદંગ—વાંસળી૦
હાંહાંરે વીછીયા ઠમકેરે, કાને જણુકે ઝાલ;
એક એકને દે આલિંગન, ચાલ મધુરી ચાલ—વાંસળી૦
હાંહાંરે વૃંદાવન રાસ રચ્યો, ગોપી ઘૂમે મરકલડાં વાળી;
સોળકળા શશીયર શોભે, નભમાં કરતે અજુવાળી—વાંસળી૦

---

૧૫ પદચ્છેદ—**श्रियः एकांतवल्लभम्**-લક્ષ્મીજીના પરમપ્રિય. **अच्युतं कांतं लब्ध्वा**-અચ્યુત ભગવાનને પોતાના પતિ રૂપે પામીને. **गृहीताः कंठाः यासां ता इति गृहीतकंठ्यः इति तं गायंत्यः गोप्यः**-શ્રીકૃષ્ણના હાથ જેમના ગળામાં વિંટાયા હતા એવી અને શ્રીકૃષ્ણનાં ગાન જેઓ કરી રહી હતી એવી ગોપીઓ. **विजह्रिरे**-આમતેમ કુંડાળામાં ફરવા લાગી.

હાંહાંરે સુરપતિ મોહી રહ્યા, તેહના થંભી રહ્યાંરે વિમાન;
નર્તનાટારંભ પુષ્પવૃષ્ટિ હોએ, જય જય શ્રી ભગવાન્—વાંસળી૰
હાંહાંરે રજની અધિક વધી, પ્રગટ ન હોય ભાણ;
નરસૈયાના સ્વામીની શોભા જોવા મુનિવરે મૂકયાં ધ્યાન—વાંસળી૰

વાલ્મિકીએ રામને કહ્યું કે—

ચોપાઈ—તુમહિ છોડ ગતિ દૂસરી નાંહિ, રામ બસહુ તિનકે ઉરમાંહીં.

× × × × ×

જાતિપાંતિ ધનધર્મ બડાઇ, પ્રિય પરિવાર સદન સમુદાઇ;
સબ તજી તુહ્મહિ રહહિ લવલાઇ, તાકે હૃદય બસહુ રઘુરાઇ.

विजह्निरे—વિહાર શબ્દ સૂચવે છે કે-ગોપિકાઓ પોતાના દેહનું ભાન ભૂલી ગઇ. ગોપિકાઓ આનંદ સાગરમાં તરવા લાગી. કેવા પ્રકારનો વિહાર હતો તો સાંભળો—

હજી ગોપિકાઓના વિહાર વાત ચાલુ છે—વસંતતિલકા

कर्णोत्पलालकविटङ्ककपोलघर्मवक्त्रश्रियो वलयनूपुरघोषवाद्यैः ॥
गोप्यः समं भगवता ननृतुः स्वकेश-स्रस्तस्रजो भ्रमरगायकरासगोष्ठ्याम् ॥१६॥

અર્થ—કંકણ અને ઝાંઝરજ વાજાંનું કામ કરી રહ્યાં હતાં; અને ભ્રમરાઓ ગવૈઓનું કામ કરી રહ્યા હતા, એવી આ રાસમંડળીમાં, જેમના કેશમાંથી પુષ્પની માળાઓ સરી પડતી હતી એવી-અને કાનના આભૂષણરૂપ કમળો, વાળને શોભા અપાનારા દામણી જેવી અલંકારો, ગાલ, મુખપર પસીનાનાં ટીપાં, તે તમામથી જેમનાં મુખની શોભા વધી પડી હતી એવી ગોપિકાઓ, શ્રીકૃષ્ણ સાથે નાચતી હતી. [૧૬]

૧૬ વિવેચન—

કેશમાંથી પુષ્પ માળાઓ સરી પડવા લાગી, તે સૂચવે છે કે-રંગ જામ્યો.

અપૂર્ણ.

---

૧૬ પદચ્છેદ—**वलयानि च नूपुराणि च तेषां घोषाश्च, ते एव वाद्यानि तैः इति वलयनूपुरघोषवाद्यैः**-કંકણ અને ઝાંઝરજ જેમાં વાજાંનું કામ કરતાં હતાં તે. **भ्रमराः एव गायकाः यस्यां सा इति भ्रमरगायकरासगोष्ठी तस्यां**-ભ્રમરાઓજ જેમાં ગવૈયાઓનું કામ કરતા હતા એવી રાસમંડળીમાં. **स्वकेशेभ्यः स्रस्ताः स्रजः-यासां ताः स्वकेशस्रस्तस्रजः**-જેમના કેશમાંથી ફુલની માળાઓ સરી પડતી હતી એવી. **कर्णोत्पलानि** (કાનના આભૂષણ રૂપ કમળો) **च अलकविटंकाश्च** (વાળને શોભા આપનારા દામણી જેવા અલંકારો) **कपोलाश्च घर्माश्च** (પસીનાનાં ટીપાં) **तैः वक्त्रेषु** (મુખ) **श्रीः यासां ताः इति कर्णोत्पलालकविटंककपोलघर्मवक्त्र श्रियः-इति गोप्यः** કાનના આભુષણ રૂપ કમળો, વાળને શોભા આપનારા દામણી જેવા અલંકારો, ગાલ, પસીનાનાં ટીપાં, તે તમામથી જેમના મુખની શોભા વધી છે એવી તે ગોપિકાઓ. **भगवता समं ननृतुः**-ભગવાનની સાથે નાચતી હતી.

રૂ. નં. ૧૫૮ Registered No. B. 1434

શ્રીસદ્‌ગુરવે નમઃ।

શ્રીમોક્ષપત્રિકા.

શ્રીમદ્‌ભાગવત

દશમસ્કંધ પૂર્વાર્ધ—રાસલીલા.

તંત્રી અને પ્રકાશકઃ—રામશંકર મોનજી ભટ્ટ. ઠે. મોક્ષમંદિર-અમદાવાદ.

પુસ્તક ૧૧ મું.] વૈશાખ માસ ૧૯૮૬. [અંક ૪ થો

દશમસ્કંધ પર્વાર્ધ.

અધ્યાય ૩૩ મો ચાલુ.

[ગયા માસના ૧૨૫૨ મા પાનાથી ચાલુ]

ગરબો.

વ્રજવાસણીરે લોલ, તાળી દેતાં વાગે ઝાંઝર ઝુમખારે લોલ
ઢુમ ઢુમ તાળી દેતાં વાગે, ઝાંઝર ઝુમખારે લોલ—વ્રજ૦
ગરબો ગાવાને ગોરી નિસર્યાંરે લોલ; રાધિકા રંગીલી અભિરામ—વ્રજ૦
સંગે સાહેલીઓ રમે ઘણીરે લોલ, આપું તેના પ્રેમથકી નામ—વ્રજ૦
લલિતા વીશાખા વ્રજમંગળારે લોલ, માધવી ને માલતી અનુપ—વ્રજ૦
ચંદ્રભાગાને ચંદ્રાવલીરે લોલ; ચંપાલતા ચારૂ જેનું રૂપ—વ્રજ૦
મનમથમોદા ને વળી ચાતુરીરે લોલ; હસ્તલક્ષ્મીને હીરા નામ—વ્રજ૦
કેતકી પ્રલંબા પંચમંજરીરે લોલ; એવી રમે સખીઓ જ્યાં અનેક—વ્રજ૦
શોભે કપાળે મોતી દામણીરે લોલ; કંકુચંદ્ર શોભાવે છે ભાલ—વ્રજ૦
ચક્ષુ ચંચળ તે ચોરે ચિતડાંરે લોલ; બેઉ બાજુ હિંચે રૂડા હાથ—વ્રજ૦
વિધવિધ વાજીંત્ર વાગે ઘણાંરે લોલ; તાલસુર મળી કરે ગાન—વ્રજ૦
'લોલ' કહેતામાં હરિ હિંચતારે લોલ; હિંચાવે કાંઇ બાળાઓ અનેક—વ્રજ૦
આણુંદ સાગર ઉલટયોરે લોલ; મગન થયાં માનનીનાં મન—વ્રજ૦
પરમ પવિત્ર આ ચરિત્રનેરે લોલ, દાસ દગો ગાઇ થયો ન્યાલ—વ્રજ૦

આ ગોપિઓના શણગાર કેવા હતા ? અને તે કયાં કયાં મળી હતી ?—જરા હલેકથી ઉપાડજો.

પદ.

કાળી કોરનાં સાળુ પ્રેમદા, કાળા કમખા કશણુ કેશા;
કાળી દોરી [1]ગોફણુડે ગુંથી, કાળા રંગ પણુ મેશ જશા.
કાળો કાજળ નેણે સાર્યો, કાળી વેણુ વિવિધ વળી;
કાળા કૃષ્ણુ કાલિંદ્રી તીરે, તવ ત્રીકમને ત્રિયા મળી. ૧
લીલી ભાતી પટોળી પ્રેમદા, લીલાં આંબે પાન ઘણાં;
લીલા ગુલ્રર કમલકર કમખે, લીલાં ટોડર તુલસી તણાં.
લીલાં તરૂવર ગિરિ ગોવર્ધન, લીલું વૃંદાવન છે વળી;
લીલા પોપટ પ્રાણુ પદ્મની, તવ ત્રીકમને ત્રિયા મળી. ૨
પીળાં પટકુળ પહેરે પ્રેમદા, પીળાં ભૂષણ હૃદે ધરી;
પીળાં ચાંપા ચોસર કંઠે, પીળી કેસર આડ કરી.
પીળી આંબા શાખ મનોહર, પીળી કમખે શેર વળી;
પીળું અંગ ઓપે અતિ અબળા, તવ ત્રિકમને ત્રિયા મળી. ૩
ઉજવલ શ્વેત [2]શાવટું પટકુળ, ઉજવળ ચોળી ભરત ભરી;
ઉજવલ જાઇ છેલાનાં ટોડર, ઉજવલ ચંદન ઉગટ ભરી.
ઉજવલ ચિત્ત રાખો હરિ ચરણે, ઉજવલ વિઠ્ઠલ હૃદે ધરી;
ઉજવલ વહે ગંગાનું પાણી, ઉજવલ વાણી નરસી તણી. ૪

કેવી રીતે રમતાં હતાં ?—

પદ.

વૃંદાવન માંહે રમત માંડી, ગોપી ગોવિંદ સાથેરે;
પિતાંબરની [3]પલવટ વાળી, શામા સાહી હાથેરે—વૃંદાવન૦
ઝાંઝર ઝમકે ને ઘુઘરી ઘમકે, નેપૂરનો ઝણકારરે;
એક એક ગોપી બીચ બીચ માધવ, આનંદ વાધ્યો અપારરે—વૃંદાવન૦
મોહન મુસ્તક મુગટ બીરાજે, તે જોતાં મન મોહેરે;
ગોરીશીર દામણીઓ દમકે, કાને કુંડળ સોહેરે—વૃંદાવન૦
ખેલ મચ્યો રાધાવર રૂડો, ઉલટ અંગ ન માયરે;
ધન્ય ધન્ય કૃષ્ણુ લીલારસ પ્રગટયો, પુષ્પવૃષ્ટિ ત્યાં થાયરે—વૃંદાવન૦
અમર આશીશ દે ઉપરથી, ચરણુરેણુને જાચેરે;
નાના ભાત વિલાસ જોઇને, મન માંહે અતિ રાચેરે—વૃંદાવન૦
સુરનર મુનિવર મનમાંહે વિચારે, પાર ન પામે કોઇરે;
ઉમિયા ઈશ કૃપાથી ઉભો, નરસૈયો રંગ જોયરે—વૃંદાવન૦

ભ્રમરો ગાય ખરા, પણુ મકરંદના લોભી; તેમ ગોપીકાઓ ગાય ખરી, પણુ રસની ભૂખી. દર્શનની અને સ્પર્શની પણુ ભૂખી.

---

[1] ચણીયાની નાડીનું ફૂમતું. [2] આખું. [3] કછોટો.

કાન ઉપર કમળ મુકવાનું કારણ–તે શોભા માટે નથી; પણ માથાની સ્થિરતા માટે છે. આખું શરીર નાચે–કુદે, પણ માથું સ્થિર રહેવું જોઈએ, એવો ભાવ છે. ગામડાઓમાં ગરબા રમતાં, અગર ડાંડીયા રમતાં, ઘણાં સ્ત્રી પુરૂષો માથે ગગરો મૂકીને, તે ઉપર સળગતો કોડીયાનો દીવો રાખે છે. જો માથું જરા વાંકું થાય, તો આ દીવો તુરત પડી જાય. ગુજરાતમાં માતા તેડે છે; ત્યારે સ્ત્રીઓ માંડવી માથે લઇને, ઘરના આંગણામાં નાચે છે. રમનારી સ્ત્રીનું આખું શરીર હીંચાળે ચડે છે, પણ મુસ્તક જરા પણ ડોલતું નથી–સ્થિર રહે છે. આ રમતોના ઉંડાણમાં કાંઇક દેખાય છે–સાંભળો. આ રમતોના ઉંડાણમાં વૃત્તિની એકાગ્રતા છે. આ પ્રમાણે તૈયાર કરેલી વૃત્તિની એકાગ્રતા, શ્રીહરિમાં જોડાય, એ ભાવ છે.

એકાગ્રતાની બાબતમાં દયારામભાઈ કહે છે કે—

" જેમ નટની દષ્ટિ દોરમાં, પાણિયારીની બેલડા માંય;
ચિત્ત પરસ્પર જારનું, વળગ્યું રહે ત્યાંનું ત્યાંહ.
ત્યાંહા તેમ મન પ્રભુમાં નિત દેવું, સંસારમાં સાક્ષીવત્ રહેવું;
જગત્ જાણે–તે એ છે જંજાળી, રાખે હ્રદે ત્રિકમસું તાળી.
સેવો શ્રીકૃષ્ણ કૃપાળુ " [૨૧].

योगश्चित्तवृत्तिनिरोधः । પાતંજલ યોગદર્શન કહે છે કે–'ચિત્તવૃત્તિનો નિરોધ થાય તેજ યોગ.'

લશ્કરીછાવણીમાં લીધેલી તાલમ, જેમ લડાઇના મેદાનમાં ઉપયોગી થઈ પડે; તેમ એકાગ્રતા સંબંધી સંસારમાં મળેલી તાલમને, શ્રીહરિના ચરણમાં વાપરવી. એકાગ્રતાના સંબંધમાં નરસીહ મહેતો કહે છે કે—

રાગ–રામકલી–ભૈરવ અથવા પ્રભાતિયું.

ધ્યાન ધર ધ્યાન ધર, નેત્રમાં નાથનું, અંતર ભાળની એક સુરતી;
દેહમાં દરસસે, પ્રેમથી પરસસે, અજબ અનોપમ કૃષ્ણ મૂરતિ—ધ્યાન૦
મોરલીના નાદમાં, શ્રવણના સાદમાં, ઝાંઝરી ઝાલરી ડમક વાજે;
તાલ મૃદંગ ને, ચંગ ઉપમા ઘણી, ભેરીના નાદે બ્રહ્માંડ ગાજે—ધ્યાન૦
મન પરસન થશે, કર્યા કર્મ નાસસે, ભાસશે બ્રહ્મ વ્રજવંન વેલી;
કુંજ લલિતમાંહે, શ્રીકૃષ્ણ લીલા કરે, નિરખતી નૌતમ નિત્ય કેલી—ધ્યાન૦
સુરત સંગ્રામમાં, વીલસે રંગમાં, દરસશે દેહીનું [૧]માન મરતાં;
નરસૈનો સ્વામી, તે નિત્ય સુખ આપશે, દુક્રીત કાપશે ધ્યાન ધરતાં—ધ્યાન૦

નરસી મહેતાની નિર્ગુણ ઉપાસના દેખી? આવા વીતરાગી નિર્ધન–સાદા–ભક્તોજ, રાસલીલાના અધિકારી ગણાય. યાદ રાખજો કે–ગાભામાં ગોવિંદ છે. ફર્સ્ટકલાસમાં અને સેકંડકલાસમાં મુસાફરી કરનારા ત્યાગીઓ અને જ્ઞાનીઓ, અજ્ઞાનીઓ કરતાં વધારે રાગી છે–પોઝીશનના પાર્ષદ છે.

હવે કહે છે કે—બાળક પ્રતિબિંબ સાથે જેમ રમે, તેમ શ્રીકૃષ્ણ ગોપિકાઓ સાથે રમતા હતા—

૧ દેહાભિમાન.

[વંશસ્થ]

एवं परिष्वंगकराभिमर्श-स्निग्धेक्षणोद्दामविलासहासैः ॥
रेमे रमेशो व्रजसुन्दरीभिर्-यथाऽर्भकः स्वप्रतिबिम्बविभ्रमः ॥१७॥
तदङ्गसङ्गप्रमुदाकुलेन्द्रियाः, केशान्दुकूलं कुचपट्टिकां वा ॥
नांजः प्रतिव्योढुमलं व्रजस्त्रियो, विस्रस्तमालाभरणाः कुरूद्वह ॥१८॥

અર્થ—ગોપિકાઓ જેમ શ્રીકૃષ્ણ સાથે નાના પ્રકારના વિલાસોથી રમતી હતી; તે પ્રમાણેજ લક્ષ્મીજીના પતિ શ્રીકૃષ્ણ પણ, આલિંગન, હાથના સ્પર્શ, સ્નેહ ભરેલી રીતે જોવું, ઉત્તમ વિલાસોથી અને હાસ્યથી તે વ્રજાંગનાઓ સાથે રમતા હતા. બાળક જેમ પોતાના પ્રતિબિંબોની સાથે [પડછાયાઓની સાથે] ક્રીડા કરે, તેમ ભગવાન્ ગોપિકાઓતી સાથે ક્રીડા કરતા હતા. [૧૭]

અર્થ—હે પરીક્ષિત રાજા! શ્રીકૃષ્ણના અંગના સંગથી ગોપિકાઓ પ્રીતિથી પરવશ થઇ હતી. આ પરવશતામાં તે સ્રિયોની માળાઓ અને આભરણ ખસી જતાં હતાં. આ સ્થીતિમાં તે વ્રજાંગનાઓના કેશ, વસ્ત્ર અને સ્તન ઉપરના વસ્રના છેડાઓ ઢીલા પડી જતાં હતાં. તેમને સરખાં રાખવાને પણ તેઓ અશકત હતી. તાત્પય-દેહનું ભાન રહ્યું હતું નહીં. [૧૮]

૧૭-૧૪ વિવેચન—

'કોઇ પણ પ્રકારના ભેદ-વિવેક-મર્યાદા વિના, શ્રીકૃષ્ણ ગોપીકાઓ સાથે રમ્યા' એમ કહ્યું. તેના બચાવમાં કહ્યું કે બાળક 'પ્રતિબિંબ સાથે રમે, તેમ શ્રીકૃષ્ણ ગોપિકાઓ સાથે રમ્યા.' એટલે-શ્રીકૃષ્ણે સંપૂર્ણ ભોગ ભોગવ્યા, તોપણ-

---

૧૭ પદચ્છેદ—**एवं**-ગોપિકાઓ જેમ કૃષ્ણની સાથે નાના પ્રકારના વિલાસોથી રમતી હતી તે પ્રમાણેજ **रमेशः**-શ્રીકૃષ્ણ. **परिष्वंगश्च** (આલિંગન) **करेण अभिमर्शः** (સ્પર્શ) **स्निग्धं च तत् ईक्षणं च स्निग्धेक्षणं** (સ્નેહ ભરેલું જોવું તે) **उद्दामविलासश्च हासश्च** (ઉત્તમ વિલાસ અને હાસ્ય) **तैः इति परिष्वंगकराभिमर्शस्निग्धेक्षणोद्दामविलासहासैः**-આલિંગન, હાથના સ્પર્શ, સ્નેહ ભરેલું જોવું, ઉત્તમ વિલાસ અને હાસ્યથી.. **व्रजसुंदरीभिः रेमे**-વ્રજસુંદરીઓ સાથે રમતા હતા. **यथा स्वप्रतिबिंबैः विभ्रमः** (રમત) **यस्य सः इति अर्भकः**-બાળક જેમ પોતાના પ્રતિબિંબોની સાથે ક્રીડા કરે તેમ.

૧૮ પદચ્છેદ—**हे कुरूद्वह!**-હે પરીક્ષિતરાજા! **तस्य अंगसंगः तेन प्रमुद्** (હર્ષ) **तया आकुलानि** (વ્યાકુળ) **इंद्रियाणि यासां ताः**-ભગવાનનો અંગ સંગ મળવાની પ્રીતિથી પરવશ થઈ છે જેમની ઇદ્રિયોને તે ગોપીઓ **मालाश्च आभरणानि च मालाभरणानि विस्रस्तानि** (ઢીલાં પડી જતાં હતાં. **स्रंस्** ધાતુ) **मालाभरणानि यासां ताः विस्रस्तमालाभरणाः**-જેમની માળાઓ અને આભુષણો ખસી જતાં હતાં તે. **व्रजस्त्रियः**-વ્રજાંગનાઓ. **केशान् दुकुलं** (વસ્ત્ર) **कुचपट्टिकां** (સ્તનને ઢાંકેલો વસ્રનો છેડો) **वा**-અને **अंजः**-ત્વરાથી. **प्रतिवोढुं**-બરાબર સંભાળ રાખવાને. **न अलं-समर्थ** હતી નહીં.

રામ-પ્રભાતિયું.

જાગીને જોઉં તો, જગત્ દિસે નહીં, ઉંઘમાં અટપટા ભોગ ભાસે;
ચિત્ત ચૈતન્ય, વિલાસ તદ્રૂપ છે, બ્રહ્મ લટકાં કરે બ્રહ્મ પાસે—જાગીને૦
પંચ મહાભૂત, પરિબ્રહ્મ વિષે ઉપજ્યાં, અણુ અણુ માંહિ રહ્યાં રે વળગી;
ફૂલ ને ફળ તે તો વૃક્ષનાં જાણવાં, થડથકી ડાળ તે નહીં રે અળગી—જાગીને૦
વેદ તો એમ વદે, શ્રુતિ સ્મૃતિ સાખ દે, કનકકુંડળ વિષે ભેદ નોયે;
ઘાટ ઘડયા પછી, નામ રૂપ જૂજવાં, અંતે તો હેમનું હેમ હોયે—જાગીને૦
જીવને શિવ તો, આપ ઇચ્છાએ થયા, રચી પરપંચ ચૌદ લોક કીધા;
ભણે નરસૈયો એ[1] તેજ તું તેજ તું, એને સમર્યાથી કંઇ સંત સિધ્યા—જાગીને૦

કેમ ક્યાં છો? ગોપીને કૃષ્ણ જુદાં છે? જળ ને તરંગ જુદાં છે? બાળ તોટકને મળતાં શ્રી શંકરાચાર્યે પૂછયું-'તું કોણ છો?' તેના જવાબમાં તે બાળક બોલ્યો હતો કે—

સમસ્તેષુ વસ્તુષ્વનુસ્યૂતમેકં ।
સમસ્તાનિ વસ્તૂનિ યં ન સ્પૃશંતિ ॥
વિયદ્વત્ સદા શુદ્ધમચ્છસ્વરૂપઃ ।
સ નિત્યોપલબ્ધિસ્વરૂપોઽહમાત્મા ॥૧૧॥

"જેમ દોરો માળાના મણુકાઓમાં પરોવાઈને રહે છે; છતાં કોઈ પણ મણુકામાં આસક્તિ કરતો નથી. તેમ સમસ્ત પ્રાણીઓમાં આત્મા પરોવાઇને રહેલો છે, છતાં તે કોઇમાં આસક્તિ રાખતો નથી; એવો જે આકાશના જેવો શુદ્ધ અને નિર્મળ આત્મા છે, તેજ હું છઉં."

તાત્પર્ય—તમામ ગોપીકાઓની સાથે રમનારો, છતાં ગોપિકાઓથી ન્યારો ને ન્યારો. ગોપિકાઓમાં પરોવાઇને રહેલો છે; છતાં અનાસક્ત-ન્યારો ને ન્યારો. ન્યારો ને ન્યારો છે, છતાં ગોપિકાઓ જે વ્યવહાર કરી રહી છે; તે તમામ તેને લીધે છે-તે હોઇને છે.

શ્રીકૃષ્ણે આવું અનુચિત કાર્ય કેમ કર્યું?-આ બાબતનો ખુલાસો આગળ ઘણીવાર કર્યો છે; તો પણ કહી દઉં. ગોપિકાઓ પૂર્વે ઋષિઓ હતી. ગોપિકાઓનો અવતાર શ્રીકૃષ્ણ સાથે ભોગ ભોગવવા માટેજ હતો. ગૌરી પૂજન વખતે પણ-'શ્રીકૃષ્ણ અમારા પતિ થાય,' એજ માગણી હતી. **યે યથા માં** વિગેરે શબ્દોથી પોતે કહે છે કે-'જેવી જેમની માગણી તેવું ફળ તેમને હું આપું છઉં.' વળી ગીતામાં ગોવિંદ બોલ્યા છે કે—

जन्म कर्म च मे दिव्य-मेवं यो वेत्ति तत्त्वतः ॥
त्यक्त्वा देहं पुनर्जन्म, नैति मामेति सोऽर्जुन ॥९॥
× × × ×
न मां कर्माणि लिंपंति, न मे कर्मफले स्पृहा ॥
इति मां योऽभिजानाति, कर्मभिर्न स बध्यते ॥१४॥

[ગીતા અ. ૪]

અર્થ—મારાં જન્મ અને મારાં કર્મ દિવ્ય હોય છે; એમ જે તત્ત્વથી જાણે છે; તે હે અર્જુન! દેહ તજ્યા પછી પુનર્જન્મને નહીં પામતાં, મનેજ પામે છે. (૯) મારે

---

[1] तत्त्वमसि

કર્મના ફળની સ્પૃહા હોતી નથી, તેથી કર્મો મને બંધન કરી શકતાં નથી. જે કોઈ મને એવો નિર્લેપ સમજે છે; તે પુરૂષ પણ કર્મોનાં બંધનથી મુક્ત થાય છે. [૧૪]

અમદાવાદ શહેરની ચૌરાસી કરતાં, નિર્ધનને આંચકો લાગે; પણ દર માસે દસ હજાર વ્યાજના આવતા હોય; તે ગૃહસ્થ એક ચૌરાસી કરે, તેમાં શી નવાઇ! કોચરબનો પટેલ પાંચસોનું દેવાળું કાઢતાં ડરે; અને મુંબઈ કલકત્તાના વેપારી, એકકરોડને એંશીલાખનું દેવાળું કાઢે. સૂર્ય ઢેઢવાડે જાય-એટલે અજવાળાં કરે; તો પણ સૂર્ય અભડાયં નહીં. ગંદકીનું જળ શોષી લે; તો પણ સૂર્ય ગંદો ગણાય નહીં. ત્યારે જે સૂર્યના પણ નિયંતા છે, તે લૌકિક મર્યાદાથી કેવી રીતે બંધાય!

રમેશ—લક્ષ્મીનો પતિ–માયાનો ધણી. એક જરી જેટલી લક્ષ્મી તમારી પાસે હોય, તો તમે કહો છો કે–'હું કોઇને જવાબ દેવા બંધાયો નથી. મારે ફાવે તેમ કરીશ.' ત્યારે આ તો લક્ષ્મીનો પતિ. તે તમને–કામી, ક્રોધી અને લોભીને–જવાબ દેવા બંધાયો છે! કચરાળે હાથે કસબી પટકુળ લેવાય નહીં; તેમ કામ, ક્રોધ અને લોભ રૂપી કચરાથી ખરડાએલા અંતઃકરણથી, આ તત્ત્વનો વિચાર કરાય નહીં. જેમ ભરવાડને ભેંશનાં સ્વપ્નાં આવે; ધોબીને નદીનાં સ્વપ્નાં આવે; તેમ વિકારી જીવ ઇશ્વરમાં પણ વિકાર દેખે. જે માયા આપણને ઘડીવારમાં હસાવે, અને ઘડીવારમાં રડાવે; તે માયા–માધવ પાસે નાચે છે. તાત્પર્ય–વસ્તુ ઓળખીને વિચાર કરો. મીરાં કહે છે કે–'આ રસ પીઇને હું અમર થઇ.' નરસીમહેતા જેવા વિતરાગી સંતો કહે છે કે–' આ રસ પીઇને અમે મસ્ત થયા.' ત્યારે આપણે તે રસને કેમ ફેંકી દેવાય!

પદ.

પ્રેમ પ્રબળ શું પ્રેમદા, કરે કૃષ્ણ શું કેલ રે;
વૃંદાવન રળીયામણું, વાધી રંગની રેલ હે—પ્રેમ૦
રણઝણ રણઝણ રણઝણે, દ્રમકે પગ તણા પ્રહારરે;
નાચંતાં નાચંતાં નારને, વાધ્યો હર્ષ અપારરે—પ્રેમ૦
સોળકળા શશીયર થયો, જાણે ઉગ્યો ભાણરે;
મંડળમાંહે માનની ગાયે, મધુરી મધુરી વાણરે—પ્રેમ૦
હળવે આવી કૃષ્ણને, અબળા ઉરપર દાબેરે;
કંઠે વળગી કામની, અંતર કાંઈ નવ રાખેરે—પ્રેમ૦
પૂરણ પ્રીત પામ્યાં સૌ, સુંદરીને શ્યામરે;
મન ગમતો મહીં મહાલતો, કીધો પૂરણ કામરે—પ્રેમ૦
ભામણાં લેતી નાથનાં, જોબન માતી નારરે;
નેણ નેણ મેળવીને, અરપે કુસુમના હારરે—પ્રેમ૦
વેંધાણી વંશ વાજતાં, શુદ્ધ ન રહી અંગરે;
મહારસ રૂંગે ઝીલતાં, જામ્યો રંગનો જંગરે—પ્રેમ૦

× × × ×

નરસૈયો નેણે નિહાળી, કરતો ગોવિંદ ગાનરે—પ્રેમ૦

कुरूद्वह!—પરીક્ષિત રાજાને 'કુરૂ વંશજ' કહીને બોલાવવામાં એવો ભાવ છે કે-'આવી લીલાઓ સાંભળીને તું કુતર્ક કરીશ નહીં-કારણ કે તું અર્જુનનો પૌત્ર છો-અધિકારી છો-કૃષ્ણની શક્તિનો તું જાણકાર છો.'

પતિ સુખ ભોગવ્યા પછી, સ્રીયોની કેવી સ્થીતિ થાય, તેનું વર્ણન ૧૮ મા શ્લોકમાં છે. પતિ સુખના નાનકડા આનંદમાં, સ્રી સુખ ઉભરાઈ જાય; ત્યારે આતો આનંદના સાગર ભેટયા. નિશામાં ચકચુર થએલો પુરૂષ, જેમ દુનિયાને દેખે નહીં, અને દેહાભિમાન વિસરી જાય; તેમ ગોપિકાઓ દેહાભિમાન વિસરીને લોકમર્યાદાઓને વટી ગઈ. ગોપિકાઓનાં સુખની વાતો સાંભળીને-તેમને ધન્ય ધન્ય કહીએ—

પદ-રાગ માલવ.

ધન ધનરે વૃંદાવનની શોભા, ધન ધન આસો માસરે;
ધન ધન કૃષ્ણ તણી જે ક્રીડા, ધન ગોપી રમે રાસરે—ધન૦

[1]ઘણુગટડામાં સાન કરંતી, માનની મોહ ઉપજાવેરે;
સુંદર અંગ મોડે વળી અબળા, નેણે નેહ જણાવેરે—ધન૦

કંઠે કોકિલા શબ્દ ઓચરે, નૌતમ તાન ઉપજાવેરે;
મગ્ન થઇને મોહ પમાડે, ગાંધર્વ ગાન હરાવેરે—ધન૦

અમર કોટિ તેત્રીશ ઉભા ત્યાં, બ્રહ્મા ઈંદ્ર સંધાતરે;
જય જયકાર કરીને, પુષ્પ વૃષ્ટિ કરે ખાંતરે—ધન૦

ધન ધન ગોપી અબળા જીવન, ધન જે રસમાં મહાલેરે;
ઉમિયાવરની બાંહે વળગ્યો, નરસૈં દીવી ઝાલેરે—ધન૦

હવે કહે છે કે આ દેખાવ જોઈને દેવાંગનાઓ અને ચંદ્ર મોહ પામ્યા—

कृष्णविक्रीडितं वीक्ष्य, मुमुहुः खेचरस्त्रियः ॥
कामार्दिताः शशांकश्च, सगणो विस्मितोऽभवत् ॥१९॥

અર્થ—ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણની રાસક્રીડા જોઈને, દેવતાઓની સ્રીઓ કામાતુર થઈને, મોહ પામી ગઇ. અને ચંદ્રમા પણ ગ્રહ નક્ષત્રાદિના મંડળ સહિત, વિસ્મય પામી ગયો-સ્થંભી ગયો. [૧૯].

૧૯ વિવેચન—

ગોપિકાઓ કેવો રંગ ઉછાળતી હશે ? કે જેથી દેવોની સ્રીઓને મોહ થયો.

---

૧. લાજનો સંગટો.

૧૯ પદચ્છેદ—**कृष्णस्य विक्रीडितं वीक्ष्य**-શ્રીકૃષ્ણની લીલા. જોઇને-**खेचराणां स्त्रियः**-દેવોની સ્રીઓ, **मुमुहुः**-મોહ પામી. **कामेण अर्दिताः**-કામથી પીડાએલી. **सगणः शशांकः**-નક્ષત્રો સહિત ચંદ્ર. **विस्मितः अभवत्**-વિસ્મય પામી ગયો.

રાગ–માલવ.

રમઝુમ રમઝુમ નેપૂર વાજે, તાળીને વળી તાલરે;
નાચંતા શામળીયો શ્યામા, વાધ્યો રંગ રસાળરે—રમ૦
ભાલે તિલક નાકે મોતી, મોર મુગટ શિર સોહેરે;
થૈ થૈ થા તહાં કરતી સુંદરી, મરકલડે મન મોહેરે—રમ૦
કોટિ કળાથી શશીયર પ્રગટયો, જાણે દિનકર ઉગ્યોરે;
દાસ નરસૈયો મહારસ ઝીલે, માનનીમાં તે મળીયોરે—રમ૦

'દેવોની સ્ત્રીઓને મોહ થયો.' એમ કહેવામાં એવો ભાવ એ છે કે–દેવોની માયામાં જીવો મોહ પામે, અને પરમાત્માની માયામાં દેવો મોહ પામે. એટલે દેવોની પેલી તરફ જે કાંઇક છે, તે સંબંધી વિચાર કરતાં, આપણને પણ મોહ થાય. આ આનંદ મરણાધીન જીવનો નહોતો, પણ પરમાત્માનો હતો. જીવો અરસપરસ આનંદ આપી શકે; પરમાત્મા પરમાનંદ આપી શકે. એટલે પરમાનંદની વખાર પરમાત્માને ઘેર છે. એ રસના ચાખનાર જગતની દૃષ્ટિએ નિર્ધન જણાય; પણ દિવ્ય દૃષ્ટિથી જોનારને, તેઓ ધનાઢય પરમ નિવૃત્ત–પરમ સુખરૂપ–જણાય.

ચંદ્રને પણ મોહ થયો. ચંદ્ર પણ સ્થંભ્યો. ગોપિકાઓ પણ ચંદ્રને પ્રાર્થના કરતી હતી કે–

'હે ચંદ્ર! આથમીશ નહીં—'

પદ.

દીપકડો લઇશમારે ચાંદલિયા, સ્થિર થઇ રહેજે આજ;
વાહલોજી વિલસ્યો હું સાથે, લોપી સઘળી લાજ—દીપકડો૦
સોંપ્યું અંગ સ્યામળીઆજીને, કરવા કેલિ વિલાસ;
રખે જ્યોત તું ઝાંખી કરતો, રસની લાગી છે પીયાસ—દીપકડો૦

[નરસી].

એક વિદ્વાન્ ગાય છે કે—

ચંદ્રિકાનો રાસ.

સંધ્યા સીમડીએથી સૂતેલી રજની, કાળાં અંબર ધરી આવી—હો બ્હેન!
નક્ષત્રના વૃંદને ઝીલવતી વંદનો, ડોલંતી ચંદ્રિકા દેખાણી—હો બ્હેન!
પિયૂષની અંજલિઓ પાઇ જગતને, રજનીની વાડી અજવાળી—હો બ્હેન!
ગરબો ચગાવતી શી રૂપલિયા ચોકમાં, લેતી તારલીઓથી તાળી—હો બ્હેન!
નયણાંનાં તેજ એનાં રમે કુંજ છાયમાં, ફુલડાં પાંદડીએ એ હીંચતી—હો બ્હેન!
દિશદિશના દ્વાર ગોખ દુધેથી ધોળતી, ઉર્મિઓની શીતધાર સીંચતી—હો બ્હેન!
ગગનજરૂખે જરી વારંવાર બેસી, વાદળીની વેલને નિહાળતી—હો બ્હેન!
જીવન સંકેલી સીમા સંયમને સ્હોડિયે, ઉરને સોપાન સ્વર્ગ સાંચરે—હો બ્હેન!
પવન પાવડીએ એ જુએ ત્રિલોકને, સુગના અબોલ સાદ સાંભળે—હો બ્હેન!
'ચંદ્રિ વરસાવ. તારૂં અંતર અમૃતસર, આત્માના દીપમહીં રેપજે—હો બ્હેન!

હવે કહે છે કે–જેટલી ગોપીઓ હતી, તેટલા કૃષ્ણ બન્યા—

कृत्वा तावन्तमात्मानं, यावंतीर्गोपयोषितः ॥
रेमे स भगवांस्ताभि–रात्मारामोऽपि लीलया ॥२०॥

અર્થ—શ્રીકૃષ્ણ આત્મારામ હતા, તો પણ જેટલી ગોપીઓ હતી, તેટલાં રૂપ ધારણ કરીને, તે ગોપીઓની સાથે, પ્રભુ પોતે રમ્યા. [૨૦].

૨૦ વિવેચન—

આગળ ત્રીજા શ્લોકમાં કહ્યું છે કે–બબ્બે ગોપીઓની વચ્ચે એક એક કૃષ્ણ, એમ ગોઠવણ કરી હતી. અહીં કહે છે કે–જેટલી ગોપી તેટલા કૃષ્ણ. તેમાં કાંઇ આશ્ચર્ય પામવા જેવું નથી. આવા ભેદમાં ઉંડા ઉતરવું નહીં. ઉંડા ઉતરવા જેવી એ વાત છે કે–તેમની આવી અદ્‌ભુત શક્તિ જોઇને–જ્યાં જોઇએ ત્યાં તે છે, એમ જાણીને, પાપથી ડરવું–પાપથી પાછાં વળવું.' રમતાં કેવો રંગ જામ્યો હશે ?—

પદ.

રાગ પ્રભાત.

રણુઝણે નેપુર, નાચતાં નારનાં, કંકણી ધૂન તે મધ્ય થાએ;
ચરણ અતી ચાલવે, અંગવાળે ઘણું, ત્યમ ત્યમ વ્હાલોજી વેણુ વાયે—રણુઝણે૦
પ્રેમે પ્રમદા રમે, પીયુને મન ગમે, નયણાં ભરી નાથનું વદન નીરખે;
કરવિશે કરગ્રહી, કુંડાળાકારમાં, મરકલા કરે ઘણું મન હરખે—રણુઝણે૦
જુવતી જોબન ભરી, નાથને ઉર ધરી, અધર અમૃતરસ પાન કરતાં;
રામા સહુ રસ ભરી, અંગ શુધ વિસરી, મધુર મધુર સ્વરે ગાન કરતાં—રણુઝણે૦
'ધનરે ધન્ય,' એમ અમર સહુ ઉચરે, ભેદ કો નવ લહે રમણ કેરો;
નરસૈયો ચરણની, રેણને ઝીલતો, ગોપીએ શ્યામને ઘાલ્યો ઘેરો—રણુઝણે૦

પદ.

રાધા ને કૃષ્ણ રમેરે–રાધા ને કાન રમે રે–ભૂલે ભુલામણીરે–
બ્હેનો મને કૃષ્ણ બતાવો–બાઇઓ મને કાન બતાવો–આપું વધામણીરે—રાધા૦
શરદ પુનમની રાત–કદમ કેરી છાંયડીરે;
મ્હારો વ્હાલોજી રમતાં રાસ, લોડાવે બાંવડીરે—રાધા૦
કમર કછોટા બીડીયા–પનવટ આકરીરે;
મારો વ્હાલોજી વાતાં વેણુ–ગોપી બની બાવરીરે—રાધા૦
મારો વ્હાલોજી મીઠી દ્રાક્ષ, ગુંજાકેરી સુખડીરે;
વ્હાલાજીનું મુખ જોતાં, ભાંખે ભૂખડીરે—રાધા૦

---

૨૦ પદચ્છેદ—[**यावतीः** (બીજી વિ.) શબ્દ **यावत्यः** (પ્રથમા વિભક્તિને) બદલે છે.] **यावतीः गोपयोषितः**–જેટલી ગોપ પત્નિઓ હતી, **तावन्तं आत्मानं कृत्वा**–તેટલાં રૂપ ધારણ કરીને **भगवान आत्मारामः अपि**–શ્રીકૃષ્ણ આત્મારામ છે તોપણ **ताभिः सः लीलया रेमे**–તેઓની સાથે લીલાથી–લીલાના હેતુથી–રમ્યા.

હમણે હતા મહારાજ, કહો કોઇએ દીઠડારે;
રાણી રાધાજીના કંથ, મને લાગ્યા મીઠડારે—રાધા૦
અમે જાતા ગોર પૂજવા, પ્રભુ ભેળા આવતારે;
નંદાજીનો લાલ, મારે મન ભાવતારે—રાધા૦
નરસીના સ્વામી શ્યામળા, મેલો આમળારે;
નંદજીના લાલ, ઓઢી આવો કામળારે—રાધા૦

આ રમત તે આલોકની છે? કે પરલોકની? સાંભળો—

રાસ.

સ્વર્ગે પ્રગટયા પૂર્ણ પ્રકાશ-કે, શરદ સોહામણી રે લોલ;
સ્વર્ગે રાધાકૃષ્ણના રાસ, ડોલાવણ વાંસળીરે લોલ.
સાખી—બંસી જગત જગાવતી, નીતરે હરિના નેહ;
અનુકંપા ને આશના, અખૂટ અમૃત મેઘ;
ડોલાવણ વાંસળીરે લોલ—સ્વર્ગે૦
સાખી—દેવ રમે દેવી રમે, રમતો રસસંસાર;
સ્વર્ગે નંદન વન ખીલે, ખૂલે મોક્ષનાં દ્વાર;
ડોલાવણ વાંસળીરે લોલ—સ્વર્ગે૦
સાખી—ડોલે સુર અસુર ધ્રૂજે, જળહળ જ્યોત ઝીલાય;
ગાઢાં અંધારાં સરે, હૈયે હરિ પ્રગટાય—
ડોલાવણ વાંસળીરે લોલ—સ્વર્ગે૦
સાખી—સ્વર્ગ સુધાને ચાંદલે, નટવર મૂર્તિ સોહાય;
જીવ ડોલાવણી એ છબી, મારે હૈયે સમાય—
ડોલાવણ વાંસળીરે લોલ—સ્વર્ગે૦
[મુળજી દુ૦]

રેમે—જેટલી ગોપીકાઓ તેટલાં રૂપ લઇને શ્રીકૃષ્ણ રમ્યા. માત્ર રમવાનો દોષ દેખનારે વિચારવું કે-' **आत्मारामः अपि** શ્રીકૃષ્ણ આત્મારામ છે, તોપણ.' '**भगवान्** શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન છે, તોપણ.' વળી જેટલી ગોપીકાઓ છે તેટલાં રૂપ જેમણે ધારણ કર્યા છે, તે કૃષ્ણ. યાદ રાખવું ઘટે છે કે-ગોપીકાઓએ ગોર પૂજતી વખતે દેવી પાસે માગ્યું હતું કે-' અમારાં પતિ શ્રીકૃષ્ણ થાય ' વળી આ ગોપિકાઓ, પૂર્વે રામાવતારમાં દંડકારણ્યમાં ઋષિઓ હતા; અને તેમને શ્રીરામના રૂપમાં મોહ થયો હતો. ' જેવી ભાવનાથી ભજે, તેમને તેવું ફળ આપવું.' એ વચન સિદ્ધ કરવા, પ્રભુએ ગોપિકાઓનાં જેટલાં રૂપ લીધાં, અને તેમને પતિસુખ આપ્યું. દશરથ અને વસુદેવ જેવા ભાગ્યશાળી જીવોના, પ્રભુ દીકરા થઇને અવતર્યા. અર્જુન જેવા ભાગ્યશાળીના, સખા થવા અવતર્યા. તેમ ગોપિકાઓના પતિ થવા અવતર્યા-કંસના કાળરૂપે અવતર્યા, અને ભકતોને હૈયાના હાર રૂપે અવતર્યા. ' ઘડી પછી મારૂં શું થશે? ' તેની જેને ખબર નથી; તે ડહાપણ ડાહ્યો જીવ, અનેક રૂપ લેનાર આત્મારામ ભગવાનની ટિકા કરવા લલચાય, તે ઘાટા અજ્ઞાન સિવાય બીજું કાંઈ નથી.

હવે સુરતસંગ્રામની-વિલાસભોગની-સમાપ્તિનું સૂચન કરે છે.

પોતાનાંઓનો થાક કેવી રીતે ઉતારવો ? તે હવે પ્રભુ શીખવે છે—

तासामतिविहारेण, श्रान्तानां वदनानि सः ॥
प्रामृजत्करुणः प्रेम्णा, शंतमेनाङ्ग पाणिना ॥ २१ ॥

અર્થ—શ્રીશુકદેવજી આગળ કહે છે કે—હે રાજન્ ! ઘણુજ વિહારથી થાકી ગએલી તે સ્ત્રીઓનાં (પરસેવાવાળાં) મુખ, તે કૃપાળુ શ્રીકૃષ્ણ, પોતાના સુખકારી હાથથી, પ્રેમથી—એટલે રાજી થઇને—લુછવા લાગ્યા. (૨૧)

૨૧ વિવેચન—

થાકેલા ઘોડાને રાવત થાબડે, તો ઘોડાનો થાક અમુક અંશમાં ઉતરી જાય. થાકેલા નોકરનો શેઠ જરા ખભો થાબડે, તો નોકરનો થાક કમી થાય; ધંધાથી થાકીને આવેલા પતિને, સ્ત્રી જરા પંપાળે—સારવાર કરે—મીઠાં મધુરાં વચનથી પ્યાર કરે—તો પતિનો અરધો થાક ઉતરી જાય; તે પ્રમાણેજ થાકેલી સ્ત્રીને, પતિ જરા પંપાળે—માથાના ખસી ગએલા વાળ જરા સરખા કરે—મુખ ઉપર હાથ ફેરવીને પસીનો લુછી નાંખે—વિગેરે; ત્યારે સ્ત્રીનો થાક ઉતરી જાય, એટલુંજ નહીં; પણ તેણીનું મન સુખની શીતળ ટેકરી ઉપર જઇને બેસે—તેણી પોતાને બહુજ ભાગ્યશાળી માને. સમજુ સ્ત્રી પુરૂષોએ આ શીખવા જેવું છે. પતિ-પત્નિનો સંબંધ તો, પશુપક્ષી સુધી પ્રસરીને રહ્યો છે. કેટલાંએક પતિપત્નિ, પશુપક્ષીના દંપતિ જેટલું સુખ પણ ભોગવી શકતાં નથી. એક બીજાથી અવળાં ચાલીને, અગર વચ્ચે બીજી નકામી ઉપાધિઓ ઉભી કરીને, સાચા પવિત્ર સ્નેહને સરી જવા દે છે. માનવજીવન ધૂળમાં રગદોળી નાંખે છે. યાદ રાખજો કે—આ ખોટ બીજા કોઇપણ જન્મમાં પૂરાય એવી નથી. સનાતન ધર્મમાં પતિ એટલે પ્રભુ, અને સ્ત્રી એટલે ધર્મસહચારિણી.

ગોપિકાઓનાં મુખ ઉપર હાથ ફેરવીને, પ્રભુ બહુજ વ્હાલ બતાવે છે.

મીરાં કહે છે કે—રાધાજીના મુખ ઉપર હાથ ફેરવતાં ફેરવતાં, પ્રભુએ હળવે રહીને રાધાજીની નથડી કાઢી લીધી. પ્રેમમાં પરવશ થએલાં રાધાજી આ વાત તુરત સમજી શક્યાં નહીં. થોડીવારે રાધાજી સ્વસ્થ થયાં, અને નાકપર નથડી ન દેખી, ત્યારે રાધાજીએ શ્રીકૃષ્ણને પૂછ્યું-[બરાબર ભાવથી ઉપાડજો]—

૫૬.

નાગર—નંદાજીના લાલ ! (૨) રાસ રમંતા મારી નથડી ખોવાણી.
કાના ! જડી હોય તો આલ્ય, કાના ! જડી હોય તો આલ્ય—રાસ૦ નાગર૦
પીળી પીળી નથડી ને—ધોળાં ધોળાં મોતી; [૨]
તે નથડીને કારણે હું—હિંડું ગોકુળ જોતી—જોતી—જોતી—નાગર૦ કાના૦
એક એક મોતી, માંહી સોના કેરો તાર; (૨)
સોળસે ગોપીમાં, પ્રભુ ! રાખો મારો ભાર—ભાર—ભાર—નાગર૦ કાના૦

૨૧ પદચ્છેદ—હે अंग—હે રાજન્ ! अतिविहारेण श्रांतानां तासां — वदनानि—ઘણુજ વિહારથી થાકી ગએલી તે સ્ત્રીઓનાં મુખ. सः करुणः—તે કૃપાળુ ભગવાન્ प्रेम्णा—પ્રેમથી [शं એટલે સુખાકારી.] अतिशयेन शं इति शंतमः तेन शंतमेन इति पाणिना—ઘણુજ સુખકારી હાથથી. प्रामृजत्—લુછવા લાગ્યા.

નાનેરી પહેરૂં તો મારે નાકે નવ સોહાય; (૨)
મોટેરી પહેરૂં તો, મારા મુખપર ઝોલા ખાય-ખાય-ખાય—નાગર૦ કાના૦
આંબાપર કોયલડી બોલે, વનમાં બોલે મોર; [૨]
રાધાજીની નથડીનો શામળાયો છે ચોર-ચોર-ચોર—નાગર૦ કાના૦
તું છે બેટી ભૃગુભાણુની, ગોકુળ ગામમાં રહેતી; [૨]
ત્રણુ પૈસાની નથડી માટે, મુજને ચોર-કહેતી-કહેતી-કહેતી—નાગર૦ કાના૦
તું છે લાલો નંદરાયનો, હું આહીરની છોડી; [૨]
બાઇ મીરાં કહે-ગિરધર નાગર, મારી મતી થોડી-થોડી-થોડી—નાગર૦ કાના૦

સૂરસ્વામ કહે છે કે-રાધાજીએ પણુ શ્રીકૃષ્ણુની બંસી ચોરી લીધી હતી. પ્રભુએ ઘણાં કાલાવાલા કર્યા, ત્યારે રાધાજીએ બંસી પાછી આપી. આ પણુ એક પ્રકારની શૃંગારીક ગમત સમજવી. વ્હાલાનાં વિનોદ આવાજ હોય.

तासां [illegible]—તેઓનાં મુખ. બહુ વચન મૂકીને સૂચવે છે કે-પ્રભુ અનેકરૂપે હતા. તેથી પ્રભુએ તમામ ગોપિઓના મુખ ઉપર હાથ ફેરવ્યો હતો.

આ વખતે ગોપિકાઓની સ્થીતિ કેવી હતી તે હવે કહે છે કે—

વસંતતિલકા.

गोप्यः स्फुरत्पुरटकुण्डलकुन्तलत्विड्गण्डश्रिया सुधितहासनिरीक्षणेन ॥
मानं दधत्य ऋषभस्य जगुः कृतानि, पुण्यानि तत्कररुहस्पर्शप्रमोदाः ॥२२॥

અર્થ—ચળકતા સોનાના કુંડળ અને કેશની કાંતિથી થએલી ગાલની શોભાને લીધે, અમૃતસમાન લાગતાં મંદહાસ્ય સહિત જોવાથી, ભગવાનને માન આપતી, અને શ્રીકૃષ્ણુના હાથના નખના સ્પર્શથી, જેમને પરમ આનંદ થયો હતો, એવી ગોપિકાઓ, શ્રીકૃષ્ણુના પવિત્ર કર્મોનું ગાન કરતી હતી. (૨૨)

૨૨ વિવેચન—

સુખથી સૌંદર્ય ખીલે, અને દુઃખથી સૌંદર્ય કરમાય.

ચોપાઇ—સરિતા જળ જલનિધિમેં જાઇ, હોય અચલ જિમિ જીવ હરિ પાઇ.

આ આનંદ કેવા પ્રકારનો હશે ?—

---

૨૨ પદચ્છેદ—[**स्फुरत्**-ચળકતું **पुरटं**-સોનું **स्फुरत्पुरटं**-ચળકતું સોનું.] **स्फुरत्पुरटस्य कुंडलानि स्फुरत्पुरटकुंडलानि तानि च कुंतलाश्च तेषां त्विट्** (તેજ) **तया गंडेषु श्रीः** (શોભા) **तया-स्फुरत्पुरटकुंडलकुंतलत्विड्गंडश्रिया**-ચળકતા સોનાના કુંડળની અને કેશની કાંતિથી થએલી ગાલની શોભાને લીધે. **हासेन युक्तं निरीक्षणं हासनिरीक्षणं, सुधितं च हासनिरीक्षणं च तेन सुधितहासनिरीक्षणेन**-અમૃત સમાન લાગતાં મંદહાસ્ય સહિત જોવાથી. **ऋषभस्य**-શ્રીકૃષ્ણુને **मानं दधत्यः-गोप्यः**-માન આપતી ગોપિકાઓ **तस्य कररुहाणाम् स्पर्शेन प्रमोदः यासां ताः**-શ્રીકૃષ્ણુના હાથના નખના સ્પર્શથી જેમને પરમ આનંદ થયો છે એવી તે ગોપીકાઓ. **पुण्यानि कृतानि जगुः**-પવિત્ર કર્મોનું ગાન કરતી હતી.

'હાટે હાટે વ્હોરતા હોય, કોઇ ખાટે કોઇ મૂળગું ખોય;
ધન વ્હોરતિયા જેણે વસ્તુ જોઇ, અખા પ્રેમના પાત્ર થયા નર સોઇ.
એક અલ્પ આનંદી સદા અલ્પાય, અખા પ્રેમાનંદનો પ્રલય ન થાય;
પ્રેમાનંદી ભક્તિ આકરી,' વસમી વાટ મહા ખરેખરી.
કામરહિત પણ કામનો વેશ, તેનો જ્ઞાની પંડિતને ન લાધે દેશ.
પ્રેમાનંદી જ્યાં ગાય ને વાય, અલ્પાનંદીને અટપટું જણાય;
અલ્પાનંદી પોતાને પ્રેમાનંદી ભણે, જેમ વાંઝણીપુત્ર ખોળામાં ગણે. [અખો].

તે સંબંધમાં મણિભાઇ નભુભાઇ કહે છે કે—

પદ-(મહાડ).

સાચી બાલમ ! દુનિયામાં પ્રીતિ ના બને,
પ્રીતિ નિશો આકરોરે, મત પી છોડ ગમાર;
સાચું પીધેલું નહીં મળે તો, ખાઇશ મુંગો માર—બાલમ, પ્રીતિ ના બને. ૧
એજ નિશાની ધૂનમાં તો, (૨) છૂટી જશે સંસાર;
રાગી વિરાગી ત્યાગી ફકીરી, (૨) બ્રહ્મભજન એકતાર—બાલમ૦
એજ દીવો વિશ્વનો-એ, વણ અંધારી રાત;
રાત વિષે પરભાત ક્યાં ? (૨) વળી ખાવી સામી લાત—બાલમ૦
સ્વારથની પી વારૂણી ને, દુનિયા આંધી મત્ત;
પ્રેમ નશો ત્યાં વાત નકામી, (૨) મત્તમાં શા ઉન્મત્ત !—બાલમ૦
ભેગાં મળ્યાં દસવીશ સોએક, વસ્ત્ર ચઢાવ્યાં શીશ;
વસ્ત્ર ધરેલાં તેજ નાગાં, (૨) નાગાં સર્વ અધીશ !—બાલમ૦
પ્રેમતુલ જગવહિ હું-તું, ભેદ ગણો ધૂતરૂપ;
એ સર્વે જ્યાં હોય ત્યાં, (૨) શી પ્રેમકથા સુખરૂપ—બાલમ૦
પ્રેમ ખરો એ આદરો જ્યાં, સર્વે કોઇ સમાય;
હું-તું ભેદ ટળે મણિ, (૨) બધે બ્રહ્મપ્રેમ વરતાય—બાલમ૦

શ્રીમદ્વિદ્યારણ્ય સ્વામી પંચદશીમાં કહે છે કે—'**યદ્યત્સુખં ભવેત્-તદ્બ્રહ્મૈવ પ્રતિબિમ્બનાત્**' એટલે વિષયાનંદ પણ બ્રહ્માનંદનો અંશ છે. એટલે આવો અભેદ પ્રેમ સમજાવા માંડયો, કે બ્રહ્મસમાધિનું પ્રાણાયામ હાથ આવ્યું જાણવું. આવી અભેદ ભક્તિ થવી તે એક પ્રકારનો વૈરાગ છે. કારણ કે સ્વસંબંધનો ત્યાગ કરવો તેનું નામ વૈરાગ. પતિ એટલે પ્રભુ, અને પત્નિ એટલે સહધર્મચારિણી-પ્રિયતમા. એક વ્યક્તિમાં સ્થાપેલા પ્રેમને, ધીમે ધીમે વિશ્વ વ્યાપી બનાવી, બ્રહ્મભાવના કરવી, એ માનવજીવનની સફળતા. બેટરીમાં એકઠી કરેલી વીજળી અનેક ઠેકાણે જઇને પ્રકાશ આપે; કોઠીમાં એકઠી કરેલી વરાળ મોટી મોટી રેલ્વેને ગતિ આપે; તેમ પતિએ પત્નિમાં અને પત્નિએ પતિમાં એકત્રિત કરેલો પ્રેમ-અનન્યભાવ, ધીમે ધીમે વિશ્વવ્યાપી થાય; અને પરિણામે ચિત્ત બ્રહ્મભાવના પામે. **તસ્ય ભાસા સર્વં इदं વિભાતિ।** [ઉપનિષદ્] **મયિ સર્વ-મિદં પ્રોતં, સૂત્રે મણિગણા ઇવ।** [ગીતા] વિગેરે પોકારીને કહે છે.કે-'પ્રેમજ સમગ્ર વિશ્વનો દીવો છે.'

पुण्यानि कृतानि—પૂણ્ય કર્મો. પવિત્ર કર્મો. આ શબ્દો રાસલીલાનું પવિત્રતાનું સૂચન કરે છે.

सुस्मितहासनिरीक्षणेन—અમૃતયુક્ત હાસ્યપૂર્વક સામે જોવું તે. આ શૃંગારરસની છોળો છે.

હવે શ્રીકૃષ્ણ ગોપિકાઓની સાથે જળક્રીડા કરે છે.

વસંતતિલકા.

ताभिर्युतः श्रममपोहितुमङ्गसङ्ग–घृष्टस्रजः स कुचकुङ्कुमरंजितायाः ॥
गन्धर्वपालिभिरनुद्रुत आविशद्वाः, श्रान्तो गजीभिरिभराडिव भिन्नसेतुः ॥२३॥
सोऽम्भस्यलं युवतिभिः परिषिच्यमानः, प्रेम्णेक्षितः प्रहसतीभिरितस्ततोऽंग ॥
वैमानिकैः कुसुमवर्षिभिरीड्यमानो, रेमे स्वयं स्वरतिरत्र गजेन्द्रलीलः ॥२४॥

અર્થ--થાકી ગએલા તથા જેમણે લોકમર્યાદાનું અને વેદમર્યાદાનું ઉલ્લંઘન કર્યું હતું, તે શ્રીકૃષ્ણ ભગવાને, જેમ મોટો માતંગ હાથી, હાથણીઓની સાથે જળમાં પ્રવેશ કરે; તે પ્રમાણેજ, શ્રમ ઉતારવા માટે, તે સ્ત્રિયોની સાથે જળમાં પ્રવેશ કર્યો. તે સમયે અંગના સંગથી ચોળાએલી માળાના, તથા જે માળા સ્તન ઉપર ચોપડેલા કેસરથી રંગાએલી હતી–તે માળાના, (એટલે એવી માળામાં આસક્ત થએલા રસલોભી,) ઉત્તમ ગંધર્વો જેવા ભ્રમરો, શ્રીકૃષ્ણની પાછળ પાછળ જવા લાગ્યા–પાછળ પાછળ ઉડવા લાગ્યા. (૨૩) હે રાજન્! તે વખતે ઘણીજ હસતી સ્રીઓ–એટલે–પ્રેમથી ઉભરાતી ગોપીકાઓ, ચારે તરફથી શ્રીકૃષ્ણને જળથી ભીજવતી હતી, શ્રીકૃષ્ણ ઉપર ચારે તરફથી જળ ઉડાડતી હતી. પ્રેમથી જોવાતા, અને પુષ્પની વૃષ્ટિ કરનારા

---

૨૩ પદચ્છેદ—**श्रांतः**-થાકી ગએલા. **भिन्नसेतुः**--લોકવેદની મર્યાદાનું ઉલંઘન કરનાર **इभराट् गजीभिः इव**-મોટો (ખરતાલી રહેલો) હાથી હાથણીઓની સાથે જળમાં પ્રવેશ કરે. તેમ **ताभिः युतः**-તે સ્ત્રીઓની સાથે. **श्रमं अपोहितुं**-શ્રમ ઉતારવા માટે **वाः** [illegible]-જળમાં પ્રવેશ કર્યો. તે સમયે. **अंगसंगेन घृष्टा-या स्रक् तस्याः अंगसंग घृष्टस्रजः**-અંગસંગથી ચોળાએલી માળાના **कुचकुंकुमेन रंजिता या स्रक् च-तस्याः** [illegible]**कुंकुमरंजितायाः**-સ્તન ઉપરચોપડેલા કેસરથી રંગાએલી હતી તેના. [**गंधर्वान् पांति इति गंधर्वपाः**-મોટા ગંધર્વો. **गंधर्वपाः इव अलयः** (ભ્રમરો) **तैः**-ઉત્તમ ગંધર્વોના જેવા ભ્રમરોથી. **अनुद्रुतः इति कृष्णः**-પાછળ જવાતા એવા શ્રીકૃષ્ણ.

૨૪ પદચ્છેદ—**हे अंग !**-હે રાજન્! **प्रहसतीभिः युवतिभिः**-ઘણીજ હસતી સ્રીઓથી **इतः ततः परिषिच्यमानः**-ચારે તરફથી ભીજવાતા કૃષ્ણ. **प्रेम्णा ईक्षितः**-પ્રેમથી જોવાતા. **कुसुमवर्षिभिः वैमानिकैः ईड्यमानः**-પુષ્પની વૃષ્ટિ કરનારા વૈમાનવાળાઓથી (દેવોથી) સ્તુતિ કરાતા **स्वस्मिन् रतिः यस्य सः स्वरतिः**-આત્મારામ-**गजेंद्रस्य लीला इव लीला यस्य सः गजेंद्रलीलः**-મોટા હાથીની માફક લીલા કરનારા. **स्वयं रेमे**-પોતે (જળમાં) રમવા લાગ્યા.

વૈમાનમાં બેસનારા દેવોથી સ્તુતિ કરાતા, તથા આત્મારામ છતાં, મોટા મદોન્મત્ત હાથીનાં જેવી લીલા કરતા-શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન, (જળમાં તે સ્ત્રીઓની સાથે) પોતે રમવા લાગ્યા. (૨૪)

૨૩-૨૪ વિવેચન—

આ જળક્રીડા અલૌકિક હતી, તો પણ કવિયો હાથી અને હાથણીઓની જળક્રીડાને ઉત્તમ ગણે છે, તેથી તેમની ઉપમા આપી.

શ્રીહરિની માળા કેવી ?—સુગંધના ઢગલા. ભ્રમરો પાછળ પાછળ ઉડયા કરે એવી. સ્ત્રીઓને બાથમાં લેતાં, આ માળા ચોળાતી હતી, અને સ્ત્રીઓના સ્તન ઉપરના કેસરથી રંગાતી હતી. પરિણામે સુગંધથી ઉભરાતી હતી, અને ભ્રમરોને લલચાવતી હતી.

આ માળામાં ત્રણ પ્રકારની ગંધ હતી-દેહામોદ, પુષ્પામોદ, કુકુંમામોદ.

ભિન્નસેતુઃ—'સેતુ' એટલે 'મર્યાદા.' આત્મારામત્વરૂપ બ્રહ્મમર્યાદા, અને પરદારાગમનરૂપ લોકિકમર્યાદા—એમ લૌકિક અલૌકિક બેઉ મર્યાદાઓનો પ્રભુએ ભંગ કર્યો.

પુષ્પવૃષ્ટિ—'આ જળક્રીડા વખતે દેવો પુષ્પવૃષ્ટિ કરતા હતા', એમ કહીને, શ્રીશુકદેવજી આ જલક્રીડાને નિર્દોષ બનાવે છે.

રાજાને 'અંગ'નું સંબોધન કરીને સૂચવ્યું કે—'કુતર્ક'ના પૂરમાં તણાઇશ નહીં. આ તો પ્રભુ અને પ્રભુની શક્તિઓની અલૌકિક લીલા છે.

ગોપીકાઓ શ્રીકૃષ્ણની ચારે તરફ ઉભી રહીને, જળ છાંટતી વખતે, કેવા પ્રકારનું ગાન કરતી હશે ? તે ભાવથી સાંભળો—બરાબર રંગથી ઝીલજો. યાદ રાખજો કે—આ યુવતીઓની રસરેલ છે—ડોસીઓની નહીં—

જળક્રીડા.

રાસ, રાગ—નાગર ઉભા રહો રંગ રસિયા.

આજે આનંદ જળ ઝીલણી રે, સહિયર ! આવો એ જળ ઝીલવા.
ઉછળે અનંત રસરેલ રે—સહિયર ! આવો એ જળ ઝીલવા.
સાજે સોહાગ સરિત સુંદરી રે— સહિયર ! આવો૦
ઉરમાં છે એક અલબેલ રે— સહિયર ! આવો૦
ચંદાને ચોક ચડી ચાંદની રે— સહિયર ! આવો૦
આશા ભરી ઉભરાય રે— સહિયર ! આવો૦
શીળી શી શરદની રાતડી રે— સહિયર ! આવો૦
મીટે મીટે મલકાય રે— સહિયર ! આવો૦
પ્રીતિનાં પૂર જગત્ ઝીલણી રે— સહિયર ! આવો૦
સેરે સેરે નવાં નીર રે— સહિયર ! આવો૦
હૈયે તરંગ રૂડા હિંચતા રે— સહિયર ! આવો૦
તેજે ભર્યાં એનાં તીર રે— સહિયર ! આવો૦
વ્હાલમનાં વ્હાલ વહે વેગથી રે— સહિયર ! આવો૦
ભરતી શી ભાવની ભરાય રે— સહિયર ! આવો૦
અમૃતના ઓધભરી આંખડી રે— સહિયર ! આવો૦

મુખડે મીઠાશ નહિં માય રે— સહિયર ! આવો૦
એવો પ્રભુજીના પ્રેમનો રે— સહિયર ! આવો૦
સાગર શો છલકાય રે— સહિયર ! આવો૦
ઉરની રચાવો રૂડી અંજલિ રે— સહિયર ! આવો૦
ઝીલો ઝરણુ વહ્યાં જાય રે— સહિયર ! આવો૦
સહિયર ! આવો એ જળ ઝીલવા. [બોટાદકર]

હવે રાસલીલાનો ઉપસંહાર કરે છે—વંશસ્થ.

ततश्च कृष्णोपवने जलस्थल-प्रसूनगन्धानिलजुष्टदिक्तटे ॥
चचार भृङ्गप्रमदागणावृतो यथा मदच्युद्द्विरदः करेणुभिः ॥ २५ ॥
एवं शशांकांशुविराजिता निशाः, स सत्यकामोऽनुरताबलागणः ॥
सिषेव आत्मन्यवरुद्धसौरतः, सर्वाः शरत्काव्यकथारसाश्रयाः ॥ २६ ॥

અર્થ—પછી જળ અને સ્થળના પુષ્પોની સુગંધીવાળા પવનથી, જેની દિશાઓ અને કાંઠાઓ વ્યાપી રહ્યા હતા–એવા યમુનાજીના ઉપવનમાં, ભ્રમરોનાં અને પ્રમદાઓનાં ટોળાંઓથી વિંટાએલા કૃષ્ણ, જેના ગંડસ્થલમાંથી મદ ટપકે છે એવો હાથી, જેમ હાથણીઓની સાથે વિહાર કરે, તે પ્રમાણે વિહાર કરવા લાગ્યા–આમ તેમ ફરવા લાગ્યા. [૨૫] આ પ્રમાણે સત્ય સંકલ્પવાળા, સ્ત્રીઓનો સમુદાય જેમાં પ્રીતિ રાખી રહ્યો હતો એવા, તથા જેમણે પોતાના વીર્યનેસ્ખલિત થવા દીધું નહીંએવા–ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણે, ચંદ્રમાના કિરણોથી

---

૨૫ પદચ્છેદ—**ततः च**-પછી. **कृष्णायाः उपवनं तस्मिन्**-યમુનાજીના ઉપવનમાં. **जलं च स्थलं च जलस्थले तयोः प्रसूनानां गंधः यस्मिन् सः अनिलः तेन जुष्टानि** (સેવાયેલાં) **दिकूतटानि यस्मिन् तत्, तस्मिन् इति जलस्थलप्रसून गंधानिलजुष्टदिक्तटे इति कृष्णोपवने**-જળ અને સ્થળના પુષ્પોની સુગંધીવાળા પવનથી જેની દિશાઓ અને કાંઠા વ્યાપી રહ્યા હતા એવા યમુનાજીના ઉપવનમાં **भृंगाश्च प्रमदाश्च तासां गणैः आवृतः** (વિંટાએલા.)–ભ્રમરો અને પ્રમદાઓનાં ટોળાંઓથી વિંટાએલા. **मदं च्योतति इति मदच्युत्**-જેમાં મદ સ્રવે એવો **द्विरदः**-હાથી. [**द्वौ रदौ** (દાંત) **यस्य सः द्विरदः**] **करेणुभिः यथा**-જેમ હાથીઓની સાથે વિહાર કરે તેમ **चचार**-ફરતા હતા. ૨૬ પદચ્છેદ—**एवं**-એ પ્રમાણે. **सत्यः कामः यस्य सः**-સત્ય સંકલ્પવાળા ભગવાન્ **अनुरतः अबलागणः यस्मिन् सः अनुरताबलागणः**-સ્ત્રીઓનો સમુદાય જેમાં પ્રીતિ રાખી રહ્યો છે તે. **आत्मनि अवरुद्धं सौरतं** (વીર્ય) **येन सः आत्मन्यवरुद्धसौरतः**-જેણે પોતાના વીર્યને સ્ખલિત થવા દીધું નથી તે. **शशांकस्य अंशुभिः** (કીરણો) **विराजिताः निशाः**-ચંદ્રમાના કિરણોથી શોભી રહેલી રાત્રીઓમાં [દ્વિતીયા સપ્તમીના અર્થમાં છે] **शरत् च काव्यानि च शरत्काव्यानि तेषु ये कथारसाः तेषां आश्रयाः ताः सर्वाः**-સરદ્ ઋતુમાં કરવા જેવી જે જે લીલાઓ સાહિત્યના ગ્રન્થોમાં લખેલી છે તે તમામ લીલાઓ. **सिषेव**-શ્રીકૃષ્ણે કરી.

શોભી રહેલી રાત્રીઓમાં, શરદ ઋતુમાં કરવા જેવી જે જે લીલાઓ, સાહિત્યના ગ્રન્થોમાં લખેલી છે, તે તમામ લીલાઓ (શ્રીકૃષ્ણે) કરી. [૨૬]

૨૫–૨૬ વિવેચન—

આ સાથે રહીને પુષ્પ વિણવાની લીલા છે–વનલીલા છે–વનવિહાર છે.

आत्मन्यवरुद्धसौरतः-आत्मनि अवरुद्धं सौरतं (વીર્ય) **येन सः इति कृष्णः-** શ્રીકૃષ્ણ કોણ ? કે–આવા પ્રસંગોમાં પણ જેમનું વીર્ય સ્ખલીત થયું નહોતું તે. આ શબ્દ શ્રીકૃષ્ણનું પ્રભુત્વ સૂચવે છે. જો આ શબ્દ ઉપસંહારમાં ન મૂકયો હોત, તો અનેક ગોંડીયા ગબડી પડત. આ કારણથીજ શ્રીકૃષ્ણને 'કંદર્પદર્પહર' કહેવાય છે.–'કંદર્પ' એટલે 'કામદેવ.' 'દર્પ' એટલે ગર્વ. કામદેવના ગર્વને જે હરિ લે, તે **કંદર્પદર્પહર.** પુરૂષોએ કંદર્પદર્પહર બન્યા પછી સ્ત્રીઓ સાથે રાસ રમવા; અને સ્ત્રીઓએ કંદર્પદર્પહર પુરૂષ ઈશ્વર સાથેજ રાસ રમવા. જેમ અગ્નિ પાસે ઘી દ્રવે; તેમ સ્ત્રી પાસે પુરૂષ દ્રવે. તેમાં આ તો અનેક રંગીલી ગોપીકાઓ. આવા પ્રસંગમાં વીર્યની રક્ષા કરનારા પુરૂષો કયાંઇ સાંભળ્યા છે ?

શ્રીશંકરાચાર્યે મંડનપંડિતની સ્ત્રી સરસ્વતીને, કામશાસ્ત્રના વાદમાં જીતી લેવા–રાજી કરવા;, અમરક રાજાના દેહમાં પ્રવેશ કરવાનો વિચાર કર્યો. ત્યારે શ્રીશંકરાચાર્યના પદ્મપાદ નામના શિષ્યે કહ્યું છે કે–' હે મહારાજ! પૂર્વે **મત્સ્યેંદ્ર** નામના મોટા યોગીએ, પોતાના શરીરને, પોતાના શિષ્ય **ગોરક્ષ**ને સોંપીને, કામરૂદેશના રાજાના શરીરમાં પ્રવેશ કર્યો હતો. અસ્ખલીત વીર્યવાન રહેવા તેણે ઘણો પ્રયત્ન કર્યો, તોપણ તે ભ્રષ્ટ થઇ ગયો. ગોરક્ષનાથે તેને માંડ માંડ પૂર્વના શરીરમાં આણ્યો. માટે આપ આ સાહસ ખેડવું રહેવા દો. ' તેના જવાબમાં શ્રીશંકર બોલ્યા હતા કે—

असंगिनो न प्रभवंति कामा, हरेरिवाभीरवधूलसस्य ।
वज्रोलियोगप्रतिभूः स एव, वत्सावकीर्णित्वविपर्ययो नः ॥ ९० ॥

[શંકરદિગ્વિજય].

જેમ ગોપિકાઓનો સંગ કરવાથી, શ્રીકૃષ્ણને કોઇ કામકૃત દોષ લાગ્યા નહોતા; તેમ આસક્તિથી રહિત બીજા પુરૂષને પણ, કોઈ કામકૃત દોષ લાગતા નથી. યોગમાં વજ્રોલી નામની જે ક્રીયા છે, તે આપણા વીર્યને સ્ખલીત નહીં થવા દેવામાં જામીન છે. [વજ્રોલી ક્રિયાથી સ્ત્રીનો સંગ કરતાં, પુરૂષનું વીર્ય સ્ખલીત થતું નથી એટલુંજ નહીં, પણ આ ક્રિયા સ્ત્રીના વીર્યને પણ ખેંચી લે છે. [જુઓ હઠયોગ પ્રદીપિકા ત્રીજો ઉપદેશ શ્લોક ૯૩ થી ૯૫]

શ્રી શંકરાચાર્ય અમરક રાજાની રાણીઓ સાથે, મોજે ચડયા હતા; પણ અસ્ખલીત વીર્યવાન્ રહી શકયા.

સામાન્ય પુરૂષ ગમે એટલો નિરોગ હોય, તો પણ બે પાંચ દસ વીસ સ્ત્રીઓ સાથે એકી વખતે સંયોગ કરી શકે, ત્યારે શ્રીકૃષ્ણે અનેક રૂપે અનેક સ્ત્રીઓ સાથે સંયોગ કર્યો. આ પણ પ્રભુત્વ અને વિલક્ષણતા.

निशाः—કૃષ્ણનાં અનેક રૂપ હતાં, તોપણ એકજ કૃષ્ણ દેખાતા હતા; તેમ અનેક રાત્રીઓ પસાર થઈ ગઇ: તો પણ એકજ રાત્રી દેખાતી હતી. આ પણ યોગીની યોગકળા.

કાવ્યકથારસ—કામશાસ્ત્ર, વાત્સાવનનાં કરેલાં સૂત્રો, રસગંગાધર અને સાહિત્યદર્પણ. વિગેરે. રાસલીલાના રસીકે આ ગ્રન્થો પ્રથમ વાંચી જવા જોઇએ.

ઉપસંહારમાં આપણે કાંઇ ગાઇએ—

ગરબો.

જુઓ નટવર ગોપાલ થેઇ થેઈ નાચી રહ્યો.
નાચી રહ્યો રંગ મચાવી રહ્યો. જુઓ નટવર.

સાખી—સ્વચ્છ યામીની શરદની, પૂરણ ચંદ્ર પ્રકાશ;
શ્રી યમુનાના પુલીનમાં, રંગે રમતા રાસ;
એક એક ગોપીને વચમાં શ્રીકૃષ્ણજી, તાલ મૃદંગ સુર છાઇ રહ્યો. જુઓ૦

સાખી—શીતળ મંદ સુગંધમાં, પવન વહે છે ત્યાંહ;
સુંદિર ફુલ્યાં ફુલ બહુ, નાનાં વિધના જ્યાંહ.
જુઈ કેતકી ને ચંપો ચંબેલી, ડમરો ગુલાબ પુષ્પ ખીલી રહ્યાં. જુઓ૦

સાખી—રમતાં કુસુમિત વનમાં, શ્રમીત હુવા નંદલાલ;
રમણલાલ હિત મગ્ન છે, નિરખી છબી તે કાલ.
આવિ બિરાજ્યા પ્રભુ કામીનીના કુંજમાં, પ્રીતિના રંગનો એ ભાવી થયો. જુઓ૦

હવે પરીક્ષિત રાજા શંકા કરે છે—

॥ राजोवाच ॥

संस्थापनाय धर्मस्य, प्रशमायेतरस्य च ॥
अवतीर्णो हि भगवा-नंशेन जगदीश्वरः ॥ २७ ॥
स कथं धर्मसेतूनां, वक्ता कर्ताऽभिरक्षिता ॥
प्रतीपमाचरद्ब्रह्मन्, परदाराभिमर्शनम् ॥ २८ ॥
आप्तकामो यदुपतिः, कृतवान् वै जुगुप्सितम् ॥
किमभिप्राय एतं नः, संशयं छिन्धि सुव्रत ॥ २९ ॥

અર્થ—પરીક્ષિત રાજા પૂછે છે કે-' હે મહારાજ ! ધર્મનું સ્થાપન કરવા માટે જ, અને અધર્મનો નાશ કરવા માટેજ, જગત્‌ના ઇશ્વર ભગવાન્ પોતાના અંશ સાથે અવતર્યા છે; તથા ધર્મની મર્યાદાઓનુ પાલન કરવા માટે ઉપદેશ

---

૨૭ પદચ્છેદ—**धर्मस्य संस्थापनाय**-ધર્મનું સ્થાપન કરવા માટે. **च**-અને **इतरस्य प्रशमाय**-અધર્મનો નાશ કરવા માટે. **जगदीश्वरः भगवान्**-જગત્‌ના ઇશ્વર ભગવાન્ **हि**-ચૌકકસ **अंशेन अवतीर्णः**-પોતાના અંશ સાથે અવતર્યા છે. ૨૮ પદચ્છેદ—**हे ब्रह्मन् !** -હે મહારાજ ! **धर्मसेतूनां वक्ता कर्ता अभिरक्षिता**-ધર્મની મર્યાદાઓના પાલન માટે ઉપદેશ કરનારા, ધર્મની મર્યાદાઓ પોતે પાળનારા અને ધર્મની મર્યાદાઓનું રક્ષણ કરનારા. **सः**-તે ભગવાને. **परदाराणां अभिमर्शनम्**-પરસ્ત્રીના સેવન રૂપી. **प्रतीपम्**-અધર્મ. **कथं आचरत्**-કેમ કર્યો ?

૨૯ પદચ્છેદ—**हे सुव्रत !**-હે બ્રહ્મચારી ! હે મુનિ ! **यदुपतिः आप्तकामः वै**-ભગવાન્ પૂર્ણકામ છેં તોપણ. **कः अभिप्रायः यस्य सः किमभिप्रायः**-શા અભિપ્રાયથી શ્રીકૃષ્ણે. **जुगुप्सितम् कृतवान्**-નિંદ્ય કર્મ કર્યું ? **एतं नः संशयं छिन्धि**-તે સંબંધી અમારા સંશયને કાપો.

કરનારા, વળી તે મર્યાદાઓનું પોતે જ પાલન કરનારા, તથા તે મર્યાદાઓનું પોતેજ રક્ષણ કરનારા-એવા શ્રીકૃષ્ણ ભગવાને, પરદારાના સેવન રૂપી અધર્મ કેમ કર્યો? [૨૭-૨૮]. વળી આગળ પૂછે છે કે-'હે મુનિ! ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણ પૂર્ણકામ છે; તોપણ શા અભિપ્રાયથી તેમણે (આ) નિંદ્ય કર્મ કર્યું? તે સંબંધી અમારા સંશયને આપ કાપો. એટલે તે સંબંધી જે કાંઇ જાણવા જેવું હોય તે આપ અમને કહી સંભળાવો.' [૨૯]

૨૭ થી ૨૯ વિવેચન—

કેટલા પ્રશ્ન છે? ૧ ધર્મનું સ્થાપન કરવા અવતાર લીધો હતો, છતાં પરસ્ત્રીગમન રૂપી અધર્મ કેમ કર્યો? ૨ ધર્મની મર્યાદાનો ઉપદેશ કરે; ધર્મ મર્યાદાનું પાલન કરે, અને ધર્મ મર્યાદાની રક્ષા કરે, તે પોતેજ ધર્મ મર્યાદાઓને કેમ તોડે? ૩ શ્રીકૃષ્ણને કોઇ પણ પ્રકારની કામના નહોતી, ત્યારે નિંદીત કાર્ય કેમ કર્યું?

પ્રથમ પ્રશ્ન સૂચવે છે કે-આ લીલા અવતારના સિદ્ધાંત વિરૂદ્ધ છે. બીજો પ્રશ્ન સૂચવે છે કે આ લીલા વેદ વિરૂદ્ધ છે; અને ત્રીજો પ્રશ્ન સૂચવે છે કે-આ લીલા-પ્રમેય વિરૂદ્ધ છે-કારણ વિનાની છે.

धर्मसंस्थापनार्थाय વિગેરે શબ્દોથી ગીતા, રામાયણ અને ભાગવત સૂચવે છે કે-'ઇશ્વરનો અવતાર ધર્મની રક્ષા માટે, અને અધર્મનો નાશ કરવા થાય છે.'

हे ब्रह्मन्! हे सुव्रत!-એમાં બે સંબોધન મૂકીને, પરીક્ષિત સૂચવે છે કે-'આપ ઉત્તમ વ્રતને પાળનારા-પવિત્ર છો, અને બ્રહ્મતત્ત્વને યથાર્થ જાણનારા છો; તેથી આપ જે કહો છો તે સત્ય હશે, તોપણ-**नः संशयं छिन्धि**-હું અને મારા જેવા બીજા ઘણા અલ્પજ્ઞોથી, આ રહસ્ય અનાયાસે સમજાય એવું નથી; માટે તે સંબંધી ઘટતો ખુલાસો કરો.'

પરીક્ષિતે એકજ બાજુના પ્રશ્ન પૂછ્યા. એટલે શ્રીકૃષ્ણે કરેલા અધર્મનોજ વિચાર કર્યો-એટલે-અધર્મ સંબંધીજ પ્રશ્નો તારવી લીધા. શ્રીકૃષ્ણ નવ વરસના બાળક હતા. તેને કામકેલિ કેવી રીતે સંભવે? તે શૃંગારરસમાં શું સમજે? ગોપિકાઓ આવા બાળક પ્રત્યે હાવભાવ કરવા કેમ લલચાય? હાવભાવ દેખીને આ બાળક કેમ હરખાય? વિગેરે. 'તે એક હતા છતાં અનેક કેવી રીતે બન્યા?' વિગેરે પ્રશ્નો રાસલીલાની નિર્દોષતા-પવિત્રતા-સાબીત કરવા તૈયાર છે. તે પ્રશ્નો પરીક્ષિતે પૂછ્યા નથી, તોપણ મુમુક્ષુઓએ તે પ્રશ્નો વિચારવા જેવા છે. વિચારતાં તેમાંથી પ્રભુત્વ પ્રગટશે.

આવા કુતર્કો ન ઉઠે, એવા હેતુથી, શ્રી શુકદેવજીએ આગળ ઘણા ખુલાસા કર્યા હતા-બહુ સંભાળ રાખી હતી; તોપણ પરીક્ષિતને એકડે એકથી ભણતો દેખીને, કૃપાળુ ગુરૂ આગળ વધતા અટકયા. તે સંબંધમાં નરસી મહેતો કહે છે કે—

* રાગ-પ્રભાત.

પ્રેમ રસ પાને તું મોરના પીંછધર, તત્ત્વનું [૧]ટૂંપણું તુચ્છ લાગે.
દુબળા ઢોરનું કુશકે મન ચળે, ચતુરધા મુક્તિ તેઓજ માગે—પ્રેમ૦
પ્રેમની વાત **પરીક્ષિત** પ્રીછયો[૨] નહીં, શુકજીએ સમજી રસ સંતાડયો;
જ્ઞાન વૈરાગ્ય કહી, ગ્રંથ પૂરો કર્યો, મુક્તિનો મારગ સીધો દેખાડયો—પ્રેમ૦

* આગળ આ પદ આવી ગયું છે. ૧ શુષ્કવેદાંત. ૨ સમજ્યો નહીં.

મારીને મુક્તિ, આપી ઘણા દૈત્યને, જ્ઞાની વિરાગી બહુ મુનિરે જોગી;
પ્રેમને યોગ્ય તો વ્રજતણી ગોપિકા, અવર વીરલા કોઇ ભક્ત ભોગી—પ્રેમ૦
પ્રેતને[3] મુક્તિ તો, પરમ વલ્લભ સદા, હેતુના જીવ તે હેતુ ત્રૂઠે;
જન્મોજન્મ, લીલારસ ચાખતાં, લ્હાણનાં વ્હાણ તો દ્વાર છૂટે—પ્રેમ૦
મેં ગ્રહ્યો હાથ ગોપી તણા નાથનો, અવર બીજું મને કાંઇ ન ભાવે;
[4]નરસૈયો મહામતી ગાંય છે ગુણ કથી, જતિ સતિને તો સ્વપ્ને ન આવે—પ્રેમ૦
શ્રી શુકદેવજી હવે તેના જવાબ આપે છે—

॥ श्रीशुक उवाच ॥

धर्मव्यतिक्रमो दृष्ट, ईश्वराणां च साहसम् ॥
तेजीयसां न दाषाय, वह्नेः सर्वभुजो यथा ॥३०॥
नैतत्समाचरेज्जातु, मनसाऽपि ह्यनीश्वरः ॥
विनश्यत्याचरन्मौढ्या-द्यथा रुद्रोऽब्धिजं विषम् ॥३१॥

અર્થ—શ્રીશુકદેવજી કહે છે કે-' બ્રહ્મા, ઇંદ્ર, ચંદ્રમા, અને વિશ્વામિત્ર આદિ સમર્થ મહાત્મા પુરૂષોએ, ધર્મનું ઉલંઘન અને સાહસ કરેલાં છે; પણ સર્વ પદાર્થોનું ભક્ષણ કરનારી અગ્નિને, વિષ્ટાદિ મલિન પદાર્થોનું ભક્ષણ કરતાં, દોષ લાગતો નથી; તેમ તેજસ્વી પુરૂષોને, ધર્મનું ઉલંઘન કરવાનો અને સાહસનો દોષ લાગતો નથી.' [૩૦] ' દેહાદિકના અભિમાનવાળા જીવ કોટિના પુરૂષે તો, મનથી પણ, આવું કામ કદિ કરવું નહીં. દૃષ્ટાંત-સમુદ્રમાંથી ઉત્પન્ન થએલું ઝેર, મહાદેવજી પી ગયા-તે ઠીક; પણ બીજો કોઇ પીએ, તો તે મરી જાય; તે પ્રમાણેજ દેહાભિમાન વાળો કોઇ પુરૂષ, બેવકુફીથી શ્રીકૃષ્ણનું અનુકરણ કરે, તો તે નાશ પામે.' [૩૧]

---

૩ ભૂત

૪ શ્રીવલ્લભ સંપ્રદાયની 'ટિપ્પણ' નામની ટિકાનું વિવેચન નરસીમેહેતાની સમજણને ટેકો આપે છે—

૩૦ પદચ્છેદ—**ईश्वराणां**-સમર્થ મહાત્મા પુરૂષોના **धर्मव्यतिक्रमः च साहसं दृष्टं**-ધર્મનું ઉલંઘન અને સાહસ જેવામાં આવ્યાં છે. પણ **यथा सर्वभुजः वह्नेः दोषाय न**-સર્વનું ભક્ષણ કરનાર અગ્નિને જેમ દોષ લાગતો નથી તેમ. **तेजः अस्ति येषां तेजीयांसः तेषां तेजीयसां दोषाय न**-તેજસ્વી પુરૂષોને ધર્મનું ઉલંઘન કરવાનો અને સાહસ કરવાનો દોષ લાગતો નથી.

૩૧ પદચ્છેદ—**अनीश्वरः पुरुषः हि मनसा अपि जातु एतद् न समाचरेत्**-દેહાદિકના અભિમાન વાળા જીવકોટિના પુરૂષે તો આવું આચરણ કદિ કરવુંજ નહીં. **यथा अब्धिजं विषम् रुद्रः**-સમુદ્રમાંથી ઉત્પન્ન થએલું ઝેર મહાદેવજી પી ગયા, પણ તેમને કાંઇ થયું નહીં, અને બીજો કોઇ પીએ તો મરી જાય, તે પ્રમાણે. **मौढ्यात् आचरन् विनश्यति**-બેવકુફીથી કોઇ તેનું આચરણ કરે તો તે નાશ પામે છે.

૩૦-૩૧ વિવેચન—

અવતારના હેતુથી વિરૂદ્ધ કૃત્ય કેમ કર્યું ? તેનો આ જવાબ છે. તેના જવાબમાં શ્રી શુકદેવજી કહે છે કે-જીવનમુક્ત પુરૂષોને આ દોષ લાગતો નથી.

ચોપાઈ—સમરથ કો નહીં દોષ ગુંસાઇ, રવિ-પાપક-સુરસરીકી નાંઇ. [મોક્ષવાણી પાનુ ૧૩]
જો [1]અહિસેજ શયન હરિ કરહિં, બુધ કચ્છુ તિનકહૌં દોષ ન ધરહી;
[2]ભાનુ [3]કૃષાનું સર્વ રસ ખાહી, તિનકહૈં મંદ કહત કોઉ નાહીં
શુભ અરૂ અશુભ સલિલ સબ બહહીં, [4]સુરસરિ કોઉ અપાવન ન કહહીં.

સૂર્ય, અગ્નિ અને ગંગાજીનાં દૃષ્ટાંત આપ્યાં. વિધિ નિષેધનો કાયદો જીવન્મુક્ત પુરૂષોને લાગુ પડતો નથી શ્રીરામ લક્ષ્મણને કહે છે કે— [મોક્ષવાણી પાનુ ૪૨]

ચોપાઈ—ઉસર વરસૈ તૃણ નહીં જામા, સંત હૃદય જસ ઉપજ ન કામા.

મિથ્યા જ્ઞાનરૂપી જળથી ભીની થએલી આત્મભૂમિમાં, કર્મબીજ (ધર્માધર્મ) અંકુર ધારણ કરે; પણ જે આત્મભૂમિ તત્ત્વજ્ઞાનરૂપી, ઉન્હાળાથી શોષાઇ ગઈ હોય છે, તે ભૂમિમાં ધર્માધર્મ કદિ અંકુર પામતો નથી.

ચોપાઈ—જહાં તહાં પથિક રહે થકી નાના, જિમિ ઈંદ્રિયગણ ઉપજે જ્ઞાના.

ધર્મવ્યતિક્રમઃ અને **સાહસં**—ધર્મનું ઉલંઘન અને સાહસ. 'સાહસ' એટલે પરિણામનો વિચાર કર્યા વિના કરેલું કાર્ય. એટલે-પાછળથી લોકો આ કાર્યનું અનુકરણ કરીને, નરકે જશે; તેનો જરા પણ ખ્યાલ રાખ્યા વિના કરેલું કાર્ય.

તાત્પર્ય—કર્મના નિયમોનું બળ તેમને લાગુ પડતું નથી. દૃષ્ટાંત-મુંબઇ જતી ગાડીના ટિકીટ તપાસનારાએ, આણંદ જંકશન ઉપર, એક સાધુને પુછ્યું કે-'આપની ટિકીટ બતાવો.' સંતે કહ્યું-'અમે હરદ્વારથી આવીએ છઇએ, પણ અમારી પાસે ટિકીટ નથી.'

ટિકીટ માસ્તર—ટિકીટ ન હોય તો અહીં ઉતરી પડો. આગળ જવા દેવામાં નહીં આવે. સંત—એમ ન થાય. સંત—કેટલી ટિકીટ લાવું ?

ટિકીટ માસ્તર—ત્યારે ટિકીટ લાવો.

ટિકીટ માસ્તર—કેટલી કેમ ? તમારી એકનીજ.

સંત—અહીં તો જેટલી જોઇએ તેટલી છે. એમ કહીને સંતે હરદ્વારથી મુંબઇની ૫૦ ટિકીટ આપી; અને કહ્યું કે-'વધારે આપું ?' કહો તો અજમેરથી અહીં સુધીની આપું. એમ કહીને અજમેરથી આણંદની દસ ટિકીટ આપી. આ દેખાવ જોઇને ટિકીટ માસ્તર સજડ થઇ ગયો. તેજ ગાડીમાં ટ્રાફીક સુપ્રીન્ટેન્ટ હતા. તેથી ટિકીટ માસ્તર સંતને સાહેબ પાસે લઇ ગયો. સંતની શક્તિ જોઇને સાહેબ પણ આશ્ચર્ય પામ્યો.

ટિકીટ માસ્તરે સાહેબને પૂછ્યું-'સાહેબ ! આ સંતની ટિકીટ લઉં.'

ટ્રાફીક સુ—એમની ટિકીટ ન હોય. એમને એમ ને એમ મુંબઈ જવા દો.

તાત્પર્ય—ટિકીટનો કાયદો જેમ સંતને લાગુ પડયો નહીં, તેમ વિધિનિષેધનો કાયદો જીવન્મુક્ત પુરૂષોને લાગુ પડતો નથી. સમાજના અંકુશો તેમને નિયમમાં રાખીશકતા નથી.

૧ સર્પ ૨ સૂર્ય ૩ અગ્નિ. ૪ ગંગા.

ગેરસમજ—મોટા કરે તેમ નાના પણ કરે—यद्यदाचरति श्रेष्ठस्तत्तदेवेतरो जनः ! स यत् प्रमाणं कुरुते, लोकस्तदनुवर्तते ॥२१॥ [ગીતા અ. ૩,]

અર્થ—શ્રીકૃષ્ણ અર્જુનને કહે છે કે-મોટા પુરૂષ જે જે આચરણ કરે, તે તે આચરણ નાનાં પણ કરે, એટલે જે વાતને મોટા પ્રમાણભૂત-યોગ્ય-ઠરાવે; તેને ઘણા લોકો અનુસરે.

આ ગેરસમજમાંથી બચાવવા માટે, શ્રીશુકદેવજીએ ૩૧ મા શ્લોકમાં મહાદેવજીનું દષ્ટાંત આપ્યું. ૩૧ માં શ્લોકમાં अनीश्वरः શબ્દ છે. તેનો અર્થ કામ ક્રોધ અને લોભનો ગુલામ, માયાવી, મૂઢ પુરૂષ.

योगयुक्तो विशुद्धात्मा, विजितात्मा जितेंद्रियः ॥
सर्वभूतात्मभूतात्मा, कुर्वन्नपि न लिप्यते ॥७॥
ब्रह्मण्याधाय कर्माणि, संगं त्यक्त्वा करोति यः ।
लिप्यते न स पापेन, पद्मपत्रमिवांभसा ॥१०॥ [ગીતા અ. ૫]

પતંજલિ એ કહ્યું છે કે—

हयमेध सहस्राण्यप्यथ, कुरुते ब्रह्मघातलक्षाणि ।
परमार्थविन्न पुण्यैर्न च, पापैर्लिप्यते क्वापि ॥

અર્થ—બ્રહ્મવેત્તા પુરૂષ સેંકડો અશ્વમેધ યજ્ઞો કરે, અથવા અગણીત બ્રહ્મહત્યાઓ કરે; તો પણ તે પરમ અર્થને જાણનારો હોવાથી, પુણ્ય અગર પાપથી લેપાતો નથી.

'त्रिशीर्षाणं त्वाष्ट्रमहमरुन्मुखान् यतीन् शालावृकेभ्यः' વિગેરે શબ્દોથી ઋગ્વેદના ઉપનિષદ્‌ની શ્રુતિમાં ઇંદ્ર કહે છે કે-'મેં ત્રણ માથાવાળા વિશ્વરૂપને માર્યો, તથા વેદાંતોનું અધ્યયન નહીં કરનારા સન્યાસીઓને મારીને કુતરાઓને ખવરાવી દીધા; તો પણ તે પાપથી મને કાંઇ હરકત આવી નથી.

'जनको वैदेहो बहुदक्षिणेन यज्ञेनेजे' 'अभयं वै जनक प्राप्तोसि' વિગેરે શબ્દોથી કણ્વ શાખાના ઉપનિષદ્‌ની શ્રુતિઓ કહે છે કે-'ઘણી દક્ષણા વાળા યજ્ઞોથી જનક રાજાએ દેવતાઓનું પૂજન કર્યું; અને અગણિત ધનોથી બ્રાહ્મણોને તૃપ્ત કર્યા. તો પણ તેને ફરીવાર અવતાર થયો નહી; અને અભયરૂપ મુક્તિ મળી.

બ્રહ્મા પોતાની પુત્રીની પાછળ દોડયા અને અપરાધનું ભાન થતાં, તે દેહ છોડીને બીજો દેહ ધારણ કર્યો. મહાદેવજી મોહની સ્વરૂપને જોઇને મોહ પામ્યા, પણ સમુદ્રમાંથી વિષ નીકળ્યું, તેનું પાન તેમણે કર્યું. શ્રીકૃષ્ણ પરદારાઓ સાથે રાસ રમ્યા, પણ કાળી-નાગને નાથ્યો, અને દાવાનળ પી ગયા. કહેવાનો ભાવ એ છે કે-જે એક મટીને અનેક રૂપ લઇ શકતા નથી; અને ઉની કદી પણ જેઓ ફુંકી ફુંકીને પીએ છે; તેમણે રાસાદિ લીલાઓમાં પરદારાઓ સાથે કદિ ઉતરવું નહીં. 'શ્રીકૃષ્ણ ગોપીઓના પતિ થયા હતા; તો અમે કે જે ગુરૂ અગર આચાર્ય છઇએ, તે પરદારાઓના [શિષ્યાઓના] પતિ કેમ ન થઇએ ?' આવી ગેરસમજમાં-આવા ભયંકર પાપમાં-ગુરૂઓએ અગર આચાર્યોએ કદિ ઉતરવું નહીં. ગુરૂઓ અને શિષ્યાઓને અસ્પર્શ રહેવામાં, જેટલું સુખ છે, જેટલો ધર્મ લાભ છે-તેથી વિશેષ, એક બીજાનો સ્પર્શ કરવાથી, નુકશાન છે. શિષ્યાઓ આવીને ગુરૂને

'પ્રભુ!' કહે;. પણ ગુરૂએ પ્રભુના દાસાનુદાસ થવામાં મોટાઇ માનવી—પ્રભુના પિતરાઈ થવામાં મોટાઇ માનવી નહીં. પ્રભુ બન્યા કે પડયા સમજવું.

હવે કહે છે કે-વડીલોના ઉપદેશ પ્રમાણે જે કૃત્ય હોય, તેનું અનુકરણ નાનાએ કરવું, ઉપદેશથી વિરૂદ્ધ જે કૃત્ય હોય તે કદિ આચરવું નહીં—

ईश्वराणां वचः सत्यं, तथैवाचरितं क्वचित् ॥
तेषां यत्स्ववचो युक्तं, बुद्धिमांस्तत्समाचरेत् ॥३२॥

અર્થ—શ્રી શુકદેવજી આગળ કહે છે કે-' મોટા પુરૂષોનું વચન [ઉપદેશ] સત્ય-પ્રમાણુરૂપ-મનાય છે; અને તેમનું આચરણ કોઇ વખત [અમુક ગુહ્ય કારણસર] અસત્ય-ગેરવ્યાજબી-પણ હોય છે. તેથી તેઓનાં પોતાનાં વચન પ્રમાણે જે ચરિત્ર હોય, તે ચરિત્રજ સમજુ પુરૂષે આચરવું. એટલે-જે ચરિત્ર વચનથી વિરૂદ્ધ જણાતું હોય, તે ચરિત્ર, સમજુ પુરૂષે કદિ આચરવું નહીં.' [૩૨]

૩૨ વિવેચન—

તે સંબંધમાં દયારામભાઇ કહે છે કે—

પદ.

મોટાનું વચન સુખધામ, કૃતિ રીતે કરીએ;
તે કરે ચહાય સો કામ, આપણુ તો મરીએ—મોટા૦
પરનારી ક્રીડા કરી કૃષ્ણે, તે અમથી કેમ થાય રે;
ઉર્ધ્વરેત અગ્નિ પીવો, ગોવર્ધન કેમ ધરાય—કૃતિરી૦ મોટા૦
શિવ અર્ધાંગે ઉમિયા રાખે, તે અમથી કેમ થાય રે;
કેમ કરિને કામ બાળિએ, કેમ બને હળાહળ પીવું—કૃતિ૦ મોટા૦
ખરૂં ખોટું પણ પુત્રી લાંછન, બ્રહ્માજીને લાગ્યું રે;
તે જોઇ કદિ આપણુ ત્યમ કરીએ, પણ આ સૃષ્ટિ કેમ રચાય ! કૃતિ૦ મોટા૦
ચંદ્ર ઈંદ્ર ગુરૂ પત્નિ રમિયા, ત્યમ કરવું તો સુલભરે;
અંડ પ્રકાશ અમીવૃષ્ટિ, [૧]નગ પાંખો છેદન દુર્લભ—કૃતિ૦ મોટા૦
અગ્નિ ભક્ષણુ સર્વ કરે પણ, કોઈ તેને કહે નહીં [૨]મેલોરે;
તે જોઇને તું તેમ કરીશ તો, સરવે કહેશે ઘેલો—કૃતિ૦ મોટા૦

× × × × ×

ગંગા મધ્ય મુનિ પરાશર, ઢીમર કન્યા ભોગીરે;
વ્યાસ પ્રગટ મછગંધા, મૃગમદ-ગંધા કરી એ યોગી—કૃતિ૦ મોટા૦

---

૧ પર્વત. ૨. ભ્રષ્ટ.

૩૨ પદચ્છેદ **ईश्वराणां वचः सत्यं**-મોટા પુરૂષોનું વચન સત્ય [પ્રમાણુરૂપ] મનાય છે. **तथा**-અને **तेषां चरितं क्वचित् अचरितं एव**-આચરણ કોઈ વખત અસત્ય પણ હોય છે. તેથી **तेषां यत् स्ववचोयुक्तं** તેઓના પોતાના વચન પ્રમાણે જે જે ચરિત્ર હોય. **तत् बुद्धिमान् समाचरेत्**-તે ચારિત્રજ સમજુ પુરૂષે આચરવું-તે પ્રમાણે વર્તવું.

કુંતા [3]કૃષ્ણા પંચ પતિ પણ, સતી શિરોમણી કહાવેરે;
તેહનું જોઇ સ્ત્રી અન્ય કરે તો, નિશ્ચ નરકે જાવે—કૃતિ૦ મોટા૦
શંકર સ્વામીનું શિષ્યે જોઇને, મદ્ય ઘુંટડા પીધારે;
પણ [4]સીસું નવ પીવાયું સંગે, થયા બહિર્મુખ સીધા—કૃતિ૦ મોટા૦
પુત્ર તણી બે પુત્રી કશ્યપ, થઇને પિતામહ વરિયારે;
તેહનો દોષ આપણે નવ જોવો, તે ઘર હરિ અવતરિયા—કૃતિ૦ મોટા૦
મહેતે અંત્યજ ઘેર ઉચ્છવ કીધો, તે આપણ નવ કરીએરે;
મહેતાને નટવરસુ:નેડો, આપણે માયાનો હેડોરે—કૃતિ૦ મોટા૦
માટે પ્રમાણ વાટે ચાલવું, વિચારી ડગલાં ભરવાં રે;
મોટાની ગતિ મોટા જાણે, દયો દીનતા ધરવા—કતિ૦ મોટા૦

સભામાં એક ધર્માદાની ટીપ આવી. હઠીભાઇ પ્રેમાનંદ શેઠે એક હજાર ભર્યા. તે દેખીને એક નિર્ધને દોઢ હજાર ભર્યા. ઘેર આવીને હઠીભાઇએ એક હજાર રૂપૈયા ફંડમાં મોકલી દીધા, અને નિર્ધન તો ઉલટયો બન્યોજ. આટલા માટેજ ૩૧ મા અધ્યાયમાં કહ્યું કે 'મનથી પણ મોટાઓના ભયંકર આચરણનું અનુકરણ કરવું નહીં.' મોટાઓએ કરેલું નિંદિત કર્મ, મોટાઓનો નાશ નહીં કરે; પણ નાનાઓએ કરેલું નિંદિત કર્મ, નાનાઓનો અવસ્થ નાશ કરશે.

હવે કહે છે કે જીવનમુક્ત પુરૂષોને પુણ્ય પાપની અસર થતી નથી.

कुशलाचरितेनैषा–मिह स्वार्थो न विद्यते ॥
विपर्ययेण वाऽनर्थो, निरहंकारिणां प्रभो ॥३३॥

અર્થ—શ્રીશુકદેવજી આગળ કહે છે કે—'હે રાજન્! દેહાભિમાન વગરના મહાત્મા પુરૂષોને, પુણ્યકર્મ કરવાથી કાંઇ લાભ થતો નથી; અને પાપકર્મ કરવાથી કાંઇ નુકશાન થતું નથી.' [૩૩]

૩૩ વિવેચન—

निरहंकारिणां—મોટા કેવા? મોટા કોણ? જીવન્મુક્તનું ખાસ લક્ષણ શું? તેનો જવાબ આ શબ્દ વાળે છે. અહંકાર રહિત થવું, એ સામાન્ય વાત નથી. જેમ પવન અને આકાશ સર્વત્ર વ્યાપાને રહ્યાં છે, તેમ અહંકાર સર્વત્ર વ્યાપીને રહ્યો છે. સંસાર તજીને ભગવાં પહેર્યાં હોય, ત્યાં પણ અહંકાર તો ખરોજ. જીવન્મુક્ત કેવા હશે?

૩ દ્રૌપદી. ૪ ઉકળતો સીસાનો રસ.

૩૩ પદચ્છેદ—**हे प्रभो!**—હે રાજન! **कुशलं** (શુભ) **च तत् आचरितं** (કર્મ) **च तेन कुशलाचरितेन** સત્કર્મથી. **इह**—આ સંસારમાં **निरहंकारिणां एषां स्वार्थः न विद्यते**—આ મહાત્મા જીવનમુક્ત–પુરૂષોને સ્વાર્થ હોતો નથી. **वा**—અને **विपर्ययेण अनर्थः न विद्यते**—ખોટાં કર્મથી તેમને અનર્થ (પણ) થતો નથી.

આર્યા—**सत्यन्ये प्रतिबंधाः, पुंसः संसारहेतवो दृष्टाः ॥**
तेषामेवं मूलं, प्रथमविकारो भवत्यहंकारः ॥२९८॥

સંસારનાં કારણો [એટલે મોક્ષપ્રાપ્તિમાં વિઘ્ન કરનારાં] મનુષ્યને અનેક હોય.છે. તે તમામ અમારા જાણવામાં છે. તો પણ અમારે એમ કહેવું જોઇએ કે-તે તમામ કારણોમાં મુખ્ય કારણ અહંકાર છે. [૨૯૮]

यावत्स्यात् स्वस्य संबंधो-ऽहंकारेण दुरात्मना ॥
तावन्न लेशमात्रापि, मुक्तिवार्ता विलक्षणा ॥२९९॥ [વિવેક ચૂડામણિ]

જ્યાં સુધી જીવને દુષ્ટ સ્વભાવવાળા અહંકારની સાથે સંબંધ હોય છે; ત્યાં સુધી મુક્તિની અલૌકિક વાર્તા લેશ માત્ર પણ સંભવતી નથી. [૨૯૯]

અહંકારનો નાશ થતાં, કર્મ બંધનો ઢીલાં પડીને સરી પડે છે. સ્ત્રીને દેહાભિમાન તજવાનું સ્થાન પતિ. તેમ મુમુક્ષુને દેહાભિમાન તજવાનું સ્થાન સદ્‌ગુરૂ, અને દેવમંદિર. ક્રોધ અને લોભ અહંકારના આશ્રયદાતા છે; તે વાત પણ યાદ રાખવી. એટલે આ ત્રણ હોય ત્યાં એ હોય. ૩૦ થી ૩૩ શ્લોકો સુધીમાં શ્રીશુકદેવજીએ કહ્યું કે જીવન્મુક્ત-ઉંચ કોટિના-'મહાત્માઓ પણ, ધર્મ મર્યાદાઓ તોડે છે, અને સાહસ કરે છે; તો પણ તેમને કર્મનાં બંધન થતાં નથી; અને તેમની પ્રતિષ્ઠાનો ભંગ પણ થતો નથી.

હવે કહે છે કે—'જે ઉપર જણાવેલા મહાત્માઓનો પણ મહાત્મા છે-યોગેશ્વરોનો પણ ઇશ્વર છે. પ્રાણી માત્રનો નિયંતા છે. જે હાલ કૃષ્ણરૂપે પ્રગટ થયો છે; તેમને કર્મ બંધન કેમ હોય! તેમની પ્રતિષ્ઠામાં ભંગ કેમ થાય!

किमुताखिलसत्त्वानां, तिर्यङ्मर्त्यदिवौकसाम् ॥
ईशितुश्चेशितव्यानां, कुशलाकुशलान्वयः ॥३४॥

અર્થ—'આ પ્રમાણે બીજા મહાત્મા પુરૂષોને પણ, પાપ પુણ્યનો સંબંધ નથી, ત્યારે શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન્ કે જે-પશુ, પક્ષી, મનુષ્ય, દેવતા આદિ જે નિયમમાં રહેનારાં છે, તેમને નિયમમાં રાખનાર છે, તેમનો નિયામક છે; તે શ્રીકૃષ્ણને, પાપ પુણ્યનો સંબંધ કેમ હોઈ શકે ? નજ હોઇ શકે.' [૩૪].

૩૪ વિવેચન—

સર્વનો નિયામક એટલે સર્વથી શ્રેષ્ઠ. સર્વથી શ્રેષ્ઠ છતાં સર્વથી ન્યારો; અને ન્યારો છતાં સર્વથી વિલક્ષણ. ગીની નવા પૈસા જેવી જણાય; પણ જે તેને ઓળખે, તે તેના પંદર રૂપૈયા આપે. મધ્યરાત્રે નગર ચર્ચા જોવા નીકળેલો રાજા, નવા પોલીસ અમલદારના સપાટામાં આવી ગયો. તે પોલીસ અમલદારે ધમકી સાથે બે પાંચ ગાળો પણ રાજાને દીધી.

---

૩૪ પદચ્છેદ—**तिर्यङ्मर्त्यदिवौकसां इति ईशितव्यानां** (નિયમમાં રહેવા લાયક -પરતંત્ર) **अखिलसत्त्वानां**-પશુ, પક્ષી, મનુષ્ય અને દેવતા આદિ જે નિયમમાં રહેનારાં છે. જે પરતંત્ર છે-તે તમામ પ્રાણીઓના **ईशितुः**-નિયંતા શ્રીકૃષ્ણને **कुशलाकुशला-न्वयः**-પાપ પુણ્યનો ભેદ-સંબંધ **किम् उत**-કેમ હોઇ શકે ?

મળસકું થતાં ફોજદાર સાહેબ ગેટે આવ્યા. તેણે રાજાને ઓળખ્યા; વિનયપૂર્વક સલામ કરીને બંધનથી મુક્ત કર્યા.

વસ્તુ ઓળખાય નહીં, ત્યાં સુધીજ શંકાઓને અવકાશ મળે. વસ્તુ ઓળખાય, ત્યારે શંકાઓ અનાયાસે શમી જાય. દેવદર્શન કરવા; યાત્રાઓમાં આઠદસ માસ રખડવા; અગર યજ્ઞયાગાદિના-મોટા અખાડા જમાવવા, આપણને અવકાશ મળે છે; પણ વસ્તુ ઓળખવા અવકાશ નથી. અને કદિ અવકાશ છે; તો પ્રયત્ન યથાર્થ નથી. ઉંધી દીવાસળી ઘસવા જેવો પ્રયત્ન છે. પરવા વિનાનો પ્રયત્ન છે. વિચાર કરી જોજો, વિચાર કરતાં ભૂલ સમજાશે.

ગીતામાં ગોવિંદ બોલ્યા છે કે—'**न मां कर्माणि लिंपंति.**' ગીતા દોઢસોવાર વાંચી ગયા, પણ રાસલીલામાં શંકા રહી, તો તે તમામ વાંચન ફોનાગ્રાફની થાળી જેવું પોતાને કામનું નહીં-એવું-થયું.

હજી શ્રીકૃષ્ણતત્ત્વને વધારે પ્રકાશમાં મૂકે છે—**વસંતતિલકા.**

यत्पादपङ्कजपरागनिषेवतृप्ता, योगप्रभावविधुताखिलकर्मबन्धाः ॥
स्वैरं चरन्ति मुनयोऽपि न नह्यमानास्—तस्येच्छयात्तवपुषः कुत एव बन्धः ॥३५॥

અર્થ—શ્રીશુકદેવજી, આગળ કહે છે કે-'જેના ચરણારવિંદની રજના સેવનથી તૃપ્તિ પામેલા, અને યોગના પ્રભાવથી જેમણે પોતાનાં સમગ્ર બંધન તોડી નાંખ્યા છે; એવા મુનિ લોકો, (પાપ કર્મથી) બંધન નહીં પામતાં, પોતાની મરજી પ્રમાણે આચરણ કરે છે; ત્યારે જેમણે પોતાની ઇચ્છાથી અવતાર લીધો છે, એવા શ્રીકૃષ્ણને (પાપકર્મથી) બંધન કેમ થઇ શકે ?-નજ થઈ શકે.' [૩૫].

૩૫ વિવેચન—

જ્ઞાનીઓ જગતના કાયદાથી બંધાતા નથી, ત્યારે જ્ઞાનીઓના ગુરૂને-નિયંતાને-જગતના કાયદામાં. કેવી રીતે સપડાવી શકાય; અર્જુન શ્રીકૃષ્ણની સાથેજ રહેતો હતો; તો પણ વૈરાટ સ્વરૂપનું દર્શન કર્યા પછી, શ્રીકૃષ્ણતત્ત્વથી તે કાંઇક વાકેફ થયો.

सखेति मत्वा प्रसभं यदुक्तं, हे कृष्ण हे यादव हे सखेति ।
अजानता महिमानं तवेदं, मया प्रमादात् प्रणयेन वाऽपि ॥४१॥
यच्चावहासार्थमसत्कृतोऽसि, विहारशय्यासनभोजनेषु ॥
एकोऽथवाप्यच्युत तत्समक्षं, तत्क्षामये त्वामहमप्रमेयम् ॥४२॥

[ગીતા અ. ૧૧.]

---

૩૫ પદચ્છેદ—**यस्य पादपंकजयोः परागस्य** (રજની) **निषेवः** (સેવા) **तेन तृप्ताः इति मुनयः**-જેનાં ચરણારવિંદની રજની સેવાથી તૃપ્તિ પામેલા મુનિ લોકો. **योगस्य प्रभावेण विधुताः अखिलकर्मबंधाः येषां ते इति मुनयः**-યોગના પ્રભાવથી જેમણે પોતાના સમગ્ર બંધનો તોડી નાંખ્યાં છે એવા મુનિયો. **अपि**-પણ-**नह्यंते इति नह्यमानाः** (બંધાએલા). **न नह्यमानाः**-બંધન નહી પામતાં. **स्वैरं चरंति**-સ્વતંત્રપણે ફરે છે-મરજી મુજબ ફરે છે. ત્યારે **इच्छया आत्तं** (પ્રાપ્ત કર્યું છે) **वपुः येन सः इच्छयात्तवपुषः इति तस्य**-જેમણે પોતાની ઇચ્છાથી અવતાર લીધો છે એવા તે શ્રીકૃષ્ણને. **बंधः कुतः एव**-બંધન ક્યાંથીજ હોય ?

"આપના આ મહિમાને ન જાણવાથી, આપને મારા એક મિત્ર માનીને, અથવા પ્રમાદથી, 'હે કૃષ્ણ!' 'હે યાદવ!' 'હે સખા!' એવાં કેટલાંએક, ન કહેવા જેવાં વચનો મેં આપને કહ્યાં છે. હે અચ્યુત! અહાર વિહારમાં, આસન અને ભોજનાદિમાં, એકલા અથવા બીજાઓની સમક્ષ, વિનોદમાં મેં આપનો અનાદર કર્યો છે. તેને માટે આપ કે જે અનંત—અમાપ—પરમાત્મા છો, તેમની પાસે ક્ષમા માગું છઉં." વિગેરે—

यत्पादपं[illegible]गनिषेवतृप्ताः—જેના ચરણકમળની રજની સેવાથી તૃપ્ત થયા છે—તે મુનિ લોકો. કહેવાનો ભાવ એ છે કે—કદિ શ્રીકૃષ્ણ વ્યભિચારી—નિર્લજ—હોય, તો આવા ઉંચ કોટિના સંતો તેમને કેમ સેવે? મધુસૂદન સરસ્વતી અને શ્રીઆદ્યશંકરાચાર્ય જેવા વિતરાગી વેદાંતીઓ, શ્રીકૃષ્ણને પરમતત્ત્વ માને છે; ત્યારે જેમના આહાર વિહાર ભ્રષ્ટ છે; જેમને યમ નિયમાદિ ગમતાં નથી; જેમને શાસ્ત્રોનું સેવન નથી; એવા લેભાગુ લોકો, કૃષ્ણતત્ત્વમાં શંકાઓ કરે, તેથી ડરવા જેવું કાંઇ નથી. મૂળા મોગરીના વેપારીઓ કોહિનૂરને છપાઇનોજ કહે; તેથી કોહિનૂરની કીંમત ઘટે નહીં; પણ કહેનારાઓની કીંમત અંકાય.

इच्छया आत्तवपुषः—સ્વેચ્છાથી દેહ ધારણ કરનાર કૃષ્ણના. આ શબ્દ પણ શ્રીકૃષ્ણનું પ્રભુત્વ—નિયંતાપણું—સૂચવે છે. ભાડાનું ઘર ઘરધણી ખાલી કરાવી શકે; પણ જે ઘર આપણું પોતાનું જ હોય, તેને ખાલી કરાવનાર કોણ! આપણા બધાના દેહ રૂપી ઘરો ભાડાનાં છે. તે પ્રભુ ગમે ત્યારે ખાલી કરાવી શકે. આ ઘર (દેહ) ખાલી કર્યા પછી, કેવા ઘરમાં (દેહમાં) રહેવા જવું; તે પણ આપણને ખબર નથી. આવી ખબર જેને છે, તે આપણો પ્રભુ—તે આપણો શ્રી કૃષ્ણ. હજી—આ વિષયમાં જરા ઉંડા ઉતરીને જોઇએ, તો જણાય છે કે—આપણે શ્રીકૃષ્ણ સંબંધી અનેક કુતર્કો કરીએ, પણ હવે પછીની ઘડીમાં આપણું શું થશે? તે આપણને ખબર નથી. કીડીઓ હિમાલય ઉપર આવજા કરે; ક્યાંઇ દર હોય, તો તેમાં રહે પણ ખરી; પણ કીડીઓ હિમાલય માપવા નીકળે, તો માપી શકે નહીં-થાકીને બેસીજ જાય. તે પ્રમાણેજ પરમાત્મા આપણા અંતરમાં વસે છે, તેને લીધેજ આપણે ખાઇએ પીઇએ, અને અનેક પ્રકારની મોજમજા કરીએ છઇએ, પણ જો આપણે પરમાત્માને માપવા નીકળીએ, તો જરૂર ભૂલાં પડીએ.

ભગવાને ધર્મનું ઉલંઘન કેમ કર્યું? અધર્મ કેમ કર્યો? તેના ખુલાસા થયા. શું ગોપિકાઓ ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણને હિસાબે, પરદારાઓ છે? તેના ખુલાસા હવે સાંભળો—

गोपीनां तत्पतीनां च, सर्वेषामेव देहिनाम् ॥

योऽन्तश्चरति सोऽध्यक्षः, क्रीडनेनेह देहभाक् ॥३६॥

અર્થ—'ગોપીકાઓના, ગોપીકાઓના પતિઓના અને તમામ પ્રાણીઓના જે અંતર્યામી છે;. અને વળી જે બુદ્ધિ આદિના સાક્ષી છે, તે ભગવાન્ આ સંસારમાં લીલાથી અગર માયાથી—દેહધારી બન્યા હતા; અથવા

---

૩૬ પદચ્છેદ—**गोपीनां**-ગોપીઓના **च**—અને **तत्पतीनां**—તે ગોપીઓના પતિના. **च**—અને **सर्वेषां देहिनाम्**-તમામ પ્રાણીઓના. **यः अंतः चरति**—જે અંતર્યામી છે. **सः अध्यक्षः**-વળી જે બુદ્ધિ આદિનો સાક્ષી છે **सः**—તે. આ સંસારમાં **क्रीडनेन** લીલાથી. **देहभाक्**-દેહધારી બન્યા હતા.

લીલા કરવા માટે દેહધારી બન્યા હતા '. [૩૬]

૩૬ વિવેચન—

બાપ વીશ રૂપૈયાના પગારમાં ચાર પુત્રનું પુરૂં કરે; અને ભાઈ સોના પગારમાં બીજા ભાઈનું પૂરૂં કરે નહીં. કહેવાનો ભાવ એ છે કે—બાપને પોતાના બાળક પુત્રો સાથે, કોઇ પણ પ્રકારનો ભેદ નથી; અને ભાઈ ભાઇને એક બીજાથી ભેદ છે. માબાપે અનેક ઉપકાર કર્યા છે; છતાં તેઓ ગણી બતાવતાં લાજે છે; અને પુત્ર જરા જેટલું કાંઇ કરે, તો દસ જણને વાત કરે છે. સ્ત્રી અને પુરૂષ એક અંગ ગણાય છે—અદ્વૈત ભાવે રહે છે. કોઇ પણ પ્રકારના ભેદ રહિત રહે છે. કહેવાનો ભાવ એ છે કે—માતાપિતાને જેમ પરિવાર સાથે, અને પતિને પત્નિ સાથે ભેદ નથી; તેમ ઇશ્વરને જીવો સાથે ભેદ નથી.

સિપાઇના ઉપરી મામલતદાર, મામલતદારના ઉપરી કલેકટર, અને કલેકટરના ઉપર ગવર્નર. એટલે ગવર્નર આખા પ્રાંતના ઉપરી. તે પ્રમાણે પ્રભુ નાના મોટા તમામ પ્રાણી માત્રના પતિ. તેથી ગોપિઓના પતિ થવામાં તેમને દોષ લાગતો નથી. ગોપિકાઓના અંતરમાં રહીને, તેમને પ્રેરનાર પણ પોતેજ હતા. તેમની સાથે રમનાર પણ પોતેજ હતા; એટલે—ગોપીઓમાં જે રમનારા (જીવો) હતા, તે પણ તે પોતેજ હતા. ગોપિઓમાં જીવરૂપે ભગવાનને માનીએ, તો ગોપીઓના જે દેહ છે, તે ભગવાનનાજ દેહ મનાય. પોતાના દેહને પોતે સ્પર્શ કરે, તેમાં દોષ કેમ ગણાય ! સુબોધિની કહે છે કે—' **न हि स्वस्य स्पर्शः स्वस्य क्वापि निषिद्धः** ' ' પોતે પોતાના દેહના ગમે તે અંગને સ્પર્શ કરે, તેમાં કોઈ પણ પ્રકારનો દોષ નથી. '

क्रीडनेन देहभाक्—ક્રીડા કરવા માટે પ્રભુએ દેહ ધારણ કર્યો હતો. પણ બ્રહ્મ તો ત્રણે જાતિથી પર છે; ત્યારે તેમને વ્યભિચારનો દોષ કેવી રીતે લાગી શકે ?

હજી શંકાના સમાધાનનો વિષય ચાલે છે—

अनुग्रहाय भूतानां, मानुषं देहमास्थितः ॥
भजते तादृशीः क्रीडा, याः श्रुत्वा तत्परो भवेत् ॥३७॥

અર્થ—' ભગવાને પ્રાણીઓના કલ્યાણ માટે મનુષ્ય દેહ ધારણ કર્યો હતો; અને ભજનારાઓની ઇચ્છા પ્રમાણે પ્રભુ ક્રીડા કરતા હતા. આ ક્રીડાઓ સાંભળીને, સાંભળનાર પરમાત્મામાં જોડાય છે—લવલીન—પરાયણ—થાય છે. ' [૩૭]

૩૭ વિવેચન—

આવી શંકાના સમાધાન માટે તુલસીદાસજી પણ બોલ્યા છે કે—

દોહરો—જ્ઞાની ભક્તશિરોમણિ, ત્રિભુવન પતિકર [1]યાન;
તાહિ મોહ માયા પ્રબલ, પામર કરહિ ગુમાન—સીયા૦
શિવ [2]વિરંચી અપિ મોહહી, કો હે વપુરા આન;'

---

૧ ગરૂડ ૨ બ્રહ્મા.

૩૭ પદચ્છેદ—**भूतानां अनुग्रहाय**-પ્રાણીઓના કલ્યાણ માટે. **मानुषं देहं आस्थितः**-મનુષ્ય દેહ ધારણ કર્યો હતો. અને **तादृशीः क्रीडाः भजते**-ભજનારાઓની ઇચ્છા પ્રમાણે ક્રીડા કરતા હતા. **याः श्रुत्वा**-જે ક્રીડાઓ સાંભળીને. સાંભળનાર, **तत्परः भवेत्**—પરમાત્માં તત્પર—પરાયણ—લવલીન—થાય છે.

અસ. જિય જાની ભજહિં મુનિ, માયા પતિ ભગવાન—સીયા૦

સદાશિવ પાર્વતીને કહે છે કે હે સતિ! ગરૂડ જેવા જ્ઞાની અને ભક્ત શિરોમણીને પણ મોહ થયો કે–'શું આવા પ્રભુ હોય!' હું અને બ્રહ્મા પણ પ્રભુની માયામાં ભુલા પડીએ છઇએ, ત્યારે માયાના પૂરમાં તણાતા પામર જીવોની વાત તો શી કહું!'

કાગભુશૌંડી પાસે ગરૂડ પોતાનો મોહરૂપીરોગ મટાડવા ગયા; ત્યારે તેના રોગની ચિકીત્સા કરીને, કાગભુશૌંડી બોલ્યા કે–' રામ શી વસ્તુ છે તે પ્રથમ સાંભળો—

ચોપાઈ—નિર્મળ નિરાકાર નિર્મોહા, નિત્ય નિરંજન સુખ સંદેહા;
[1]પ્રકૃતિપાર પ્રભુ સબ ઉરવાસી, બ્રહ્મ[2]નિરીહ નિરૂજ અવિનાશી.
ઇહઁ મોહકર કારણ નાંહિ, રવિસન્મુખ [3]તમ કબહુકિ જાઇ!

દોહરો—ભક્ત હેતુ ભગવાન્ પ્રભુ, રામ ધરેહુ તનુ રૂપ;
કિયે ચરિત પાવન પરમ, પાકૃત નર અનુરૂપ—સીયા૦
યથા અનેક વેશધરી, નૃત્ય કરે નટ કોઇ;
જોઇ જોઇ ભાવ દિખાવૈ, [4]આપુ ન હોઇ ન સોઇ—સીયા૦

ચોપાઇ—અસ રઘુપતિ લીલા [5]ઉરગારી, [6]દનુજ વિમોહન જનસુખકારી;
જે મતિ મલિન વિષયવશ કામી, પ્રભુપર મોહ ધરહિં [7]ઇમિ સ્વામિ!
નયનદોષ જાકહઁ જબ હોઇ, પીતવરણ શશી બોલે સોઇ.
જીનકું દગ્ ભ્રમ હોય ખગેશા, સો કહે પશ્ચિમ ઉગેઉ [8]દિનેશા.
[9]નૌકારૂઢ ચલત જગ દેખા, અચલ મોહવશ આપુહિ લેખા.
માયાવશ મતિમંદ અભાગિ, હૃદય [10]જવનિકા બહુ વિધિ લાગી;
તે શઠ હઠવશ સંશય કરહિ, નિજ અજ્ઞાન રામપર ધરહિ.

જજ સાહેબને નાચતા સાંભળીને વિચાર થયો કે–' એમ કેમ? આવડો મોટો માણસ નાચે કેમ?' પછી વાત કરનારને પૂછતાં–વાત કરનારે કહ્યું કે–'તેમના મનુભાઇ રીસાયા હતા–કજીયે ચડયા હતા; તેથી જજ સાહેબ તેને રીજવવા, તેની પાસે નાચતા હતા.' તેમ ભગવાન તેમનાં વ્હાલાં ભક્તો–ગોપિકાઓનાં મનને રાજી રાખવા રાસ રમ્યા. હિરણ્યકશિપુ, રાવણ વિગેરે ભકતોને, સંસાર બંધનથી મુક્ત કરવાને, તેમની સાથે ધનુષ્યબાણથી લડયા: તેમ ગોપીકાઓ સાથે રાસ રમ્યા. એટલા માટેજ આ શ્લોકમાં કહે છે કે—'**तादृशीः क्रीडाः भजते**। જે ભાવથી ભજે, તેવા ભાવથી પ્રભુ તેમને રાજી રાખે.'

याः श्रुत्वा तत्परः भवेत्–જે ક્રીડાઓ સાંભળીને, જીવ (**तत्** એટલે) પરમાત્માંમાં, (**परः** એટલે)-પરાયણ થાય. વિતરાગી ભગવદ્ ભક્તો આ લીલાઓ સાંભળીને, અનાયાસે રાજી થાય; તેમ કામી પુરૂષો પણ, રસલંપટ હોવાથી, રસની વાતો સાંભળીને રાજી થાય. અજાણતાં

---

૧ પ્રકૃતિથીપર–શ્રેષ્ઠ. ૨ ચેષ્ટાથી અને વિકારોથી રહિત. ૩ અંધારૂં. ૪ પોતે બધે તે ન હોય તોપણ. ૫ હે ગરૂડ! ૬ અસુરોને મોહ કરાવે એવી. ૭ આ પ્રમાણે. ૮ સુર્ય. ૯ વહાણમાં બેઠેલાને. ૧૦ અજ્ઞાન.

ગોળ ખાતાં નુકશાન થાય નહીં; અને અજાણતાં સોમલ ખાતાં નુકશાનજ થાય; તેમઅજ્ઞાનીઓ –કામીઓ–પણ શ્રીકૃષ્ણની રાસલીલા અજાણતાં સાંભળીને,–આજ નહીં તો કાલે–કલ્યાણને રસ્તેજ ચડશે. કીડો ભયમાં ને ભયમાં ભમરી બની ગયો, તેમ અજ્ઞાની રસમાં અને રસમાં રસેશ્વર શ્રીહરિરૂપ બની જશે. યાદ રાખવું ઘટે છે કે–ગજરામારૂની, સદેવંત સાવળીંગાની, મણિ અને કાંતની, રોમીઓ અને જુલીયટની, રેનોલ્ડના નોવેલો, જેવું આ નોવેલ નથી.

પુણ્ય વિના રાજગાદી મળતી નથી; સંસારનાં સુખ મળતાં નથી–સન્નારી મળતી નથી; તેમ પુણ્ય વિના, જેનાં હજારો સંતો વખાણ કરે, એવાં પુસ્તકો પણ મળતાં નથી. પુસ્તકો મળ્યા પછી, પુણ્ય વિના વાંચવાની અવકાશ મળતી નથી. વાંચવાની અવકાશ મળ્યા છતાં, તેને વિચારવાનો વખત મળતો નથી. માટે પુણ્યકર્મ કરતા રહેજો, અને જ્ઞાનની જીજ્ઞાસાને જરા પણ શિથિલ થવા દેશો નહીં. આજકાલ કડવી દવા પીવાથી ઘણા લોકો કંટાળે છે; તેથી ડૉકટરો કવીનાઇનની ગોળીને ખાંડની ચાસણીમાં બોળીને–ગળી બનાવીને–આપે છે. તેમ માયાના રાગરંગમાં રમતા જીવોને, શ્રીહરિને રસ્તે લાવવા માટે, ધાર્મિક દવાખાનામાં આવી કોઈ દવાઓ હોય; તો તેથી શું ખોટું! ઘર ચણાતું હોય, ત્યારે તે ઘરમાં અને ઘરની આસપાસ ગંદવાડ–કચરો–માટી–પત્થર–વિગેરે પડયાં હોય છે. ઘર તૈયાર થયા પછી, તે બેસવા જેવું થાય છે. રસોઇ થતી હોય, ત્યારે રસોડામાં ગંદવાડ પડયો હોય છે; પણ જમવા બેસીએ, ત્યારે ઓર મજા આવે છે; તેમ શ્રીકૃષ્ણની રાસલીલાને વિષયદષ્ટિથી જોનારા અજ્ઞાનીજનો, ભલેને તેવા ભાવથી, રાધાકૃષ્ણનાં કીર્તનો ગાય; પણ આખરે શ્રીહરિ તેમને પોતાનાં કરશે. કહેવાની મતલબ એ છે કે–આ લીલાઓ ભગવદ્ ભકતો માટેજ છે, એટલું નહીં; પણ અભકતો જો આ લીલામાં લપટાય; તો તેમને પણ, રાસાદિનાં સ્વપ્નાં આવે. સાથે સાથે શ્રીકૃષ્ણનાં દર્શન પણ થાય.

શ્રીકૃષ્ણની શક્તિનું વિશેષ ભાન કરાવવા કહે છે કે—

नासूयन्खलु कृष्णाय, मोहितास्तस्य मायया ॥
मन्यमानाः स्वपार्श्वस्थान्, स्वान् स्वान् दारानव्रजौकसः ॥३८॥

અર્થ—' ભગવાનની માયાથી મોહ પામેલા, અને પોતાની સ્રીયો શ્રીકૃષ્ણ સાથે રાસમાં ઉતરી હતી; તોપણ તે સ્રીઓ પોતાના પડખામાં સુતી છે, એમ માનનારા ગોવાળીયાએ, શ્રકૃષ્ણનો સાચોસાચ દ્રોહ કર્યો નહીં.' (૩૮)

૩૮ વિવેચન—

કેદીને કેદમાં પૂર્યાં પછી, તેને ગામમાં ફરતો જુએ; ત્યારે સરકાર ગભરાય. જે અહીં પણ હોય, અને તેજ વખતે કલકત્તામાં પણ હોય; ત્યારે તેમાં કાંઇક છે; એમ વિચારવુંજ પડે. તે પ્રમાણેજ ગોપીકાઓ અહીં શ્રીકૃષ્ણ સાથે રાસ રમતી હતી; છતાં તે વખતેજ

---

૩૮ પદચ્છેદ—**तस्य मायया मोहिताः व्रजौकसः**–તેની માયાથી મોહ પામેલા વ્રજવાસીઓએ **कृष्णाय खलु न असूयन्**–ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણનો ખરેખર દ્વેષ કર્યો નહીં. કારણકે **स्वस्य पार्श्वे तिष्ठंति इति स्वपार्श्वस्थाः तान् इति स्वान् स्वान् दारान्**–પોતાની સ્રીયોને પોતાના પડખામાંજ સુતેલી **मन्यमानाः**–માનતા હતા.

તેમના પતિઓ, પોત પોતાની સ્ત્રીયોને પોતાના પડખામાં સુતેલી માનતા હતા. આ પણ કોઇ અજબ શક્તિ. યાદ રાખવું ઘટે છે કે-ગોપીઓ ઘેરથી નીકળી, ત્યારે તેમને તેમનો પતિ પુત્રાદિકે અટકાવી હતી. [જુઓ અ. ૨૯ શ્લોક ૮ મો] છતાં અહીં લખે છે કે-'સ્ત્રીઓ પોત પોતાની પાસે છે.' એમ તેઓ માનતા હતા. તેટલા માટેજ શ્લોકમાં લખ્યું છે કે—'**तस्य मायया मोहिताः व्रजौकसः**-કૃષ્ણની માયાથી મોહ પામેલા ગોવાળીયાઓ.'

પરીક્ષિતના પ્રશ્નના જવાબ થઇ રહ્યા. હવે રાસલીલાના પ્રાપ્ત પ્રસંગમાં શ્રીશુકદેવજી બોલે છે—

ब्रह्मरात्र उपवृत्ते, वासुदेवानुमोदिताः ॥
अनिच्छन्त्यो ययुर्गोप्यः, स्वगृहान् भगवत्प्रियाः ॥३९॥

અર્થ—'પાછલી બે ઘડી રાત રહી તે સમયે, ભગવાન્ જેમને બહુજ વ્હાલા હતા એવી ગોપીકાઓ, જો કે પોતાને ત્યાંથી જવું ગમતું નહોતું-તો પણ, ભગવાનની આજ્ઞા થવાથી, પોત પોતાને ઘેર ગઈ.' (૩૯)

૩૯ વિવેચન—

भगवत्प्रियाः-ભગવાન્ જેમને અતિ વ્હાલા છે તે ગોપીકાઓ.

હવે રાસનો ઉપસંહાર કરતાં રાસલીલાની પવિત્રતા જાહેર કરે છે—**વસંતતિલકા.**

विक्रीडितं व्रजवधूभिरिदं च विष्णोः, श्रद्धान्वितोऽनुशृणुयादथ वर्णयेद्यः ॥
भक्तिं परां भगवति प्रतिलभ्य कामं, हृद्रोगमाश्वपहिनोत्यचिरेण धीरः ॥४०॥

અર્થ—'વ્રજ સ્ત્રિયો સાથે થએલી વિષ્ણુની આ લીલાને, જે શ્રદ્ધાથી સાંભળે, અને જે તેનું વર્ણન કરે તે માણસ, ભગવાન્‌માં ઉત્કૃષ્ટ ભક્તિ પામીને, ટુંકા વખતમાં ધીર બનીને, કામરૂપી હૃદયના રોગનો ત્વરાથી નાશ કરે,' (૪૦)

૪૦ વિવેચન—

શ્રીશુકદેવજી ચોખ્ખું કહે છે કે-'હૃદયના રોગ રૂપી કામનો નાશ કરવા માટે, આ રાસલીલા ઉત્તમ ઔષધિ છે. હૃદ્રોગનો એટલે કામ અગર વાસનાનો નાશ થતાં, તે **अचिरेण धीरः** થોડા વખતમાં ધીર-શાંત-થાય છે.

---

૩૯ પદચ્છેદ—**ब्रह्मरात्रे उपावृत्ते**-પાછલી બે ઘડી રાત રહી તે સમયે **भगवान् एव प्रियः यासां ताः भगवत्प्रियाः**-ભગવાન્ જેમને બહુ વ્હાલા છે એવી (ગોપીકાઓ) **अनिच्छंत्यः**-જોકે પોતાને ત્યાંથી જવું ગમતું નહોતું, તો પણ **वासुदेवानुमोदिताः**-ભગવાનની આજ્ઞા પામેલી, **इति गोप्यः**-એવી ગોપીઓ **स्वगृहान् ययुः**-પોતાને ઘેર ગઇ.

૪૦ પદચ્છેદ—**व्रजवधूभिः**-વ્રજ સ્ત્રિયોની સાથે. **विष्णोः इदं विक्रीडितं**-કૃષ્ણની આ લીલાને. **यः श्रद्धान्वितः अनुशृणुयात्**-જે શ્રદ્ધાથી સાંભળે. **अथ यः वर्णयेत्**-અને જે તેનું વર્ણન કરે, તે માણસ. **भगवति परां भक्तिं प्रतिलभ्य**-ભગવાનમાં ઉત્કૃષ્ટ ભક્તિને પામીને. **अचिरेण धीरः भूत्वा**-ટુંકા વખતમાં ધીર બનીને. **हृद्रोगं इति कामं**-કામરૂપી હૃદયના રોગનો. **आशु**-ત્વરાથી. **अपहिनोति**-નાશ કરે છે.

ઉપસંહારમાં યાદ રાખવું કે-આ કોઇ બનાવટી વાત નથી; પણ બનેલીજ વાત છે. શ્રીકૃષ્ણ ગોપિકાઓ સાથે સંપૂર્ણ છૂટથી-પતિભાવે-રમ્યા, તે પણ સત્ય વાત છે; તેમાં ઢાંકપીછોડો કરવાની કાંઇ જરૂર નથી. અધ્યાત્મ દૃષ્ટિથી-અગર નિર્ગુણ દૃષ્ટિથી-ઢાંકપીછોડો કરવા પ્રયત્ન કરશો, તો શ્રીકૃષ્ણના અને ગોપીકાઓના જન્મ, અને સંબંધ કલ્પિત ગણાશે-વસ્તુજ ખોવાઇ જશે-મુદ્દોજ ઉડી જશેઃ માત્ર યાદ રાખવા જેવી બાબત એટલીજ છે કે—

(૧) શ્રીકૃષ્ણ માયાના પતિ માધવ-ગમે તેમ કરવા અને ગમે તેમ વર્તવા-સમર્થ છે. રમવા વખતે એક મટીને અનેક થયા. બાળક મટીને નટવર બન્યા. આટલી બધી રંગીલી છબીલી-રસઘેલી-ગોપીકાઓ વચ્ચે રમ્યા, તો પણ અસ્ખલ્લીત વીર્યવાન્ રહ્યા-બાળ બ્રહ્મચારી ગણાયા.

(૨) ગોપીકાઓ શ્રીકૃષ્ણને જારબુદ્ધિથી ભજતી હતી; તોપણ તેઓ શ્રીકૃષ્ણને **અખિલ દેહિનાં અંતરાત્મદૃક**-પ્રાણી માત્રમાં રહેલા અંતર્યામી રૂપે ભજતી હતી. એટલે 'શ્રીકૃષ્ણ પરમાત્મા છે.' તે વાત ગોપિકાઓથી છાની નહોતી. તેઓ તમામ વિષયોને તજીને અને સંબંધીઓનો ત્યાગ કરીને, શ્રીકૃષ્ણને મળવા આવી હતી. દેવ ગંધર્વ અને કિન્નરોની સમક્ષ તેઓએ શ્રીકૃષ્ણ સાથે ભોગ ભોગવ્યા. ગોપિકાઓએ એટલો બધો નિર્મળ પ્રેમ ખીલવ્યો કે-શ્રીકૃષ્ણ ગોપીકાઓના ઋણી બન્યા.

(૩) કથા કહેનાર શુકદેવજી, લૌકિક વિષયભોગમાં રસ લેનારા નહોતા; પણ વીત-રાગી-ગર્ભથીજ સન્યાસી-હતા. રાસલીલા ભ્રષ્ટ હોય, તો તેઓ તેમાં તલ્લીન થઇને કથા કરે નહીં.

(૪) પરીક્ષિત મોક્ષાર્થી હતો-વિષયાર્થી નહોતો. તેમાં એ પરીક્ષિતના મરવા વખતે શ્રીશુકદેવજી જેવો યોગી, સંતોની સભામાં બેસીને, આવી વાતો ન કરે.

(૫) વાતો તો કરી, પણ તે વાતો શાસ્ત્રમાં નોંધાણી; અને શ્રીઆદ્યશંકરાચાર્ય, શ્રીરામાનુ-ચાર્ય, શ્રીવલ્લભાચાર્ય, ચૈતન્ય ગૌરાંગ, શ્રી સ્વામીનારાયણ વિગેરે અનેક સંતોએ, તેનાં મુક્ત કંઠે વખાણ કર્યાં. રાસલીલાનો માલ ભકતોએ ભજનના રૂપમાં સમાજ પાસે મૂકયો. નાટકકારોએ નાટકદ્વારા સમાજને ચખાડયો.

આમ છે, છતાં રાસ લીલાની નિંદા કરવી, તે આંખો વીંચાને ભીંતે અફળાવા જેવી ભૂલ છે. વિચાર કરી જોજો. ઇતિ શ્રીમન્ મહાપુરાણ ભાગવતના દશમસ્કંધનો ૩૩ મો અધ્યાય સંપૂર્ણ. બોલીયો હરિ. શ્રીરામચંદ્ર દેવકી જય. આ અધ્યાયની સાથે રાસપંચાધ્યાયી નો વિષય સંપૂર્ણ થયો.

લ્યો ત્યારે ઘણાજ હેતથી જયશ્રીકૃષ્ણ. જ્યાં જ્યાં આ કથા વાંચો, ત્યાં આસપાસ બેઠેલાં હરિજનોને અમારા ઘણાજ હેતથી જયશ્રીકૃષ્ણ કહેજોજી.

અમદાવાદ મોક્ષમંદિર.
૧૯૮૬ ચૈત્રવદી ૧૧. } લી. રામશંકર મોનજી ભટ્ટ.